ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-103
શિક્ષક-શિક્ષણ

વિભાગ
1

એકમ-1 શિક્ષક-શિક્ષણ

એકમ-2 શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા

એકમ-3 શિક્ષક-શિક્ષણના પ્રકારો

લેખક	
ડૉ. સોનલ પટેલ	એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
પરામર્શક (વિષય)	
ડૉ. રામજીભાઈ એન. પટેલ	એસોસિએટ પ્રોફેસર, એમ. એડ્. કૉલેજ, વડું
પરામર્શક (ભાષા)	
ડૉ. મીના આઈ. રાજપૂત	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.
સંપાદન અને સંયોજન	
ડૉ. અજીતસિંહ પી. રાણા	નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ) ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.
સંયોજન સહાય	
ડૉ. મીના આઈ. રાજપૂત	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
''જ્યોતિર્મય પરિસર'', શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાંની મનાઈ છે.

ES-103 શિક્ષક-શિક્ષણ

વિભાગ-1

એકમ-1 શિક્ષક-શિક્ષણ

એકમ-2 શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા

એકમ-3 શિક્ષક-શિક્ષણના પ્રકારો

વિભાગ-2

એકમ-4 શિક્ષક-પ્રશિક્ષણમાં શિક્ષકોની ભૂમિકા

એકમ-5 શિક્ષક-શિક્ષણમાં આચાર્યોની ભૂમિકા

એકમ-6 શિક્ષક-શિક્ષણ સંબંધિત સમસ્યાઓ અને પ્રશ્નો

એકમ-7 શિક્ષક-શિક્ષણમાં અધ્યયન-અધ્યાપન

વિભાગ-3

એકમ-8 ભારતમાં શિક્ષક-પ્રશિક્ષણને સંબંધિત બંધારણ

એકમ-9 ભારતમાં શિક્ષણ માટેનું નીતિ ઘડતર

એકમ-10 ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણને સંબંધિત બંધારણ નીતિ ઘડતર અને પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ

વિભાગ-4

એકમ-11 અધ્યયન એક વ્યવસાય

એકમ-12 બ્રેઈન સ્ટોર્મિંગ

એકમ-13 ભારતમાં સેવાકાલીન શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ સંકલ્પના, માળખું, પ્રકારો

દૂરવર્તી અધ્યયનમાં સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીની ભૂમિકા

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અસરકારક સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રી અનિવાર્ય છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીના લેખકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂર અને ક્યારેક તો ક્યારેય ન મળી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોવાંથી આવી અધ્યયન સામગ્રી સુગમ અને અસરકારક હોવી જરૂરી છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની અભ્યાસ-સામગ્રીમાં વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક ચિંતનને ઉદ્દીપ્ત કરવાંની ક્ષમતા તથા આવશ્યક તમામ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રી પાઠ્યક્રમના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હેતુઓના અનુસંધાને વિદ્યાર્થીને પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન આપવા સક્ષમ હોવી જોઈએ. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં અભ્યાસક્રમમાં સૂચિત તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય તે જરૂરી છે.

અસરકારક અધ્યયન સિદ્ધ કરવાં માટે અનેક પ્રકારના આયોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જેનાથી વિદ્યાર્થી જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે. બૌદ્ધિક અને મનોશારીરિક કૌશલ્યો કેળવી શકે અને વર્તન તથા અભિગમમાં આવશ્યક પરિવર્તનો સાધી શકે. આથી જ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન પણ પાઠ્યસામગ્રીમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ સામગ્રીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ તે શિક્ષણનાં જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક કે મનોશારીરિક હેતુમાંથી કયા હેતુને સંલગ્ન છે ? તેના પર આધારિત છે. આ હેતુઓ ભવિષ્યમાં અનુક્રમે જ્ઞાન, બૌદ્ધિક કૌશલ્યો અને મનોશારીરિક કૌશલ્યોની ઉપલબ્ધિમાં પરિણમે છે. વિદ્યાર્થીએ મેળવેલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ઉપયોગ અને અભિવ્યક્તિ કરવાં માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય. વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનનો અને અનુભવોનો આધાર લઈને રચવામાં આવેલ શિક્ષણ સામગ્રી દ્વારા બૌદ્ધિક કૌશલ્યના હેતુને સિદ્ધ કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે.

અભ્યાસ-સામગ્રીમાં સ્વાધ્યાય પ્રોજેક્ટ અને પ્રતિપૃષ્ટિ(Feedback)ના સ્વરૂપે અભ્યાસનું આયોજન જરૂરી છે. શારીરિક કૌશલ્ય સંબંધિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ચિત્રાત્મક રજૂઆત હોવી જોઈએ અને ત્યારબાદ ઉચિત અભ્યાસનું આયોજન હોવું જોઈએ. વર્તન અને અભિગમમાં પરિવર્તન માટે આયોજિત શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ રસ જન્માવે તેવી તથા આ પરિવર્તન દ્વારા થતાં લાભ અને તેની જરૂરિયાતને પ્રતિબિંબિત કરે તેવી હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી નવાં અભિગમોને અપનાવવાની અને તે સંબંધિત પ્રક્રિયાના યોગ્ય અભ્યાસનું ઉચિત આલેખન થવું જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા.

પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનમાં જોવા મળતી પ્રત્યાયનની વિશેષતાઓ; જેવી કે અંતરાલાપ, પૂર્વઅભિસંધાન, યોગ્ય સ્થાને વિરામ, આરોહ-અવરોહ, ભાવ-ભંગીમા, સ્વરભાર વગેરે દૂરવર્તી અધ્યયનમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉણપ વિશેષતઃ મુદ્રિત સાહિત્યમાં (લેખિત સાહિત્યમાં) જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચેના વ્યવવહારની આ ખૂટતી કડીને જોડવા માટે જ દૂરવર્તી સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. માટે જ આવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન વૈકલ્પિક નહીં; પરંતુ અનિવાર્ય છે.

સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીને નાના એકમોમાં વિભાજિત કરીને શિક્ષણનાં ઉત્તમ સાધન તરીકે વિકસાવવાની સંકલ્પના છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્ય દ્વારા શિક્ષણનાં વિવિધ ક્ષેત્રના હેતુઓ સિદ્ધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાંનો છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનું આયોજન પૂર્વનિશ્ચિત, શૈક્ષણિક નીપજને ધ્યાનમાં લઈને કરવાનું હોવાંથી તેના હેતુઓ અને ધ્યેયો નિશ્ચિત હોય છે. વળી અધ્યેતાઓ દૂરસ્થ હોવાંથી આ સામગ્રી દ્વારા તેઓ નિશ્ચિત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહે તેવું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેથી અધ્યેતાઓ સંબંધિત સંકલ્પનાઓને બરાબર સમજી શકે. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં સાથે સંકળાયેલ સ્વાધ્યાયો, પ્રાયોગિક કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પોનો પણ આ જ હેતુ છે. આ સામગ્રી માટે ઉચિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની ઉદાહરણરૂપ સૂચિ ઘણી મોટી હોઈ શકે. આ સંદર્ભે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીને અભિપ્રેરિત કરે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ અને પ્રદર્શનનું સતત માપન-મૂલ્યાંકન પણ કરે છે.

એકમ 1

શિક્ષક-શિક્ષણ

: રૂપરેખા :

1. 1 ઉદ્દેશો

1. 2 પ્રસ્તાવના

1. 3 શિક્ષક-શિક્ષણ અંગેની સમજ

    1. 3. 1 અર્થ અને મહત્ત્વ

    1. 3. 2 શિક્ષક-પ્રશિક્ષણના ઘટકો

    1. 3. 3 શિક્ષક-શિક્ષણ અને શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ

    1. 3. 4 શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત

    1. 3. 5 શિક્ષક-શિક્ષણના ઉદ્દેશો

    1. 3. 6 શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ

    1. 3. 7 શિક્ષણના હેતુઓ

1. 4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. 5 સારાંશ

1. 6 સ્વાધ્યાય

1. 7 ચર્ચા માટેના મુદ્દાઓ

1. 8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

1. 1 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે . . .

- એકમનો પરિચય મેળવી શકશો.
- શિક્ષક-શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- શિક્ષક-શિક્ષણ અને શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ વિશે સમજી શકશો.
- શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત જાણી શકશો.
- શિક્ષક-શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો જાણી શકશો.
- શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ જાણી શકશો.

1. 2 પ્રસ્તાવના

શિક્ષણ એ માનવના સર્વાંગીણ વિકાસની પ્રક્રિયા છે. માનવની સર્વદેશીય પ્રતિભાનો વિકાસ જે પ્રક્રિયા દ્વારા થાય તે કેળવણી (શિક્ષણ) છે. રાષ્ટ્રનું નવનિર્માણ તેના ચરિત્રવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ નાગરિકોનું ઘડતર તેના ક્ષમતાવાન, કાર્યકુશળ અને પ્રતિબદ્ધ શિક્ષકો કરતા હોય છે. પરંતુ ક્ષમતાવાન, કાર્યકુશળ અને પ્રતિબદ્ધ એવા શિક્ષકોને તૈયાર કરે છે શિક્ષક-પ્રશિક્ષકો. આમ, શિક્ષક-પ્રશિક્ષકો સમગ્ર શિક્ષણ ઉપક્રમમાં ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ જ રાષ્ટ્ર નિર્માણ કે સામાજિક ક્રાંતિના અગ્રદૂત હોય છે. શિક્ષકના આ ઓજસને લક્ષ્યમાં રાખીને આચાર્ય ચાણક્યએ કહેલું, ''શિક્ષક કદી પામર નથી હોતો, તે સદૈવ અસાધારણ હોય છે.'' તેનો પડઘો સન 1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિના દસ્તાવેજમાં આ રીતે પડઘાય છે. કોઇ પણ સમાજનું સ્તર તેનાં વિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ કાર્ય કરનાર શિક્ષકોના સ્તરથી કદી પણ વધુ ઊંચું હોતું નથી. તેથી જ રાષ્ટ્રના નવનિર્માણ કે સામાજિક નવોત્થાન માટે ક્ષમતાવાન, કાર્યકુશળ અને પ્રતિબદ્ધ શિક્ષક અનિવાર્ય ઠરે છે. ઓજસ પાથરતા શિક્ષકોના ઘડતર માટે શિક્ષક-શિક્ષણનો કાર્યક્રમ પમ ગુણવત્તાયુક્ત હોવો જરૂરી છે. આવા ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષક-શિક્ષણ કાર્યક્રમની સફળતા તેના સમર્પિત શિક્ષક-પ્રશિક્ષકો પર અવલંબે છે.

1. 3 શિક્ષક-શિક્ષણ અંગેની સમજ

સમાજની ઉન્નતિ, સમૃદ્ધિ અને જીવનની ગુણવત્તા (ક્વૉલિટી ઑફ લાઇફ)નો આધાર તે સમાજના સદસ્ય એવા નાગરિકોની ઉન્નતિ, સમૃદ્ધિ અને જીવનની ગુણવત્તા પર રહે છે. સમાજના સદસ્યોની ઉન્નતિ, સમૃદ્ધિ અને ગુણવત્તાનો વિકાસ તેમને અપાતા શિક્ષણની ગુણવત્તા કે સમ્પન્નતા સાથે સંકળાયેલો રહે છે. શિક્ષણની ગુણવત્તા કે સમૃદ્ધિ તેના શિક્ષકની ગુણવત્તા કે સમૃદ્ધિ પર અવલંબે છે. આ રીતે શિક્ષક જ મૂળ ઊર્જાસ્ત્રોત છે તેથી તે ઊર્જિત બને તે અત્યંત જરૂરી છે. શિક્ષકને ઊર્જિત કરે કોણ ? તેથી શિક્ષકને ઊર્જિત કરી શકે તેવો અત્યંત સભર ક્ષમતાકેન્દ્રિ સર્વગ્રાહી શિક્ષક-શિક્ષણ કાર્યક્રમ હોવો જોઇએ.

શિક્ષણની ગુણવત્તાનો આધાર તેના શિક્ષકની ગુણવત્તા પર રહેલો છે. પરંતુ શિક્ષકની ગુણવત્તાનો આધાર તેના પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમની ગુણવત્તા ઉપર રહે છે. આમ, શિક્ષણની ગુણવત્તા શિક્ષક-શિક્ષણ કાર્યક્રમની ગુણવત્તા પર આધારિત છે. આ નિષ્કર્ષ સમગ્ર શિક્ષણ-પ્રક્રિયામાં શિક્ષક-શિક્ષણ કાર્યક્રમનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરે છે. આ કારણે વિકસિત દેશોમાં શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે વિશેષ ચિન્તા સેવાય છે, વધુ કાળજી લેવાય છે.

1. 3. 1 શિક્ષક-શિક્ષણ અર્થ અને મહત્ત્વ

શિક્ષણ એ એક એવી વિસ્તૃત પ્રક્રિયા છે. જેને માત્ર કોઇ પ્રકારના કૌશલ્ય કે કાર્યને પૂર્ણ કરવા સુધી સીમિત કરી શકાય નહિ. આ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિમાં રહેલી આંતરિક ક્ષમતાઓના સમગ્ર વિકાસની સાથે-સાથે વ્યક્તિગત સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં ઉપયોગી થાય એવું વ્યક્તિત્ત્વ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

વાતાવરણ અને મૂલ્યોના સંરક્ષણ સાથે અનુકૂળ માહોલ સર્જવામાં સહાયરૂપ થઇ શકે એવા વ્યક્તિત્ત્વનું નિર્માણ માત્ર શિક્ષણ દ્વારા જ સંભવિત છે. વ્યક્તિમાં માનવતા અને સાંસ્કૃતિક ચેતનાની જાગૃતિ શિક્ષણ દ્વારા જ સંભવિત છે. બીજી કોઇ તાલીમ કે વ્યવહાર દ્વારા નહિ.

આમ, વ્યાપક સંદર્ભમાં કહી શકાય કે શિક્ષક-શિક્ષણ એ શિક્ષણનું એક એવું આયોજન છે જેમાં જુદાં-જુદાં સ્તર અને કક્ષાના શિક્ષકોને જ્ઞાન અને મૂલ્યો સહિત એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે જેથી તે શિક્ષણ અને વિકાસ સંબંધી જવાબદારીઓ સારી રીતે સમજી તેને નિભાવી શકવા માટે સમર્થ બને. તેમજ તેનામાં વિશિષ્ટ કૌશલ્ય, વૈજ્ઞાનિક ચેતના, સાધન સમ્પન્નતાની સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક ચેતના અને માનવતાનો વિકાસ પણ શક્ય બને. શિક્ષણને એક વ્યવસાય તરીકે પસંદ કરતી વખતે શિક્ષક-પ્રશિક્ષણનું આયોજન વ્યક્તિને તેમાં કુશળતા પ્રદાન કરે તેવું હોવું જરૂરી છે. તેથી શિક્ષક-શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, નૈતિક તેમજ રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોનો પણ વિકાસ થાય તે માટે સફળ પ્રયત્નો કરવાનો છે.

શિક્ષક-શિક્ષણનો અર્થ :

શિક્ષક-શિક્ષણનો શાબ્દિક અર્થ વિવિધ શબ્દકોશ અનુસાર નીચે પ્રમાણે છે.

(1) ''શિક્ષક-શિક્ષણ એટલે વ્યક્તિને આપવામાં આવતાં બધા જ ઔપચારિક અને અનૌપચારિક અનુભવો તથા ક્રિયાઓ કે જે વ્યક્તિને શિક્ષણના વ્યવસાયમાં યોગ્યતા પ્રદાન કરે. ''

– સી. વી. ગુડ. (Good's Dictionary)

(2) ''શિક્ષક-શિક્ષણ એટલે એવા તમામ શૈક્ષણિક અનુભવો કે જે વ્યક્તિને શાળામાં આપવા માટે તૈયાર કરે. ''

– મનરો (Munero's Encyclopedia & Education)

(3) ''શિક્ષક-શિક્ષણ એટલે શૈક્ષણિક કાર્ય માટે તૈયાર કરવા માટેની સંસ્થામાં નક્કી કરેલી પ્રવૃત્તિઓ અને અનુભવોનો કાર્યક્રમ''

– શિક્ષણ માટેનો પારિભાષિક શબ્દ સંગ્રહ

આમ, ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાઓને આધારે કહી શકાય કે શિક્ષક-શિક્ષણ એ સંસ્થાત્મક શિક્ષણની પ્રક્રિયા છે જે શિક્ષકોને ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ રીતે તૈયાર કરે છે અથવા એવા વ્યક્તિઓને અધિક શિક્ષણ પ્રદાન કરે છે કે જે જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ રીતે શિક્ષણ સાથે જોડાયેલાં હોય.

આમ, શિક્ષક-શિક્ષણ એ માત્ર એક કાર્યક્રમ નહિ પરંતુ એક એવું લક્ષ્ય છે, જેના દ્વારા રાષ્ટ્રના સંદર્ભમાં આધુનિક અને બદલાયેલી શિક્ષકની ભૂમિકાને સારી રીતે નિભાવી શકાય તે માટે કુશળતા પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું છે. સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો શિક્ષક-શિક્ષણ એ શિક્ષક તરીકેની સજ્જતા મેળવવા માટે ઉપયોગી જ્ઞાન, કૌશલ્યો, વલણો અને ક્ષમતાઓના વિકાસ માટેનું શિક્ષણ.

શિક્ષક-શિક્ષણનું મહત્ત્વ :

આપણે જાણીએ છીએ કે શિક્ષણ એક વ્યાપક પ્રક્રિયા છે જે માત્ર કોઇ કૌશલ્ય કે કાર્ય સુધી સીમિત નથી આ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિમાં રહેલી આંતરિક ક્ષમતાઓનો વિકાસ બધી જ રીતે કરીને સાથે-સાથે વૈયક્તિક સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણના સંદર્ભમાં સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્ત્વના નિર્માણ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

1. શિક્ષણ સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાર તથા સમાજમાં પરિવર્તન લાવનાર સાધન માનવામાં આવે છે. આથી શિક્ષક-શિક્ષણ એ સામાજિક અને શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન સંબંધી જરૂરિયાત પૂરી પાડનાર એક સક્ષમ સાધન છે.
2. જ્ઞાન અને સમાજ સંબંધી આવશ્યકતા પૂરી કરવાની જવાબદારી સમાજ શિક્ષકને સોંપે છે તેથી આ જવાબદારીની પૂર્તિની ગુણવત્તાનો આધાર શિક્ષક પર રહેલો છે. કોઇ પણ સમાજ અને ધર્મનિરપેક્ષ સમાજ માટે લાયક શિક્ષકમાં પ્રજાતાંત્રિક મૂલ્યોનો યોગ્ય વિકાસ થયો હોવો જરૂરી છે અને આવા પરિણામલક્ષી શિક્ષક-શિક્ષણ દ્વારા જ આવા શિક્ષકો તૈયાર કરી શકાય.
3. પ્રાચીનકાળનું શિક્ષક-શિક્ષણ આધુનિક સમયમાં ઉપયોગી નથી રહ્યું. આધુનિક શિક્ષક-શિક્ષણની અનેક કક્ષાઓ હોવાથી તેનું મહત્ત્વ વધી ગયું છે. વ્યાવસાયિક વિષયો, ટૅક્નિકલ વિષયો તથા કોઇ પણ વિષયમાં પ્રભુત્વ મેળવવા માટે શિક્ષકોને તૈયારી કરવા માટે શિક્ષક-શિક્ષણ જ એક

માત્ર માધ્યમ છે. પ્રાથમિકથી લઇને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ માટે પણ શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી ગયું છે.

4. વર્તમાન સંદર્ભમાં શિક્ષક-શિક્ષણ દ્વારા જ શાળાકીય શિક્ષણને ઉચ્ચ-શિક્ષણ સાથે જોડી શકાય છે. તેના દ્વારા સમાજ અને શિક્ષણ વચ્ચેનું અંતર દૂર કરી શકાય.
5. આજે શિક્ષણ એ પાયાની જરૂરિયાત છે. ભારત સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણને સાર્વત્રિક બનાવવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. પરિણામે સરકાર સમાજના શાળા વયકક્ષાના બાળકોને શાળાઓમાં લાવવાના પ્રયત્નો કરી રહી છે. તે સંજોગોમાં આવા કુમળા અને નાના બાળકોને સમજી શકે અને તેમના વૈયક્તિક તફાવતો જાણી તેમની જરૂરિયાતો નક્કી કરી શકે તેવા શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે શિક્ષક પ્રશિક્ષણની જરૂર છે.
6. સંસ્થાકીય આયોજન, કાર્યાનુભવ, સમાજ ઉપયોગી ઉત્પાદક કાર્ય વગેરે અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયા છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણની પ્રયુક્તિઓમાં પણ ફેરફાર થયા છે. આ બદલાતા પ્રવાહો અને નવા પ્રયોગોથી વાકેફ રહેવા માટે તેમજ શિક્ષણ સુધારણા માટે શિક્ષકો પોતોનો ફાળો આપી શકે તે માટે શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણની જરૂર છે.
7. શિક્ષણને સાર્વત્રિક બનાવવામાં આવ્યું, તેથી બહુમોટા પ્રમાણમાં શિક્ષકોની જરૂરિયાત ઊભી થઇ. શિક્ષક જ્યારે શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં જોડાય છે ત્યારે વર્ગખંડમાં વિશ્વાસથી વિવિધ શૈક્ષણિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષણકાર્ય રસપ્રદ બનાવવા માટે પ્રયત્ન કરે ઉપરાંત શિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓથી માહિતગાર બને અને વિષયવસ્તુના જાણકાર બને તે હેતુથી શિક્ષકને પ્રશિક્ષણ આપવું જરૂરી બન્યું છે.
8. કોઇપણ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે કામ કરનારને ચોક્કસ અને યોગ્ય તાલીમ આપવી જ જોઇએ. પ્રશિક્ષણ દરમિયાન શિક્ષકને શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન, શાળા-સંચાલન, શિક્ષણના વર્તમાન પ્રવાહો જેવાં વિષયો શીખવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ શિક્ષક જ્યારે શાળામાં જાય છે. ત્યારે વિદ્યાર્થી સાથેના વર્તનમાં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવી શકે છે. તેમજ શાળા, શિક્ષણ, બાળકો અને સમાજના વાલીઓના પ્રશ્નો હલ કરવામાં મદદરૂપ નીવડી શકે છે. આ ઉપરાંત શાળાના વડા કે શિક્ષણખાતા તરફથી તેમને અન્યાય કરવામાં આવતો હોય તો તેની સાચી વિગતો રજૂ કરવાની અને ન્યાય મેળવવાની બાબતો તે શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ દ્વારા જાણી શકે છે.
9. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને જીવન જીવવા માટેનું શિક્ષણ આપવાનું છે. ત્યારે સૌથી મોટો પ્રશ્ન બેકારીનો છે. આજે જીવનની જરૂરિયાત મુજબ શિક્ષકો શિક્ષણ આપતા નથી એ બાબત આપણે પરીક્ષા સમયે જોઇ શકીએ છીએ. આવા સમયમાં પ્રશિક્ષિત શિક્ષક જ સંસ્કાર પૂરાં પાડવા, સહિષ્ણુતા દાખવવી અને ખેલદિલીપૂર્વક અન્યના વિચારો સ્વીકારવા વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન આપી શકે છે.

1. 3. 2 શિક્ષક-પ્રશિક્ષણના ઘટકો

(૧) **વલણો :** વલણો એટલે કોઇપણ વ્યવસાય માટેની સાર્વત્રિત માનસિક પરિસ્થિતિ કે જે જે-તે વ્યવસાય માટેની લાગણી વ્યક્ત કરે છે અને આ લાગણીનું તત્ત્વ ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. કોઇપણ વ્યવસાય માટેનું સાનુકૂળ વલણ સફળતા માટે અગત્યનું છે. જે વ્યક્તિ જે વ્યવસાય પ્રત્યે સારું વલણ ધરાવે તે વ્યક્તિ તે વ્યવસાયમાં સારી પ્રગતિ કરી શકે છે. શિક્ષકના વ્યવસાયમાં જોડાનાર વ્યક્તિ શિક્ષકના વ્યવસાય માટે હકારાત્મક વલણ ધરાવતો હોવો જોઇએ. તેનો વ્યવસાય તેને વેઠ ન લાગવો જોઈએ. જો વ્યક્તિ હકારાત્મક વલણ પોતાના વ્યવસાયમાં ધરાવે તો તે પોતાનું કાર્ય દિલથી કરે છે. તેને તે કાર્ય કરવામાં બોજરૂપ લાગતું નથી. શિક્ષણના વ્યવસાયમાં એ જીવંત વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાનું હોય છે તેથી શિક્ષકે જીવંત વ્યક્તિની લાગણી ભાવનાઓને ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે. જો તે પોતાના વ્યવસાયને પૈસા + માળખાનું સાધન જ ગણે તો ઘણી વ્યક્તિ અને દેશને બરબાદ કરવા જઈ રહ્યો છે. માટે શિક્ષકના વ્યવસાયમાં જોડાનારનો અભિગમ, રસ, વલણ એ અતિ મહત્ત્વના રહે છે. કોઇના કહેવાથી બનેલ શિક્ષક પોતાના વ્યવસાયને સાચો ન્યાય આપી શકતો નથી. જીવનમાં પણ પ્રયોગ કરી શકતો નથી.

(૨) **કૌશલ્યો :**

શિક્ષણનો વ્યવસાય એ એવો વ્યવસાય છે કે જેમાં વર્ગમાં બેઠેલ જુદા જુદા સમાજ, વર્ગ,

જાતિના બાળકો તેમજ જુદી-જુદી શક્તિ ધરાવતા બાળકો સામે કામ કરવાનું હોય છે. પોતાની વાતને એવી રીતે રજૂ કરવાની હોય છે કે જેથી સામેની વ્યક્તિના ગળામાં ઊતરી જાય. તે માટે શિક્ષકમાં વિવિધ કૌશલ્યો હોવા જરૂરી છે. કથન કૌશલ્ય, વાંચન કૌશલ્ય, લેખન કૌશલ્ય, પ્રશ્ન પૂછવાનું કૌશલ્ય, નિદર્શન કૌશલ્ય, વર્ગ-વ્યવહાર કૌશલ્ય અને વર્તન કૌશલ્ય જેવા હસ્તગત કરવા જરૂરી છે તો જ વર્ગના વિદ્યાર્થીમાં કઇ શક્તિ છુપાયેલી છે તે જાણી તેને બહાર લાવવામાં સફળ નીવડે છે. વિદ્યાર્થીના વર્ગ-વ્યવહાર, મેદાની પ્રવૃત્તિ, અંગત કુટુંબ વિશેની માહિતી વગેરે જાણી તેના વર્તનના કારણો જાણવાનું કૌશલ્ય પણ જરૂરી છે તો જ તેના ગેરવર્તન અંગે જાણી તેના પ્રશ્નો હલ કરવામાં સફળ નીવડે છે. શિક્ષક પાસે ગમે તેટલું સારું વિષયવસ્તુનું જ્ઞાન હોય પણ રજૂઆત કરવાનું કૌશલ્ય ન હોય તો તે સામે બેઠેલ બાળકોને સારી રીતે સમજાવી શકતા નથી. એ જ રીતે શિક્ષકે પ્રશ્ન પૂછી પોતાના સામે બેઠેલ બાળક પોતે રજૂ કરેલ વાત સમજ્યો છે કે નહિં તે જાણવા તેમજ તે કેટલું જાણે છે ? શું જાણતો નથી ? તે માટે પણ પ્રશ્ન પૂછવાનું કૌશલ્ય હસ્તગત હોવું જરૂરી છે. વિવિધ કૌશલ્યોમાં પારંગત શિક્ષક જ સફળ બની શકે. વર્ગને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે. એ જ રીતે કાળા પાટિયા પર પોતાનું લખાણ એવું હોય કે જેથી બાળકો પણ તેનું અનુકરણ કરે એટલે કે સુંદર અક્ષરો તેમજ મુદ્દાસર લખાણ પણ બાળકોને આકર્ષે છે તે વિષય પ્રત્યેનો રસ જાગૃત કરે છે.

(૩) **વર્તન-તરાહો :** શિક્ષકનું વર્તન-વ્યવહાર એ શિક્ષણ-વ્યવસાયમાં ખૂબ અગત્યના છે. સામેની વ્યક્તિને શાંતિથી સાંભળવો એ શિક્ષિત વ્યક્તિનો આગવો ગુણ છે. વિદ્યા વિનયથી શોભે છે. એટલે કે નમ્રતા, વિનય સામેની વ્યક્તિના પ્રશ્નને સમજવાની આવડત હોવી જરૂરી છે તો જ વાલી સાથે, વિદ્યાર્થી સાથે અન્ય સહકર્મચારી સાથે હૂંફાળા-પ્રેમભર્યા સંબંધો રાખી શકે અને વર્ગમાં બેઠેલ દરેક વિદ્યાર્થીની શી જરૂરિયાત છે તે તેના વર્તન પરથી પિછાની શકે છે. શિક્ષક જરૂર પડે આંખ બતાવે પરંતુ તેટલો જ અગત્ય વિદ્યાર્થીના બરડામાં હાથ ફેરવી પિતાતુલ્ય વહાલ કરવાનો છે. શિક્ષક બાળકના વર્તન પરથી તે શું કહેવા માંગે છે તે સમજ્યો કે નહિ, કૌટુંબિક મુશ્કેલી, મિત્રો સામેની મુશ્કેલી, અણગમો વગેરે વર્તન રથી જાણી શકે છે તેથી શિક્ષકનો વર્તન-વ્યવહાર, પહેરવેશ ખૂબ મહત્ત્વના રહે છે.

(૪) **તાલીમ-શિક્ષણ :** શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ એ વિશિષ્ટ વલણ, વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને વિશિષ્ટ કૌશલ્યો પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષક પોતાના વ્યવસાય પ્રત્યેનું હકારાત્મક વલણ એ પ્રથમ ગુણ છે. પરંતુ એ સામે પોતે જે વિષય શીખવવાનો છે તેનું ઊંડુ જ્ઞાન પર એટલું જ જરૂરી છે. તેની સાથે પોતાના વિષયવસ્તુને રજૂઆત કરવાની કળા એટલી જ મહત્ત્વની છે. શિક્ષકની વિવિધ પદ્ધતિઓ અંગેની તાલીમ તેથી જ પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષણ દરમ્યાન આપવામાં આવે છે. એ જ રીતે વિવિધ કૌશલ્યો હસ્તગત કરવા માઇક્રોટીચીંગ દ્વારા હસ્તગત કરાવવામાં આવે છે. આમ, શિક્ષકને સેવાકાલીન અને પૂર્વ સેવાકાલીન તાલીમ અગત્યની રહે છે. શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ ખીલે, તેમજ સારું પ્રવચન કરી શકે તે માટેની તાલીમ પણ પૂર્વ સેવાકાલીન સમય દરમ્યાન આપવામાં આવે છે. તાલીમનું મહત્ત્વ એટલા માટે છે કે પોતે પોતાના વ્યવસાયમાં કયા કૌશલ્યો જરૂરી છે તે જાણે કેવી રીતે હસ્તગત કરવા એ સમજી શકે છે. શિક્ષકને વિવિધ સહ-અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ અંગેની તેમજ મેદાની પ્રવૃત્તિઓ અંગેની વિવિધ તાલીમ પણ આપવામાં આવે છે જેથી વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ બની શકે છે. પ્રશિક્ષણ દરમ્યાન નેતૃત્વના ગુણો વિકશે તેવા પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં વર્ગ શિક્ષણને વધુ ગતિશીલ, આનંદદાયક, રસપૂર્ણ બનાવવા માટે તાલીમ મહત્ત્વની બની રહે છે.

(૫) **શિક્ષણ :**

શિક્ષણ એ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેનાં દ્વારા વ્યક્તિના વર્તનમાં પરિવર્તન કરી શકાય છે. શિક્ષક એ સમાજ પરિવર્તન તેના શિક્ષણ કાર્ય દ્વારા કરી શકે છે. વિદ્યાર્થીના જ્ઞાન, નૈતિક મૂલ્યો, વલણો રસમાં પરિવર્તનનો આધાર સારા શિક્ષણ અને શિક્ષક પર રહેલો છે. એક સારો નાગરિક બનાવવામાં શિક્ષણ જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. સારા સમાજ અને દેશના વિકાસ

માટે શિક્ષણ જ મહત્ત્વ ધરાવે છે જે દેશમાં સારું શિક્ષણ અપાતું હોય તે દેશનો વિકાસ ખૂબ સારો થાય છે. શિક્ષકે પોતાના વ્યવસાયને અનુરૂપ વ્યક્તિત્વ, વર્તન રાખવું જરૂરી છે. શિક્ષણના સામાન્યતઃ વર્તનના પરિમાર્જન, વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અને જે તે વ્યાપક રીતે પર્યાવરણમાં રસ હોય તેવી વ્યક્તિના વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષણ એ સમાજ અને વ્યક્તિના પરિવર્તન માટે આધારરૂપ છે. શિક્ષણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા વ્યક્તિમાં પરિવર્તન આવી શકે છે. વ્યક્તિ શિક્ષણ મેળવી ઉચ્ચ ગુણો, ઉચ્ચ પદવી, મહામાનવ, સારો કલાકાર, ઉમદા વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શિક્ષણ વગરનો વ્યક્તિ પશુ સમાન ગણવામાં આવ્યો છે. શિક્ષણ જ સર્વ વિકાસનો આધાર છે. તેથી જ વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે અને તેથી જ આજે દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ નેતૃત્વ કરી રહી છે.

1. 3. 3 શિક્ષક-શિક્ષણ અને શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ

શિક્ષક-શિક્ષણ એ આધુનિક સંકલ્પના છે પહેલા પ્રશિક્ષણ સ્નાતક (બી. ટી.)ની પદવી સાથે પ્રશિક્ષણ શબ્દ સંબંધિત હતો. શિક્ષક-શિક્ષણ મેળવનાર વિદ્યાર્થીને Trainee Teacher, પ્રશિક્ષણાર્થી, તાલીમાર્થી કે વિદ્યાર્થી-શિક્ષક Pupil Teacher તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. અધ્યાપન-અભ્યાસ માટેની શાળાઓને પ્રદર્શન શાળા કે અભ્યાસાત્મક વિદ્યાલય રૂપે ઓળખવામાં આવતી. આમ, પ્રશિક્ષણના બદલે 'શિક્ષણ' શબ્દ વધારે વ્યાપક બન્યો છે. પરિણામે શિક્ષણ-સ્નાતકની પદવી બી. એડ્. વિદ્યાર્થી-શિક્ષક (Student Teacher)ને ભાવિ શિક્ષક (Prospective Teacher) કહેવામાં આવે છે. પ્રદર્શન વિદ્યાલય આજે સહયોગી વિદ્યાલય (Associated School) તરીકે ઓળખાય છે. વળી માત્ર જ્ઞાનાત્મક તથા ક્રિયાત્મક પાસાંઓના બદલે ભાવાત્મક પાસાંના વિકાસને પણ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. કૌશલ્યો, ક્ષમતાઓ, ચારિત્રિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને અને વ્યવસાયગત વહીવટનું માળખું અને અભિયોગ્યતાના પ્રદર્શનના સ્થાને ઉચ્ચ માનસિક ક્રિયાકલાપોને પણ વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરીક્ષણની એકાંગી વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન આવ્યું અને તેમાં વૈયક્તિક તફાવતો, વ્યક્તિત્ત્વ નિર્માણ, અભિપ્રેરણા, પ્રત્યક્ષીકરણ, સર્જનાત્મકતા વગેરે વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાંઓનો સમાવેશ શિક્ષક-શિક્ષણના ક્ષેત્રે કરવામાં આવ્યો.

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણમાં નૈતિક સંદર્ભો અને આચરણના માપદંડોનું મહત્ત્વ ઓછું હતું અને સામાજિક પાયાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ શિક્ષક-શિક્ષણનો આરંભ થતાં જ આ પાસાંઓને વધારે મહત્ત્વ આપવાની શરૂઆત થઇ. કાર્યકુશળતા, ક્ષમતા, પ્રત્યાયન ક્ષમતા અને કાર્યોત્કૃષ્ઠતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે પ્રશિક્ષણની જરૂરિયાતનો આજે પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી પરંતુ માનવીય અને વાતાવરણ સંબંધી પાસાંઓનો વિકાસ કરવા માટે 'શિક્ષણ' શબ્દનો પ્રયોગ 'પ્રશિક્ષણ'ની જગ્યાએ વધુ ઉચિત છે.

આમ, સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં શિક્ષક-શિક્ષણ માટે શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ એવો શબ્દ પ્રયોજાતો હતો પરંતુ પ્રશિક્ષણ એટલે તાલીમ. સામાન્ય રીતે તાલીમ સરકસના પ્રાણીઓને અપાય છે. માનવ માટે તો શિક્ષણ જ અપાય એટલે કે શિક્ષક-શિક્ષણ એવો શબ્દ વાપરવો જ વધુ ઉચિત લેખાશે.

1. 3. 4 શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત

"Teachers are born not made" એ ઉક્તિ અનુસાર તો શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાતોનો છેદ ઊડી જાય છે. પરંતુ પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધતા તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર પૂર્વ પ્રાથમિક કક્ષાથી માંડી ઉચ્ચશિક્ષણ સુધી વધ્યો છે. શિક્ષણના દરેક તબક્કે અનેકવિધ સુધારાઓ થતાં રહે છે. વિવિધ સમિતિઓ પણ તેમનાં અહેવાલમાં અનેક ભલામણો કરે છે. વળી, વૈશ્વિકીકરણ, ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને માહિતી પ્રસારણ ટૅકનૉલોજીના યુગમાં અત્યંત ઝડપી પરિવર્તન અને પડકારોના સંદર્ભમાં શિક્ષક-શિક્ષણ વિના ચાલી શકે તેમ નથી.

આઝાદી પછીનાં વર્ષોમાં શિક્ષણમાં પ્રસાર અને પ્રચાર માટે સરકારે વિશેષ ધ્યાન આપેલ છે. શિક્ષણનું વિસ્તરણ ચોતરફ થઇ રહેલ છે. સમાજની જરૂરિયાત પ્રમાણે શિક્ષણનાં ધ્યેયોમાં પરિવર્તન આવે છે. પરિણામે શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકની જવાબદારી વધે છે. આથી શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ શા માટે જરૂરી છે તેને લગતી બાબતો આ પ્રમાણે છે.

- શિક્ષણ માનવીની લઘુત્તમ જરૂરિયાતોનો વિષય બનેલ છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી છે. પરિણામે નવા શિક્ષકોની જરૂરિયાત વધતા શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત વધી છે.
- શાળામાં બધાં જ પ્રકારનાં વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યક્તિગત તફાવતો અને તેમની જરૂરિયાતોને સમજી શકે તેવા પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો અનિવાર્ય છે.
- શિક્ષણનાં જૂના ખ્યાલો બદલાતા રહ્યાં છે. અભ્યાસક્રમો બદલાયા છે. નવા પ્રયોગો અમલમાં આવ્યા છે. આ સંજોગોમાં શિક્ષકની સજ્જતા અર્થે પ્રશિક્ષણ જરૂરી છે.
- વર્ગખંડની જરૂરિયાત પ્રમાણે અદ્યતન પ્રવાહોની જાણકારી, પદ્ધતિ, પ્રયુક્તિઓની સમજ શિક્ષકો મેળવે તે આવશ્યક બન્યું છે.
- પ્રશિક્ષણની તાલીમ લેનાર શિક્ષકને શિક્ષણનું તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, શૈક્ષણિક કાર્યનું આયોજન, મૂલ્યાંકન અને પ્રવર્તમાન પ્રશ્નો તથા શાળા પ્રશાસન જેવાં વિષયો શીખવાય છે. પરિણામે તે કાર્યક્ષમ બને છે.
- વર્તમાન જીવનની વિષમતાઓ દૂર કરવા, મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ આપવા અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારી વહન કરતો નાગરિક તૈયાર કરવા શિક્ષકનું પ્રશિક્ષણ અતિ આવશ્યક છે.

અન્ય વ્યવસાયોની જેમ શિક્ષકના વ્યવસાય માટે પણ વ્યાવસાયિક કૌશલ્યોની જરૂર પડે છે. પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મર્યાદિત રહેતી અને શિક્ષણકાર્ય વંશપરંપરાગત થતું પરંતુ આજના જટિલ, સંકુલ અને પરિવર્તનશીલ સમાજમાં શિક્ષકની કુશળતા, કાર્યસંતૃપ્તિ અને શિક્ષણકાર્યની મહત્તમ નીપજના સંદર્ભમાં શિક્ષક-શિક્ષણ અનિવાર્ય બની ગયું છે. શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત નીચેના સંદર્ભોમાં દર્શાવી શકાય.

1. વ્યાવસાયિક જરૂરિયાત :

આજે શિક્ષક બનવા માટે શિક્ષક-શિક્ષણની વિદ્યાશાખાકીય ઉપાધિ મેળવવી ફરજિયાત બની છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે પી. ટી. સી. કે ડી. એડ્. તથા માધ્યમિક શિક્ષણ માટે બી. એડ્. ની પદવી હોવી જરૂરી છે.

2. શૈક્ષણિક જરૂરિયાત :

આજે વિજ્ઞાન અને ટેકનૉલોજીના ક્ષેત્રે નિત નવીન શોધો થઇ રહી છે. જ્ઞાન વિસ્ફોટના આ યુગમાં જ્ઞાન ઝડપથી જૂનું બનતું જાય છે. નવા જ્ઞાન અને કૌશલ્યોને હસ્તગત કરવાની જરૂરિયાત સતત ઊભી થાય છે. પાઠ્યક્રમ ખૂબ જ ઝડપથી અપ્રસ્તુત બનતા જાય છે અને નવા એકમો એમાં જોડવાની જરૂરિયાત ઊભી થતી જાય છે. આ સંજોગોમાં શિક્ષકની સજ્જતા વધારવા માટે જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરી શૈક્ષણિક જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત છે.

3. મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાત :

શિક્ષકની જવાબદારી વિદ્યાર્થીના સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવામાં યોગદાન કરવાની છે. અધ્યેતાઓની રુચિ, અભિયોગ્યતા, જરૂરિયાતો, ક્ષમતાઓ ઇત્યાદિની વિભિન્નતાના સંદર્ભમાં શિક્ષકે અધ્યેતાની પૂર્ણ ઓળખ મેળવી તેમની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોના સંતોષ માટે ઉચિત રીતે પ્રયાસ કરવાનું સામર્થ્ય કેળવવું પડે છે. અધ્યેતાના બૌદ્ધિક, સાંવેગિક, સામાજિક, નૈતિક, ઇત્યાદિ પાસાંઓનાં યોગ્ય વિકાસ માટેનું જ્ઞાન, પદ્ધતિઓ, મૂલ્યાંકન પ્રવિધિઓ ઇત્યાદિનું શિક્ષણ શિક્ષક-શિક્ષણ દ્વારા જ મળી રહે છે.

4. સામાજિક જરૂરિયાત :

શિક્ષણનો એક ઉદ્દેશ અધ્યેતાનું સામાજિકીકરણનું છે. આ દિશામાં શિક્ષક પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી શકે તે માટે શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂર છે. વળી શિક્ષણની જવાબદારી સામાજિક જરૂરિયાતને સંતોષવાની અને સમાજમાં યોગ્ય દિશામાં પરિવર્તન આણવાની છે. આ માટે પણ શિક્ષક-શિક્ષણ જરૂરી છે.

5. આર્થિક જરૂરિયાત :

ભૌતિક અને માનવીય સંસાધનોની અછતના કારણે શિક્ષણકાર્ય મિતવ્યયી બને અને સંસાધનોની

જાળવણી થાય, ઓછા ખર્ચે સંસાધનોનું નિર્માણ કરી શકાય એવી પ્રવિધિઓ શોધવાનું અને જાણવાનું આવશ્યક બન્યું છે. આ દિશામાં શિક્ષક-શિક્ષણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકે તેમ છે.

6. દાર્શનિક જરૂરિયાત :

વિચાર, માન્યતા આદર્શ વગેરેના માન્ય સમુચ્ચયને દર્શન કહેવામાં આવે છે. દર્શન વિના કાર્યપ્રણાલીનો વિકાસ થવો સંભવ નથી. શિક્ષકનો વ્યવસાય એક પવિત્ર અને ઉમદા વ્યવસાય માનવામાં આવે છે. આથી શિક્ષકના આદર્શો, મૂલ્યો, કૌશલ્યો વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શિક્ષક-શિક્ષણ જરૂરી છે.

આમ, અલગ-અલગ દૃષ્ટિકોણથી શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક-શિક્ષણ પરિષદ દ્વારા ગુણવત્તા સંપન્ન શિક્ષકની તૈયારી અને સંવિધાનગત લક્ષ્યોની પ્રાપ્તિને અગ્રિમતા આપવામાં આવી છે. નીચેના મુદ્દાઓના આધારે શિક્ષક-શિક્ષણની અનિવાર્યતા સમજી શકાય છે.

1. રાષ્ટ્રનાં પ્રશ્નોને સમજવા.
2. બાળકને તેમજ તેની સમસ્યાઓને સમજવી.
3. શિક્ષકને સમાજમાં તેની ભૂમિકા સમજવી.
4. શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં થતાં પરિવર્તનોથી શિક્ષક-સમાજને સજ્જ કરવા.
5. શિક્ષણમાં અધ્યાપન શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ જાણવા અને સમજવા.
6. શિક્ષણનાં હેતુઓ, આયોજન અને મૂલ્યાંકનનાં સંદર્ભે જ્ઞાન મેળવવા.
7. શિક્ષણ વિષયક નવા ખ્યાલો તથા તેનો વર્ગખંડ વિનિયોગ જાણવા.
8. શિક્ષકો ભારતનાં ભાવિ ઘડવૈયા બને તે માટે તાલીમ જરૂરી છે.
9. શિક્ષણને એક વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારી તેમાં વ્યાવસાયિક સજ્જતા કેળવવા.
10. શિક્ષકના ગુણાત્મક વિકાસ માટે.

1. 3. 5 શિક્ષક-શિક્ષણના ઉદ્દેશો

શિક્ષક-શિક્ષણના કેટલાંક ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે.

1. માનવ સંસાધનનો વિકાસ કરવો.
2. માનવ-વ્યવહારનું પ્રારૂપ નિર્ધારિત કરવું અને વિકસાવવું.
3. માનવીય જ્ઞાન અને અનુભવોના ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત તથ્યોના સંરક્ષણ, સંવર્ધનની સાથે કુશળ હસ્તાંતરણની સંભાવનાને સિદ્ધ કરવા.
4. શાશ્વત માનવીય મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ અને નીતિગત આચરણ સંબંધી મર્યાદાઓને અક્ષુણ્ણ રાખવા માટે પ્રયાસ કરવો.
5. સમાજ અને માનવજાતિ માટે માર્ગદર્શક અને નેતૃત્વશીલ વ્યક્તિત્ત્વનો વિકાસ કરવો જે ચારિત્ર્યિક, વૈચારિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ આદર્શનું અનુકરણ કરનાર હોય.
6. સામાજિક ઉત્થાન અને પરિવર્તન લાવવા માટે સક્ષમ માધ્યમના રૂપમાં કાર્ય કરવું.
7. જાગૃત અને ચેતન વ્યક્તિ તથા સમાજનો વિકાસ કરવો, પર્યાવરણ, સ્વાસ્થ્ય, સુરક્ષા, માનવ અધિકાર, આદિ અનેકાનેક ક્ષેત્રોમાં આજે પણ આપણે પૂર્વપણે જાગૃત અને સચેતન નથી.
8. અધ્યયનના ક્ષેત્રને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને માનસિકતાની સાથે જોડવા માટે પ્રેરિત કરવું.
9. માનવીય ગુણાત્મક પાસાંનો વિકાસ કરવો જેથી શિક્ષક-શિક્ષણ દ્વારા આ વ્યાપક રૂપે ગ્રહણ કરી શકે.
10. કૌશલ્યની સાથે-સાથે કલાઓનો વિકાસ કરવો સૌંદર્યબોધ, રસાસ્વાદન, પ્રકૃતિપ્રેમ વગેરે વ્યક્તિમાં કર્તવ્યનિષ્ઠ, પ્રતિબદ્ધતા, ઉત્તરદાયિત્વ વગેરેના વિકાસમાં સહાયક બને છે.

1. 3. 6 શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ

1. તાલીમાર્થીઓમાં શિક્ષણકાર્ય માટેના કૌશલ્યો વિકસે અને ક્ષમતાપૂર્ણ શિક્ષણકાર્ય કરે.
2. પ્રશિક્ષણાર્થીઓની અંતઃસૂઝ વિકસે અને વર્ગખંડની પરિસ્થિતિઓને પોતાની વિવેક શક્તિથી પહોંચી વળે.
3. પ્રશિક્ષણાર્થી પોતાની પદ્ધતિનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન મેળવે.
4. પ્રશિક્ષણાર્થી વર્ગખંડમાં વિવિધ સમસ્યાઓનું સંશોધન કરતા થાય.
5. તાલીમાર્થીમાં આદર્શ શિક્ષક તરીકેના ગુણોનો વિકાસ થાય.
6. તાલીમ દરમિયાન પોતાની પદ્ધતિ ઉપરાંત શિક્ષણ વિષયક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતો હોવાથી તાલીમાર્થી શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાની સૂઝ કેળવે.
7. પ્રશિક્ષણાર્થી પોતાના શિક્ષણકાર્યને જીવંત અને સ્વાભાવિક બનાવી શકે.
8. પ્રશિક્ષણાર્થી વર્ગખંડમાં મૂલ્યાંકન વિશેની પોતાની સૂઝ વિકસાવે.
9. વિદ્યાર્થીઓને રસપ્રદ રીતે જ્ઞાન પીરસી શકે.
10. પ્રશિક્ષણાર્થી વિવિધ શૈક્ષણિક ઉપકરણો (T. L. M.)ના ઉપયોગથી પ્રભાવક શિક્ષણકાર્ય કરવાની ક્ષમતા કેળવી શકે.
11. પ્રશિક્ષણાર્થી શાળાકીય અનુભવો પણ મેળવી શકે.
12. શાળાકીય વહીવટ પણ શીખી શકે.

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણના ઉપર્યુક્ત વિવિધ હેતુઓ પૂર્ણ કરવા વિવિધ સંસ્થાઓ કાર્યરત છે. આ હેતુઓની પૂર્તિ માટે સંસ્થાઓના સભ્યો દ્વારા સંનિષ્ઠ પ્રયાસો પણ કરવામાં આવે છે. શિક્ષકની ગુણવત્તાનો આધાર શિક્ષક-શિક્ષણ પર જ છે તેથી પ્રશિક્ષણાર્થીનો તાલીમી સમય માત્ર યંત્રવત્ ન બનતા આયોજનબદ્ધ અને સાર્થક બને તે પણ જરૂરી છે.

શિક્ષણ પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા એ એક પ્રવાસ જેવી છે. જો તમારો અંતિમ મુકામ નિશ્ચિત નહિ હોય અને તમારી પાસે માર્ગદર્શક નકશો નહિ હોય, તો તમે કોઈપણ અનિશ્ચિત સ્થાને પહોંચી જાઓ અને સંશયમાં પડી જાઓ અને સંશયમાં પડી જાઓ કે તમે ત્યાં કેવી રીતે પહોંચી ગયા ? આયોજિત પ્રવાસો હંમેશા રસપ્રદ અને ફળદાયી રહે છે. ગામડાઓમાં હેતુવિહીન ઘૂમવાનું કદાચ કોઈકવાર નવી શોધ કે ઉત્તેજનાને પ્રેરે, પરંતુ શાળાઓમાં તો હેતુવિહીન અધ્યયન હતાશાજનક અને કંટાળાજનક બની રહે.

જો ધ્યેયો સ્પષ્ટ નહિ હોય તો કાર્યક્રમની સંગમતાનું મૂલ્યાંકન કરવું મુશ્કેલી બને અને યોગ્ય અધ્યાપન સાધન સામગ્રીઓ કે પદ્ધતિઓ પસંદ કરવા માટેનો પણ કોઈ આધાર ન રહે. કોઈપણ યંત્રકામ કરનાર જ્યાં સુધી એણે યંત્ર પર શું કામ કરવાનું છે તે જાણે નહિ ત્યાં સુધી તેનું ઉપકરણ પસંદ કરતો નથી અને વાદ્યમંડળીના ગીતોની તરજ રચનારાઓ તેઓએ કેવી અસર ઊભી કરવાની છે તે નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી તરજ રચતા નથી. તે જ પ્રમાણે એક મકાન બાંધનારો જ્યાં સુધી મકાનની 'બ્લ્યુ પ્રિન્ટ' તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી સાધન સામગ્રી પસંદ કરતો નથી. તેવી જ રીતે શિક્ષણમાં પણ શિક્ષકે હેતુઓ નક્કી કર્યા બાદ જ વર્ગશિક્ષણ કાર્ય કરવું આવશ્યક ગણાય. કારણ હેતુવિહીન વર્ગશિક્ષણને તો ધૂંધળા વાતાવરણ સાથે સરખાવી શકાય કે જ્યાં બધું જ અસ્પષ્ટ છે, શિક્ષકનું કાર્ય અને વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન દિશા બન્ને.

1. 3. 7 શિક્ષણના હેતુઓ

શિક્ષણમાં હેતુઓની આવશ્યકતા એટલા માટે પણ છે કે અધ્યયનકર્તાઓની કાર્યસિદ્ધિ કેવું કરી રહ્યાં છે તે જાણવું હોય તો મૂલ્યાંકન કરવું પડે. કસોટી કે પરીક્ષણ એ અધ્યયનના માર્ગ પરના માર્ગસ્તંભો છે અને તે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બન્નેને તેઓના હેતુઓની સિદ્ધિમાં કયા સ્તર સુધીની સફળતા પ્રાપ્ત કરી તે દર્શાવે છે પરંતુ જ્યાં સુધી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બન્ને પક્ષે ધ્યેયો સ્પષ્ટ ન હોય ત્યાં સુધી કસોટીઓ ગેરમાર્ગે દોરનાર, અસંબદ્ધ, ગેરવાજબી અને બિનઉપયોગી બને છે. પરીક્ષણની કાર્યસિદ્ધિ હેતુઓના સંદર્ભમાં માપવામાં આવી હોય તો જ ઉપયોગી ગણાય. જો શિક્ષક પોતે જ હેતુઓથી સ્પષ્ટ નહિં હોય તો વિદ્યાર્થીઓમાં ઇચ્છિત કૌશલ્યોની શક્તિનું માપન કરવા માટેની વિગતો પસંદ કરવાનું એના માટે મુશ્કેલી છે.

હેતુઓ સ્પષ્ટ કરવા માટેની આવશ્યકતા એટલા માટે પણ છે કે જેથી વિદ્યાર્થી પણ પ્રગતિના માર્ગ પર પોતાન્રું સ્વ-મૂલ્યાંકન કરી શકે અને તેના સંદર્ભમાં પોતાના પ્રયાસો સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ માટે આદરી શકે. પોતાની સફળતા માટે કઇ પ્રવૃત્તિઓ ઉપયોગી બની શકે તે પણ વિચારી શકે.

હેતુઓ : અર્થ

કોઇપણ કાર્યનું અંતિમ રૂપ ધ્યેય કહેવાય છે. જે દૃષ્ટિબિંદુ તરફ પ્રવૃત્તિ કે કાર્ય મીટે માંડીને આગળ ધપે છે, તેને ધ્યેય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કોઇપણ ક્રિયા દ્વારા વ્યવસ્થિત રૂપે જે પરિવર્તનની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેને ધ્યેય કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ આપણે જે કોઇ લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ અને ક્રિયાશીલ બનીએ તે લક્ષ્યને ધ્યેય કહેવાય છે.

બેન્જામિન બ્લૂમ (૧૯૭૧) એમના પુસ્તક 'ટેક્ષોનોમી ઑફ એજ્યુકેશનલ ઓબ્જેક્ટિવ્ઝ'માં લખ્યું છે કે,

"શૈક્ષણિક હેતુઓ એટલે શિક્ષણ પ્રક્રિયા દરમિયાન વિદ્યાર્થીમાં અપેક્ષિત પરિવર્તન લાવવા માટેના માર્ગોની સ્પષ્ટ રચના એટલે કે તેઓ કઇ રીતે તેમના વિચારો, તેઓની લાગણીઓ અને તેઓની ક્રિયાઓમાં પરિવર્તન લાવશે."

જ્યારે રોબર્ટ મેજર (૧૯૬૨) એના પુસ્તક 'પ્રિપેરીંગ ઇન્સ્ટ્રક્શનલ ઓબ્જેક્ટિવ'માં લખે છે કે,

"હેતુ એટલે અધ્યયનકર્તામાં સૂચિત પરિવર્તન આણવા માટેનું વર્ણન કરતું વિધાન. અધ્યયનકર્તા સફળતાપૂર્વક અધ્યયન અનુભવો પૂર્ણ કરે ત્યારે તે કેવો હશે (is to be like) તેનું વર્ણન કરતું વિધાન આપણી અધ્યયનકર્તા પાસેથી અપેક્ષિત વર્તન (કાર્યસિદ્ધિ)ને વ્યક્ત કરવા માટેની તરાહનું વર્ણન."

પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન વિભાગ, એન.સી.ઈ.આર.ટી. હેતુની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપે છે.

"હેતુ એ એવું બિંદુ છે કે જેની દિશામાં કાર્ય કરવામાં આવે છે. અથવા હેતુ એવું વ્યવસ્થિત પરિવર્તન છે જે ક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય."

આ વ્યાખ્યા અનુસાર હેતુમાં મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. (૧) દિશા (૨) વ્યવસ્થિત પરિવર્તન અને (૩) પ્રવૃત્તિ. સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું અંતિમબિંદુ એ જ ધ્યેય છે. સર્વ પ્રવૃત્તિઓના નિષ્કર્ષનું મૂલ્યાંકન ધ્યેય પર અવલંબે છે. વ્યક્તિના કાર્ય અને દિશા ધ્યેયલક્ષી હોય છે. કઈ દિશામાં કયા માર્ગે આગળ વધવું તે ધ્યેય સમજાવે છે. હેતુ અથવા ધ્યેયમાં એવી શક્તિ છે કે જેનાથી વ્યક્તિની બધી પ્રવૃત્તિઓ અને ક્રિયાઓ વ્યવસ્થિત અને ક્રમિક બની જાય છે. દિશાશૂન્ય પ્રવૃત્તિ અથવા ક્રિયા કઢંગી અને અસ્તવ્યસ્ત બની જાય છે.

ધ્યેયો અને હેતુઓ વચ્ચેનો તફાવત :

બ્લૂમના મત પ્રમાણે શિક્ષણના હેતુઓ એટલે એવી સુસ્પષ્ટ તકનિકીનું નિર્માણ કે જેના દ્વારા શિક્ષણની પ્રક્રિયાના માધ્યમથી વિદ્યાર્થીના વ્યવહારમાં ઇચ્છિત પરિવર્તન સંભવી શકે છે એના પરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે હેતુઓ ખૂબ જ નિશ્ચિત હોય છે. હેતુઓ અને ધ્યેયોમાં ખૂબ તફાવત છે.

ધ્યેયોની બે મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ :

૧. તેઓ ઇરાદા દર્શાવતા ખૂબ જ વિશાળ અને સામાન્ય વિધાનો છે.

૨. તેઓનું સ્પષ્ટીકરણ અને અર્થઘટન ઘણી રીતે થઇ શકે.

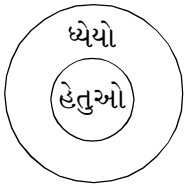

ધ્યેયો અને હેતુઓ વચ્ચેનો સંબંધ

પાઠ્યક્રમનો અમુક ભાગ પૂર્ણ કર્યા પછી કે અધ્યયનકર્યા પછી તેના પરિણામે વિદ્યાર્થી શું કરી શકવાને સમર્થ હશે તે દર્શાવતાં ચોક્કસ વિધાનો એટલે હેતુઓ, હેતુઓ બે પ્રકારના હોય છે :

૧. શિક્ષણના સામાન્ય હેતુઓ અને

૨. વિશિષ્ટ હેતુઓ

સામાન્ય હેતુઓ સમજ, જ્ઞાન, કૌશલ્યો, ઉપયોગ વગેરેના સંદર્ભમાં સામાન્ય સિદ્ધિને દર્શાવતા વિધાનોને આલેખે. સામાન્ય હેતુઓની સિદ્ધિ લાંબા ગાળાને અંતે થાય.

જ્યારે વિશિષ્ટ હેતુઓ એ અપેક્ષિત વર્તન પરિવર્તનના સંદર્ભમાં દર્શાવવામાં આવે. કોઈ એક વર્ગશિક્ષણના તાસ દરમિયાન કે કોઇ એક એકમ સંપૂર્ણ શીખ્યા પછી તેને અંતે વિદ્યાર્થીઓમાં કયા અપેક્ષિત વર્તન પરિવર્તનો આવી શકે તેની સ્પષ્ટતા કરતાં સઘન નિશ્ચિત વર્ણનવાળા વિધાનો, વિશિષ્ટ હેતુઓને શિક્ષણ પદ્ધતિ અને શિક્ષણ પ્રક્રિયાઓ સાથે પણ સીધો સંબંધ હોય છે. વિશિષ્ટ હેતુઓ પર આધારિત શિક્ષણ વર્ગશિક્ષણનું આયોજન શિક્ષણની પદ્ધતિ, પ્રયુક્તિ કે માધ્યમોની પસંદગી કરી શકે છે. મૂલ્યાંકનનું આયોજન પણ વિશિષ્ટ હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને થઈ શકે.

એક સામાન્ય હેતુના અનેક વિશિષ્ટ હેતુઓ હોઈ શકે.

આમ, ધ્યેયો સામાન્ય હેતુઓ અને વિશિષ્ટ હેતુઓનો સંબંધ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

અધ્યયન નિષ્પત્તિ તરીકે શિક્ષણના હેતુઓ :

શિક્ષણના હેતુઓ વિવિધ રીતે લખી શકાય. એક તો સામાન્ય રીતે શિક્ષક શું કરશે તે જણાવવું દા.ત. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગશાળાના સાધનોની ગોઠવણી કેવી રીતે કરવી તેનું નિદર્શન કરશે.

અહીં, આ હેતુમાં અધ્યયન નિષ્પત્તિ કરતા અધ્યયનની પ્રવૃત્તિ પર વિશેષ ભાર આપવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક નિદર્શન કરે એટલે એનો હેતુ પાર પડે, પણ પછી વિદ્યાર્થીઓ કંઇ શીખ્યા કે નહિ તેની સાથે એનો કોઇ નિસ્બત નથી.

ખરેખર તો શિક્ષકના અધ્યાપનને અંતે શિક્ષક કેવી નિષ્પત્તિ ઇચ્છે છે તેના સંદર્ભમાં હેતુઓ લખવા એ વધુ ફલપ્રદ ગણી શકાય. એટલે કે પ્રયોગના સાધનોની ગોઠવણી દર્શાવ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓએ શું કરવું જોઇએ કે શું કરી શકે તે નીચેના હેતુઓ દ્વારા દર્શાવી શકાય.

૧. નિદર્શનમાં દર્શાવેલા પ્રયોગશાળાના સાધનોની ઓળખ આપી શકે.

૨. પ્રયોગશાળાના સાધનોની ગોઠવણી માટે અનુસરેલા પગથિયાઓનું વર્ણન કરી શકે.

૩. પ્રયોગશાળામાં સાધનોને ગોઠવવામાં અને ઉપયોગમાં લેતી વખતે રાખવાની આવશ્યક કાળજીઓની યાદી આપી શકે.

૪. તેઓ પોતે પણ પ્રયોગશાળાના સાધનોની ગોઠવણી અંગેના કૌશલ્યોનું નિદર્શન કરી શકે.

આ રીતે લખાયેલા શિક્ષણના હેતુઓ વિદ્યાર્થીઓએ શૈક્ષણિક અનુભવને અંતે કયા પ્રકરનું વિશિષ્ટ વર્તન કરવાનું છે તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે. ઓળખવું, વર્ણન કરવું, યાદી આપવી અને નિદર્શન કરવું એ વિશિષ્ટ વર્તન દર્શાવતાં શબ્દો છે.

આમ, આપણે શિક્ષક પરથી વિદ્યાર્થી તરફ અને અધ્યયન પ્રક્રિયા પરથી અધ્યયન નિષ્પત્તિ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ, જેના દ્વારા આપણે શિક્ષણ અંગેનો ઇરાદો પણ સ્પષ્ટ થાય છે અને તેના મૂલ્યાંકન માટેની ભાવ પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

શિક્ષણના હેતુઓ પરિભાષિત કરવામાં બે બાબતો પર ખાસ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. વર્તન-પરિવર્તન અને શિક્ષણ વસ્તુનું ક્ષેત્ર કે જેમાં વર્તન પરિવર્તન લાવવાનું છે. શિક્ષણના હેતુઓ નિર્ધારિત કર્યા પછી શિક્ષકે વિચારવાનું રહે છે કે કેવા પ્રકારની શિક્ષણ સામગ્રી બાળક સમક્ષ કેવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે જેથી નિર્ધારિત હેતુઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય. કોઇ એક હેતુ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવિધ પ્રકારના શૈક્ષણિક અનુભવોનું પ્રદાન કરવાનું હોય છે. શિક્ષકે નક્કી કરવાનું રહે છે કે કોઈ એક હેતુ પાર પાડવા માટે ચોક્કસ પ્રકારના શિક્ષણ અનુભવો બાળકને આપવાના છે અને આ અનુભવો વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી હોય તો જ અધ્યયન નિષ્પત્તિ વધુ ફલદાયી બની શકે છે.

શૈક્ષણિક હેતુઓ : બ્લૂમ (૧૯૫૬)ની ટેક્ષોનોમી પ્રમાણે,

શિક્ષણના હેતુઓને ઓળખવામાં અને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં ખૂબ જ સહાયક માર્ગદર્શન બ્લૂમના હેતુઓની ટેક્ષોનોમી (વર્ગીકરણ)માંથી મળે છે. આ ટેક્ષોનોમીમાં શૈક્ષણિક હેતુઓનું વર્ગીકરણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના વર્ગીકરણ જેવું જ છે. એમાં શિક્ષણમાંથી અપેક્ષિત બધી જ શક્ય અધ્યયન નિષ્પત્તિઓને સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હેતુઓના સ્વરૂપમાં આવરી લે છે.

આ વર્ગીકરણ એવી ધારણા પર આધારિત હોય છે કે, "અધ્યયન નિષ્પત્તિને વિદ્યાર્થીના વર્તન-

પરિવર્તનના સંદર્ભમાં શ્રેષ્ઠ રીતે વર્ણવી શકાય." અને તેથી જે શિક્ષકે શિક્ષણના હેતુઓને વર્તનના સંદર્ભમાં દર્શાવવા ઇચ્છતાં હોય તેઓ માટે આ વર્ગીકરણ ખૂબ જ મદદરૂપ બની શકે છે.

આ ટેક્ષોનોમીનું વર્ગીકરણ ત્રણ ક્ષેત્રોમાં થયું છે.

૧. જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્ર (Congnitive Domain)

૨. ભાવાત્મક ક્ષેત્ર (Affective Domain)

૩. ક્રિયાત્મક ક્ષેત્ર (Psychomotor Domain & Conetive Domain)

જ્ઞાનાત્મક અને ભાવાત્મક ક્ષેત્રો :

એક વાત નોંધી લઈએ કે ટેક્ષોનોમીના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં હેતુઓનું વર્ગીકરણ શ્રેણીબદ્ધ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું છે. એકદમ સરળ વર્તન નિષ્પત્તિથી કઠિનતા તરફ તેની ગતિ દર્શાવી છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપે જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્ર સરળ જ્ઞાનની નિષ્પત્તિથી શરૂ થાય છે અને પછી કઠિનતાના ચઢતા ક્રમમાં સમજ ઉપયોગિતા, વિશ્લેષણ, સંશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન સુધી પહોંચે છે. દરેક વર્ગમાં તેની નીચેના સ્તરનો સમાવેશ થાય છે. જેમ કે, સમજના હેતુમાં જ્ઞાનાત્મક સ્તરનું વર્ણન પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય, ઉપયોગિતામાં સમજ અને જ્ઞાન બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય અને એ રીતે આગળ ધપે.

ભાવાત્મક હેતુઓમાં પણ આ જ રીતે શ્રેણીને અનુસરવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાત્મક હેતુઓનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે.

જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રના મુખ્ય હેતુઓનું વર્ણન બ્લૂમ (૧૯૫૬)

૧. જ્ઞાન (Knowledge)

જ્ઞાન એટલે અગાઉ શીખેલી વસ્તુઓને યાદ રાખવું એમાં વિશાળ વિસ્તારમાંની સામગ્રીનું પુનઃ સ્મરણ સંકળાયેલું છે. વિશિષ્ટ હકીકતોથી માંડીને તે સંપૂર્ણ સિદ્ધાંતો સુધીની પરંતુ એ બધામાં આવશ્યક બાબત એ યોગ્ય માહિતીને યોગ્ય સમયે યાદ કરવાની છે. જ્ઞાન એ જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રની અધ્યયન નિષ્પત્તિઓમાં એકદમ નિમ્ન સ્તરે છે.

૨. સમજ (Comprehension)

સમજનો અર્થ થાય છે સામગ્રીઓના અર્થને સમજવાની શક્તિ. અધ્યયન સામગ્રીને એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં ફેરવીને સમજ દર્શાવી શકાય (શબ્દોને આંકડામાં ફેરવવું) સામગ્રીનું અર્થઘટન કરવું (સ્પષ્ટીકરણ કરવું કે ઉપસંહાર દર્શાવવો) અને ભાવિ પ્રવાહોનો અંદાજ આપવો. (પરિણામો કે અસરની આગાહી કરવી) અધ્યયનના આ તબક્કે વિગતોને માત્ર સરળ યાદ રાખવા કરતાં એક પગથિયું ચડિયાતું છે. નિમ્ન કક્ષાની સમજ દર્શાવે છે.

૩. ઉપયોગિતા (Application)

ઉપયોગિતા એટલે શીખેલી બાબતોનો નવી અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓમાં ઉપયોગ કરવો. એમાં નિયમો, પદ્ધતિઓ, સંકલ્પનાઓ સિદ્ધાંતો અને કાયદાઓ વગેરેના ઉપયોગનો સમાવેશ થઇ શકે. આ ક્ષેત્રની અધ્યયન નિષ્પત્તિ સમજના ક્ષેત્ર કરતાં ઉચ્ચ સ્તરની સમજ માંગી લે છે.

૪. વિશ્લેષણ (Analysis)

વિશ્લેષણ એટલે અધ્યયન સામગ્રીનું તેના પેટા વિભાગોમાં વિભાજન કરવું જેથી તેના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપને સમજી શકાય. એમાં ભાગોને ઓળખવા, ભાગો વચ્ચેના સંબંધોનું પૃથક્કરણ કરવું અને સંયોગીકરણના સિદ્ધાંતોને ઓળખવાનો સમાવેશ થાય છે. આ ક્ષેત્રમાં અધ્યયન નિષ્પત્તિ એ સમજ અને ઉપયોગિતા કરતાં ઉચ્ચ બૌદ્ધિક સ્તર દર્શાવે છે. કારણ એમાં અધ્યયન સામગ્રીનું વિષયવસ્તુ અને સ્વરૂપ એમ બંનેની સમજ આવશ્યક બને છે.

૫. સંશ્લેષણ (Synthesis)

સંશ્લેષણ એટલે એક નવું સમગ્ર બનાવવા માટે ભાગોને એકબીજા સાથે જોડવાની શક્તિ અદ્વિતીય સંદેશ વ્યવહાર (unique communication)નું સર્જન (વક્તવ્ય), કાર્યવાહીનું આયોજન (સંશોધન યોજના) કે અમૂર્ત સંબધોનો ગણ (માહિતીના વર્ગીકરણની પ્રયુક્તિ) વગેરે સાથે એ સંબંધિત છે. આ ક્ષેત્રમાંની અધ્યયન નિષ્પત્તિ સર્જનાત્મક વર્તન પર ભાર મૂકે છે અને એમાં પણ નવીન તરાહ

કે સ્વરૂપ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે.

૬. મૂલ્યાંકન (Evaluation)

મૂલ્યાંકનનો સંબંધ આપેલા હેતુ માટે સંબંધિત અધ્યયન સામગ્રી (વિધાન, નવલકથા, કાવ્ય, સંશોધન નિબંધ)નાં મૂલ્યનો નિર્ણય કરવા સાથે છે. આ નિર્ણયો ચોક્કસ માપદંડો પર આધારિત હોવાં જોઈએ. આ માપદંડો આંતરિક (વ્યવસ્થા સંબંધિત) અથવા બાહ્ય (હેતુ સાથે સંબંધિત) હોઈ શકે અને માપદંડો ક્યાંતો વિદ્યાર્થીઓ નક્કી કરે અથવા તો તેઓને આપવામાં આવે. આ ક્ષેત્રમાંની અધ્યયન નિષ્પત્તિ જ્ઞાનાત્મક શ્રેણીમાં સૌથી ઉચ્ચ કક્ષાની હોય છે કારણ એમાં અન્ય બધાં જ વર્ગોના ઘટકો સમાયેલાં હોય છે. તદ્ઉપરાંત સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત માપદંડો પર આધારિત જાગૃત મૂલ્યની નિર્ણય શક્તિ હોય છે.

જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રના સામાન્ય શિક્ષણ હેતુઓ અને વર્તનલક્ષી શબ્દોના ઉદાહરણ

શિક્ષણના સામાન્ય હેતુઓના ઉદાહરણો ૧	વિશિષ્ટ અધ્યયન નિષ્પત્તિ દર્શાવવા માટેના વર્તનલક્ષી શબ્દોના ઉદાહરણો ૨
૧. જ્ઞાન (Knowledge)	
• સામાન્ય પરિભાષાઓ જાણે • ઇવશિષ્ટ હકીકતો જાણે • પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ જાણે • પાયાની સંકલ્પનાઓ જાણે • સિદ્ધાંતો જાણે	વ્યાખ્યા આપવી, વર્ણન કરવું, ઓળખવું, નામ નિર્દેશન કરવું, યાદી આપવી, જોડકાં જોડવાં, નામો આપવા, રૂપરેખા આપવી, પુનઃ રજૂઆત કરવી, પસંદગી કરવી, પુનઃ સ્મરણ કરવું, વ્યક્ત કરવું વગેરેપ
૨. સમજ (Comprehension)	
• હકીકતો અને સિદ્ધાંતો સમજ. • મૌખિક સામગ્રીનું અર્થઘટન કરે • ચાર્ટો અને આલેખોનું અર્થઘટન કરે • શાબ્દિક માહિતીને ગણિતના સૂત્રોના સ્વરૂપમાં ફેરવે • આપેલી માહિતીમાં સૂચિત ભાવિ બનાવોનો અંદાજ દર્શાવે. • પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓનું સમર્થન કરે.	રૂપાંતર કરવું, દલીલો કરવી, તફાવતો દર્શાવવા, અંદાજો કરાવવા. સ્પષ્ટીકરણ કરવું વિસ્તારણ કરવું, સામાન્યીકરણ કરવું. ઉદાહરણો આપવા, અનુમાન કરવું. શાબ્દિક રૂપાંતર કરવું, આગાહી કરવી, પુનઃ લેખન કરવું ઉપસંહાર આપવો વગેરે.
૩. ઉપયોગિતા (Application)	
• નવી પરિસ્થિતિઓમાં સંકલ્પના અને સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવો. • પ્રાયોગિક પરિસ્થિતિઓમાં સિદ્ધાંતો અને નિયમોનો ઉપયોગ કરવો. • ગણિતની સમસ્યાઓ ઉકેલવી • ચાર્ટો અને આલેખોની રચના કરવી. • પદ્ધતિ કે પ્રયુક્તિના સાચા ઉપયોગનું નિદર્શન કરવું.	પરિવર્તન કરવું ગણતરી કરવી, નિદર્શન કરવું, શોધ કરવી, કુશળ વ્યવહાર કરવો. કાર્યક્ષમતા દાખવવી, ક્રિયા કરવી, તૈયારી કરવી, સર્જન કરવું, સબંધ સ્થાપવો, દર્શાવવું, ઉકેલવું વગેરે.
૪. વિશ્લેષણ (Analysis)	
• અવ્યક્ત ધારણાઓ • કારણોમાના ખોટા તર્ક ઓળખે. • હકીકતો અને અનુમાનો વચ્ચેનો ભેદ પારખે • માહિતીની સુસંગતતાનું મૂલ્યાંકન કરે. • કાર્ય (કલા, સંગીત, લેખન)ના વ્યવસ્થિત તંત્રનું વિશ્લેષણ કરે	મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરવા, પસંદગી કરવી, પૃથક (અલગ) કરવું, વિભાજન કરવું સંબંધ શોધવો ..વગેરે.

૫. સંશ્લેષણ (Synthesis)	
• સુઆયોજિત રીતે લખાણ કરે. • સર્જનાત્મક ટૂંકી વાર્તાઓ (કાવ્યો) લખે. • પ્રયોગ માટેનું આયોજન સૂચવે. • સમસ્યા ઉકેલવા માટે વિવિધ ક્ષેત્રોમાના અધ્યયનનું સંકલન અને સંગઠન કરી આયોજન કરે. • વસ્તુઓ (કે બનાવો કે વિચારો) નું વર્ગીકરણ કરવા માટેની નવી યોજના ઘડે.	આયોજન કરવું, પુનઃ ગોઠવણી કરવી, પુનઃ રચના કરવી સંબંધ સ્થાપવો, ઓળખવું, પુનરાવર્તન કરવું, પુનઃ લેખન કરવું, ઉપસંહાર આપવો વગેરે..
૬. મૂલ્યાંકન (Evaluation)	
• લેખિત સામગ્રીની તાર્કિક સુસંગતતાનો નિર્ણય કરે. • તારણો જે માહિતી પર આધારિત હોય તેની પર્યાપ્તતાનો નિર્ણય કરે. • રૂાંતરિક માપદંડોનો ઉપયોગ કરીને (સંગીત, કલા, લેખન, મૂલ્ય નક્કી કરે.) • શ્રેષ્ઠતાના બાહ્ય ધોરણોનો ઉપયોગ કરીને (સંગીત, કલા, લેખન)નું મૂલ્ય નક્કી કરે.	મૂલવણી કરવી, સરખામણી કરવી, તારણો કાઢવા, તફાવતો દર્શાવવા, સમીક્ષા કરવી, વર્ણન કરવું, ભેદ સ્પષ્ટ કરવો, સ્પષ્ટીકરણ કરવું, સમર્થન કરવું, સંબંધ સ્થાપવો, ઉપસંહાર આપવો, ગુણદોષો દર્શાવવા વગેરે.

ભાવાત્મક ક્ષેત્રના મુખ્ય હેતુઓનું વર્ગીકરણ, કેથવોલ (Krathwohl, 1964)

૧. ગ્રહણ કરવું (Releiving)

ગ્રહણ કરવું એટલે વિદ્યાર્થીઓની ચોક્કસ ઘટના કે ઉદ્દીપક (વર્ગ પ્રવૃત્તિઓ, પાઠ્ય પુસ્તક, સંગીત વગેરે)ની તરફ ધ્યાન આપવાની સ્વેચ્છા, શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તે વિદ્યાર્થીના ધ્યાનને આકર્ષવા, જાળવી રાખવા અને ચોક્કસ દિશામાં વાળવા સાથે સંબંધિત છે. આ ક્ષેત્રની અધ્યયન નિષ્પત્તિ એ અધ્યયનકર્તાને પક્ષે અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ અંગેની સરળ સભાનતાથી માંડીને પસંદગીયુક્ત ધ્યાન સુધી વિસ્તરે છે. ભાવાત્મક ક્ષેત્રના હેતુઓમાં ગ્રહણ એ નિમ્ન સ્તરની અધ્યયન નિષ્પત્તિ દર્શાવે છે.

૨. પ્રતિક્રિયા કરવી (Responding)

પ્રતિક્રિયા કરવી એટલે વિદ્યાર્થીના પક્ષે સક્રિય સહભાગિતા દર્શાવવી. આ સ્તરે વિદ્યાર્થી માત્ર કોઈ ચોક્કસ ઘટના તરફ જ ધ્યાન આપતો નથી. પરંતુ તેની સામે કોઈક રીતે પ્રતિક્રિયા પણ દર્શાવે છે. આ ક્ષેત્રમાંની અધ્યયન નિષ્પત્તિ એ પ્રતિક્રિયા માટેની માન્યતા આપવી (સ્વાધ્યાય સામગ્રીનું વાંચન કરવું) પ્રતિક્રિયા માટેની સ્વેચ્છા દર્શાવવી (સ્વાધ્યાય ઉપરાંતની સામગ્રી પણ વાંચવી) અથવા પ્રતિક્રિયા આપવામાં સંતોષ અનુભવવો. (આનંદ કે મોજને ખાતર વાંચવું) વગેરે પર ભાર મૂકે છે. આ ક્ષેત્રના ઉચ્ચ સ્તરમાં 'રસ'ના શિક્ષણના હેતુઓનો પણ સમાવેશ થાય. અર્થાત્ આનંદને ખાતર ચોક્કસ પ્રવૃત્તિઓના આદરવા પર ભાર મૂકે છે.

૩. મૂલ્ય આકારવું (ધારણ કરવું)

મૂલ્ય આકારવું એટલે કે વિદ્યાર્થી દ્વારા કોઇ ચોક્કસ ઘટના, વસ્તુ કે વર્તન અંગેનું મૂલ્ય કે ઉપયોગિતા સ્થાપવી. એનાં વિસ્તરણની માત્રા મૂલ્યના ખૂબ સરળ (જૂથ કૌશલ્યોમાં સુધારણા કરવાની ઇચ્છા) સ્વીકારથી માંડીને ખૂબ જ કઠિન સ્તર (જૂથની અસરકારક કાર્યવાહી માટે જવાબદારી ઉપાડવી) સુધીના સ્વીકાર લગી વિસ્તરે છે. મૂલ્યાંકન એ વિશિષ્ટ મૂલ્યોના ગણોની વાસ્તવિકતા પર આધારિત હોય છે. પરંતુ આ મૂલ્યોની હકીકતો વિદ્યાર્થીના બાહ્ય વર્તન દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આ ક્ષેત્રની અધ્યયન નિષ્પત્તિ એ સુસંગત (Consistent) અને મૂલ્યને સ્પષ્ટ રીતે ઓળખવા પૂરતા સ્થિર વર્તન સાથે સંબંધિત હોય છે. 'વલણો' (Attitudas) અને 'મૂલવણી' (Appreciation) સાથે સંકળાયેલા શિક્ષણના હેતુઓ સામાન્ય રીતે આ વર્ગમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

૪. **સંગઠન (Organisation)**

સંગઠન એ વિવિધ મૂલ્યોને એકસાથે ભેગા કરવા સાથે તેઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનો નિવેડો લાવવો અને આંતરિક રીતે સુસંગત મૂલ્યતંત્રની રચનાના પ્રારંભ સાથે સંબંધિત છે. આમ, મૂલ્યોની તુલના કરવી, સંબંધ સ્થાપવો અને સંશ્લેષણ કરવા પર ભાર મૂકે છે. અધ્યયન નિષ્પત્તિ એ મૂલ્યોના સંકલ્પનાકરણ (માનવસંબંધોની સુધારણા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિની જવાબદારીને ઓળખવી) અથવા મૂલ્યતંત્રના સંગઠન (આર્થિક સંરક્ષણ અને સામાજિક સેવા એમ બંનેની આવશ્યકતાઓને સંતોષવા માટેનું વ્યાવસાયિક આયોજન) સાથે સંબંધિત છે. જીવનની ફિલસૂફીનો વિકાસ કરવા સાથે સંબંધિત શિક્ષણના હેતુઓ આ વર્ગમાં આવે.

૫. **મૂલ્ય કે મૂલ્ય સંકુલ દ્વારા ચારિત્ર્યનું આલેખન (Characterization by value or value system) :**

ભાવાત્મક ક્ષેત્રના આ સ્તરે, વ્યક્તિ પાસે એક મૂલ્યતંત્ર હોય છે કે જેણે એક લાક્ષણિક 'જીવનશૈલી' વિકસાવવા માટે તેના વર્તનનું નિયંત્રણ કર્યું હોય છે. આમ, વર્તન વ્યાપક, સુસંગત અને ભાવિસૂચક હોય છે. આ સ્તરે અધ્યયન નિષ્પત્તિ એ પ્રવૃત્તિઓના વિશાળ પદને આવરી લે છે. પરંતુ વિશેષભાર તો વિદ્યાર્થીની લાક્ષણિક વર્તણૂંક પર જ મૂકવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીની સમાયોજનની સામાન્ય તરાહ (વ્યક્તિગત, સામાજિક, ભાવાત્મક)ની સાથે સંબંધિત શિક્ષણના હેતુઓ અહીં યોગ્ય ગણાય.

ભાવાત્મક ક્ષેત્રના શિક્ષણના સામાન્ય હેતુઓ અને વર્તનલક્ષી શબ્દો (ક્રિયાપદો)ના ઉદાહરણો

શિક્ષણના સામાન્ય હેતુઓના ઉદાહરણો ૧	વિશિષ્ટ અધ્યયન નિષ્પત્તિ દર્શાવવા માટેના વર્તનલક્ષી શબ્દોના ઉદાહરણો ૨
૧. ગ્રહણ કરવું (Receiving)	
• ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે • અધ્યયનની અગત્યતા પ્રતિ સભાનતા દાખવે • માનવ જરૂરિયાતો અને સામાજિક સમસ્યાઓ પ્રતિ સંવેદના પ્રગટ કરે. • જાતિ અને સંસ્કૃતિના ભેદોને સ્વીકારે • વર્ગ પ્રવૃત્તિઓમાં ઝીણવટથી ધ્યાન આપે.	પૂછવું, પસંદ કરવું, વર્ણન કરવું, અનુસરવું, આપવું, જાળવી રાખવું, વિચારવું ઓળખવું, ચોક્કસ સ્થાન શોધી કાઢવું, નામો આપવા, મુદ્દાઓ દર્શાવવા, પ્રત્યુત્તરો આપવા, ઉપયોગ કરવો વગેરે...
૨. પ્રતિક્રિયા કરવી (Responding)	
• આપેલું ગૃહકાર્ય પૂર્ણ કરે. • શાળાના નિયમોને પાળે • વર્ગચર્ચામાં ભાગ લે • પ્રાયોગિક કાર્ણ પૂર્ણ કરે • વિશિષ્ટ કાર્યો માટે સ્વેચ્છાએ આગળ આવે. • વિષયમાં રસ દાખવે • બીજાને મદદ કરવામાં આનંદ અનુભવે	પ્રત્યુત્તરો આપવા, મદદ કરવી, સંકલન કરવું, પાલન કરવું, ચર્ચા કરવી. આવકારવું, નામ નિર્દેશન કરવું, કાર્ય કરવું, મહાવરો કરવો, રજૂઆત કરવી, વાંચવું, મુખપાઠ કરવો, નોંધ કરવી, પસંદ કરવું કહેવું, લખવું ...
૩. મૂલ્ય આકારવું (Valuing)	
• લોકશાહી પ્રક્રિયામાં માન્યતા દર્શાવવી. • સારા સાહિત્યની મૂલવણી કરે (કલા કે સંગીત) • વિજ્ઞાનના કે અન્ય વિષયોના દૈનિક જીવનમાં ફાળાની મૂલવણી કરે. • અન્યના કલ્યાણ માટે રસ દાખવે. • સમસ્યા ઉકેલનું વલણ દાખવે. • સામાજિક સુધારણા માટે જવાબદારી દાખવી	પૂર્ણ કરવું, વર્ણન કરવું, તફાવતો દર્શાવવા, સ્પષ્ટીકરણ કરવું, અનુસરવું, રચના કરવી, પ્રારંભ કરવો, આવકારવું, જોડવું, દરખાસ્ત કરવી, વાંચવું, નોંધ કરવી, પસંદગી કરવી, સહભાગિતા દર્શાવવી, અભ્યાસ કરવો, કાર્ય કરવું વગેરે.
૪. સંગઠન (Organization)	
• લોકશાહીમાં સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી વચ્ચેની આવશ્યકતાઓને ઓળખે. • સમસ્યા ઉકેલવામાં વ્યવસ્થિત આયોજનની ભૂમિકા સમજે • સ્વના વર્તન અંગેની જવાબદારી સ્વીકારે • સ્વની શક્તિ અને મર્યાદાઓને સ્વીકારે	ટેકો આપવો, ફેરફાર કરવો, ગોઠવણી કરવી, જોડવું, તુલના કરવી, પૂર્ણ કરવું, બચાવ કરવો, સ્પષ્ટીકરણ કરવુ, સામાન્યીકરણ કરવું, ઓળખવું, એકત્રીકરણ કરવું, પરિવર્તન કરવું, વ્યવસ્થિત કરવું, સંકલન કરવું, તૈયારી કરવી, સંબંધ સ્થાપવો, સંશ્લેષણ કરવું વગેરે
૫. ચારિત્ર્યનું આલેખન (Characterization)	
• સંરક્ષણની સભાનતા દાખવે • સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવામાં આત્મનિર્ભરતા દર્શાવે • જૂથ પ્રવૃત્તિઓમાં સહકાર દાખવે. • સમસ્યા ઉકેલવામાં અનાત્મલક્ષી અભિગમનો ઉપયોગ કરે. • ઉદ્યમીપણું, નિયમિતપણું અને સ્વશિસ્ત દાખવે. • સારી સ્વાસ્થ્ય ટેવો જાળવે.	કાર્ય કરવું, ભેદ દર્શાવવો, પ્રદર્શિત કરવું, અસર કરવી, સંભાળવું, પરિવર્તન કરવું, મહાવરો કરવો, દરખાસ્ત કરવી, લાયકાત કેળવવી, મર્યાદા દર્શાવવી, પુનરાવર્તન કરવું, સેવા કરવી, સમસ્યા ઉકેલવી, ઉપયોગ કરવો, પ્રમાણિત કરવું.

ક્રિયાત્મક ક્ષેત્ર (Psychomotor Domain)

ક્રિયાત્મક ક્ષેત્ર એ ગતિવાહી કૌશલ્ય (Motor Skills) સાથે સંબંધિત છે જો કે આ ક્ષેત્ર એવી કેટલીક અધ્યયન નિષ્પત્તિઓ સાથે સંબંધિત છે કે જે મહ્દઅંશે ઘણાં વિષયો (લેખન, વક્તવ્ય, પ્રાયોગિક કૌશલ્યો)માં સામાન્ય હોય છતાં વ્યાપાર-વાણિજ્યના વિષયો, ગૃહ અર્થશાસ્ત્ર ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, શારીરિક શિક્ષણ, કલા અને સંગીત જેવા વિષયો પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. આ ક્ષેત્રના હેતુઓમાં ક્રિયાત્મક કૌશલ્યો પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા શિક્ષણના હેતુઓનું હાલમાં પ્રચલિત વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રિયાત્મક ક્ષેત્રના હેતુઓનું હાલમાં પ્રચલિત વર્ગીકરણ :

૧. ઉત્તેજના (આવેગ) (Impulsion)

જ્યારે વિદ્યાર્થીને અવલોકનક્ષમ કાર્ય સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે એક પ્રકારનો આવેગ અનુભવે છે અને તેવું જ કાર્ય કરવા માટે ઉત્તેજિત થાય છે અને અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો કે એની કાર્યસિદ્ધિમાં ચેતાસ્નાયુ સંકલન કે નિયંત્રણનો અભાવ જોવા મળે છે અને તેથી સામાન્ય રીતે અપરિપક્વ સ્વરૂપમાં હોય છે. જેનું કારણ છે સમજનો અભાવ, મહાવરાની જરૂરિયાત અને વિદ્યાર્થીની અપરિપક્વતા.

૨. ક્રિયાત્મકતા (Manipulation)

આ વર્ગમાં કૌશલ્યોનો વિકાસ નીચેની દિશાઓ પર ભાર મૂકે છે.

અધ્યયનકર્તા આવેગના તબક્કાની જેમ માત્ર અવલોકન પર આધાર રાખવાને સ્થાને સૂચનો પર આધારિત કાર્ય કરવા શક્તિમાન બને છે. અધ્યયનકર્તા વિવિધ હિલચાલો વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકે છે અને તેમાંથી યોગ્ય પસંદગી કરી શકે છે તે ધીરે-ધીરે સ્થિરતા તરફ ગતિ કરે છે. તેની કાર્યસિદ્ધિ સરસ રીતે ગોઠવાયેલી હોય છે. ટૂંકમાં કાર્યની કાર્યવાહીમાં વિવિધ હિલચાલો વચ્ચેનો તફાવત અને તેમાંથી યોગ્યની પસંદગી સમાયેલી છે.

૩. નિયંત્રણ (Control)

આપેલા કાર્યને ફરીથી કરી દેખાડવા કાર્યસિદ્ધિની કુશળતા ઉચ્ચ સ્તર સુધીની સુધારણાએ પહોંચે છે. અધ્યયનકર્તા સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે તે આવશ્યકતા પ્રમાણે ઝડપનું નિયંત્રણ કરી શકે અને આત્મવિશ્વાસ દર્શાવે.

આમ, આપેલા કાર્યને પુનઃ કરી દેખાડવાના નિયંત્રણમાં કાર્યસિદ્ધિની ચોક્સાઈ, અપ્રમાણતા અને યથાર્થતા સમાયેલા છે.

૪. સંયોગીકરણ (Co-Ordination)

આ વર્ગ યોગ્ય ક્રમ સ્થાપીને કાર્યોની શ્રેણીનું સંકલન કરવા પર અને વિવિધ કાર્યો વચ્ચે સંવાદિતા પ્રાપ્ત કરવા પર ભાર મૂકે છે.

૫. સ્વાભાવીકરણ (Naturalization)

આ તબક્કે કૌશલ્ય ઉચ્ચ કક્ષાની કુશળતા પ્રાપ્ત કરે છે અને ઓછામાં ઓછી માનસિક શક્તિને ખર્ચીને કાર્ય હાથ ધરાય છે. કાર્ય સહજતાથી સભાનતા વિના પણ થાય છે અને અધ્યયનકર્તાને કાર્યની ટેવ પડી જાય છે.

બ્લૂમ (૧૯૫૬) જ્યારે ક્રિયાત્મક ક્ષેત્રની વાતો કરી ત્યારે આ ક્ષેત્રના શિક્ષણના હેતુઓનું વર્ગીકરણ હજી વિકાસાત્મક તબક્કામાં હતું, આથી તેના સામાન્ય શિક્ષણના હેતુઓ અને વર્તનલક્ષી શબ્દોને વર્ગીકરણ વિના જ દર્શાવ્યાં છે જે નીચે મુજબ છે.

ક્રિયાત્મક ક્ષેત્રના શિક્ષણના સામાન્ય હેતુઓ અને વર્તનલક્ષી શબ્દો (ક્રિયાપદો)ના ઉદાહરણો :

શિક્ષણના સામાન્ય હેતુઓના ઉદાહરણો	વિશિષ્ટ અધ્યયન નિષ્પત્તિ દર્શાવવા માટેના વર્તનલક્ષી શબ્દોના ઉદાહરણો
• સરળતાપૂર્વક અને વાંચનક્ષમ રીતે લખાણ કરે. • ચિત્ર કે નકશો, જીવવિજ્ઞાનનો નમૂનો વગેરેનું ચોક્સાઈપૂર્વક પુનઃ આલેખન કરે. પ્રયોગશાળાના સાધનોને ઝડપથી અને સાચી રીતે ગોઠવે. • ઝડપ અને ચોક્સાઈ સાથે ટાઈપ કરે. • કૌશલ્યયુક્ત રીતે સિવવાના સંચાનો ઉપયોગ કરે. • શક્તિશાળી કરવતનો સંરક્ષણાત્મક અને કૌશલ્યયુક્ત રીતે ઉપયોગ કરે. • વાયોલિન કૌશલ્યયુક્ત રીતે વગાડે • નૃત્યના પગથિયાંઓ સાચી રીતે રજૂ કરે. • વાદન ચલાવવાનું કૌશલ્ય દાખવે. • કાર્યના નવા માર્ગોનું સર્જન કરે.	ભાગો જોડવા, રચના કરવી, ગણતરી કરવી, સ્વર યોજના કરવી, ક્રમાનુસાર ગોઠવવું, જોડાણો સ્થાપે, સર્જન કરવું, ભાગો છૂટા પાડવા, મહાવરો કરવો, ભાગો ઓળખવા, કાર્યવાહી કરવી, ચિત્રો દોરવા, સીવવું, વજન કરવું, ઠોકઠાક કરવી, શરૂ કરવું વગેરે.

આમ, આપણે કહી શકીએ કે બાળકનું વર્તન ત્રણ ક્ષેત્રોમાંના વિકાસ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક નીચેની આકૃતિ શૈક્ષણિક હેતુઓની ટેક્ષોનોમીના ત્રણે ક્ષેત્રોને દર્શાવે છે.

રોબર્ટ મેજરની પ્રણાલી

મેજર (૧૯૬૨) કહે છે કે તમે હેતુઓ કેવી રીતે લખશો કે જે બાળકના ઈચ્છિત વર્તનને દર્શાવતાં હોય ? સારું, તે માટેના ઘણા રસ્તાઓ હોઈ શકે, પરંતુ મેજરની દૃષ્ટિએ એના ત્રણ માર્ગો છે.

૧. લક્ષ્ય વર્તનને તેના નામ દ્વારા ઓળખો, અધ્યયનકર્તા એ હેતુ પ્રાપ્તિ કરી છે તેના પુરાવારૂપ સ્વીકાર્ય વર્તનના પ્રકારને તમે સ્પષ્ટ કરી શકે.

૨. જે મહત્ત્વની પરિસ્થિતિઓની અંતર્ગત તમે વર્તનને ઉદ્ભવવા અપેક્ષા રાખતા હો તેના વર્ણન દ્વારા ઈચ્છિત વર્તનને વ્યાખ્યાયિત કરો.

૩. સ્વીકાર્ય ગણી શકાય એ માટે અધ્યયનકર્તાએ કેટલું સારું કાર્ય કરવું જોઈએ તેના વર્ણન દ્વારા કાર્યસિદ્ધિના સ્વીકાર માટેના માપદંડો સ્પષ્ટ કરો.

જો કે આમાંની પ્રત્યેક વિગત હેતુને વિશેષ વિશિષ્ટ બનવામાં મદદરૂપ બની શકે, પરંતુ એક જ હેતુમાં એ ત્રણેનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ એવું પણ આવશ્યક નથી.

મેજરે પણ હેતુઓ લખવા માટે બ્લૂમના વર્ગીકરણને જ આધારભૂત માન્યું. એના મત પ્રમાણે હેતુઓને વર્તનલક્ષી રીતે દર્શાવવા માટે વિષયવસ્તુના ઘટકો અને ક્રિયાપદોને જોડવા પડે.

વર્તનલક્ષી હેતુ = વિષયવસ્તુનો ઘટક + ક્રિયાપદ

દા.ત. ભૂગોળમાં 'હવામાન'

વિદ્યાર્થીઓ <u>હવામાન શબ્દને વ્યાખ્યાયિત કરી શકે</u>

'વિષયવસ્તુ' 'ક્રિયાપદ'

આપણે બ્લૂમની ટેક્ષોનોમીના વર્ગીકરણમાં આવા ભાવાત્મક બંને ક્ષેત્રો માટે દર્શાવી છે, જેનો ઉપયોગ વર્તનલક્ષી હેતુઓ લખવા માટે થઈ શકે. એમાં તો માત્ર ઉદાહરણાત્મક ક્રિયાપદો દર્શાવ્યાં છે અને એવા અનેક ક્રિયાપદોની યાદી આપી શકાય. વળી, ક્રિયાપદો એકબીજા વર્ગમાં સામાન્ય પણ હોય છે. એક વર્ગ માટે અમુક જ નિશ્ચિત ક્રિયાપદો હોય શકે એવું નથી.

મેજરની પ્રણાલીની મર્યાદાઓ :

વર્તનલક્ષી હેતુઓ લખવા માટે મેજરની પ્રણાલીઓ સંપૂર્ણ અને યથાર્થ નથી તેની કેટલીક મર્યાદાઓ છે :

૧. તે કાર્ય સાથે સંબંધિત માનસિક ક્રિયાઓ કરતાં ક્રિયાપદો પર વિશેષ ભાર મૂકે છે.

૨. નિમ્નકક્ષાના શિક્ષણના હેતુઓ આ પદ્ધતિથી લખી શકાય. ઉચ્ચ કક્ષાના શિક્ષણના હેતુઓ આ પદ્ધતિથી સ્પષ્ટ રીતે લખી શકાય નહીં.

૩. સમાન ક્રિયાપદો એકબીજા વર્ગોમાં જોવા મળે પરિણામે હેતુઓ લખવામાં ગૂંચ અનુભવી શકાય.

૪. મેજરની પ્રણાલી માત્ર જ્ઞાનાત્મક અને ભાવાત્મક ક્ષેત્ર પૂરતી મર્યાદિત છે. ક્રિયાત્મક હેતુઓ તે દ્વારા દર્શાવી શકતા નથી.

1. 4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

(1) શિક્ષક-શિક્ષણ અંગેની સમજ આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) શિક્ષક-શિક્ષણની કોઇ પણ બે વ્યાખ્યા આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) શિક્ષક-શિક્ષણનું મહત્ત્વ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) શિક્ષક-શિક્ષણ અને શિક્ષક-શિક્ષણ વચ્ચેનો ભેદ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(5) શિક્ષક-શિક્ષણ અંગેની જરૂરિયાતો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(6) શિક્ષક-શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(7) શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(8) શિક્ષણના હેતુઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

(9) ધ્યેયો અને હેતુઓ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

(10) બ્લૂમની ટેક્ષોનોમી પ્રમાણે શૈક્ષણિક હેતુઓ લખો.

.....

.....

.....

1.5 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં શિક્ષક-શિક્ષણ અંગેની સમજ તેમજ તેનું મહત્ત્વ ઉપરાંત શિક્ષક-શિક્ષણના ઘટકોની ચર્ચા કરેલ છે. શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત, શિક્ષણના ઉદ્દેશો તેમજ તેના હેતુઓ વિશેની સમજ આપેલ છે. વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ અંગે મહત્ત્વની વિશદ્ સમજૂતી આપેલી છે.

1.6 સ્વાધ્યાય

૧. શિક્ષક-શિક્ષણ અંગેનો અર્થ અને મહત્ત્વ સમજાવો.

૨. શિક્ષક-શિક્ષણ અર્થ અને મહત્ત્વ સમજાવો.

૩. શિક્ષક-શિક્ષણના ઉદ્દેશો જણાવો.

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

૧. જુઓ ૧.૩

૨. જુઓ ૧.૩.૧

૩. જુઓ ૧.૩.૧

૪. જુઓ ૧.૩.૩

૫. જુઓ ૧.૩.૪

૬. જુઓ ૧.૩.૫

૭. જુઓ ૧.૩.૬

૮. જુઓ ૧.૩.૭

૯. જુઓ ૧.૩.૭

૧૦. જુઓ ૧.૩.૭

એકમ 2

શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા

: રૂપરેખા :

2. 1 પ્રસ્તાવના

2. 2 ઉદ્દેશો

2. 3 શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા

- 2. 3. 1 શિક્ષક-શિક્ષણની સંકલ્પનાનો વિકાસ
- 2. 3. 2 પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ
- 2. 3. 3 સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વ ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ
- 2. 3. 4 સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ
- 2. 3. 5 શિક્ષકની જવાબદારીઓ, સામાજિક દરજ્જો તેમજ વ્યાવસાયિક દરજ્જો

2. 4 સારાંશ

2. 5 સ્વાધ્યાય

2. 6 ચર્ચા માટેના મુદ્દાઓ

2. 7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

2. 8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

2. 1 પ્રસ્તાવના

ભારતને પોતાનો સંસ્કાર વારસો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે. આશરે આજથી 4000 વર્ષ પહેલાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શિક્ષણનું બીજારોપણ થયું હતું. શિક્ષણનો સુવ્યવસ્થિત પ્રયાસ ભારતમાં વૈદિકકાળથી આરંભાયો.

2. 2 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે :-

- શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા વિશે જાણી શકશો.
- શિક્ષક-શિક્ષણની સંકલ્પનાના વિકાસ વિશે જાણી શકશો.
- પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે જાણી શકશો.
- સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વ ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે જાણી શકશો.
- સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે સમજી શકશો.

2. 3 શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા

કેળવણી એ કોઇ પણ રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. કેળવણી એ વ્યક્તિનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરનારી પ્રક્રિયા છે. કેળવણી દ્વારા વ્યક્તિનો, વ્યક્તિ દ્વારા સમાજનો અને સમાજ દ્વારા રાષ્ટ્રનો ઉત્કર્ષ શક્ય બને છે. ભારતની પ્રાચીન વૈદિક શિક્ષણ પ્રણાલીએ ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળના સાંસ્કૃતિક વારસાને ચિરંજીવ રાખવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એક સાધના છે, ઉપાસના છે. પ્રાચીન ભારતીય વિદ્વદ્જનો વ્યક્તિ અને સમાજના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે શિક્ષણને અનિવાર્ય માનતા હતા. આથી પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રથાનો એવી રીતે વિકાસ સધાયો કે જેથી ભારતમાં ઉચ્ચકોટિના બહુમુખી પ્રતિભાવાળા પ્રતિભા સંપન્ન મનીષીઓનો જન્મ થયો જેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પોતાનું મૌલિક પ્રદાન કર્યું છે. શિક્ષક-શિક્ષણ વ્યવસ્થાને નીચેના ભાગોમાં વિભાજીત કરી શકાય છે.

1. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન શિક્ષણ :

વૈદિકકાળમાં શિક્ષણ જાતિ વ્યવસ્થા પર આધારિત હતું. દરેક જાતિ પોતાના વ્યવસાય પ્રત્યે સમર્પિત હતી. બ્રાહ્મણો શિક્ષણ આપીને પોતાનું જીવિકોપાર્જન કરતા હતા. તે સમયે શિક્ષણ આપતી કોઇ ઔપચારિક સંસ્થા હતી નહીં. વિદ્યાર્થી પોતાના ગુરુ, માતા-પિતા કે વાલી દ્વારા શિક્ષિત થતાં હતાં. આ એક આનુવંશિક પ્રક્રિયા હતી. શિક્ષણની કળા શિક્ષક પોતાના પરિવારના માધ્યમથી શીખતા હતાં. શિક્ષણનો વ્યવસાય એક પેઢીથી બીજી પેઢીને મળતો હતો.

વૈદિકકાળની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ સરળ હતી. વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે શિક્ષક પર નિર્ભર રહેવું પડતું હતું. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની વચ્ચે ખૂબ ઘનિષ્ઠ સંબંધ હતો. પરંતુ આ સમય દરમ્યાન શિક્ષક શિક્ષણની કોઇ ઔપચારિક વ્યવસ્થા ન હતી.

2. બૌદ્ધકાલીન શિક્ષણ :

આ કાળમાં શિક્ષક-શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાઇ ગયું હતું. આ સમયે જ આ ધારણા બની હતી કે શિક્ષણનો વ્યવસાય કેવળ બ્રાહ્મણોની ધરોહર ન હતી પરંતુ કોઇ પણ વર્ગ કે સમુદાયનો કોઇ પણ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ શિક્ષણ ઉપરાંત શિક્ષકનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આમ, આ સમયમાં જ શિક્ષકને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત થઈ. શિક્ષક-શિક્ષણની વ્યવસ્થા દ્વારા શિક્ષણનો વ્યવસાય વિકસિત થયો. શિક્ષકો માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા પણ ઉભી થઇ. આ શિક્ષણ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે હતું, ના કેવળ વિદ્યાલયો (શાળાના) શિક્ષકો માટે. આ વ્યવસ્થા હતી. શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર ભિક્ષુક હતાં જેઓએ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે કાર્ય કર્યું.

3. મુસ્લિમકાલીન શિક્ષણ :

ભારતની આર્થિક પ્રગતિ અને સંપત્તિથી આકર્ષાઇને મુસલમાનોએ આઠમી સદીમાં ભારત ઉપર આક્રમણો શરૂ કરી દીધા હતાં. મહંમદ ગઝનીએ અનેકવાર અહીંનું ધન લૂંટી પ્રત્યેકવાર તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. મહંમદ ઘોરી પ્રથમ મુસ્લિમ શાસક હતો. જેણે 12મી સદીના અંતમાં ભારતમાં

મુસ્લિમ સલ્તનતનો પાયો નાંખ્યો. ઇ. સ. 1296માં તેના મૃત્યુ સમયથી ઇ. સ. 1757માં જ્યારે પ્લાસીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો ત્યાં સુધી ભારતમાં મુસલમાનોનું આધિપત્ય રહ્યું. લગભગ 550 વર્ષના આ દીર્ઘકાલીન આધિપત્ય દરમિયાન ભારતીય સંસ્કૃતિ તેમજ સભ્યતાનું માળખું સંપૂર્ણપણે બદલાઇ ગયું. આ સમયગાળો ભારતીય ઇતિહાસમાં નવાં પરિમાણો ઊભા કરે છે. આ સમગ્ર સમયગાળો ભારતીય ઇતિહાસમાં 'મધ્યકાલીન યુગ' તરીકે ઓળખાયો છે.

ભારતમાં મુસ્લિમ શાસનની સ્થાપના પહેલાં અહીં બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણીય શિક્ષણનો પ્રચાર અને પ્રસાર હતો. પરંતુ મુસલમાનોની ધાર્મિક કટ્ટરતાના કારણે અનેક હિન્દુ શિક્ષણ કેન્દ્રો નષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યાં અને તેમનાં પુસ્તકોને સળગાવી દેવામાં આવ્યાં. આમ છતાં, પ્રાચીન તેમજ સુવ્યવસ્થિત સંસ્કૃતિ પર આધારિત ધર્મથી પ્રેરાઇ ભારતીય શિક્ષણની દ્વારા મુસ્લિમ પ્રભાવથી દૂર રહી, પોતાની રીતે અવિરતપણે વિકાસ પામતી રહી. આની સાથે જે નગરોમાં મુસલમાન વિશાળા સંખ્યામાં રહેતા હતા અથવા નગરોમાં મુસલમાન વિશાળા સંખ્યામાં રહેતા હતા અથવા કોઇ મુસ્લિમ શાસક રહેતો હતો ત્યાં મુસ્લિમ શિક્ષણનો પ્રભાવ વર્તાવા લાગ્યો.

મહમ્મદ સાહેબનો એક ઉપદેશ હતો, પોતાના બાળકને દાનમાં સોનું આપવું તેના કરતાં શિક્ષણ આપવું શ્રેષ્ઠ છે. તેમના અનુયાયીઓએ આ આદેશનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું અને વિશ્વમાં જ્યાં સર્વપ્રથમ વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી એક હતી.

ભારતના કમનસીબે તેમણે શિક્ષણ પ્રત્યે એવી રુચિ ન દાખવી આનું કારણ દર્શાવતાં ટી. એન. સ્કિવેરા નોંધે છે કે ભારત ઉપર મુસલમાનોનો વિજય ઇસ્લામી શિક્ષણના અંધકાર યુગને સમકાલીન હતો. જ્યાં વિદ્યાલયોએ સંસ્કૃતિ વિષયમાં પોતાનાં વિસ્તૃત આદર્શો ખોઇ નાંખ્યા હતા. અકબર સિવાય કોઇપણ મુસ્લિમ શાસકને તેના શિક્ષણ માટેના પ્રયત્નો માટે યશ આપી શકાય તેમ નથી.

2. 3. 1 શિક્ષક-શિક્ષણની સંકલ્પનાનો વિકાસ

વ્યાવહારિક શિક્ષણ એ સમાજની વર્ણવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. પુરાતન સમાજમાં શાળા અને શિક્ષકનું કોઇ અસ્તિત્ત્વ ન હતું તેમની જરૂરિયાત પણ ન હતી. સીધા સાદા સમાજના સાંસ્કૃતિક વારસાના આદાન-પ્રદાનનું કાર્ય બહુ સરળ હતું. આ કાર્ય માટે પરિવાર અને આડોશ-પાડોશનો સમાજ પર્યાપ્ત હતો. પરંતુ ધીમે-ધીમે જીવનની જટિલતા બેવડાતી ગઇ અને સામાજીકરણની વ્યવસ્થા તેમજ સમાજ જીવનમાંથી શિક્ષણ અપૂરતું સાબિત થયું. આવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા અને સમાજની ઓળખ કરાવવા અને તેમને સમાજના અને સમાજની ઓળખ કરાવવા અને તેમને સમાજના એક અભિન્ન અંગ બનાવવા માટેની જવાબદારી સારી રીતે ઉપાડી શકે એવી કોઇ વિશિષ્ટ સંસ્થાની જરૂરિયાત ઊભી થઇ. આથી શાળા અને શિક્ષકનું આગમન સમાજના ફલક પર થયું. જો કે તે અરસામાં કાર્યો ઘણાં સીમિત હતાં.

સમય જતાં સામાજિક વિકાસ થતાં તેમાં અનેક ગૂંચવણો ઊભી થઇ ઇને વધતી ગઇ. કાર્યનાં પારંપારિક વિભાજનની અપૂર્ણતાને કારણે સમાજના માળખા અને કાર્યોમાં વધારો કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઇ. પરિણામે નવાં-નવાં કામો, વિશિષ્ટ શાળાઓ, શિક્ષકો અને તાલીમ અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યાં. નવા સામાજિક-આર્થિક અને રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક પડકારો ઊભા થતાં પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવા અને સંબંધિત માંગ સાથે ગોઠવવા માટે શિક્ષણ અને શિક્ષક-શિક્ષણમાં સમય પ્રમાણે પરિવર્તન આવતું ગયું. વિશ્વવ્યાપી આ ચમત્કારમાં ભારત ક્યાંથી અપવાદ હોઇ શકે ?

સૌનો અનુભવ છે કે કોઇપણ કાર્ય સુચારુ રૂપે કરવા માટે કાર્યકર્તા પાસે વિશિષ્ટ જ્ઞાન (Knowledge) તેનું ઉપયોજન (Application) કૌશલ્ય (Skill) તથા હકારાત્મક વર્તન (Behaviour) હોવું અત્યંત જરૂરી છે. આ KASB ના વિકાસ માટે પ્રશિક્ષણ જરૂરી છે. શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ પ્રશિક્ષણાર્થીને આ ચાર ઘટકોથી માત્ર પરિચિત નથી કરતું પરંતુ તેનામાં વિકસાવે છે. તેને પરિણામે શિક્ષક સફળ શિક્ષક/વ્યાવસાયિક શિક્ષક બની શકે છે.

ઇ. સ. 1911માં લંડનના રોજગાર વિભાગ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી અઘરાં શબ્દોની યાદીમાં Training શબ્દનો અર્થ આ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

''સોંપાયેલા કોઈપણ કાર્ય, જવાબદારીને સફળતાપૂર્વક પરિપૂર્ણ કરવા માટેના જરૂરી વલણો, જ્ઞાન,

કૌશલ્યો અને વર્તનોનો ક્રમબદ્ધ વિકાસનું નામ પ્રશિક્ષણ (Training) છે. ''

બ્રુનરે પોતાના અધ્યાપન ટૅકનૉલોજી નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે. ''જ્ઞાન, પ્રશિક્ષણનો એક ઘટક એટલે શિક્ષકને ઉપયોગી એવા તથ્યો, સિદ્ધાંતો, ધારણાઓ, દૃષ્ટિકોણો અને સામાન્યીકરણોનું સંમિશ્રણ''

આ ઉપરથી એવું તારવી શકાય કે શિક્ષક તૈયાર કરવાનો એક એવો વૈજ્ઞાનિક, બૌદ્ધિક, ભાવાત્મક અને વ્યાવહારિક ચોક્કસ પદ્ધતિને અનુસરતો શ્રૃંખલાબદ્ધ કાર્યક્રમ અથવા તો ટૂંકમાં શિક્ષકને વ્યાવસાયિક શિક્ષક (પ્રોફેશનલ) બનાવવાનો ચુસ્ત અને શ્રૃંખલાબદ્ધ કાર્યક્રમ એટલે શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ.

આજે શિક્ષક તાલીમ (Teacher Training)થી શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ (Teacher Education) સુધી નવી સંકલ્પના વિસ્તરી છે. કોઠારી પંચે તેના અહેવાલમાં 'Training' ને બદલે 'Education' શબ્દ સ્વીકાર્યો છે. શિક્ષક માટે તાલીમ કરતાં પ્રશિક્ષણની આવશ્યકતા વધારે છે. પ્રશિક્ષણની વર્તમાન સંકલ્પનામાં દાર્શનિક, સમાજશાસ્ત્રીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક આધારો છે તેથી જ શિક્ષણથી તાલીમી કૉલેજ 'Training College' ને બદલે 'College of Education' (પ્રશિક્ષણ કૉલેજ)ના નામે ઓળખાય છે. શાળામાં શિક્ષણનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર શિક્ષક વર્ગખંડના શિક્ષણકાર્ય પૂરતો મર્યાદિત ન હોઇ અનેકવિધ કૌશલ્યો ધરાવનાર હોવો જોઇએ તે અપેક્ષિત છે. તેથી શિક્ષકની ક્ષમતાઓ અને કુશળતાઓ વિકસાવવાનાં કાર્યક્રમોને 'શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ' કહે છે.

2. 3. 2 પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ

પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ એ બ્રાહ્મણોનો અબાધિત અધિકાર હતો. શિક્ષણકાર્ય માત્ર બ્રાહ્મણો જ કરી શકતાં હતાં. પરંતુ ખાસ કરીને ઇતિહાસના પ્રથમ ચરણમાં વેદ અને ઉપનિષદના યુગમાં જાતિવાદમાં જડતા ન હતી. આ યુગમાં કોઇપણ જાતિના લોકો જેને સાહજિક રીતે અધ્યયન-અધ્યાપન તરફ રસ હોય તે બ્રાહ્મણપદ પામી શકતાં હતાં. બ્રાહ્મણો એ શિક્ષણના વ્યવસાય પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવી દીધું હોવા છતાં કોઇપણ જાતિના સ્ત્રી-પુરુષ આ કાર્ય કરી શકતા હતા અને શિક્ષિત બ્રાહ્મણો પણ તેમની પાસે શીખવા જતા હતાં. જો કે શિક્ષણ એ બ્રાહ્મણોનો પારંપરિક વ્યવસાય હતો તે નકારી શકાય નહિ.

કેટલાંક ધાર્મિક સંસ્કારો કર્યા પછી વિદ્યાર્થી ગુરુકુળમાં દાખલ થતો અને તેનો એક સભ્ય બની જતો. વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં ગુરુ, તેમનો પરિવાર અને કુશળ વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જોડાતા ગુરુપુત્રો ગુરુની હાજરીમાં અભ્યાસ કરી મહાવરો કરી સમય જતા ગુરુનું સ્થાન લેતાં. તેમના માટે અધ્યયન અને અધ્યાપન સાથે જ થતાં.

ભારતમાં તાલીમી શિક્ષણ ગુરુકુળના સમયથી શરૂ થયું. જ્યાં ગુરુ પોતાના પુત્રને શિક્ષણ આપતા હતાં. બૌદ્ધે અને જૈન લોકોએ પણ થોડા ફેરફાર સાથે આ પદ્ધતિ અપનાવી હતી. બૌદ્ધ અને જૈન ગુરુઓ ગૃહસ્થો ન હતાં. તેઓ પોતાના પુત્રને નહિ પરંતુ જેનામાં ગુરુ બનવાની ક્ષમતા હોય તેઓને ચૈત્ય કે વિહારોમાં શિક્ષણ આપતા હતાં. 12મી સદીનાં અંત સુધીમાં જૈન અને બૌદ્ધ શિક્ષણ પદ્ધતિ લુપ્ત થઇ ગઇ પરંતુ હિન્દુ શિક્ષણ પદ્ધતિ જગતના ઇતિહાસમાં ઘણાં વર્ષો સુધી જીવિત રહી. ગ્રીક, રોમન કે ઈજિપશિયન પદ્ધતિ પણ સમયની માંગ સાથે ટકી શકી નહિ. પરંતુ ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિ તે કરી શકી અંતે લોર્ડ મેકોલે શિક્ષક-શિક્ષણ સહિતના શિક્ષણને એક નવો આયામ (વળાંક) આપવામાં સફળ રહ્યાં.

ભારતે જીવનશૈલીમાં અધ્યયન-અધ્યાપનને વધુ પ્રાથમિકતા આપેલ છે. વિદ્વાનો અને શિક્ષકોને સમાજમાં આદરણીય સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. તેમનાં જીવનનિર્વાહની જવાબદારી સમાજ પર હતી પરંતુ બ્રિટીશોના આગમન સાથે જ પરિસ્થિતિ બદલાઇ ગઇ. વુડના ખરીતાની ભલામણ મુજબ સામાન્ય શાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન કમિશનના અહેવાલના અમલીકરણ માટે 1882 પછી શિક્ષક-શિક્ષણમાં ફેરફારો પણ કરવામાં આવ્યાં.

અત્રે એ નોંધનીય છે કે દેશી શિક્ષણ, શિક્ષક તૈયાર કરવાનું આયોજન અને પટ્ટશિષ્ય બનાવવાની પ્રથા એ ભારતીય સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકતું અને ઇંગ્લેન્ડની સરખામણીમાં ભારતના કેટલાંક પ્રદેશોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ઊંચું હતું. અંગ્રેજોએ તેમની આ પદ્ધતિ વિભિન્ન વર્ગોની શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે અપનાવવાની કોશિશ કરી પણ વ્યર્થ ગઇ. આમ, શિક્ષક તૈયાર કરવાના

ભારતીય અભિગમનો અંત આવ્યો અને અંગ્રેજોએ શિક્ષક-શિક્ષણ માટેની પરદેશી પદ્ધતિનો આરંભ કર્યો.

2. 3. 3 સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વ ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ

અંગ્રેજી શાસનકાળના પ્રારંભમાં શિક્ષક-શિક્ષણ એ એમનો મુખ્ય હેતુ ન હતો. પરંતુ આ સમયમાં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાના શિક્ષણ બોર્ડેપ્રથમ વખત શિક્ષક-શિક્ષણની જરૂરિયાત અનુભવી.

- તેઓએ શાળાના શિક્ષકો માટે કેટલાંક તાલીમ કેન્દ્રો સ્થાપિત કર્યા.
- મુંબઈના પ્રાદેશિક બોર્ડે 25 શિક્ષકોને તાલીમ આપીને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું લાવવા માટે અલગ-અલગ પ્રાંતીય પ્રદેશોમાં મોકલ્યા.
- 1812 કલકત્તા સ્કૂલ સોસાયટીની કલકત્તામાં સ્થાપના કરવામાં આવી જેમાં મોનીટર (પટ્ટશિષ્ય) પદ્ધતિના આધારે શિક્ષકની તાલીમ માટે સુવિધા કરવામાં આવી.
- 1825 થી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મહિને 500 રૂા. વેતન આપવાનું શરૂ કર્યું.
- મદ્રાસના ગર્વનર મનરો (Manro)ના સૂચન મુજબ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે 1825માં મદ્રાસમાં શિક્ષકોની તાલીમ માટે તાલીમશાળા શરૂ કરવામાં આવી.

વિવિધ શિક્ષણ-પંચ :

(1) Wood's Dispatch (વુડનો ખરીતો)

1854માં વુડના ખરીતામાં જણાવ્યું કે, ''આપણે ભારતમાં દરેક પ્રેસિડેન્સીમાં શક્ય તેટલી વહેલી તકે શિક્ષકો માટે શાળાઓ અને વર્ગો ખોલવા માંગીએ છીએ. ''

(2) 1859 થી 1882 લોર્ડ સ્ટેનલી

લોર્ડ સ્ટેનલીએ તેના ખરીતામાં જણાવ્યું કે શિક્ષક-શિક્ષણને વિશિષ્ટ મહત્ત્વ (ધ્યાન) આપવું જોઈએ. તેના સત્તા પરિવર્તન પછી ભારતમાં નિમાયેલાં બ્રિટીશ વહીવટકર્તા માટે ભારતના રાજ્યોના મંત્રીઓના હુકમનો અનાદર કરવો સંભવિત ન હતો. તેથી તેઓએ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે તાલીમશાળાઓ શરૂ કરવા માટે ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય કર્યું. પરિણામ સ્વરૂપ 1882 સુધીમાં દરેક પ્રેસિડેન્સીમાં ઘણી તાલીમ શાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. 1882 સુધીમાં પુરુષો માટે 7 અને સ્ત્રીઓ માટે 2 તાલીમકેન્દ્રો ખુલ્યાં. આ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનારાની સંખ્યા 559 હતી.

મધ્યપ્રદેશમાં પુરુષો માટે 43 અને સ્ત્રીઓ માટે 1 ટેક્નિકલ સ્કૂલ હતી જેમાં અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા 48 હતી.

1862માં બંગાળમાં નોર્મલ સ્કૂલ પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં આવી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે નેટીવ સ્કૂલ શાળાના અને તેની સાથે સંકળાયેલા શિક્ષકોને નોર્મલ શાળામાં મોકલવામાં આવ્યા. 1874માં પ્રેસિડેન્સીના ગર્વનર કેમ્પબેલે (Campbell) શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ માટેની નવી યોજના બનાવી. તે અનુસંધાનમાં રૂા. 1, 64, 000 ના ખર્ચે 46 નોર્મલ સ્કૂલની સ્થાપના કરવામાં આવી.

મદ્રાસમાં 32 તાલીમશાળાઓ હતી જેમાં 927 વિદ્યાર્થીઓ હતા. બીજા પ્રોવિન્સીસમાં પણ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમ માટે સુવિધા કરવામાં આવી. 1802 સુધીમાં આખા ભારતમાં 106 નોર્મલ શાળાઓ થઈ ગઈ જેમાં વાર્ષિક 4 લાખ રૂપિયાના ખર્ચે 3886 પુરુષો અને સ્ત્રીઓને તાલીમ આપવામાં આવી.

(3) શિક્ષક-શિક્ષણની નિયમિત પદ્ધતિ :

ભારતીય શિક્ષણ પંચોની ભલામણ મુજબ ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણની નિયમિત પદ્ધતિ શરૂ થઈ તેથી 19મી સદીના અંત સુધીમાં મદ્રાસ, લાહોર, અલ્હાબાદ, રાજમુન્દ્રી અને જબલપુર એમ છ પ્રશિક્ષણ કૉલેજ અને 50 માધ્યમિક પ્રશિક્ષણ વિદ્યાલયો અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યા.

(4) શિક્ષણનીતિ સંબંધી સરકારી ઠરાવ (1904) :

લોર્ડ કર્ઝને શિક્ષકના શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણ પ્રત્યે પોતાના શાસનકાળ દરમ્યાન ખૂબ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. પરિણામે 1904ના શિક્ષણ નીતિના ઠરાવમાં નીચે મુજબ ભલામણો કરવામાં આવી.

1. ભારતીય શિક્ષણ સેવા માટે યોગ્ય અને અનુભવી શિક્ષકોને ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.
2. પ્રશિક્ષણ કૉલેજમાં શૈક્ષણિક સાધનોનું (ઉપકરણો) પ્રાધાન્ય બીજી કૉલેજ જેવું જ હોવું જોઇએ.
3. સ્નાતકો માટે (તાલીમનો) પ્રશિક્ષણનો સમયગાળો એક વર્ષનો જ હોવો જોઇએ ત્યારબાદ તેને વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી પદવી મળવી જોઇએ.
4. પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમમાં શિક્ષણ પદ્ધતિ અને પ્રાયોગિક તાલીમ એ બન્ને સામેલ હોવાં જોઇએ. સ્નાતક ન હોય તેવા વિદ્યાર્થી માટે પ્રશિક્ષણનો સમયગાળો બે વર્ષનો હોવો જોઇએ.
5. સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક પ્રશિક્ષણ એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં હોવાં જોઇએ. દરેક પ્રશિક્ષણ કૉલેજ સાથે શિક્ષણની તાલીમીશાળા જોડાયેલી હોવી જોઇએ.
6. પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલય સામાન્ય શાળા સાથે જોડાયેલી હોવી જોઇએ. જેથી તાલીમાર્થી શિક્ષક મહાવિદ્યાલયમાં લીધેલી તાલીમ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકે.

(5) 1913ના શિક્ષણનીતિના સરકારી ઠરાવ અનુસાર ઘોષણા કરવામાં આવી કે, 'આધુનિક શિક્ષણનીતિ અનુસાર કોઇ પણ શિક્ષક, જેની પાસે શિક્ષણકાર્ય કરવાની યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર ન હોય તેને શિક્ષણકાર્ય કરવાની અનુમતિ આપવામાં આવશે નહિ'

(6) ત્યારબાદ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય પંચે (1917-19) નીચે મુજબ ભલામણો કરી.

1. પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોની સંખ્યામાં વધારો કરવો.
2. પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલય સાથે તેમના પ્રાયોગિક કાર્ય માટે એક નિદર્શન શાળા પણ સંલગ્ન હોવી જોઇએ.
3. શિક્ષણ સંબંધી સંશોધન કાર્યને પ્રોત્સાહન આપવું જોઇએ.
4. શિક્ષણને એક અધ્યયન વિષય તરીકે, ઇન્ટર મિડિયેટ, બી. એ. અને એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવો જોઇએ.
5. ઢાકા અને કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક-એક શિક્ષણ વિભાગની સ્થાપના કરવી જોઇએ.

(7) હાર્ટોગ પંચ (1929)

હાર્ટોગ પંચે નીચે મુજબ ભલામણો કરી છે :

1. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનું શિક્ષણ સ્તર ઊંચું લાવવું.
2. પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમનો સમયગાળો વધારવો.
3. શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે પૂરતા કર્મચારીઓની વ્યવસ્થા કરવી.
4. સમયાંતરે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો માટે અભિસ્થાપન વર્ગોની વ્યવસ્થા કરવી.
5. શિક્ષણના વ્યવસાયમાં યોગ્ય લાયકાતવાળા લોકોને આકર્ષિત કરવા માટે શિક્ષકનો દરજ્જો સુધારવો અને આકર્ષિત બનાવવો.

આમ, આ બધી સમિતિઓની ભલામણને કારણે સ્નાતક, પૂર્વસ્નાતક અને પ્રાથમિક કક્ષાના શિક્ષણના પ્રશિક્ષણ માટે અલગ-અલગ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. 1937માં આંધ્ર વિશ્વવિદ્યાલયમાં બી. એડ્. નો નવો પાઠ્યક્રમની અને 1936માં મુંબઇ વિશ્વવિદ્યાલયમાં એમ. એડ્. નાં પાઠ્યક્રમની શરૂઆત કરવામાં આવી.

આમ, 1947 સુધીમાં લગભગ 4 લાખ પ્રાથમિક શિક્ષકો નિમણૂક પામેલા જોવા મળ્યા. જેમાંથી 64 ટકા પ્રશિક્ષણ પામેલા હતા. મિડલ (ધોરણ 5 થી 7) સ્કૂલમાં અધ્યાપકોમાંથી 59 ટકા અને માધ્યમિક શાળાઓમાં 88000 માંથી 51 ટકા અધ્યાપકો પ્રશિક્ષણ પામેલા હતા. 649 પ્રશિક્ષણની કૉલેજ હતી. 42 માધ્યમિક કક્ષાના પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલયોમાં 3000 શિક્ષક-તાલીમાર્થીઓના પ્રવેશની ક્ષમતા હતી.

2. 3. 4 સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી શિક્ષક-શિક્ષણ અને તેના પછી શિક્ષણક્ષેત્રે ઉલ્લેખનીય પરિવર્તન આવવા લાગ્યા. શિક્ષણ સંબંધી અનેક પંચોની રચના કરવામાં આવી. જેમના તરફથી ઘણી ભલામણો કરવામાં આવી. જેમાંથી આપણે કેટલીક ભલામણોનો અમલ કરી શક્યા. 1947માં કેન્દ્રિય શિક્ષા સંસ્થા અને 1948માં વિશ્વભારતી વિશ્વવિદ્યાલયમાં 'વિનય ભવન' ની સ્થાપના થઇ.

1. ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ પંચ (1948)

1948માં ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનની અધ્યક્ષતામાં ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ પંચની રચના કરવામાં આવી. આ પંચના અહેવાલમાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ સાથે જ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કેટલાંક મહત્ત્વપૂર્ણ સૂચનો (ભલામણો) કરવામાં આવ્યાં.

- સમયની માંગ પ્રમાણે પ્રશિક્ષણ કૉલેજના (અભ્યાસક્રમ)ની ફરી રચના કરવામાં આવે અને અભ્યાસ સમય દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓના કૌશલ્ય પ્રદર્શન તરફના મૂલ્યાંકન પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે.
- પ્રાયોગિક તાલીમ માટે યોગ્ય શાળાઓની પસંદગી કરવામાં આવે.
- સ્થાનિક સૈદ્ધાંતિક શિક્ષણમાં પરિવર્તન કરવાનું માન્ય રાખવું.
- કેટલાંક વર્ષોનાં શૈક્ષણિક અનુભવવાળા વિદ્યાર્થીઓને જ એમ. એડ્. માં પ્રવેશ આપવો.
- સમગ્ર ભારતમાં રાષ્ટ્ર કક્ષાએ અધ્યાપકોના મૂળ કાર્યોને મહત્ત્વ આપવામાં આવે.
- હાઇસ્કૂલ અને ઇન્ટરમિડિયેટ કક્ષાઓના નીચેના સ્તરમાં સુધારો કરવામાં આવે. ઓછા પગારવાળા અધ્યાપકોના વેતનમાં સુધારો કરવામાં આવે.
- વેકેશનના સમયમાં અધ્યાપકો માટે અભિસ્થાપન વર્ગો ચલાવવામાં આવે, જેમાં વ્યાખ્યાન, પ્રદર્શન, પ્રવાસ વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવે.

2. ભારતીય બંધારણ (1950)

ભારતીય બંધારણની કલમ-45ની જોગવાઇ અનુસાર બંધારણનો અમલ થતાં જ દસ વર્ષના ગાળામાં રાજ્ય સરકાર દરેક બાળક 14 વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી સાર્વત્રિક, મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડશે.

બંધારણીય આદેશ અનુસાર દેશમાં શિક્ષક-શિક્ષણ કાર્યક્રમોને મજબૂત બનાવવાની અને પુનઃ રચના કરવાની તાતી જરૂરિયાત ઊભી થઇ. જે રાષ્ટ્રીય પુનઃરચનાની ઉદ્દેશ્યપૂર્તિ માટે પાયારૂપ છે.

3. માધ્યમિક શિક્ષણપંચ (1952-53)

માધ્યમિક શિક્ષણ પંચે બે પ્રકારની શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓની હિમાયત કરી છે. એક જ્યાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલા શિક્ષકો માટે પ્રશિક્ષણ થતું હોય અને બીજું જ્યાં સ્નાતક કક્ષાના અધ્યાપકોને પ્રશિક્ષણ આપી શકાય. પ્રશિક્ષણનો સમય ક્રમશઃ બે અને એક વર્ષનો હોય. એક વર્ષનો સમય જરૂરિયાત પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી વધારી શકાશે.

શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં જોડાવા ઇચ્છુક વિદ્યાર્થીઓ માટે એક કે વધારે પાઠ્યેત્તર કાર્યક્રમમાં પ્રશિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે.

બહુહેતુક શિક્ષણની ભલામણના અમલીકરણ માટે શિક્ષક-શિક્ષણના નવા કાર્યક્રમો રચવામાં આવે. સાથે એ પણ ધ્યાન રહે કે શિક્ષક તાલીમાર્થીને એક કે વધારે સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓની પણ તાલીમ મળે. શિક્ષક પ્રશિક્ષણ કૉલેજોએ અભિસ્થાપન અભ્યાસક્રમ, કેટલાંક મુખ્ય વિષયો માટે શોર્ટ ઇન્ટર્નશીપ કોર્સ, પ્રાયોગિક તાલીમ માટેની કાર્યશાળા અને વ્યાવસાયિક પરિષદોનું આયોજન કરવું જોઇએ.

ઇ. સ. 1952-53માં નિમાયેલા મુદલિયાર શિક્ષણપંચે શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ અંગે નીચેના મંતવ્યો રજૂ કરેલ છે.

- શિક્ષણના પુનઃ નિર્માણમાં સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન શિક્ષકનું છે તેથી તાલીમ દ્વારા શિક્ષકની

વિશેષતાઓ, શૈક્ષણિક યોગ્યતાઓ, વ્યાવસાયિક પ્રશિક્ષણ અને શાળા તથા સમાજનું સ્થાન સૌથી વધુ મહત્ત્વનું છે.

- વિવિધ પ્રકારની તાલીમનો સમાવેશ કરતો અભ્યાસક્રમ રચવો.

  પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ, કાર્ય શાળાઓ (Work Shop) પરિસંવાદ (Seminar) તથા સેવાકાલીન તાલીમ (In Service Training) જેવાં કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે.
- શિક્ષણક્ષેત્રે શોધકાર્ય કરી શકાય તે માટે સંસ્થા પાસે પ્રાયોગિક (Experimental) શાળા હોવી જોઇએ.
- પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં કોઇ ફી લેવાવી જોઇએ નહિ. ઉપરાંત તાલીમાર્થીઓને તાલીમ દરમિયાન યોગ્ય આર્થિક મદદ રાજ્ય સરકાર દ્વારા મળવી જોઇએ.
- પ્રશિક્ષણ મહાવિદ્યાલયો પાસે છાત્રાલયની સુવિધા હોવી જોઇએ. જેથી અભ્યાસ સિવાયની અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થઇ શકે.

4. NCERT ની સ્થાપના (1961)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સંશોધન તાલીમ પરિષદ (NCERT)ની 1961માં કરેલી સ્થાપના એ શાળાકીય શિક્ષણ વિકાસ માટેનું મહત્ત્વનું સોપાન છે, જેમાં શિક્ષક-શિક્ષણ પણ સામેલ છે. NCERT ની કેટલીક મહત્ત્વની ભલામણો નીચે મુજબ છે :-

- પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષક-શિક્ષણ અભ્યાસક્રમનું પુનર્ગઠન
- શિક્ષક-શિક્ષણ અને મૂલ્યાંકનનું પુનઃ આયોજન
- શિક્ષક-શિક્ષણ માટેના સર્વેક્ષણો માટેની રાષ્ટ્રકક્ષાએ સંસ્થાની સ્થાપના
- નિરંતર શિક્ષણ કેન્દ્રોની સ્થાપના દ્વારા શિક્ષકોના નિરંતર શિક્ષણ પર પ્રકાશ પાડવો.
- રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક યોજના દ્વારા શિક્ષણક્ષેત્રે મહત્ત્વનું યોગદાન આપનાર શાળા શિક્ષક તેમજ શિક્ષક-પ્રશિક્ષકની કદર કરવી.

5. શિક્ષણની પ્રાદેશિક કૉલેજની સ્થાપના (1963-65)

શિક્ષણની પ્રાદેશિક કૉલેજની સ્થાપના એ દેશભરમાં શિક્ષક-શિક્ષણના પુનઃ અભિમુખતાની દિશામાં એક નવું પરિવર્તન છે. વિશિષ્ટ વિષય માટેની સુગ્રથિત પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષકોમાં વ્યાવસાયિકરણની સૂઝ અને સમજ આરોપિત કરવા માટે 1963 થી 65 ના ગાળા દરમ્યાન અજમેર, ભોપાલ, ભૂવનેશ્વર અને મૈસૂર એમ ચાર શહેરોમાં પ્રાદેશિક RCE કૉલેજની સ્થાપના કરવામાં આવી. રીજીયોનલ કૉલેજ ઑફ એજ્યુકેશન (RCE) એવું નામ આપવામાં આવ્યું. 1995 શિલોંગમાં પણ પાંચમી રીજીયોનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ એજ્યુકેશનની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થાઓ NCERT અંતર્ગત કાર્યરત છે.

RCE ના મુખ્ય લક્ષણો અને કાર્યક્રમો આ મુજબ છે.

- ઉપર દર્શાવેલાં મોટાભાગના વિસ્તારોમાં ચાર વર્ષની સમય મર્યાદાવાળા સુગ્રથિત અભ્યાસક્રમોની યોજના અને વિકાસ.
- સીમિત સમયમાં પરંપરાગત અપાતા પ્રાયોગિક અભ્યાસ પાઠોને સ્થાને ઇન્ટર્નશીપ વિભાવનાને વ્યવહારમાં રાખવી.

6. ભારતીય શિક્ષણપંચ - કોઠારી પંચ (1964-66)

ભારતીય શિક્ષણપંચ જે કોઠારી પંચના નામે ઓળખાય છે તેની ભલામણ મુજબ :

- પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ વચ્ચેની ભિન્નતા દૂર કરવી.
- પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોની ગુણવત્તા અને પ્રશિક્ષણ સુવિધાના વિસ્તૃતીકરણમાં સુધારો કરવો.
- બધા જ શિક્ષકોના નિરંતર વ્યાવસાયિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી.
- શિક્ષક-શિક્ષણની જાળવણી માટે યોગ્ય સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવી.

- શિક્ષક-શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા નજીકમાં આવેલી શાળાઓ અને કર્મચારીઓને પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અને નવી શિક્ષણની પદ્ધતિઓના ઉપયોગ વિશે માર્ગદર્શન આપવું.
- દરેક શિક્ષક-શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વિસ્તરણ વિભાગ હોવો જોઇએ.
- શિક્ષણના વિવિધ સ્તરો માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે સર્વગ્રાહી શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ કૉલેજની સ્થાપના કરવી.
- આંતરિક મૂલ્યાંકન દાખલ કરવું અને તેના નિયમિત અમલ પર ભાર મૂકવો.
- પ્રશિક્ષકો અને બઢતી મેળવેલા આચાર્યો માટે ખાસ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવો.

7. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1986)

સરકાર દ્વારા બનાવેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986) અંતર્ગત શિક્ષક-શિક્ષણ સંબંધિત ભલામણો રજૂ કરવામાં આવી.

- શિક્ષકની લાયકાત અને જવાબદારીઓના સંદર્ભમાં તેનું વેતન અને બીજી સેવાકીય શરતો યોગ્ય અને સંતોષજનક હોવી જોઇએ.
- શિક્ષકની મુક્ત-સ્વતંત્ર અભ્યાસને અનુસરવાની અને સંશોધન પ્રકાશિત કરવાની તેમજ મહત્ત્વના રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓ વિશે બોલવાની અને લખવાની શૈક્ષણિક સ્વાયત્તતાનું રક્ષણ થવું જોઇએ.

ભારત સરકારના ઠરાવ મુજબ NCERT માં નેશનલ કાઉન્સિલ ઑફ ટીચર એજ્યુકેશન (NCTE)ની સ્થાપના કરવામાં આવી જે પાછળથી 1993માં બંધારણીય સ્વાયત્ત સંસ્થા બની. શિક્ષક-શિક્ષણના પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને વિષયવસ્તુનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડવા NCTE એ શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમનું એક માળખું બનાવ્યું, જે અર્થપૂર્ણ અને હેતુપૂર્ણ પ્રયાસ રહ્યો ઘણાં વિશ્વવિદ્યાલયો અને રાજ્ય સરકારે શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં સુધારો કર્યો. આ કાર્ય કેટલાંક અંશે યોગ્ય દિશામાં થયું હોવાથી શિક્ષક-શિક્ષણમાં સુધારાની પ્રક્રિયા ચાલુ રહી.

1983ના શિક્ષક માટેના રાષ્ટ્રીય પંચે શિક્ષક-શિક્ષણની સમસ્યા અને સમાજમાં શિક્ષકના સ્થાન (હોદ્દા) વિશે ગહન અભ્યાસ કર્યો તેમની મુખ્ય ભલામણો પ્રશિક્ષણનો સમયગાળો, શિક્ષકની પસંદગી પ્રક્રિયામાં પરિવર્તન શિક્ષક-શિક્ષણનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, પ્રાયોગિક કાર્ય અને અભ્યાસક્રમનું સમૃદ્ધિકરણ વગેરેને આગળ વધારે છે. એમ. એડ્. કાર્યક્રમના માળખામાં પણ પરિવર્તન લાવવાનું સૂચન કરે છે. આ બધાં સૂચનોને આધારે 1985માં અભ્યાસક્રમનું બીજું માળખું અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું. પરંતુ કંઇક અંશે આંતરિક ખામીઓને કારણે અને મહદ્અંશે 1986ની રાષ્ટ્રીય નીતિ જેણે શિક્ષણક્ષેત્રમં નવા માર્ગો ખોલીને અભ્યાસક્રમના માળખા તરફથી રાષ્ટ્રીય નીતી તરફ ધ્યાન ખેંચી લીધું તેના લીધે અભ્યાસક્રમનું નવું માળખું રાષ્ટ્રને આકર્ષી શક્યું નહિ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ એ પૂર્વ સેવાકાલીન અને શિક્ષક-શિક્ષણની અભિન્નતા અને સાતત્યને ઓળખીને કાયમી શૈક્ષણિક પ્રયુક્તિઓની ભલામણ કરી. પરિણામ સ્વરૂપે DIET, CTE અને IASE સંસ્થાઓની સ્થાપના થઇ. આ નીતિ પછી (Programme of Action) (1992) અમલીકરણનો કાર્યક્રમ આપ્યો. જેણે નીતિ અમલમાં મૂકવા માટેની વિગતો આપી. જેમાં પૂર્વ સેવાકાલીન અને સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ કાર્યક્રમો, કમ્પ્યૂટર શિક્ષણ, શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણનાં પ્રતિમાનોને સક્ષમ બનાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. રાષ્ટ્રીય નીતિ અને અમલીકરણના મહત્ત્વનાં સૂચનો પ્રોત્સાહક પરિણામો સાથે આંશિક રીતે અમલમાં મૂકાયાં. સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ સૂચનો યોગ્ય હતાં પરંતુ તેના પાયાના હેતુને સમજ્યા વગર અમલીકરણ થયું હતું. આથી રાષ્ટ્રીય નીતિ અને અમલીકરણના આધારે NCERT / NCTE એ શિક્ષક-શિક્ષણ માટે અભ્યાસક્રમનું નવું માળખું પ્રસ્તુત કર્યું.

શિક્ષક-શિક્ષણના સ્તરની જાળવણી અને સંયોજનનું ઉત્તરદાયિત્વ સંભાળનાર સંસ્થા તરીકે NCTE એ 1998માં શિક્ષક-શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે એક અભ્યાસક્રમ માળખું તૈયાર કર્યું અને તેની તરફેણમાં રાષ્ટ્રીય સંમતિ મેળવી લીધી.

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં DIET, CTE, IASE સંસ્થાઓએ, પૂર્વ સેવાકાલીન અને સેવાકાલીન શિક્ષક શિક્ષણમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સરખામણી થઇ શકે તેવી નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે પરંતુ

માધ્યમિક, વ્યાવસાયિક શિક્ષણમાં શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમ, પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને મૂલ્યાંકનમાં ખૂબ સુધારાની જરૂર છે. શિક્ષકની વેતન-પરિસ્થિતિમાં સુધારો થવા છતાં આ વ્યવસાય બુદ્ધિશાળી વર્ગને બહુ આકર્ષી શકતો નથી.

શિક્ષક-પ્રશિક્ષકને તૈયાર કરવા માટે B. Ed. અને M. Ed. નો અભ્યાસક્રમ ખૂબ જાણીતો છે. પણ તે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિશિષ્ટ તજ્જ્ઞો તૈયાર કરવા સક્ષમ નથી. M. Phil અને Ph. D કક્ષાની પણ એ જ સ્થિતિ છે. શિક્ષક-શિક્ષણની નીતિએ આ ક્ષેત્રમાં હજુ પણ ખૂબ કાર્ય કરવાનું બાકી છે.

2. 3. 5 શિક્ષકની જવાબદારીઓ, સામાજિક દરજ્જો તેમજ વ્યાવસાયિક દરજ્જો

શિક્ષકનું કાર્ય વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરનું છે. શિક્ષકે મુખ્યત્વે બે પ્રકારમાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે.

(1) શિક્ષણકાર્ય (2) સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન. આ ઉપરાંત થોડા અંશે તેણે વહીવટી કાર્યો કરવાનાં હોય છે. શિક્ષકે શાળામાં એક કે એક કરતાં વધારે વિષયો શીખવવાના હોય છે. આ વિષયોની શિક્ષકે સંગીન તૈયારી કરવાની હોય છે. જો શિક્ષક પોતાના વિષયના વિષયવસ્તુમાં નબળો હોય તો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડી શકતો નથી. શીખવવાના એકમ વિશે શિક્ષકે અગાઉથી જ તૈયારી કરી લેવી જોઇએ. આ ઉપરાંત જરૂરી શૈક્ષણિક સાધનો વિશે પણ અગાઉથી વિચારવું જોઇએ. પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત અન્ય સંદર્ભોનો ઉપયોગ તેણે કરવો જોઇએ.

આ પછી શિક્ષકનું બીજું કાર્ય છે તેને સોંપવામાં આપેલ સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિનું સુંદર સંચાલન. શાળામાં ચાલતાં વિવિધ મંડળો પૈકી શિક્ષક જે મંડળ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય એવી પ્રવૃત્તિઓનું તેણે સંચાલન કરવું જોઇએ. આ ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક સાહિત્યિક કે ખેલકૂદ જેમાં તેને રસ હોય એ પ્રવૃત્તિમાં વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ જોડાય અને પ્રવૃત્તિ સારી રીતે હાથ ધરાય એ શિક્ષકે જોવું જોઇએ.

આ ઉપરાંત શિક્ષક વર્ગશિક્ષક હોય તો હાજરીપત્રક તૈયાર કરવું, સત્ર ફીનો હિસાબ, કસોટીઓનાં પરિણામપત્રકો તૈયાર કરવા, માસના અંતે પ્રગતિ પત્રક ભરવાં, સંગ્રહીત માહિતી પત્રક ભરવા, વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ સાથે મુલાકાત યોજવી, શિક્ષક વાલીમંડળની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો, વગેરે કાર્યો પણ શિક્ષકે કરવાનાં હોય છે.

શિક્ષકનો સામાજિક દરજ્જો

સમાજમાં શિક્ષકનું પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન હોય ત્યારે શિક્ષકનો સામાજિક દરજ્જો છે તેમ કહેવાય. શિક્ષકનો સામાજિક દરજ્જો વધે તે માટે સતત પ્રયત્નો હોવા છતાં હજી પરિસ્થિતિમાં વધારે ફેર પડ્યો નથી. આજે પણ સમાજમાં શિક્ષકની માસ્તર, પંતુજી, વેદિયો, બિચારો એવું કહેનાર લોકો છે. સમાજ વ્યક્તિને સત્તા અને નાણાના માપદંડની માપે છે. આદર્શ ચારિત્ર્ય, સદ્વિચાર, સેવા, પ્રેમ કે અન્ય સદ્ગુણો કરતાં કેટલી અને કેટલાં 'સત્તા' અને 'નાણાં' વ્યક્તિ પાસે છે તેના આધારે સમાજ વ્યક્તિને મહત્ત્વ આપે છે. વર્તમાન સમયમાં સમાજ 'સત્તાપૂર્વક' અને 'નાણાંપૂર્વક' છે. મૂલ્યવાન શિક્ષક પાસે નથી કોઇ સત્તા કે નથી નાણાં. આવાં શિક્ષકો સામાજિક સદ્ગુણોની કે મૂલ્યોની વાતો કરે તો તેની હાંસી ઉડાડવામાં આવે છે.

શિક્ષકનો વ્યાવસાયિક દરજ્જો

શિક્ષણને હજી એક વ્યવસાય તરીકે સમાજ દ્વારા સ્વીકૃતિ મળી નથી. શિક્ષકને વ્યવસાયી વ્યક્તિત્ત્વ મળી રહે તે માટે શિક્ષક સંઘો દ્વારા પ્રયત્નો કરવા છતાં અન્ય વ્યવસાયોની જેમ શિક્ષકો માટે કોઇ ચોક્કસ તરાહ નક્કી થઇ શકતી નથી.

દાક્તરી, ઇજનેરી કે કાયદાના વ્યવસાયની જેમ શિક્ષણને વ્યવસાય કહેવાય છે. છતાં પણ સમાજ હજુ પણ ડૉક્ટર, એન્જિનિયર કે વકીલની જેમ શિક્ષકને વ્યવસાયી વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારતો નથી. શિક્ષક જે સંસ્થામાં સેવા આપે છે ત્યાં સંચાલકો, ક્લાર્ક કે પટાવાળાને જેટલું માન આપે છે તેટલું માન શિક્ષકને આપતા નથી. શહેરી વિસ્તારની ઘણી શાળાઓનાં સંચાલક અને શિક્ષક વચ્ચેનો સંબંધ શેઠ અને હાથ નીચેના કર્મચારી જેવો હોય છે.

2. 4 સારાંશ

કેળવણી એ કોઇપણ રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. કેળવણી એ વ્યક્તિનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરનારી પ્રક્રિયા છે માટે જ ગુજરાતના મૂર્ધન્ય કવિ શ્રી ઉમાંશકર જોષીએ જોયેલું આ સ્વપ્ન. . .

'વ્યક્તિ મટી બનું વિશ્વ માનવી,

માથે ધરું ધૂળ વસુંધરાની'

એકવીસમી સદીમાં આ સ્વપ્ન નજીક આવતું જણાય છે. પશ્ચિમના દેશોએ તો આ સપનું છેક વીસમી સદીના અંતે જોયું અને તે પણ મારોલ મેકલુહાનના નેત્રોથી, તેણે 'ગ્લોબલ વિલેજ'નું સપનું જોયું. આ સપનાને સત્ય પુરવાર કરવા તેની વહારે ચડી પ્રૌદ્યોગિકી, પ્રોદ્યોગિકીના વિકાસથી ઇન્ટરનેટની ગૂંથણીથી વિશ્વ વિલેજ જેવું બનવા લાગ્યું. વિજ્ઞાન અને પ્રૌદ્યોગિકીએ મનુષ્યના જીવનને ખૂબ પ્રભાવિત કર્યું. હવે તેનાં કાર્યો, વિચારો, મૂલ્યો બદલાયાં. તેની અસર શિક્ષણ પર પણ પડી. તેથી જુદાં પ્રકારનાં કાર્યોને દાયિત્વો અદા કરી શકે તેવા શિક્ષકની જરૂર ઊભી થઇ.

શિક્ષકને માર્ગદર્શકની ભૂમિકા ભજવવા નહિ, પરંતુ અધ્યયન ખોજ યાત્રાના અધ્યેતાના સાથીદાર તરીકેની ભૂમિકા અદા કરવા સજ્જ કરશે. શિક્ષકને પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચે યોગ્ય સંતુલન સાધતાં શીખવશે. વર્ગખંડમાં વિશ્વના પ્રવેશને કોઇ અટકાવી નહિ શકે તેથી વૈશ્વિક સમસ્યાઓનો મુકાબલો આવતી કાલના શિક્ષકોને કરવાનો થશે. આથી વૈશ્વિક સમસ્યાઓને સમજવાની અને તેના ડહાપણભર્યા ઉકેલ શોધવાની વિશિષ્ટ ક્ષમતાઓની ખીલવણી કરનારું હશે. જાણવા માટેનું શિક્ષણ, સર્ઇજ માટેનું શિક્ષણ, સહજીવન માટેનું શિક્ષણ અને અસ્તિત્ત્વ માટેનું શિક્ષણ એમ શિક્ષણની આ ચતુર્ભૂજાઓ ઉપર શિક્ષક-શિક્ષણના મંડાળ થયાં હશે. એકવીસમી સદીનો સમાજ બહુસાંસ્કૃતિક સમાજ હશે. દેશ કાળમાં બંધનો અસરકારક નહિ રહે તેથી પ્રશિક્ષણ પણ મૂલ્યનિષ્ઠ વૈશ્વિક અને આતંરિક મૂલ્યો પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ હશે. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ પ્રશિક્ષણાર્થીને વિવિધતામાં એકતા અને સમભાવ જેવાં મૂલ્યોનાં સંક્રમણ માટે સમર્થ બનાવશે.

એકવીસમી સદી તો માહિતી, સમાજ, જ્ઞાન સંસ્કૃતિની સદી હશે. આજીવન શિક્ષણના સંદર્ભમાં શાળા શિક્ષણના હેતુઓ, શિક્ષણ પ્રક્રિયા, મૂલ્યાંકન વિધિ તથા શાલેય શિક્ષણ અને શાળા બહારના શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરનાર શિક્ષણ ઇજનેર તૈયાર કરનારું હશે. શિક્ષક ખુદ આજીવન વિદ્યાર્થી બની રહેશે. તથા ત્યારબાદ શિક્ષક પોતે અધ્યયન પ્રક્રિયાનો પ્રેરક, અધ્યયન પ્રક્રિયાનો સંયોજક અને અધ્યેતાના સહાયક સાથી મિત્ર બની તે પણ અધ્યયનકર્તા બનશે. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ પ્રશિક્ષણાર્થીને ચિંતનાત્મક શિક્ષક બનાવશે. શિક્ષકની વિવિધ ભૂમિકા અદા કરવા માટે પાયાની શરત રૂપે પ્રશિક્ષણાર્થીએ ચિન્તનાત્મક શિક્ષક બનવું પડશે.

એકવીસમી સદીના શિક્ષકે ચિંતનાત્મક થવા સિવાય કોઇ વિકલ્પ નથી. એકવીસમી સદીનો સમાજ અતિ સંકુલ હશે, માટે વર્ગખંડ પણ સંકુલ સામાજિક નાણાવાણાથી ગૂંથાયેલો હશે. વર્ગખંડીય સમાજ બહુ સાંસ્કૃતિક પણ હોવાનો તેથી આવા વર્ગખંડમાં (અધ્યાપન) શિક્ષણ એક પડકાર બની રહેશે. આ પડકારને ઝીલી લેવા શિક્ષકે ચિંતનાત્મક થયે જ છૂટકો છે, કારણ કે ચિંતનાત્મક શિક્ષણ અભિગમ શિક્ષકનો સર્વતોમુખી વિકાસ કરીને જ અટકે છે.

2. 5 સ્વાધ્યાય

1. શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકાની સ્પષ્ટતા કરો.
2. પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરો.
3. શિક્ષક-શિક્ષણની સંકલ્પનાનો વિકાસ સ્પષ્ટ કરો.
4. સ્વાતંત્ર્યપૂર્વ ભારતમાના વિવિધ શિક્ષણપંચોની : શિક્ષક-શિક્ષણના ચિતારને સ્પષ્ટ કરો.
5. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં વિવિધ શિક્ષણપંચોની : શિક્ષક-શિક્ષણની સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરો.

6. માધ્યમિક શિક્ષણ પંચની ભલામણો સ્પષ્ટ કરો.

7. કોઠારી પંચની શિક્ષક-શિક્ષણની ભલામણો જણાવો.

2. 6 ચર્ચા માટેના મુદ્દાઓ

1. પ્રાચીન ભારતની શિક્ષક-શિક્ષણ સ્થિતિની ચર્ચા કરો.
2. પ્રાચીન ભારત અને આધુનિક ભારતની શિક્ષણ-શિક્ષણની સ્થિતિની ચર્ચા કરો.
3. શિક્ષક-શિક્ષણ અને શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ વચ્ચે શો ભેદ છે તેની ચર્ચા કરો.
4. સાંપ્રત સમયની શિક્ષક-શિક્ષણની સ્થિતિની ચર્ચા કરો.

2. 7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

(1) શિક્ષક-શિક્ષણની ઐતિહાસિક ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) શિક્ષક-શિક્ષણની સંકલ્પનાનો વિકાસ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) સ્વાતંત્ર્યપૂર્વ ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણનો ચિતાર આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(5) સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં શિક્ષક-શિક્ષણ સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(6) શિક્ષકની જવાબદારીઓ, સામાજિક દરજ્જો તેમ જ વ્યાવસાયિક દરજ્જા વિશે જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. 8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

(1) જુઓ 2. 3 (4) જુઓ 2. 3. 3

(2) જુઓ 2. 3. 1 (5) જુઓ 2. 3. 4

(3) જુઓ 2. 3. 2 (6) જુઓ 2. 3. 5

એકમ 3

શિક્ષક-શિક્ષણના પ્રકારો

: રૂપરેખા :

3. 1 પ્રસ્તાવના

3. 2 ઉદ્દેશો

3. 3 શિક્ષક-શિક્ષણના પ્રકારો

- 3. 3. 1 પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ
- 3. 3. 2 પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ, અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકન
- 3. 3. 3 સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ
- 3. 3. 4 હેતુઓ, કાર્યક્રમો, સુવિધાઓ અને મૂલ્યાંકન

3. 4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3. 5 સારાંશ

3. 6 સ્વાધ્યાય

3. 7 ચર્ચા માટેના મુદ્દાઓ

3. 8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

3. 1 પ્રસ્તાવના

આપણાં દેશની શિક્ષક-શિક્ષણની વ્યવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને તેના બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે. (1) પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ અને (2) સેવાકાલીન શિક્ષક શિક્ષણ.

પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ અંતર્ગત પ્રશિક્ષણાર્થીને ઉત્તમ શિક્ષક બનાવવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. શિક્ષકનું કાર્ય વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરનું હોવાના કારણે પૂર્વ સેવાકાલીન તાલીમ ખૂબ જ આવશ્યક છે.

શિક્ષકને તેના સેવા અંતર્ગત શિક્ષણ અંગેના નવાં વિચારો, પદ્ધતિઓ, સિદ્ધાંતોનો પરિચય કરાવી તેની કાર્યક્ષમતા અને કૌશલ્યોમાં વધારો કરવા માટેની જે તાલીમ અપાય છે તેને સેવાકાલીન તાલીમ કહેવાય છે. જે શિક્ષક તરીકે ખૂબ જ આવશ્યક છે.

3. 2 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે . . .

- એકમનો પરિચય મેળવી શકશો.
- શિક્ષક-શિક્ષણમાં શિક્ષક-શિક્ષણના પ્રકારો વિશે સમજી શકશો.
- પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે સમજી શકશો.
- પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે સમજી શકશો.
- માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે સમજી શકશો.
- સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ વિશે જાણી શકશો.

3. 3 શિક્ષક-શિક્ષણના પ્રકારો

અંદાજે ઇ. સ. પૂર્વે 4000 વર્ષ પહેલાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેની કોઇ વ્યવસ્થા ન હતી. કુટુંબ દ્વારા બાળકોને જે શિક્ષણ મળતું તે પૂરતું હતું. ભારતમાં સંગઠિત સ્વરૂપે શિક્ષણ અપાતું. વિદ્યાર્થી ગુરુનાં આશ્રમમાં કે ગુરુના ઘરે રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. વૈદિક સમયમાં સંઘ, પરિષદ, ચરણ, મઠ, ગુરુકુળ તેમજ આશ્રમો સ્થપાયા હતા. જ્યાં ગુરુ વ્યક્તિત્ત્વ રીતે શિષ્યોને શિક્ષણ આપતા બ્રાહ્મણો પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી સ્વિકારતા ન હતા. આ શિક્ષણની શરૂઆત પાંચ વર્ષથી બધી જાતિના બાળકો માટે થતી. વિદ્યારંભ સંસ્કારથી પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત થતી. પ્રથમ મૌખિક જ્ઞાન આપવામાં આવતું ત્યારબાદ વાચન અને લેખનથી પરિચિત કરવામાં આવતા મંત્રો કંઠસ્થ થયા બાદ સાહિત્ય અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ થતો. પાઠ્યક્રમમાં વૈદિક મંત્રોનું સ્મરણ, ગાન, પઠન, લેખન, ભાષા, સાહિત્ય અને વ્યાકરણનો સમાવેશ થતો હતો.

સૌ પ્રથમ પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી. સમાજની પ્રગતિ સાથે શિક્ષણના વિષયોમાં વધારો થયો અને ત્યારબાદ ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓ અસ્તિત્ત્વમાં આવી. ઉચ્ચશિક્ષણના વિદ્યાલયો ઇ. સ. પૂર્વેની પાંચમી સદી દરમિયાન અસ્તિત્ત્વમાં આવ્યા.

સાંપ્રત સમયમાં આપણાં દેશની શિક્ષણ વ્યવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષક-શિક્ષણના બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે.

(1) પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ અને (2) સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ

આપણા દેશની હાલની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણને અમુક ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે જે પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક, ઉચ્ચ પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક આ પ્રમાણે વિભાજીત કરેલ છે. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં શિક્ષક-શિક્ષણમાં ભાવિ શિક્ષકને પૂર્વ સેવાકાલીન તાલીમ અને સેવાકાલીન તાલીમ અંતર્ગત 21મી સદીના પડકારને ઝીલી શકે તેવા શિક્ષકને સજ્જ કરવામાં આવે છે.

3. 3. 1 પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ

ભારતે હવે ત્રણ સ્તરમાં વિભાજિત થયેલી દસવર્ષીય શાળા પદ્ધતિ સ્વીકારેલી છે. જેમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ બે વર્ષના

ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જેમાં વિષય અને વિદ્યાશાખાકીય અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીની પરિપક્વતા અને મનોસામાજિક વિકાસ તથા અભ્યાસક્રમની જરૂરિયાતો પ્રમાણે શાળાકીય શિક્ષણના આ ત્રણ તબક્કા માટે અલગ-અલગ શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમની જરૂરિયાત છે.

3. 3. 2 પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ, અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકન

પૂર્વ પ્રાથમિક કક્ષાએ ઔપચારિક શિક્ષણ માટેની કક્ષા નથી. આ કક્ષા વિદ્યાર્થીને પ્રાથમિક શાળા માટે સજ્જ કરતી હોવા છતાં આ સ્તરે સાક્ષરતા શિક્ષણ શરૂ થવું જરૂરી નથી. આ તબક્કે શિક્ષણ (અભ્યાસ) જૂથ કાર્ય, ભાષાકીય રમતો, અંકક્રીડા સમાજ અને પર્યાવરણ અંગે જાગૃતિ લાવનારી પ્રવૃત્તિઓ, શારીરિક, માનસિક અને સાંવેગિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં મદદ કરનારી પ્રવૃત્તિઓવાળું હોવું જોઈએ. જીવન કૌશલ્યો, સદ્‌ગુણોનું ઘડતર અને સહઅસ્તિત્ત્વનો વિકાસ થાય એવો અભિગમ અપનાવવો જોઈએ. સુખી અને સ્વસ્થ બાળપણની ખાતરી કરાવી શકે એવી પ્રવૃત્તિઓ કેન્દ્રસ્થાને રાખવી જરૂરી છે.

આ તબક્કે શિક્ષક-શિક્ષણ માટેના વિશિષ્ટ હેતુઓ નીચે મુજબ છે :

- વ્યક્તિગત અને જૂથ કાર્યો દ્વારા બાળકોના શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, સાંવેગિક, સૌંદર્યલક્ષી અને ભાષાકીય વિકાસમાં મદદ કરવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાં.
- બાળમનોવિજ્ઞાન, સાંસ્કૃતિક નૃવંશ, સમાજશાસ્ત્ર, ભારતીય વારસો અને બાળ પર્યાવરણ સંબંધી જ્ઞાન આપવું.
- સહકાર મેળવવા માટે અને એવા ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ કેળવવાની ઇચ્છા અને ક્ષમતાનો તેમનામાં વિકાસ કરવો.
- બાળકો માટે શૈક્ષણિક રમતો અને પૂરક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવા માટે તેમનું સશક્તિકરણ કરવું.
- પ્રકૃતિ દર્શન માટે ક્ષેત્ર પ્રવાસનું આયોજન કરવું અને તેમની અવલોકન શક્તિ અને રસાસ્વાદ કેળવવો.
- બાળકોની ઇન્દ્રિય શક્તિ અને ક્રિયાશક્તિને ખીલવવા માટે ઓછા ખર્ચે વિવિધ પ્રકારની સામગ્રીની બનાવટ, પસંદગી અને ઉપયોગ માટે સમર્થ બનાવવાં.
- બાળકોમાં રસાસ્વાદની સંવેદના, સ્વ-અભિવ્યક્તિ અને સ્વ-સંકલ્પનાનો વિકાસ કરવા તેમને સમર્થ બનાવવાં.

અભ્યાસક્રમ :

આ તબક્કે સ્થાનિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમ માટે લવચિક (Fletible) અભિગમ અપનાવવો જોઈએ, છતાં પણ તેમાં ઊભરતા ભારતીય સમાજ, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક વિશિષ્ટતા સાથે ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસો, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને શૈક્ષણિક અનુદેશ, બાળમનોવિજ્ઞાન, સામાજિક નૃવંશ, બાળઉછેર, શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક, સૌંદર્યલક્ષી, ભાષાકીય સામાજિક અને નૈતિક વિકાસી પ્રક્રિયા, ટેવોનું ઘડતર, સ્વ-અભિવ્યક્તિ, સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય, અવલોકન શક્તિ જેવાં ઘટકો ઇચ્છનીય છે. નૃત્ય, નાટક, વાર્તાકથન, સમૂહગાન, માટીકામ, વ્યાયામ, યોગ, શૈક્ષણિક રમતોનું આયોજન, ક્ષેત્રકાર્ય, સ્થાનિક લોકોના સંપર્ક, પેપર-પેન્સિલ, વર્ક, રમકડાં અને બ્લોક બનાવવા પ્રાપ્ય સામગ્રીનો ઉપયોગ ઇત્યાદિ સહિતના શિક્ષણને લગતી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ એ પ્રાયોગિક કાર્યના ભાગરૂપે છે. વ્યવસાય અનુભવ કાર્યક્રમ (ઇન્ટર્નશીપ)નું આયોજન વાસ્તવિક સ્થિતિમાં કરવું પડશે.

અભ્યાસક્રમ વ્યવહાર (Curruculm Translation)

અભ્યાસક્રમના સંચાલન (વ્યવહાર)નો પાયાનો સિદ્ધાંત એ છે કે કોઇ પણ રૂઢિવાદી પદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યા વગર ક્રીડા પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શિક્ષણને આહ્‌લાદક બનાવવું અને આવી જ વિવિધ પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે ભાવિ શિક્ષકોને સશક્ત બનાવવા. પ્રશિક્ષકો વિવિધ ઉપકરણોના પ્રાયોગિક ઉપયોગનું નિદર્શન કરે, પ્રશિક્ષણાર્થીઓને કૉલેજની બહાર લઇ જઇ માનવીય વર્તણૂંક અને પ્રાકૃતિક

પરિવેશ (ઘટનાઓ)નું અવલોકન કરીને આવી પરિસ્થિતિમાંથી કેવી રીતે શૈક્ષણિક અનુભવો મેળવવા તેનું માર્ગદર્શન આપે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. જરૂરિયાત આધારિત સાંસ્કૃતિક પદ્ધતિશાસ્ત્ર પસંદ કરવું વિદ્યાર્થીઓની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી ભાવિ શિક્ષકોને વાકેફ કરવા માટે સામુદાયિક સર્વેક્ષણો અને ક્ષેત્રકાર્યો હાથ ધરવાં જોઇએ. વ્યાવસાયિક કાર્ય સંબંધિત સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન આપવું જોઇએ. અભ્યાસક્રમની સંચાલનની પ્રક્રિયામાં સમસ્યા સમાધાન પદ્ધતિને મહત્ત્વ આપવું જોઇએ. વ્યાખ્યાનની સાથે સેમિનાર, કાર્યશાળા, સ્વ-અધ્યયન, સ્વનિર્ભર શિક્ષણના અંતે જૂથચર્ચાનું આયોજન પણ હોવું જોઇએ. પ્રાથમિક પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષક અને આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારી અન્ય બિનસરકારી સંસ્થાઓના માર્ગદર્શન હેઠળ વાસ્તવિક અને અર્થપૂર્ણ અનુભવ મેળવવા માટે તથા પ્રત્યક્ષ પ્રયુક્તિઓ શીખવા માટે સમયાંતરે ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી શકાય.

મૂલ્યાંકન : (Evaluation)

મૂલ્યાંકન વિકાસાત્મક (Formative), સર્વગ્રાહી (Summative) અને સતત (Continuous) થવું જોઇએ. પ્રશિક્ષણાર્થીઓના પ્રગતિપત્રક અને સંગ્રહીત પ્રગતિ ચાર્ટ રાખવાં જોઇએ. દરેક પ્રશિક્ષણાર્થીના સ્વ-મૂલ્યાંકન અને તેમના સહપાઠી દ્વારા મૂલ્યાંકનને પ્રોત્સાહન આપવું જોઇએ. મૂલ્યાંકન માટે માત્ર વાર્ષિક પરીક્ષા જ આધાર ન હોવી જોઇએ. ગુણાંકનને બદલે ગુણવત્તા આંક (ગ્રેડિંગ પદ્ધતિ)ને પ્રાધાન્ય હોવું જોઇએ.

પ્રાથમિક શિક્ષક-શિક્ષણ :

રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપનાર પ્રાથમિક શિક્ષણ, શિક્ષણ પદ્ધતિમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. પ્રવર્તમાન શિક્ષિત પરિવારમાંથી આવનારી પ્રથમ પેઢીના અધ્યેતા અને સમાજના ઉપેક્ષિત અને કચડાયેલાં વર્ગના બાળકોને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. તે નાગરિકતા, મૂલ્યસિંચન, જીવન કૌશલ્ય અને યોગ્ય વર્તનના વિકાસ માટેનું ઉછેર કેન્દ્ર છે. આ અવસ્થામાં તેમના પર પડેલી અસરો જીવનપર્યંત રહે છે. આ કક્ષાએ નીચેની જવાબદારીઓ નિભાવવા માટે શિક્ષકોને સજ્જ કરવા તે શાળા-શિક્ષણ પ્રણાલીનો એક અંતર્ગત ભાગ છે.

- ઔપચારિક અધ્યયન અને શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવું.
- વર્ગ આયોજક તરીકે કાર્ય કરવું.
- શિક્ષણ સંસાધનોની પ્રાપ્તિ, સંગઠન અને આયોજન કરવું.
- નવાચારાત્મક અનુદેશો હાથ ધરવા.
- વિદ્યાર્થી અને વાલીઓને માર્ગદર્શન આપવું.
- પૂરક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સંગઠન અને આયોજન કરવું.
- સામુદાયિક સહભાગિતા અને નેતૃત્વ કરવું.
- વિદ્યાર્થીઓના કર્તૃત્વનું મૂલ્યાંકન કરવું.

શિક્ષકો દ્વારા આવા પાઠ નિભાવવાના અનુસંધાનમાં પ્રાથમિક કક્ષાએ શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ નીચે મુજબ હોઇ શકે :

- શાળા અભ્યાસક્રમના હાર્દરૂપ ક્ષેત્રોને સમજવાં.
- પ્રશિક્ષણાર્થીને નવા શૈક્ષણિક અને સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સંકલિત અને સુગ્રથિત વિષયો, તેના સ્વરૂપ અને હેતુઓનું શિક્ષણ આપવા સક્ષમ બનાવવાં.
- જીવનની સમસ્યાઓને સમજવા અને સમાધાન માટે અખંડતાના અભિગમનો વિકાસ કરવો.
- પર્યાવરણનું સંરક્ષણ/જાળવણીના હેતુ સહિત પર્યાવરણ વિષયક જાગરૂકતા કેળવવી.
- બાળકના બહુઆયામી વિકાસ અને શિક્ષણ પ્રદાન માટે બાળકના સ્વભાવ અને પરિપક્વતાને સમજવી.
- શાળા અને અધ્યાપન માટે સામુદાયિક સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન કરવા માટે સક્ષમ બનાવવાં.
- જરૂરિયાત આધારિત સમુદાય વિશિષ્ટ અને દેશીય અધ્યયન પદ્ધતિ સહિત બાળકેન્દ્રિ શિક્ષણ પદ્ધતિનો વિકાસ કરવા સશક્ત બનાવવાં.

- આજીવન અધ્યયન માટે તેમનામાં ઇચ્છા, રસ અને ક્ષમતાની અભિવૃદ્ધિ કરવી તથા તેમના ક્ષેત્રમાં તથા વ્યવહાર કૌશલ્યમાં થયેલા આધુનિક વિકાસથી તેમને માહિતગાર કરવાં.
- ICT ના ફાયદા સમજવા અને વર્ગમાં તેમનો ઉપયોગ કરવા માટે સશક્ત બનાવવાં.
- સામાન્ય શાળા પદ્ધતિમાં શારીરિક, યોગિક, સ્વાસ્થ્ય અને નાગરિકતા વિષયક શિક્ષણનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવું.
- આધુનિક શિક્ષણ શાસ્ત્રીય અને મૂલ્યાંકન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા તૈયાર કરવાં.
- સમાજના ઉપેક્ષિત વર્ગના શિક્ષણ માટેની જવાબદારી સમજાવવી અને મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણ અને કાર્યશિક્ષણ આપવા માટે સક્ષમ બનાવવાં.

અભ્યાસક્રમ :

નીચેના મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખી પ્રાથમિક શાળા શિક્ષણ-શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવો.

- શાળા શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ અને તેની વ્યવહાર અને મૂલ્યાંકનની પ્રયુક્તિઓના અમલીકરણ માટે જરૂરી સ્વ-સુધારણા લાવવા માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઇએ.
- પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક વિશિષ્ટતાઓ અને રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાતો
- પ્રાથમિક શાળા કક્ષાએ શિક્ષકોના વ્યાવહારિક કૌશલ્યો અને શૈક્ષણિક જ્ઞાનના ધોરણો સુધારવા.

આ તબક્કે શિક્ષક-શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ લવચિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક વાસ્તવિકતાને પ્રતિચાર આપનારો હોવો જોઇએ. પરંપરાગત પદ્ધતિઓને બદલે નવાચારાત્મક અનુદેશનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. સંસ્થાઓએ પોતાની સ્થાનિક જરૂરિયાતના આધારે અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવો જોઇએ. સૈદ્ધાંતિક શિક્ષણની ભરમાળને બદલે ક્રિયાત્મક જ્ઞાન આપવું જરૂરી છે. સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક વિષયવસ્તુ યોગ્ય રીતે પરસ્પર સંબંધિત હોવા જોઇએ. અભ્યાસક્રમમાં બાળ મનોવિજ્ઞાન ધાર્મિક એકતા, ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસો, ઇતિહાસ, શારીરિક શિક્ષણ, વ્યક્તિગત અને જૂથ પ્રવૃત્તિઓ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, શૈક્ષણિક વાતાવરણનું ઘડતર આદિને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જોઇએ.

પ્રાયોગિક અનુભવો માટે સમયાંતરે ઇન્ટર્નશીપ, નિદર્શન પાઠોનું અવલોકન અને અહેવાલ શાળાકીય દસ્તાવેજો બનાવવા, શાળા સુશોભન, ક્રિયાત્મક સંશોધન આદિનો અધ્યાપન મહાવરામાં સમાવેશ કરવો જોઇએ. પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ એ શિક્ષક-શિક્ષણની શાળા અને કૉલેજની સંયુક્ત જવાબદારી છે.

મૂલ્યાંકન :

ભાવિ શિક્ષકોને નવી મૂલ્યાંકન પ્રયુક્તિઓ અને ગ્રેડ પદ્ધતિથી વાકેફ કરવા પ્રાપ્તિ અને નિષ્પત્તિઓની ચર્ચાના અંતે સ્વ-મૂલ્યાંકન અને સહપાઠી મૂલ્યાંકન દ્વારા કર્તૃત્વ સુધારણા તેનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઇએ. આંતરિક અને બાહ્ય મૂલ્યાંકનના આધુનિક સંયોજનના સ્થાને ટૂંકાગાળામાં માત્ર આંતરિક મૂલ્યાંકનને મૂકવું જોઇએ. વ્યાવસાયિક ક્ષમતા અને કર્તૃત્વ કૌશલ્યોના વિકાસમાં સ્વ-સુધારણા લાવવા માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઇએ.

માધ્યમિક શાળા શિક્ષણ-શિક્ષણ :

માધ્યમિક શિક્ષણ પણ શિક્ષણ વિભાગમાં તેના વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક કાર્યોને લીધે નિર્ણાયક સ્થાન ધરાવે છે. તેનો અભ્યાસક્રમ વધુ સમૃદ્ધ છે અને પ્રાથમિક તથા ઉચ્ચતર માધ્યમિકની વચ્ચે આવેલો છે. જીવનમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ માટે તે શિક્ષણનો સ્વનિર્ભર તબક્કો છે. આ તબક્કાના શિક્ષકો માટે વિદ્યાર્થીના જીવન માટેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી તેમજ તેમને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા માટે તૈયાર કરવા એમ બેવડી જવાબદારી નિભાવવાની હોય છે. અભ્યાસક્રમના વિકાસ અને વ્યવહારાત્મક વ્યૂહરચનામાં સુગ્રથિત અભિગમના સાતત્યની જાળવણી અને ભવિષ્યમાં વિષય કેન્દ્રિત અભિગમ માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા માટે પ્રશિક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચવું તે મુખ્ય હેતુ છે. માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓની તરુણાવસ્થા અને યુવાવસ્થા સાથે સંકળાયેલાં હોવાથી તેમણે વિદ્યાર્થીઓને HIV/AIDS વિષેનું સંરક્ષણાત્મક જ્ઞાન આપવું તે તેમની સામાજિક અને નૈતિક ફરજ બને છે. સ્વસ્થ જીવન અને મહત્ત્વાકાંક્ષા સંબંધી અનેક સમસ્યાઓ પ્રત્યે તેમના વલણ પરિવર્તન માટે તેમને અભિમુખ કરવા અને સંવેદનશીલ બનાવવાનું કાર્ય પણ આ શિક્ષકોનું છે. આ પરિવર્તન માટે શિક્ષક-શિક્ષણને નીચેના હેતુઓ સમજવા માટે સમૃદ્ધ બનાવવું જરૂરી છે.

- ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓને વિષયોની યોગ્ય પસંદગી કરવા અને વિસંવાદિત અભ્યાસક્રમોના અભ્યાસ માટે તૈયાર કરવા અને પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે સાતત્ય જાળવી રાખવું.
- ભાવિ શિક્ષકોને અધ્યાપનમાં વિદ્યાશાખાકીય અભિગમ અપનાવવા અને વિદ્યાર્થીઓમાં આવા અભ્યાસક્રમ માટે રુચિ વધારવા સક્ષમ બનાવવા.
- ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ, વૈશ્વિકીકરણ, મુક્ત બજાર, W. T. O. અને શિક્ષણના બાહ્ય સ્ત્રોતોની ફલશ્રુતિઓને સમજવા માટે અને ભારત પર તેની હાનિકારક અસરોને રોકવા માટે સાવચેતીનાં પગલાં લેવાં માટે સક્ષમ બનાવવા.
- ICT ના ઉપયોગ, તેના ફાયદા અને ગેરફાયદા માટે કેળવવા.
- યોગ્ય શૈક્ષણિક અભિગમ અપનાવી અમીર અને ગરીબ વચ્ચેની શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ખાઇ પૂરવી.
- ભાવિ શિક્ષકોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જગતમાં તેના યોગદાન પ્રત્યે આદર વિકસાવી રાષ્ટ્રીય ગૌરવ અને ઓળખની ભાવના મજબૂત બનાવવી.
- સામુદાયિક, સહકારી, પૂરક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન, ICT જેવાં યોગ્ય ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરી પોતે શીખવાડવાના વિષયો માટે અધ્યાપન ક્ષમતા અને કર્તૃત્વ કૌશલ્યોનો વિકાસ કરવા માટે સક્ષમ બનાવવા.
- મૂલ્યોના સિંચન, નાગરિકત્વ અને દેશપ્રેમની ભાવના, વ્યક્તિત્ત્વના વિકાસ માટે તૈયાર કરવા.
- પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને પરિસ્થિતિકીય (Ecological) સંતુલનની જાળવણી માટે જાગૃત કરવા.
- અન્ય શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની સાથે યોગિક, સ્વાસ્થ્ય વિષયક, શારીરિક, સૌંદર્યલક્ષી અને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓના સુગઠન માટે સક્ષમ કરવા.
- જીવન કૌશલ્ય શિક્ષણ, HIV/AIDS સંરક્ષણાત્મક શિક્ષણ, પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય વિષેની કાળજી અને સાવચેતી સાથે સંવેદનશીલ બનાવવા ભાવિ શિક્ષકોને સક્ષમ કરવા.
- શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે સમસ્યાઓ હલ કરવા માટે સંશોધન કાર્ય કરવા માટેની શક્તિનો વિકાસ કરવો.
- આજીવન શિક્ષણમાં રુચિ અને શાળા તથા સમુદાય સાથે સ્વસ્થ સંબંધો કેળવવા મદદ કરવી.
- ભારતની 'વિવિધતામાં એકતા'થી પરિચિત કરી તેને મજબૂત બનાવવા અભ્યાસક્રમ અપનાવવો.

અભ્યાસક્રમ :

નીચે દર્શાવેલ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખી માધ્યમિક શાળા શિક્ષક-શિક્ષણ પાઠ્યક્રમ માટે અભ્યાસક્રમનો વિકાસ કરવો.

- માધ્યમિક શિક્ષણ/શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ
- અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ અને ICT સહિત અધ્યાપન-અધ્યયનની ઉપલબ્ધતા.
- પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિની જરૂરિયાતો અને રાષ્ટ્રજીવનની મુખ્યધારા
- સ્થાનિક ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતોનો વિનિયોગ

માધ્યમિક શાળા શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં કેટલીક બાબતોમાં સાતત્ય જાળવવું જરૂરી છે. છતાં પણ તે તેની સંવર્ધિત આવૃત્તિથી ભિન્ન હોવું જોઇએ. આ તબક્કે શિક્ષકોએ બહુઆયામી સામાજિક અને જીવનના અનુભવો સાથે કામ કરવાનું હોવાથી અભ્યાસક્રમ સ્વતંત્ર અસ્તિત્ત્વ ધરાવતો હોવું જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓ નવાં મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો ધરાવતા થાય છે અને નવી સમસ્યાઓ હલ કરવા માટે યોગ્ય શિક્ષણ વ્યૂહરચનાની માંગ કરે છે.

આ તબક્કે શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસો, વિવિધતામાં એકતા, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક સમસ્યાઓ, આધુનિકીકરણ, પાશ્ચાત્યીકરણ, હિંસા અને આતંકવાદ, મૂલ્યોનું સિંચન, HIV/AIDS, સંયમનું શિક્ષણ, માનસિક આરોગ્ય, ગેરમાર્ગે દોરાવું, પર્યાવરણ જાગરૂકતા, શાળા વિષયો શીખવવાની ક્ષમતા, ભાષાકીય અને ગાણિતિક કૌશલ્યોનો વિકાસ, શારીરિક યોગિક અને આરોગ્ય વિષયક શિક્ષણ, વસ્તીવિસ્ફોટ પ્રત્યે જાગરૂકતા, શાળા સંચાલન, કોમી

એખલાસ, દેશભક્તિની ભાવના, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન વગેરેનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ સૈદ્ધાંતિક ઘટકોએ અભ્યાસક્રમની ધ્યેય પ્રાપ્તિ અને તેના વિષયવસ્તુના વ્યવહાર પર ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

શિક્ષણના અનુદેશમાં પ્રાયોગિક શિક્ષણ વિવિધ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે સામાજિક વિજ્ઞાન અને શારીરિક વિજ્ઞાન સંબંધી વાચન સામગ્રીનો વિકાસ, વૈદિક ગણિત સહિત ભાષા અને ગણિત અને સમયાંતરે પ્રશિક્ષકના માર્ગદર્શન હેઠળ ઈન્ટર્નશીપનો સમાવેશ થવો જોઈએ. પાઠ આયોજન અને પાઠ અધ્યાપનની કુશળતા સાથે વર્ગ વ્યવસ્થાનું પ્રાયોગિક વ્યવસ્થાપન, શાળા સભાનું આયોજન, પ્રાર્થના વિદ્યાર્થી અને શાળાની સફાઇ દેખભાળ, વિદ્યાર્થીઓ માટે યોગ્ય બેઠક વ્યવસ્થા આદિમાં પણ કુશળતા મેળવવી જરૂરી છે. અધ્યેતાનો મહાવરો એ ખૂબ કઠિન કાર્ય છે. જે અવાજના આરોહ-અવરોહને સમાવે છે. પ્રત્યાયન કૌશલ્યો, માહિતી અને પ્રસારણ તકનિકી અને શૈક્ષણિક ઉપકરણોની સંરચના કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે. શાળામાં દરેક શિક્ષકે કેટલાંક દસ્તાવેજો જાળવવા અને સંભાળવા પડશે. વિભિન્ન પ્રકારની કસોટીઓ તૈયાર કરવી પડશે.

અભ્યાસક્રમ વ્યવહાર :

સાંપ્રત સમયે અભ્યાસક્રમ વ્યવહારની જવાબદારી પ્રશિક્ષકના માથે છે જે ખાસ કરીને આ હેતુને પૂર્ણ કરવા પ્રવચન પદ્ધતિ અપનાવે છે. ભાવિ શિક્ષકો શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ઘણાં પરિપક્વ છે અને તે પોતાનો અધ્યયન બોજો બીજા સાથે વહેંચી શકે છે. માટે પ્રશિક્ષકે સ્વઅધ્યયન અને સ્વતંત્ર અધ્યયન પર, જૂથ ચર્ચા, ક્ષેત્ર પ્રવાસ અને પર્યટન, સમસ્યા સમાધાન અને પ્રકલ્પ બનાવવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. તેઓ કસોટી બનાવતા અને મૂલ્યાંકન સાધનો બનાવતા શીખે તે જરૂરી છે. સામુદાયિક ભાગીદારી અને અવલોકન, કાર્યશાળા અને સેમિનાર દ્વારા અધ્યયન પ્રોત્સાહિત કરવું જોઈએ. વિજ્ઞાનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર શીખવવા માટે પ્રયોગ શાળાકીય પ્રયુક્તિઓ અને અવલોકનને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

મૂલ્યાંકન :

આ તબક્કે પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું મૂલ્યાંકન સર્વગ્રાહી અને સતત થવું જોઈએ. પ્રશિક્ષણાર્થીઓની પ્રગતિનો રિપોર્ટ રાખતા શાળા-શિક્ષકો તેમજ નિરીક્ષકોના અભિપ્રાયને યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. વિચારોનું સંગઠન અને તેની સંવાદિત અભિવ્યક્તિ, વાંચન સામગ્રીમાંથી નોંધ કરવી, ઉપકરણો અને માહિતી અને સંપ્રસારણ સાધનોનો યોગ્ય સમયે યથોચિત ઉપયોગ એ મૂલ્યાંકનનાં ઘટકો હોવાં જરૂરી છે. આધુનિક મૂલ્યાંકન પ્રયુક્તિઓ વર્ણનની પરંપરાગત પદ્ધતિઓ, ચર્ચા સમીક્ષા, કારણ અને અસર વચ્ચેના સંબંધમાં સંયોજન હોવું જોઈએ. સ્વ-મૂલ્યાંકન અને જૂથ મૂલ્યાંકન વચ્ચે સરખામણી પ્રશિક્ષકોના અભિપ્રાયો અને તેમના મતાંતરોને સંપૂર્ણપણે સમજાવવા જોઈએ. વાર્ષિક પરીક્ષાને બદલે સતત મૂલ્યાંકનને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. આ મૂલ્યાંકન ગુણાંકન આધારિત નહિ પરંતુ ગુણવત્તા આંક (Grading) આધારિત હોવું જોઈએ.

3. 3. 3 સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ :

શિક્ષણ એ આજીવન પ્રક્રિયા છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં પડેલી વ્યક્તિઓ પોતાની શૈક્ષણિક કાર્યક્ષમતાને તેમજ પોતાના કૌશલ્યોને વિકસાવવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. શિક્ષણ મહાવિદ્યાલયમાં તાલીમ લીધા પછી શિક્ષક વ્યવસાયમાં પ્રવેશે છે. તાલીમ લીધા પછી શિક્ષક વ્યવસાયમાં પ્રવેશે છે. તાલીમ એ શિક્ષક માટેનું નવપ્રસ્થાન બનવું જોઈએ તેને બદલે તે પૂર્ણવિરામ ક્યારેક બની જાય છે. શિક્ષણના વ્યવસાયની તાલીમી કૉલેજમાં તાલીમ લીધા બાદ સમય પસાર થતાં શિક્ષકની તાલીમ કાલગ્રસ્ત બની જાય છે. શિક્ષણમાં પલટાતા વહેણોથી શિક્ષણક્ષેત્રે પણ નૂતન આવિષ્કારો, સંશોધનો થતાં નવાં નવાં પરિવર્તનો આવતાં જાય છે. આમ, અભ્યાસક્રમમં આવતાં પરિવર્તનો શિક્ષણક્ષેત્રે જન્મતાં પરિવર્તનોને પામવા માટે શિક્ષકને પોતાના સેવાકાળ દરમિયાન પૂરતી તકો પૂરી પાડવી જોઈએ. શિક્ષકની પ્રતિભા નવનવોન્મેષશાલિની હોવી જોઈએ. નૂતન પરિવર્તનોને પહોંચી વળવાની જે શિક્ષકની સજ્જતા નથી તે સાચો શિક્ષક કહી શકાય નહિ. આથી શિક્ષકને તેના સેવાકાળ દરમિયાન શિક્ષણ અંગેના નવા વિચારો, પદ્ધતિઓ, સિદ્ધાંતો વગેરેનો પરિચય કરાવી તેની વ્યાવસાયિક ક્ષમતા અને કૌશલ્યોમાં વધારો કરવા માટે જે પ્રકારની તાલીમ તેની ચાલુ નોકરીએ કે સેવાકાળ દરમિયાન આપવામાં આવે છે તેને સેવાકાલીન તાલીમ કહેવામાં આવે છે.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે સાચું કહ્યું છે કે -

''શિક્ષક ત્યાં સુધી સાચું શિક્ષણ ક્યારેય આપી શકતો નથી કે જ્યાં સુધી તે પોતે શીખતો ન હોય. એક દીવો બીજા દીવાને ત્યારે જ જલતો રાખી શકે જ્યારે તે પોતે જ પ્રદીપ્ત હોય. ''

આમ, પોતાના શિક્ષણને વૈવિધ્યસભર બનાવવા, શિક્ષણને જીવંત અને રૂચિકર બનાવી, તેને અધ્યયન બનાવવા શિક્ષક માટે સેવાકાલીન તાલીમ અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

સેવાકાલીન તાલીમના મહત્ત્વ પર ભાર મૂકતાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પંચ કોઠારી કમિશને પણ નોંધ્યું છે કે –

''જ્ઞાનના સમગ્ર ક્ષેત્રોમાં થઈ રહેલી કે થવાની તીવ્ર પ્રગતિ અને શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને સંશોધન કે પ્રયોગોને કારણે નિરંતર થતાં વિકાસને કારણે શિક્ષણના વ્યવસાયમાં સેવાકાલીન પ્રશિક્ષણની ખાસ જરૂર છે. ''

3. 3. 4 સેવાકાલીન શિક્ષણના હેતુઓ, કાર્યક્રમો, સુવિધાઓ અને મૂલ્યાંકન (Objectives of Inservice Education)

સેવાકાલીન તાલીમ એ શિક્ષકને અદ્યતન પ્રવાહોથી પરિચિત બનાવી વ્યાવસાયિક સજ્જતામાં વધારો કરી તેને સફળ અને પ્રતિભાવંત શિક્ષક બનાવે છે. તેના નીચે મુજબના હેતુઓ છે.

હેતુઓ :

- શિક્ષકની વ્યાવસાયિક સૂઝ અને ક્ષમતાનો વિકાસ કરવો.
- શિક્ષણક્ષેત્રે થતાં નૂતન સંશોધનો, પ્રયોગ અને પદ્ધતિઓથી શિક્ષકોને પરિચિત કરવા. દા. ત. કમ્પ્યૂટર પદ્ધતિ.
- શિક્ષકના રોજબરોજના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન ઊભી થતી સમસ્યાઓથી પરિચિત થવું અને તે સમસ્યાઓનો વ્યવહારુ ઉકેલ શોધવો. દા. ત. વિદ્યાર્થીઓ શાળા તરફનું બેદરકારીભર્યું વલણ અને ટ્યુશનક્લાસ તરફ ધ્યાન.
- વિદ્યાકીય વિષયોમાં થતાં સંશોધનોથી તેમ જે તે વિષયના વિવિધ પ્રવાહોથી શિક્ષકોને માહિતગાર કરવાં.
- દેશમાં અને વિશ્વમાં શિક્ષણમાં આવી રહેલા પડકારોથી અને તેને પરિણામે જન્મતાં પરિવર્તનોથી પરિચિત કરવાં.
- વર્ગખંડમાં અસરકારક શિક્ષણ આપવા માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયુક્તિઓનો પરિચય કરાવવો અને તેના અમલીકરમ અંગે માર્ગદર્શન આપવું.
- પલટાતાં જતા સમાજની જરૂરિયાતો અનુસાર શિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ વિશે વિચારવું અને અને તેમના વ્યવહારલક્ષી પ્રયોગ કરવાં.
- શિક્ષણક્ષેત્રે એટલે કે શાળામાં અને શાળા બહાર સમાજમાં શૈક્ષણિક સંશોધનો, પ્રકલ્પો હાથ ધરવા આયોજન કરવું અને આવા સંશોધનો પ્રકલ્પોમાં શિક્ષકોને માર્ગદર્શન આપવું.
- સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અને અમલમાં માર્ગદર્શન આપવું.
- અભ્યાસક્રમો બદલાય ત્યારે જે-તે વિષયના શિક્ષકોમાં વ્યાવસાયિક સજ્જતા વધે તે માટે અભ્યાસક્રમના એકમો તેમને શીખવવાની વિવિધ શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અંગે શિક્ષકોને સજ્જ કરવા. દા. ત. ધોરણ-11ના અભ્યાસક્રમ બદલાતા તેને અનુરૂપ પદ્ધતિઓ.
- કેટલીક શાળાઓમાં જે-તે વિષયનાં નિષ્ણાત શિક્ષકો ક્યારેક તે વિષયો માટે ઉપલબ્ધ થતાં નથી. આથી અન્ય વિષયના શિક્ષકો તે વિષય શીખવે છે. આવા શિક્ષકોને ખાસ પ્રકારની સેવાકાલીન તાલીમ આપી તેમને સજ્જ કરવાં.

સેવાકાલીન તાલીમના કાર્યક્રમો :

સેવાકાલીન તાલીમ આપતી સંસ્થાઓ સ્થાનિક શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો અનુસાર જુદાં-જુદાં સેવાકાલીન તાલીમી કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે. જે નીચે મુજબ છે.

- અભ્યાસક્રમનાં વિષયવસ્તુ, પદ્ધતિઓ, શૈક્ષણિક સાધન-સામગ્રીનો ઉપયોગ, મૂલ્યાંકન, પ્રવિધિઓ ઉપર જ્ઞાનસત્રો, કાર્ય શિબિરો કે પરિસંવાદોનું આયોજન કરી શકે છે.

- શૈક્ષણિક વહીવટ અને સંચાલન અંગે આચાર્યો અને શિક્ષકોની કાર્ય શિબિરો, જ્ઞાનસત્રો અને પરિસંવાદો ગોઠવે છે.
- પુસ્તકાલય સેવાઓનું આયોજન કરે છે.
- તાલીમ કૉલેજના સંદર્ભમાં સામગ્રીના ઉપયોગ માટે વિનિમય સેવાઓ, ક્ષેત્રીય મુલાકાતો યોજે છે.
- સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિના આયોજન અને સંચાલન માટે માર્ગદર્શન આપે છે.
- શિક્ષણના વિવિધ પ્રવાહોથી સુપરિચિત કરવા માટે કેટલાંક પ્રકાશનો હાથ ધરે છે અને તેનું વિતરણ કરે છે.
- ફિલ્મ નિદર્શન સેવાઓનું આયોજન કરે છે.
- કલા વિષયક સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અંગેની માર્ગદર્શન સેવાઓ પૂરી પાડે છે. દા. ત. સંગીત, ચિત્ર વગેરે.

સેવાકાલીન તાલીમ કાર્યક્રમોની જરૂરિયાત :

શિક્ષક માટેનું શિક્ષણ :

શિક્ષણ સતત અને આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આ માટે શિક્ષકે હંમેશા શીખતા રહેવું જોઈએ. સેવાકાલીન શિક્ષણ એ શિક્ષકની વ્યાવસાયિક કારકિર્દી દરમિયાન મળતું રહે છે. જેના દ્વારા શિક્ષક તેની સમગ્ર કારકિર્દી દરમિયાન નવું નવું શીખતો રહી પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રમાં તેનો ઉપયોગ કરતો રહે છે.

શિક્ષણનો વ્યાપ :

સેવાકાલીન શિક્ષણ એ શિક્ષણને ગુણવત્તાભર્યું બનાવવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સેવાકાલીન તાલીમ દ્વારા શિક્ષકો શિક્ષણનાં નવા પ્રવાહો, નવા ખ્યાલો જેવાં કે સમૂહ માધ્યમો અભિક્રમિત અધ્યયન અભિગમ, નિપુણતાલક્ષી અધ્યયન અભિગમ, મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિનાં હાર્દરૂપ તત્ત્વ લઘુત્તમ અધ્યયન કક્ષા ક્ષમતાકેન્દ્રિ શિક્ષણ જેવાં અનેક નવા ખ્યાલો શિક્ષણમાં પ્રવેશ્યા છે. તે અંગે માહિતગાર થાય છે. એમના દ્વારા શિક્ષણ સમય સાથે બદલાઈ જઈ એમાં સુધારા-વધારા થઈ તેને ગુણવત્તાભર્યું બનાવે છે.

માનવજાતિનાં વિસ્તાર પ્રમાણે બદલાતી સેવાકાલીન તાલીમનો વિસ્તાર :

સમયાંતરે માનવજાતિમાં ફેરફારો આવતા જાય છે અને માનવજાતિ બદલાતા કે તેમાં ફેરફાર આવતાં શિક્ષણમાં પણ ફેરફારો આવે છે અને શિક્ષણમાં ફેરફાર થતાં શિક્ષકોએ બદલવાનું રહે છે. આ તમામ પ્રકારનાં બદલાવો સેવાકાલીન શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષકો સુધી પહોંચે છે. શિક્ષણનાં બદલાતાં જતાં પ્રવાહો જેવાં કે, શિક્ષણનાં હેતુઓ, અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ શીખવાની નવી પદ્ધતિઓ, માહિતીના સાધનો આ તમામ પ્રવાહોથી સેવાકાલીન તાલીમ શિક્ષકોને માહિતગાર કરી તેમનાં સેવાકાર્યને ઉત્કૃષ્ટ બનાવે છે.

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ, 1986 પછી અનેક નવા ખ્યાલો શિક્ષણમાં પ્રવેશ્યા છે. શાળા કક્ષાએ અભ્યાસક્રમમાં ફેરફારો થયા છે. NCERT દ્વારા પણ શિક્ષક-શિક્ષણ ક્ષેત્રે 1988માં નવો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરાયો છે. જે શિક્ષકો શાળાઓમાં સેવા આપે છે તેમણે આ બધી બાબતોથી પરિચિત રહેવું જોઈએ. જે સેવાકાલીન કાર્યક્રમોથી જ શક્ય બને. આમ, સેવાકાલીન કાર્યક્રમો શિક્ષકોને પ્રયોગશીલ બનાવવામાં તેમને વિચાર કરતાં કરવામાં, સાથીમિત્રો સાથે ભેગા મળી પોતાનાં પ્રશ્નોનું નિરાકરણ શોધવામાં પોતે કરેલ પ્રયોગોની અન્યોને જાણ કરવામાં, નવા સંશોધનો અને પ્રયોગોથી માહિતગાર કરવામાં નવા શૈક્ષણિક સાધનોનું નિર્માણ કરવામાં શિક્ષણની નવી પદ્ધતિઓ અને પ્રવાહોથી પરિચિત કરવામાં શિક્ષણની નવી પદ્ધતિઓ અને પ્રવાહોથી પરિચિત થવામાં સહ અભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓના આયોજન અને અમલીકરણમાં મૂલ્યાંકનની નૂતન સંકલ્પના સમજી પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવામાં અને વિદ્યાર્થી સમાજ અને શિક્ષણમાં વ્યવસાય તરફનાં તેમનાં માનસિક વલણોમાં આરોગ્યપ્રદ ફેરફાર કરવામાં ઉપયોગી થશે.

શિક્ષકના શિક્ષણ અંગેના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ :

સેવાકાલીન તાલીમ દ્વારા શિક્ષકને પોતાના પ્રશ્નોનું યોગ્ય રીતે નિરાકરણ મળી શકે છે. શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન શિક્ષકને અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. બાળકોની જરૂરિયાત અનુસારની માહિતી અને શૈક્ષણિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ અને કેવા બાળકોને કઇ રીતે શિક્ષણકાર્ય આપવું, કયા મુદ્દા માટે કઇ પદ્ધતિનો ઉપયોગ, શિક્ષણકાર્ય માટેની અસરકારક પદ્ધતિ વગેરે તમામ અને વળી આ ઉપરાંત અનેક તકનિકી પ્રશ્નો વગેરેનું યોગ્ય માર્ગદર્શન અને નિરાકરણ માટે પણ સેવાકાલીન તાલીમ ઉપયોગી થઇ પડે છે અને વળી શિક્ષકો આ તમામ પ્રશ્નો પોતાની સ્વતંત્રતા મુજબ હલ કરી શકે છે.

શિક્ષકને આધુનિક શૈક્ષણિક પદ્ધતિથી માહિતગાર કરવા :

આજના આ આધુનિક યુગમાં શિક્ષણક્ષેત્રે પણ અનેક આધુનિક સાધનોનો પ્રવેશ થયો છે. આજે શિક્ષણકાર્યમાં અનેક આધુનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરી શિક્ષણને વિવિધતાસભર રીતે અને રસપ્રદ બનાવી શિક્ષણને બાળકો સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. શિક્ષણ હવે કમ્પ્યૂટર, ઇન્ટરનેટ, ટી. વી., રેડિયો, LCD પ્રોજેક્ટર વગેરે જેવાં અત્યાધુનિક સાધનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી, હવે શિક્ષણની પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર આવ્યો છે. હવે પ્રાચીન Chalk & Talk પદ્ધતિ રહી નથી અને એની જગ્યાએ નવી Communative પદ્ધતિ, સંશોધન પદ્ધતિ, પ્રયોગ પદ્ધતિ વગેરે અમલમાં આવી છે. આ તમામ નવા સાધનો અને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ શિક્ષણકાર્યમાં કરતા પહેલાં શિક્ષક તે અંગે તાલીમ લે એ આવશ્યક છે અને તેનો ઉપયોગ યથાર્થ રીતે કરવા માટે સેવાકાલીન તાલીમો તેને માહિતગાર કરે છે.

આ ઉપરાંત પણ શિક્ષકમાં જ્ઞાનભંડોળમાં વધારો કરવા, શિક્ષકની કારકિર્દીને ઉજ્જવળ બનાવવા અને શિક્ષણની ઉચ્ચકક્ષાને ઉત્કૃષ્ટ અને આદર્શ બનાવવામાં સેવાકાલીન તાલીમો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આમ, સેવાકાલીન કાર્યક્રમો શિક્ષણનો અને સમાજનો કાયાકલ્પ કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પરિવર્તન પામતા સામાજિક અને શૈક્ષણિક મૂલ્યોને સંક્રાન્ત કરવાની અને શિક્ષણ અને સમાજના આધુનિકીકરણની જવાબદારી આવા સેવાકાલીન તાલીમી કાર્યક્રમો પર ભાર મૂકે છે.

મૂલ્યાંકન :

સેવાકાલીન કાર્યક્રમ અને તેની નીપજો એ આ કાર્યક્રમની સૌથી નબળી કડી છે. સહભાગીઓ તથા કાર્યક્રમોનું ક્યારેક કામચલાઉ ધોરણે મૂલ્યાંકન થતું હોય છે. માત્ર ઔપચારિકતા ખાતર જ આવું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. તજ્જ્ઞો અને સહભાગીઓએ કાર્યક્રમની અસરકારકતા અંગે પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવા જોઇએ. માહિતીપત્રકને પૂર્ણ કરવાની વિધિ તો માત્ર દૈનિક કાર્યની ઔપચારિકતા બની જાય છે. મૂલ્યાંકનની અન્ય પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ શોધવાની ખાસ જરૂર છે. ધ્યેયો, અમલીકરણ સુસંગતતા, આયોજન, સમયગાળો, તજ્જ્ઞો, નિષ્પત્તિઓ અને આર્થિક બદલો વગેરે મૂલ્યાંકનમાં યોગ્ય રીતે પ્રતિબિંબિત થાય તે જરૂરી છે.

આ રીતે પૂર્વ સેવાકાલીન તાલીમ મેળવ્યા બાદ શિક્ષકની સજ્જતાને સતત સંકોરતા રહેવા માટે સેવાકાલીન તાલીમની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે. પરંતુ કાર્યક્રમોની પાછળ કરવામાં આવતો ખર્ચ સો એ સો ટકા ઊગી નીકળે એ પ્રકારના આયોજનો માટેની માનસિકતા ઘડવાનું કામ શિક્ષક-શિક્ષણનું છે.

3. 4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલાં ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

(1) આપણા દેશની શિક્ષક-શિક્ષણની વ્યવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને તેને કેટલાં પ્રકારો પાડવામાં આવે છે ? કયા કયા ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) પૂર્વ-પ્રાથમિક કક્ષાએ અભ્યાસક્રમ કઇ રીતે રાખવામાં આવે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) પૂર્વ પ્રાથમિક કક્ષાએ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન કઇ રીતે કરવામાં આવે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(5) પ્રાથમિક શિક્ષણના હેતુઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(6) પ્રાથમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ કઇ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(7) માધ્યમિક શિક્ષણના હેતુઓ જણાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(8) માધ્યમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ કઇ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(9) સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણ એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(10) સેવાકાલીન શિક્ષક-શિક્ષણના હેતુઓ જણાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(11) સેવાકાલીન શિક્ષણના કાર્યક્રમો જણાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(12) સેવાકાલીન કાર્યક્રમોની જરૂરિયાત જણાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(13) શિક્ષકમાં શિક્ષણ અંગેના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ શિક્ષક કઇ રીતે કરશે તે જણાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. 5 સારાંશ

શિક્ષક-શિક્ષણ એટલે પ્રારંભિક કક્ષાથી માંડીને ઉચ્ચકક્ષા સુધીના શિક્ષણકાર્ય માટે શિક્ષકોને સજ્જ કરવાનો કાર્યક્રમ. આપણે ત્યાં આ કાર્યક્રમ પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે ચલાવવામાં આવે છે. પ્રત્યેક સ્તરે યોગ્ય અને કુશળ ઉત્તમ શિક્ષક-શિક્ષિકાઓને તૈયાર કરવાની મોટી જવાબદારી શિક્ષક-શિક્ષણ કાર્યક્રમ પર હંમેશા રહી છે અને આજે પણ છે.

આપણા દેશમાં હવે ત્રણ સ્તરમાં વિભાજીત થયેલી દસવર્ષીય શાળા પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે. જેમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ બે વર્ષના ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જેમાં વિષય અને વિદ્યાશાખાકીય અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીની પરિપક્વતા અને મનોસામાજિક વિકાસ તથા અભ્યાસક્રમની જરૂરિયાતો પ્રમાણે શાળાકીય શિક્ષણના ત્રણ તબક્કા માટે અલગ-અલગ શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમની જરૂરિયાત છે. શિક્ષણ એ એક એવી વિસ્તૃત પ્રક્રિયા છે જેને માત્ર કોઇ પ્રકારના કૌશલ્ય કે કાર્યને પૂર્ણ કરવા સુધી સીમિત કરી શકાય નહિ. આ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિમાં રહેલી આંતરિક ક્ષમતાઓનો સમગ્ર વિકાસની સાથે-સાથે વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં ઉપયોગી થાય તેવું વ્યક્તિત્ત્વ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

સેવાકાલીન તાલીમ એ શિક્ષકને અદ્યતન પ્રવાહોથી પરિચિત બનાવી વ્યાવસાયિક સજ્જતામાં વધારો કરી તેને સફળ અને પ્રતિભાવંત શિક્ષક બનાવે છે. આમ, સેવાકાલીન કાર્યક્રમો શિક્ષણનો અને સમાજનો કાયાકલ્પ કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

3. 6 સ્વાધ્યાય

1. શિક્ષક-શિક્ષણમાં પૂર્વ સેવાકાલીન શિક્ષણ શા માટે આવશ્યક છે ? તમારા મંતવ્યો રજૂ કરો.
2. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષક-શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં કઇ-કઇ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવો જોઇએ તે જણાવો.
3. પ્રાથમિક શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાવો.
4. માધ્યમિક શિક્ષણની મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ વિશે ચર્ચા કરો.
5. શું સેવાકાલીન તાલીમ આવશ્યક છે ? તમારા મંતવ્યો રજૂ કરો.

3. 7 ચર્ચા માટેના મુદ્દાઓ

1. પૂર્વ-પ્રાથમિક શિક્ષણની અગત્યતા વિશે ચર્ચા કરો.
2. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સાર્વત્રિકરણની ચર્ચા કરો.

3. સાંપ્રત સમયમાં આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સુધાર લાવવો છે તો કઇ પ્રવૃત્તઓનું આયોજન કરશો ? ચર્ચા કરો.

3. 8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

3. 4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1.	જુઓ 3. 1	8.	જુઓ 3. 3. 2
2.	જુઓ 3. 3. 2	9.	જુઓ 3. 3. 3
3.	જુઓ 3. 3. 2	10.	જુઓ 3. 3. 6
4.	જુઓ 3. 3. 2	11.	જુઓ 3. 3. 4
5.	જુઓ 3. 3. 2	12.	જુઓ 3. 3. 4
6.	જુઓ 3. 3. 2	13.	જુઓ 3. 3. 4
7.	જુઓ 3. 3. 2		

3. 9 કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

1. રાવલ નટુભાઇ વી., કેળવણીની તાત્ત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશિલાઓ, નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
2. મહેતા દીપક (અનુ.) શિક્ષણ ભીતરનો ખજાનો, યુનેસ્કો અહેવાલ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
3. દેસાઇ ધનવંત, શૈક્ષણિક પ્રશાસન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
4. જોષી હરિપ્રસાદ, અધ્યયન-અધ્યાપન, શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-101
અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

વિભાગ

2

અધ્યેતાનો અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

એકમ-5 અધ્યયન પ્રતિક્રિયા

એકમ-6 વૈયક્તિક અધ્યયન માટેની ટેકનોલોજી

એકમ-7 અધ્યયન શૈલી

એકમ-8 ઝડપી અને ધીમી ગતિએ શિક્ષણ

લેખક	
ડૉ. હિરલકુમાર એમ. બારોટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, કૉલેજ ઑફ એજ્યુકેશન, ડભોઈ, વડોદરા.
પરામર્શક (વિષય)	
ડૉ. રાજુભાઈ એલ. પારગી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, સર્વોદય કૉલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ડેરોલ સ્ટેશન, જી. પંચમહાલ
પરામર્શક (ભાષા)	
ડૉ. શામળભાઈ એલ. સોલંકી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, એ. જી. ટીચર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ
સંપાદન અને સંયોજન	
ડૉ. અજીતસિંહ પી. રાણા	નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ) ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.
સંયોજન સહાય	
ડૉ. મીના આઈ. રાજપૂત	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
''જ્યોતિર્મય પરિસર'', શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

ES-101 અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

વિભાગ-1 અધ્યેતાનો વિકાસ

એકમ-1 વૃદ્ધિ અને વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ

એકમ-2 વ્યક્તિત્વ વિકાસ

એકમ-3 જ્ઞાનાત્મક અને ભાષાકીય વિકાસ

એકમ-4 અધ્યેતાની વ્યક્તિગત ભિન્નતા

વિભાગ-2 અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

એકમ-5 અધ્યયન પ્રતિક્રિયા

એકમ-6 વૈયક્તિક અધ્યયન માટેની ટૅકનોલોજી

એકમ-7 અધ્યયન શૈલી

એકમ-8 ઝડપી અને ધીમી ગતિએ શિક્ષણ

વિભાગ-3 અધ્યેતા માહિતીનાં સંસ્કરણ કર્તા તરીકે

એકમ-9 માહિતીના સ્વરૂપો

એકમ-10 અધ્યેતના મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો

એકમ-11 અધ્યેતાનું સામાજિક મનોવિજ્ઞાન

એકમ-12 અધ્યેતાની સમસ્યાઓ

વિભાગ-4 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-13 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-14 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત

એકમ-15 સલાહદર્શન સેવાનું મોડલ

એકમ-16 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો

દૂરવર્તી અધ્યયનમાં સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીની ભૂમિકા

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અસરકારક સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રી અનિવાર્ય છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીના લેખકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂર અને ક્યારેક તો ક્યારેય ન મળી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોવાથી આવી અધ્યયન સામગ્રી સુગમ અને અસરકારક હોવી જરૂરી છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની અભ્યાસ-સામગ્રીમાં વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક ચિંતનને ઉદ્દીપ્ત કરવાની ક્ષમતા તથા આવશ્યક તમામ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રી પાઠ્યક્રમના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હેતુઓના અનુસંધાને વિદ્યાર્થીને પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન આપવા સક્ષમ હોવી જોઈએ. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં અભ્યાસક્રમમાં સૂચિત તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય તે જરૂરી છે.

અસરકારક અધ્યયન સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારના આયોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જેનાથી વિદ્યાર્થી જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે. બૌદ્ધિક અને મનોશારીરિક કૌશલ્યો કેળવી શકે અને વર્તન તથા અભિગમમાં આવશ્યક પરિવર્તનો સાધી શકે. આથી જ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન પણ પાઠ્યસામગ્રીમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ સામગ્રીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ તે શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક કે મનોશારીરિક હેતુમાંથી કયા હેતુને સંલગ્ન છે ? તેના પર આધારિત છે. આ હેતુઓ ભવિષ્યમાં અનુક્રમે જ્ઞાન, બૌદ્ધિક કૌશલ્યો અને મનોશારીરિક કૌશલ્યોની ઉપલબ્ધિમાં પરિણમે છે. વિદ્યાર્થીએ મેળવેલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ઉપયોગ અને અભિવ્યક્તિ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય. વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનનો અને અનુભવોનો આધાર લઈને રચવામાં આવેલ શિક્ષણ સામગ્રી દ્વારા બૌદ્ધિક કૌશલ્યના હેતુને સિદ્ધ કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે.

અભ્યાસ-સામગ્રીમાં સ્વાધ્યાય પ્રોજેક્ટ અને પ્રતિપૃષ્ટિ(Feedback)ના સ્વરૂપે અભ્યાસનું આયોજન જરૂરી છે. શારીરિક કૌશલ્ય સંબંધિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ચિત્રાત્મક રજૂઆત હોવી જોઈએ અને ત્યારબાદ ઊચિત અભ્યાસનું આયોજન હોવું જોઈએ. વર્તન અને અભિગમમાં પરિવર્તન માટે આયોજિત શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ રસ જન્માવે તેવી તથા આ પરિવર્તન દ્વારા થતાં લાભ અને તેની જરૂરિયાતને પ્રતિબિંબિત કરે તેવી હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી નવાં અભિગમોને અપનાવવાની અને તે સંબંધિત પ્રક્રિયાના યોગ્ય અભ્યાસનું ઊચિત આલેખન થવું જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા.

પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનમાં જોવા મળતી પ્રત્યાયનની વિશેષતાઓ; જેવી કે અંતરાલાપ, પૂર્વઅભિસંધાન, યોગ્ય સ્થાને વિરામ, આરોહ-અવરોહ, ભાવ-ભંગીમાં, સ્વરભાર વગેરે દૂરવર્તી અધ્યયનમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉણપ વિશેષતઃ મુદ્રિત સાહિત્યમાં (લેખિત સાહિત્યમાં) જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચેના વ્યવવહારની આ ખૂટતી કડીને જોડવા માટે જ દૂરવર્તી સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. માટે જ આવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન વૈકલ્પિક નહીં; પરંતુ અનિવાર્ય છે.

સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીને નાના એકમોમાં વિભાજિત કરીને શિક્ષણના ઉત્તમ સાધન તરીકે વિકસાવવાની સંકલ્પના છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્ય દ્વારા શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રના હેતુઓ સિદ્ધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનું આયોજન પૂર્વનિશ્ચિત શૈક્ષણિક નીપજને ધ્યાનમાં લઈને કરવાનું હોવાથી તેના હેતુઓ અને ધ્યેયો નિશ્ચિત હોય છે. વળી અધ્યેતાઓ દૂરસ્થ હોવાથી આ સામગ્રી દ્વારા તેઓ નિશ્ચિત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહે તેવું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેથી અધ્યેતાઓ સંબંધિત સંકલ્પનાઓને બરાબર સમજી શકે. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં સાથે સંકળાયેલ સ્વાધ્યાયો, પ્રાયોગિક કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પોનો પણ આ જ હેતુ છે. આ સામગ્રી માટે ઊચિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની ઉદાહરણરૂપ સૂચિ ઘણી મોટી હોઈ શકે. આ સંદર્ભે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીને અભિપ્રેરિત કરે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ અને પ્રદર્શનનું સતત માપન-મૂલ્યાંકન પણ કરે છે.

એકમ 5

અધ્યયન પ્રતિક્રિયા

: રૂપરેખા :

5.1 ઉદ્દેશ્યો

5.2 એકમનાં પારિભાષિક શબ્દો

5.3 પ્રસ્તાવના

5.4 અધ્યયનની સંકલ્પના, વ્યાખ્યાઓ

5.5 અધ્યન પર અસર કરતાં પરિબળો

- અધ્યેતા સંબંધી પરિબળો

- મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળો

- અધ્યાપક સંબંધી પરિબળો

- વિષયવસ્તુ સંબંધી પરિબળો

- ઘર સંબંધી પરિબળો

- શાળા સંબંધી પરિબળો

- અધ્યાપન પ્રક્રિયા સંબંધી પરિબળો

- અધ્યયન પદ્ધતિ સંબંધી પરિબળો

- અધ્યયન સામગ્રીને લગતા પરિબળો

- વારસા સંબંધી પરિબળો

- પર્યાવરણ સંબંધી પરિબળો

5.6 અધ્યયનના નિયમો

5.7 પ્રયત્ન અને ભૂલ દ્વારા અધ્યયનના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ

5.8 સારાંશ

5.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

5.10 નિબંધ પ્રકાર પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

5.11 સ્વાધ્યાય

5.1 ઉદ્દેશો

- અધ્યયન એ અનુભવોનો સમૂહ છે જેના દ્વારા માનવ તેના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવે છે.
- અધ્યયન દ્વારા વિધાયક અને નિષેધાત્મક પરિવર્તન આવે છે.
- અધ્યયન એ પ્રગતિશલી અનુકૂલન છે.
- અધ્યયન વ્યક્તિને વાતાવરણ સાથે અનુકૂલન સાધવા તૈયાર કરે છે.
- અધ્યયન એ સહેતુક લક્ષ્યગામી પ્રવૃતિ છે.

5.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

(1) પ્રવર્તન - પુનરાવર્તન

(2) ઉંમર - વય

(3) સાંવેગિક સંતુલન - સંયમી

(4) અર્થમયતા - શિક્ષકે અર્થપૂર્ણ વાણી અને વિધાનોની ઉપયોગ કરવો.

(5) અનુબંધ - અન્ય વિષયો સાથેનો સહસંબંધ

(6) ભાવાવરણ - વાતાવરણ

(7) આર્થિક હોદો - આર્થિક દરજ્જો

(8) અંતરીકૃત અધ્યયન - થોડા-થોડા સમયાંતરે વિરામ રાખીને પુનરાવર્તન

(9) આહ્લાદક - ત્રાસજનક પ્રવૃત્તિ

5.3 પ્રાસ્તાવિક

અધ્યયન એક પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાની ફલશ્રુતિરૂપે વ્યક્તિના વર્તનમાં ચોક્કસ પ્રકારનાં પરિવર્તનો આવે છે.તેને આપણે અધ્યયનની નીપજ કે નિષ્પતિ કહીએ છીએ.

અધ્યયન એક માણસના સ્વભાવ છે અધ્યયનું મનોવિજ્ઞાનમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન છે. આપણા જીવનની વ્યવહાર ક્રિયાઓ જેવી કે ખાવુ-પીવુ, બેસતા શીખવું, ચાલતાં શીખવું, હસવું આ બધી ક્રિયાઓ બાળક શીખે છે. આ ક્રિયાઓ કેટલીકવાર જાગ્રતપણે કે અજાગ્રતપણે ચાલ્યા કરે છે.

જીવનની કોઈ પ્રક્રિયા સાહજિક રીતે ચાલ્યા કરે ત્યારે એ અંગે ઝાઝો વિચાર કરવાની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે. શ્વાસ લેવા મટે સંકલ્પ કરવાની કે એ અંગે યોજના ઘડવાની જરૂર નથી પડતી શ્વાસોશ્વાસની પ્રક્રિયા સાહજિક રીતે ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ ઉંડા શ્વાસ લેવા માટે પ્રયાસની જરૂર પડે છે. એમ કરતી વખતે એક પ્રકારની સભાનતા રહે છે. અધ્યયનની પ્રક્રિયા પણ કંઈક આવી જ છે. એ નિરંતર અનાયાસ રીતે ચાલ્યા જ કરે છે. આમ છતાં તે વધુ કાર્યક્ષમ બને એ માટે સભાન પ્રયત્નને પુરેપુરો અવકાશ છે.

અધ્યયન વિશે જન સમાજમાં અનેક સાચા ખોટા ખ્યાલો પ્રવર્તે છે. કેટલાંક સમીકરણો મનમાં એવા તો ગોઠવાઈ જાય છે કે એમને અતિક્રમીને વિચારવાનું કયારેક મુશ્કેલ બની જાય છે. આવા સમીકરણો આપણી સમાજને કુંઠિત કરે છે. વૈચારિક સ્પષ્ટતાને બુઠ્ઠી બનાવે છે.

દા.ત.

સમીકરણ -1 શીખવું - સાંભળવું (Learning = Listening)

સમીકરણ -2 શીખવવું - બોલવું (Teaching = Teling)

સમીકરણ -3 શિક્ષણ - નિશાળ (Education = Schooling)

અધ્યયનની પ્રક્રિયા જેટલી વિશાળ છે. ચેટલી જ સુક્ષ્મ અને સંકુલ પણ છે અધ્યયન પ્રક્રિયા માત્ર નિશાળમાં જ ચાલે છે. એવું નથી અધ્યયન પ્રક્રિયાની નિશાળ ખુબ વિશાળ છે. ધર્મની વિભાવના મંદિરમાં સમાઈ જતી નતી ન્યાયની વિભાવના ન્યાયલય પૂરતી નથી જ્ઞાનની વિભાવના પુસ્તકાલયમાં પુરાઈ જતી નથી. એજ રીતે અધ્યયન પ્રક્રિયા પણ અભ્યાસક્રમ, પરીક્ષા, સમયપત્રક, શાળા અને શિક્ષક પુરતી મર્યાદિત નથી. એમા વ્યક્તિની આજુબાજુનું સામાજિક, ભૌતિક પર્યાવરણ પણ ખુબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

1879 વૂન્ડરે જર્મનીના લિપઝીંગ શહેરમાં મનોવિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા સ્થાયી ત્યારથી આવા પ્રયત્નોની શરૂઆત થઈ એમ કહી શકાય છેલ્લા એકાદ દાયકામાં આવા પ્રયત્નોને પરિણામે અનેક નવી નવી વિચારધારા અસ્તિત્વમાં આવી આ વિચારધારાઓએ અધ્યયનની પ્રક્રિયાને સમજવામાં નહી પરંતુ એને વધુ અર્થપુરણ કાર્યક્ષમ બનાવવામાં પણ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો.

રશિયામાં પાવલોવના પ્રયત્નોએ જાણે સૌને એક નવા જ ઉઘાડ સામે ઉભા કરી દીધા એજ રીતે જર્મનીમાં ગેસ્ટાલ્ટ વિચાર ધારોનો જન્મ થયો અને અધ્યયન વિશે એક અનોખું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રાપ્ત થયું.

જિન પિયાજે, બ્રુનર, સ્કિનર અને આસુબેલ જેવા મનોવિજ્ઞાનીઓના પ્રદાનને પરિણામે વર્ગખંડોમાં ચાલતી અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયાથી આવીસ્કાર થયો હતો.

5.4 અધ્યયનની સંકલ્પના :

અમીબાથી માંડીને આદમ સુધીના બધા જીવ પ્રતિક્ષણ પોતાના વર્તનમાં ફેરફાર કરે છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાના વર્તનમાં ફેરફાર કરવાનું પ્રાણી માત્ર અનિવાર્ય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ તેની શીખવાની ક્રિયાની શરૂઆત થાય છે.

બાળક સળગતા કોલસાને જુએ છે. અને તેને પકડતા દાઝી જાય છે. 'દાઝવાનો' આ 'અનુભવ' ભવિષ્યમાં તેને સળગતા કોલસા તરફ ન જવાનું શીખવી જાય છે. બાળક જીવનની શરૂઆતમાં આ રીતે અનૌપચારિક શિક્ષણ મેળવતું મેળવતું ઘડાતું જાય છે.

બાળક પાંચ વર્ષનું થાય અને શાળામાં જવાની શરૂઆત કરે ત્યાં સુધી તો એ કેટલાયે પાયાના અધ્યયન-અનુભવો મેળવી ચુક્યું હોય છે. માબાપને તો આ છુફી અધ્યયન પ્રક્રિયાનો અણસાર સરખો ય મળતો નથી.

'સોક્રેટિસને એકવાર કોઈકે પૂછ્યુ : મારા બાળકને શિક્ષણ આપવાનું ક્યારે શરૂ કરવું ? સોક્રેટિસ બાળકની ઉંમર પૂછી પેલાએ ઉત્તર આપ્યો પાંચ વર્ષ સોક્રેટિસ હસતાં હસતાં કહ્યું :

'તમારા બાળકની શિક્ષણ શરૂ કરવાની ઉંમર તો ક્યારની વીતી ગઈ છે.'

ગાંધીજી, રૂસો, વિનોબાજી એ પણ અધ્યયની વાત આપણી સમક્ષ રજુ કરી છે. શાળા-મહાશાળામાં ભણનારને જ ભણેલો કહેવો નહી કારણકે કબીર, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, નરસિંહ મહેતા, મીરા, મહંમદ પયગંબર. કઈ ઔપચારિક શાળામાં ભણવા ગયા હતા ? શાળામાં ન જનાર આ વ્યક્તિઓએ પોતાના ઉત્તમ કૌશલશક્તિઓ દ્વારા બતાવી આપ્યું છે કે અનુભવની શાળાથી જ શીખાય છે. અધ્યયન એ તો માતાના ગર્ભથી શરૂ કરીને સ્મશાન સુધી ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

વ્યાખ્યાઓ :

(1) "અનુભવને પરિણામે વર્તનમાં જે ફેરફાર થાય છે. તે દ્વારા અધ્યયને બતાવી શકાય." કોનેબેક

(2) "(અધ્યયન એટલે) મહાવરાને પરિણામે વર્તનમાં થતો ફેરફાર." - આર.એ. ચેમ્પિયન

(3) "જ્ઞાન અને વલણો પ્રાપ્ત કરવાં તેનું નામ અધ્યનન" - ક્રો એન્ડ ક્રો

(4) અધ્યયન એટલે એવો અનુભવ જે વ્યક્તિની ક્રિયાઓ પર અસર કરીને તેના વર્તનમાં ફેરફાર આવશે. - થોમસ ઈ. ક્લેટોન

(5) "વ્યક્તિના કાર્યોમાં એક સ્થાયી પરિવર્તન એટલે શીખવું." - બર્ન હર્ટ

(6) "Learning is a process of progressive behaviour adoptation." - Skinner

(7) "શિક્ષણ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં વ્યક્તિ પોતાના વિવિધ પ્રતિવ્યાપારાનું સંગઠન અને સંકલન કરી નવીન ભાતો નીપજાવે છે." - ગેરેટ

(8) "અધ્યયન એવો અનુભવ કે વ્યક્તિની ક્રિયાઓ પર અસર કરીને તેના વર્તનમાં ફેરફાલ લાવે." - કેલેટોન

(9) "શીખવું એટલે આસપાસની સૃષ્ટિમાં બનતી ઘટનાઓ તેમજ આપણા વર્તનના પરિણામોમાં ઓછે વત્તે અંશે કાયમી રીતે સ્વયં પરિવર્તન લાવવાની ક્રિયા." - મન

(10) "મારે મન અધ્યયન એટલે મહાવરાની વધુ સ્થાયી અસરો અને તેનાથી વર્તનમાં થતો ફેરફારો." - ઈ.આર.ગ્રથી

5.5 અધ્યયન પર અસર કરતાં પરિબળો

અધ્યયન એક પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાની ફલશ્રુતિરૂપે વ્યક્તિના વર્તનમાં ચોક્કસ પ્રકારનાં પરિવર્તનો આવે છે તેને આપણે અધ્યયનની નીપજ કે નિષ્પત્તિ કહીએ છીએ. અધ્યયન પર વિવિધ

પરિબળો અસર કરે છે. આ પરિબળોનું વર્ગીકરણ વિવિધ મનોવિજ્ઞાનીઓએ પોતાની આગવી રીતે કર્યું છે.

I અધ્યેતા સંબંધી પરિબળો

II મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળો

III અધ્યાપક સંબંધી પરિબળો

IV વિષયવસ્તુ સંબંધી પરિબળો

V ઘર સંબંધી પરિબળો

VI શાળા સંબંધી પરિબળો

VII અધ્યયન પ્રક્રિયા સંબંધી પરિબળો

VIII અધ્યયન પદ્ધતિ સંબંધી પરિબળો

IX અધ્યયન સામગ્રીને લગતાં પરિબળો

X પર્યાવરણ સંબંધી પરિબળો

I. અધ્યેતા સંબંધી પરિબળોઃ

(1) પરિપક્વતા : શાળામાં શીખવવાની પ્રક્રિયામાં બાળકની પરીપકવતા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગેસેલ નામના મનોવિજ્ઞાનીએ બે જોડીયાં બાળકોને દાદર ચઢતાં શીખવવાની પ્રયોગ કરી સાબિત કર્યું કે પરિપક્વતા ન આવી હોય ત્યાં સુધી શિક્ષણ આપવાથી વધુ સમય અને શક્તિ વેડફાય છે.

(2) વય : બાલ્યાવસ્થામાં કે યુવાવસ્થામાં અધ્યયનની ક્ષમતા વધારે હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શીખતાં વાર લાગે છે. કેટલાક વિષયો નાની ઉંમરમાં તો કેટલાક પુખ્ત વયે સારી રીતે શીખે છે. માનસિક વિકાસ 23 વર્ષની ઉંમર સુધી ચાલ્યા કરે છે.

(3) જરૂરિયાત :

જરૂરિયાત એ એવી બાબત છે. જે ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે તો તે બાળકના સામાન્ય વર્તનને સરળ બનાવે છે શાળામાં બાળકોની શારીરિક જરૂરિયાતો તૃપ્ત ન થાય સુધી તેઓ કોઈ બૌદ્ધિક ચિંતન કરે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. ભૂખ્યા બાળકો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા કરતાં અન્નની પ્રાપ્તિમાં વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

(4) સ્મૃતિ : અધ્યેતાની સ્મૃતિ જેટલી કાર્યક્ષમ હોય તેટલા પ્રમાણમાં અધ્યયન સારી રીતે કરી શકે છે જો કોઈને સ્મૃતિ નબળી હોય તો અધ્યયન પર વિપરીત અસર પડે છે.

(5) સ્વાસ્થ્ય : અધ્યયનની અસરકારકતાનો આધાર અધ્યેતાની તંદુરસ્તી પર રહેલો છે. માંદો - રોગી કે શારીરિક ખોડખાપણ અધ્યયનને નબળુ બનાવે છે. દા.ત. માથું દુખવું, દાત દુખતો હોય કે તાવ આવતો હોય તો પણ અધ્યયન કરવામાં ધ્યાન રહતું નથી.

(6) બુદ્ધિ : બુદ્ધિ કસોટી પરના IQ પ્રાપ્તાંક દ્વારા વ્યક્ત થયેલ બુદ્ધિ અધ્યયન સાથે હકારાત્મક પણે સંકળાયેલી છે. સામાન્ય રીતે જેનો બુદ્ધિ આંક ઉચ્ચ IQ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ ઝડપથી શીખે છે. પરંતુ ઉચ્ચ IQ એ ત્વરિત અધ્યયનની ખાતરી આપતું નથી. કારણકે વિદ્યાર્થીઓને અન્ય પરિબળો જેવા કે જરૂરિયાતો, રૂચિ, અભિપ્રેરણા વગેરે ખુબ જ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

(7) અભિરુચિઓ : બાળક જેમ જેમ મોટું થાય છે તેમ તેની રુચિઓ વધે છે. અને સ્થિર થાય છે. તેથી એક શાળાશિક્ષક બાળકની રુચિઓનું વિસ્તૃત જ્ઞાન તમારી પાસે હોવું જોઈએ. દા.ત. એક ખેડૂત, એક કલાકાર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી એક સાથે પર્વત પર ઉભા છે. અને નીચેના કુદરતી સૌંદર્યને પોત પોતાની નજરે નીરખે છે. અને તેની કલ્પનાઓ કરે છે. ખેડૂતની પ્રાથમિક કલ્પના ઉપજ અને જમીનની ફળદ્રુપતા છે. કલાકાર સૌંદર્યનાપાસાની કલ્પના કરે છે અને

વનસ્પતિશાસ્ત્રી વનસ્પતિઓને સજીવો પ્રત્યેના સંબંધો ને જુએ છે આ તેમની પોત પોતાની અભિરુચિ છે.

(8) વલણો : વિષય પ્રત્યેનું બાળકનું વલણ તેની વિષય સિદ્ધિ પર અસર કરે છે. વિષય પ્રત્યે કે શિક્ષણ પ્રત્યેના વલણને શૈક્ષણિક સિદ્ધિ સાથે સંબંધ છે. વિદ્યાર્થી જે વિષય પ્રત્યે સારું વલણ ધરાવે છે તેમાં તે વધુ સારી રીતે અધ્યયન કરે છે.

(9) પૂર્વજ્ઞાન : અધ્યયન પર વ્યક્તિનું પૂર્વજ્ઞાન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વિદ્યાર્થીને જ્યાં સુધી સરવાળા બાદબાકી ન આવડે ત્યાં સુધ ગુણાકાર કે ભાગાકાર ન જ આવડે વર્ગમૂળ ન આવડે ત્યાં સુધી ક્ષેત્રફળ ન જ આવડે. આમ પૂર્વજ્ઞાનની અસર થાય છે. દા.ત. સાઈકલ ચલાવતા આવડતું હોય તેજ બાઈક શીખવામાં સરળતા પડે છે.

(10) અભિયોગ્યતા : જે વિદ્યાર્થી જે કોઈ વિષયમાં કૌશલ્યમાં અભિયોગ્યતા ધરાવતો હોય તો તે સારુ અધ્યયન કરી શકે છે. અને લાંબા સમય સુધી યાદ રાખી શકે છે. માટે જ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ માટેના અભ્યાસો નક્કી કરતાં પહેલા તેની અભિયોગ્યતાનું મૂલ્યાંકન કરવું ખૂબ જ આવશ્યક છે.

(11) વાતાવરણ : અધ્યયન માટે ખુબ ગરમી કે અતિશય ઠંડી માનસિક કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો કરે છે. ઘોંઘાટ સગવડો વગેરે ધ્યાન અવરોધક પરિબળો છે.

(12) અધ્યયનો સમય : વીન્ચ, ગેટ્સ અને ટેકના પ્રયોગો એ પુરવાર કર્યું છે કે સવારનો સમય અધ્યયન માટે વધુ અનુકૂળ છે. જેમ સમય જાય તેમ કંટાળો થાક અનુભવે છે.

II. મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળો :

(1) તત્પરતા : બાળકની ભણવા માટેની માનસિક તૈયારી, ઈચ્છા કે આકાંક્ષાને તત્પરતા કહે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ત્પરતા લાવવા માટે શિક્ષક મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પ્રોત્સાહન આપી ને વિવિધ કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરીને દા.ત. શીખવવા માટે સૌપ્રથમ શિક્ષકે કાવ્યનું ગાન કરતા શીખવવું જોઈએ તો જ વિદ્યાર્થી ગાઈ શકે.

(2) સહેતુકતા : બાળક જ્યારે બાલમંદિરમાં જાય છે. ત્યાં સુધી એને ખબર નથી કે મારે શું કરવાનું છે. ચોક્કસ માહિતી નથી. પણ તે ધોરણ - 12 આવે છે તો એને ઘણી બાબતોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. અને તેનું ધ્યેય બનાવી લેશે.

(3) વર્તમાનની માહિતી : બાળકને ભણાવવામાં આવે છે ત્યારે આપણે વર્તમાનની નવી માહિતી, નવી વિગતો સરકારની નવી યોજનાઓ વગેરે માહિતી શીખવતા હોય છે. અને તેને વિષયવસ્તુ સાથે સાંકળીને સમજાવવાની કોશિશ કરતા હોઈ છે.

(4) સક્રિયતા : અધ્યયનની અસરકારકતા બાળકની પોતાના પ્રયત્ન પર આધાર રાખે છે. બાળકનો ઈરાદો બાળકને અધ્યયનમાં સક્રિય બનાવે છે વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય બને માટે શિક્ષકો એ ઈચ્છા કે ઈરાદા ઉપરાંત અન્ય પ્રેરક પુરા પાડવા જોઈએ દા.ત. પ્રશસા, જિજ્ઞાસા, આનંદ, પ્રેમ, રમત, સહાનુભૂતિ, સ્વતંત્રતા, આત્મ સાર્થકતા, સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્પર્ધાઓ વગેરે જેવા પ્રેરકો પુરા પાડવા જોઈએ.

(5) જૂથની અસર : જૂથ ભાવના અધ્યયનમાં આંતરિક પ્રેરક તરીકે કામ કરે છે બાળક જો જૂથમાં હોય તો વધારે શીખે છે. બીજા બાળકને જોઈને તે પ્રોત્સાહીત થાય છે. જૂથ અધ્યયન પદ્ધતિઓ જેવી કે જૂથ ચર્ચા, સેમીનાર, સિમ્પોઝીયમ, પેનલ ચર્ચા, વર્કશોપ વગેરે અધ્યયનને અસરકારક બનાવે છે.

(6) પ્રયત્ન : જો બાળક જાતે શીખવા પ્રયત્ન કરે તો તે ઝડપથી અને સારી રીતે શીખી શકે છે. શિક્ષણ એ પ્રયત્નનું જ ફળ છે.

(7) પરિણામની જાણ : સ્કિનરે કહ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓ ને પરિણામની જાણ તૈયારીમાં થવી જોઈએ

આ બાબત વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ માટે સરકારક બને છે તેને મળ્યાનો સંતોષ થાય છે અને તેને પોતાની ભૂલની તરત જ જાણ થાય છે. તે ભૂલ સુધારી શકે છે.

(8) થાક - કંટાળો : કોઈપણ વસ્તુ શીખવા કે કાર્ય કરવા માટે વ્યક્તિની શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતામાં જે ઘટાડો થાય છે તેને થાક કહે છે. થાક લાગ્યો ન હોય વ્યક્તિ થાકની અનુભૂતિ કરે તો તેને કંટાળો કહે છે.

આવા સમયે વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે સમજ કેળવાય તેવી શૈક્ષણિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

(9) પુનરાવર્તન કે મહાવરા : અધ્યયન કાર્ય દરમિયાન આવતી કઠિન કે અઘરી વસ્તુઓનું પુનરાવર્તન યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો અધ્યયન વધુ અસરકારક બને છે.

(10) પ્રેરણા : શીખવાની ક્રિયામાં પ્રેરણાનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પ્રેરણા બાળકને નવી વસ્તુ શીખવવામાં પ્રોત્સાહિત કરે છે. પ્રશંસા, પ્રોત્સાહન, સ્પર્ધા જેવી પ્રવૃત્તિઓથી પ્રેરણા આપી શકાય શિક્ષક પાસે જેટલાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે. તેમાં પ્રેરણા સર્વોત્તમ અને મહત્ત્વપૂર્ણ સાધન છે.

(11) હરીફાઈ : વિદ્યાર્થીઓને પરસ્પર હરીફાઈ કરે અથવા પોતાના કાર્યની ગુણવતા સુધારવા 'સ્વ'સાથે હરીફાઈ કરે તો અધ્યયન અસરકારક બને છે. મેલરના અભ્યાસોમાં એમ ફલિત થયું છે કે અધ્યયન માટે 'સ્વ' સાથેની હરીફાઈ અન્ય સાથેની હરીફાઈ અન્ય સાથેની હરીફાઈ કરતાં વધુ અસરકારક છે.

III. અધ્યાપક સંબંધી પરિબળો :

વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન ક્ષમતાનો આધાર શિક્ષક પર પણ હોય છે. શિક્ષકની અધ્યાપન ક્ષમતા તેનાં વલણો. તેની કાર્યપ્રત્યેની નિષ્ઠા તેની બુદ્ધિમતા વ્યાવસાયિક ક્ષમતાઓ વગેરેની વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયન પર વ્યાપક અસરો જન્મે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓનો અધ્યયન પર અસર કરતાં શિક્ષક સંબંધી પરિબળોને અભ્યાસ કરીશું.

(1) શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ : શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી, રોચક સમગ્ર વર્ગ ઉપર છવાઈ જનાર. તેનું વ્યક્તિત્વ સુગ્રથિત હોય છે. સદ્‌ગુણોનાં સમુચ્ચય અને આદર્શોનો શિખર હોય અન્ય સાથેની મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર હોય આવા શિક્ષકો અધ્યાપન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ પર ઘેરી અસરો જન્માવે છે.

(2) શિક્ષકની વ્યાવસાયિક ક્ષમતા : શિક્ષક જો તાલીમ પામેલો હોય અને તેનામાં કેટલીક વ્યાવસાયિક સજ્જતા આવિર્ભૂત થયેલી હોય તો તે વિદ્યાર્થીઓના અસરકારક અધ્યયનને પ્રેરે છે તેની પાસે વિષયવસ્તુનું ઊંડું જ્ઞાન અસરકારક અભિવ્યક્તિ વિવિધ શૈક્ષણિક પ્રયુક્તિ અને પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન જો હોય તો વિદ્યાર્થીઓના અસરકારક અધ્યયન કરાવી શકે છે. શિક્ષકની લાયકાત અને અનુભવ પણ વિદ્યાર્થીની અધ્યયનની અસરકારકતા વધારે છે.

(3) શિક્ષકની બૌદ્ધિક ક્ષમતા : શિક્ષકની બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ તેના અધ્યયન પર અસર કરે છે સફળ શિક્ષકો ઉંચો બુદ્ધિ આંક ધરાવતા હોય છે. તેઓ અધ્યાપનમાં અને વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપન કરવા પ્રેરણામાં સફળ બને છે. જે શિક્ષકો સામાન્ય રીતે બુદ્ધિશાળી હોય અને વિવિધ બૌધાત્મક લક્ષણોમાં ઉંચી સિદ્ધિ ધરાવતા હોય છે. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થી અધ્યયન માટે પ્રેરાય છે અને ઊંચી સિદ્ધિ મેળવે છે.

(4) શિક્ષકનું કૌશલ્ય પ્રાવીણ્ય : શિક્ષકો જે કૌશલ્યો અધ્યેતાને શીખવવા માંગતા હોય તેની પુરતી સમજ અને જાણકારી શિક્ષક પાસે હોવી જોઈએ તેનું નિદર્શન કરવાની ક્ષમતા તેનામાં હોવી જોઈએ.

દા.ત., વિજ્ઞાન શીખવતા માંગતા શિક્ષક પાસે તેના પ્રયોગનું નિદર્શન કરાવવાની ગણિત

શિક્ષક પાસે ગાણિતીક કૌશલ્ય હોવું જોઈએ. ભાષા શિખવતાં શિક્ષક પાસે તેના વિષય સંબંધી વ્યાકરણનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે.

(5) માનસિકતા :

શિક્ષકના માનસિક સ્વાસ્થ્યની વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયન પર હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો પડે છે. શિક્ષક માનસિક રીતે સ્વસ્થ હોય તો જ અધ્યાપન કાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

(6) વર્ગવ્યવહાર :

શિક્ષણ એ દ્વિધ્રુવી પ્રક્રિયા છે તેનવા બે ધ્રુવો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બન્ને ધ્રુવો વચ્ચે થતી આદન-પ્રદાનની પ્રક્રિયાથી વર્ગવ્યવહાર જન્મે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે આદાન-પ્રદાન જેટલું સરળ અને સહાનુભૂતિ ભર્યું તો અધ્યયન પ્રક્રિયા સરળ સફલ બને છે બંને સજીવ ધ્રુવો હોવાથી ગમા-અણગમા સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન. સારું - ખોટું વગેરે જેવી લાગણીઓની પારસ્પરિક અસર થતી હોય છે.

શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓની લાગણીનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

(7) અધ્યયન શૈલી :

શિક્ષણની સફળતાનો આધાર શિક્ષકની વિષયવસ્તુને રજુ કરવાની પદ્ધતિ પર આધાર રાખે છે શિક્ષકે વ્યક્ત કરેલ વિષયવસ્તુ તેમજ વિચારોને વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી અભિવ્યક્ત કરી શકે ત્યારે જ વિદ્યાર્થીઓનું અધ્યયન સફળ બને છે. શિક્ષક પાસે ભાષાભંડોળ હોય કર્ણપ્રિય અવાજમાં પોતાના વિષય વસ્તુના મુદ્દાની તાર્કિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રમમાં રજુઆત કરવાથી તે વિદ્યાર્થીને અધ્યયન માટે પુરી શકે છે.

IV. વિષયવસ્તુ સંબંધી પરિબળો :

બાળકોના અધ્યયન પર વિષયવસ્તુ સંબંધી પરિબળોની પણ ઘેરી અસરો જન્મે છે. જેમાં વિવિધ પરિબળોની અધ્યયન પર શી અસરો જન્મે છે તે જોઈશું.

(1) અર્થમયતા (Meaningfulness)

સામાન્ય રીતે શિક્ષકે પોતાનું અધ્યાપન અર્થમય બનાવવું જોઈએ. શિક્ષક વર્ગખંડમાં જે વાણી કે વિધાનોનો ઉપયોગ કરે તે વાણી કે વિધાનો અર્થસભર હોવા જોઈએ.

અર્થમતા એટલે વર્ગખંડમાં વિષયવસ્તુને વફાદાર રહીને વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયનમાં મદદ થાય તેવી વાણી, વક્તવ્ય હોવું જરૂરી છે. ઘણા શિક્ષકો વારંવાર વિષયાંતર કરે છે. આથી શિક્ષણ અસરકારક બનતું નથી. અર્થમયતાના ચાર સોપાનો છે.

(1) ઉપયોગિતા (2) સાહચર્ય કે પરસ્પર સંબંધતા (3) વ્યવસ્થિતતા (4) ભણનારનો પૂર્વાનુભા શિક્ષકની વિષયવસ્તુની રજુઆતમાં આ ચાર સોપાનોનો સમાવેશ થાય તો શિક્ષણ અર્થસભર બને છે.

(2) અનુબંધ : અનુબંધ એટલે જુદા જુદા વિષયો સાથેનો સહસંબંધ શિક્ષક જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુનું અધ્યયન કરાવે ત્યારે તે વિષય શીખતા શીખતા અન્ય વિષયોની માહિતી તે વિષય સાથે વણી લે ત્યારે તે વિષય અર્થસભર બને છે. દા.ત. વિજ્ઞાન શીખવતી વખતે આકૃતિ દોરવાનુ કૌશલ્ય ચિત્રકામ વિષય સાથે અનુબંધ સ્થાપીને શીખવી શકાય છે.

(3) અભ્યાસક્રમ : બાળકોનો અભ્યાસક્રમ બાલકેન્દ્રી હોવો જોઈએ અભ્યાસનું વિષયવસ્તુ પ્રવૃત્તિકેન્દ્રી તેમજ તર્કબદ્ધ રીતે રજુઆત પામેલું અભ્યાસક્રમનું વિષયવસ્તુ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અનુસાર 'સરળથી કઠિન' તરફના સૂત્ર અનુસાર ક્રમિક રીતે ગોઠવાયેલું હોય તો વિદ્યાર્થીઓનું અધ્યન સરળ બને છે.

(4) વિસ્તૃતા : વિદ્યાર્થીઓ માટેનું વિષયવસ્તુ અતિ લંબાણપૂર્વકનું હોય તો વિદ્યાર્થીઓ ધીરજ ગુમાવી કંટાળો અનુભવે છે અને અધ્યયન નીરસ નીવડે છે. આથી વિષયવસ્તુ મુદ્દાસરનું

ક્રમબદ્ધ હોવું જોઈએ. વિષયવસ્તુ નાના મુદ્દાઓમાં વિભાજન કરવું જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓ મુદ્દાસર રીતે અધ્યયન કરી શકે છે.

(5) **ઉપયોગ :** વિદ્યાર્થીઓમાં ભાવિ જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવું અભ્યાસક્રમનું વિષયવસ્તુ હોવું જોઈએ. કારણ કે તેવા વિષયવસ્તુમાં વિદ્યાર્થીઓ રસ કેળવે છે. ગણિત, આંકડાશાસ્ત્ર, નામુ, વાણિજ્ય ગણિત જેવા વિષયોની ઉપયોગિતા વ્યવહારમાં સમજે છે. સંસ્કૃત જેવા વિષયની સાંસ્કૃતિક ઉપયોગિતા સમજાવી શકાય છે. તેનું ધાર્મિક મહત્ત્વ સમજાવી શકાય અંગ્રેજી જેવા વિષયની ઉપયોગિતા આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે સમજે સ્વાસ્થ્ય માટે શારીરિક શિક્ષણ જેવા વિષયો ઉપયોગી બને છે.

V. ઘર સંબંધી પરિબળોઃ

બાળકનાં ઘડતરમાં પરિવાર અથવા ઘરનો ફાળો મહત્વનો છે. ઘરમાં માતા-પિતા અન્ય સ્વજનો બાળકના ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરે છે. મૂલ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

(1) **શિક્ષિત માતા-પિતા :** માતા એ સો શિક્ષકની ગરજ સારે છે માતાએ બાળકની સંસ્કાર વિદ્યાત્રી છે. તેની સંસ્કાર ગુરુ છે માતા જો શિક્ષિકા હોય અને શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજતી હોય તો તે બાળકનાં અધ્યાપનમાં મદદ કરે છે તેના શિક્ષણની સંસ્કારોની અને અધ્યાપનમાં મદદ કરે છે. તેના શિક્ષણની સંસ્કારોની અને અધ્યયનશીલતાની બાળકોના અધ્યયન પર અસર કરે છે. આમ શિક્ષિકા માતા-પિતા હોય તો બાળકોમાં વિવિધ પ્રકારના મૂલ્યો શિખવે છે.

(2) **સામાજિક - આર્થિક દરજ્જો :** માતા-પિતા સામાજિક અને આર્થિક દરજ્જાની બાળકની અધ્યાપન ક્ષમતા પર અસરો થાય છે. જે બાળકના માતા-પિતાનો સામાજિક આર્થિક દરજ્જો ઉચ્ચ હોય તો તેમની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાજનકનું સ્થાન પામ્યા હોય છે. અને આર્થિક રીતે સંપન્ન હોય તેવા માતા-પિતાની જીવનશૈલી અલગ હોય છે.દા.ત. ઉદ્યોગપતિઓમાં મુકેશ અંબાણી, ફિલ્મકલાકારોમાં અમિતાબ બચ્ચન. ક્રિકેટના ભગવાન ગણાતા સચીન તેડુલકર આ બધાના બાળકોની અધ્યયન ક્ષમતા અન્ય કરતા અલગ હોય છે. પરંતુ ગરીબ અનપઢ માતા-પિતા બાળકોની આર્થિક જરૂરિયાત પુરી પાડી શકતા નથી. આવા બાળકોની અધ્યયન ક્ષમતા નીચે હોય છે.

(3) **સામાજિક સાંસ્કૃતિક વારસો :** ઘરમાં પરિવારનું વાતાવરણ જેટલું ભક્તિમય સંસ્કારમય હોય જે પરિવારમાં ઉચ્ચ સામાજિક મૂલ્યોનો આદર થતો હોય ત્યાં વિશિષ્ટ પ્રણાલીકાઓ હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં અધ્યેતાની અધ્યયન ક્ષમતા વધે છે.

(4) **સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ :** બાળકના અધ્યયન પર સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણની વિદ્યાયક અને નિષેધક અસરો જન્મે છે. બાળક જે સમાજમાં રહેતું હોય તે સમાજનું વાતાવરણ અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ તેના અધ્યયન પર અસરો જન્માવે છે ઘરનું પ્રસન્ન અને મુક્તવાતાવરણ બાળકના અધ્યયનને પ્રેરક નીવડે છે.

(5) **સુવિધા :** બાળકને તેના ઘરે અભ્યાસ માટે અલગ ખંડ પ્રકાશ અને હવા ઉજાસની સગવડતાવાળો ખંડ, પુસ્તકો, નોટબુક અને અન્ય શૈક્ષણિક ઉપકરણો તેમજ સામગ્રી જો યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય તો તે સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે છે.

ટૂંકમાં ઉપરોક્ત અનેક પરિબળો સીધિ કે આડકતરી રીતે અસર કરતા હોય છે તેમજ બાળક મહત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે તેવા વાતાવરણનું નિરૂપણ થાય તો જ અધ્યેતા સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે છે.

VI. શાળા સંબંધી પરિબળોઃ

(1) **શાળાની ભૌતિક સુવિધાઓ :** શાળા અમારી તીર્થભૂમિ - જ્ઞાનગંગા જ્યા વહે એ યુક્તિ સાર્થક કરે છે. શાળામાં આમતો દૂર શાંત વાતાવરણમાં ઘોઘાટ વીહીન જગ્યા પર હોવી જોઈએ.

વૃક્ષોથી ઘેરાયેલ હોય શાળામાં પુરતા પ્રમાણમાં વર્ગખંડો હોય કાર્યાલય હોય રમત-ગમતના મેદાનો હોય તે ઉપરાંત પ્રયોગશાળા, પુસ્તકાલય યોગ્ય પ્રમાણમાં ફર્નિચરની વ્યવસ્થા હોય તો જ અધ્યયન કરનાર વ્યક્તિ અધ્યયન કરી શકે છે.

તે ઉપરાંત વર્ગખંડમાં હવા - ઉજાસ માટે બારી-બારણા ફર્નિચર. બ્લેક બોર્ડ, પ્રાર્થના ખંડ વગેરે અન્ય સુવિધા હોય તો જ બાળકો સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે છે.

(2) અધ્યાપન સુવિધા :

શાળામાં વિવિધ પ્રકારના દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણ હોવા જોઈએ. સમયાંતરે તેનો ઉપયોગ પણ થવો જોઈએ. આજનો યુગ ટેક્નોલોજીનો યુગ આવી ગયો હોવાથી વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય રીતે સમજી શકે અને જોઈ શકે તેવા સાધનો અથવા મશીનોની શોધખોળના કારણે તેમાં વિદ્યાર્થી જોઈ શકે છે. અને સમજી પણ શકે છે. દા.ત. નકશા મોડલ, ચાર્ટસ, ફિલ્મ, સ્ટ્રિપ, પ્રોજેક્ટર, ઓવરહેડ પ્રોજેક્ટર, સ્માર્ટ બોર્ડ વગેરે અતિ આધુનિક સાધનો દ્વારા અધ્યેતાને સારી રીતે સમજાવી શકાય છે.

(3) શાળાનું વાતાવરણ :

શાળાનું મુક્ત અને પ્રસન્ન વાતાવરણ પણ વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન ક્ષમતા વધારે છે. જ્યાં ઘોંઘાટના સ્થાને સંગીતમય વાતાવરણ હોય સહાનુભૂતિભર્યું માર્ગદર્શન હોય. મૈત્રીપુર્ણ વ્યવહાર હોય ભયના સ્થાને પ્રેમ હોય આચાર્યો, કર્મચારીઓ, બાળકોનાં સંબંધો ગાઢ હોય ત્યાં પ્રસન્નતાનો મહાલો મહેકી ઉઠ છે. એના કારણે જ બાળકોને અધ્યયન કરવામાં રસ જાગે છે અને સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે છે.

VII. અધ્યયન પ્રક્રિયા સંબંધી પરિબળો

અધયયન પ્રક્રિયા એટલે અધ્યયન કેવી રીતે કરવું, કર્યા કરવું કેવી રીતે કરવું અને કેવા સંજોગામાં કરવું તેની જુદી જુદી પદ્ધતિથી અધ્યયન અસરકારક બનાવે છે.

(1) સમયપત્રક બનાવવું :

પોતાના અભ્યાસક્રમને નિમિત અને વ્યવસ્થિત બનાવવા માટે દરેક વિદ્યાર્થીઓ એ વિગતવાર કાર્ય વિભાજન કરવું જોઈએ. પોતાનાં અભ્યાસનું સમયપત્રક દરેક વિષયની કઠિંતા અને તે વિષયની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને સમયપત્રક બનાવવામાં આવે તો દરેક કામ યોગ્ય સમયે થઈ શકે સમયપત્રકમાં સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિ અને સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટે પણ સમય ફાળવવો જોઈએ આ સમયપત્રક ને કારણે બાળકો યોગ્ય સમયે, દરેક વિષયને યોગ્ય ન્યાય આપી શકે છે. અને અધ્યયન પણ સારી રીતે કરી શકે છે.

(2) પુનરાવર્તન :

જે વિષયવસ્તુ વધારે ઉપયોગી હોય તેને વારંવાર યાદ કરવામાં આવે તો તે ક્યારે ભુલાઈ જતું નથી શીખેલી વસ્તુપઓ સ્થાયી અને ચિરંજીવ બને છે.

(3) ખંડ સમગ્ર પદ્ધતિ :

આપણે કેટલીકવાર સરળતા માટે કોઈપણ વિષયવસ્તુને અલગ-અલગ વિભાજન કરીને તેને યાદ કરવા માટે આપણે કોશીશ કરતા હોય છે.

દા.ત. બાળકને બારાક્ષરી શિખવવી છે તો સૌથી પહેલા બાળક ને ક ખ ગ .... આમ મૂળાક્ષરો શીખવ્યા બાદ જ બારાક્ષરી શબ્દો વાક્યો. શીખવતા હોય છે.

આમ ખંડ પદ્ધતિ એ બાળકને ખુબજ ઉપયોગી થઈ છે.

VIII અધ્યયન પદ્ધતિ સંબંધી પરિબળો :

આમ જોવા જોઈએ તો દરેક વિષય પ્રમાણે તેની પદ્ધતિઓ અલગ-અલગ સમજાવી છે. કોઈ

એક વિષયનો અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને અલગ કરીને વાચવાથી વધારે યાદ રહે છે. તેના નાના-એકમો બનાવીને પછી પણ તેનું અધ્યયન કરી શકાય છે.

(1) અતિ પઠન :

અતિ પઠન એટલે વિષય શીખ્યા પછી તેનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરવું. વિસ્મૃતિ અટકાવવા માટે અતિપઠન આવશ્કય છે.

દા.ત. પોતાની આગવી બોલી એટલું અતિપઠન થયું હોય કે આપણે ભાગ્યે જ ભૂલી એ છે.

(2) અભ્યાસ સમયની યોગ્ય વહેંચણી :

બાળકોને કોઈપણ વસ્તુ શીખવા આપી હોય તેમાં તે કેટલો સમય કામ ચાલુ રાખી શકે. જેથી બાળકની શીખવાની ક્ષમતા જળવાઈ રહે. આમાં મનો વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો થયા છે. પરંતુ શીખવાની વસ્તુ જેટલી અર્થપૂર્ણ છે અને તેની રજૂઆત કેવી છે. સિનેમામાં ત્રણ કલાક સુધી રસ ટકી શકે છે. પરંતુ રસ ન પડે તેવું વ્યાખ્યાન એક મિનિટ સુધી સાંભળવું મુશ્કેલ છે.

(3) ભૌતિક પરિસ્થિતિ :

આજુબાજુની ભૌતિક પરિસ્થિતિ કેવી છે તે પણ અધ્યયન પ્રક્રિયા દ્વારા હકારાત્મક કે નકારાત્મક અસર કરે છે. બેઠક વ્યવસ્થા પ્રકાશ હવા તેમજ શાંત વાતાવરણ અધ્યયન સારું થાય છે. ભૌતિક પરિસ્થિતિમાં ઘોઘાટ, પ્રકાશ, અવાજ વગેરે અગવડ ઊભી થાય છે.

IX અધ્યયન સામગ્રીને લગતાં પરિબળો :

(1) કઠિનતા કે સરળતા :

બાળકને કઠીન વિષય ઝડપથી શીખી શકતું નથી પરંતુ સહેલો વિષય ઝડપથી શીખી જાય છે. હિન્દી ભાષામાં આવત કહાનિયા જલ્દી સમજી જાય છે. પરંતુ રામચંદ્ર શુકલનો નિબંધ સમજવો વાર લાગે છે. આથી કોઈ પણ વિષય વસ્તુમાં ક્રમિકતા લાવી જોઈએ. જેથી વિદ્યાર્થી સરળતાથી કઠિન તરફ જાય છે.

(2) શબ્દો ને યોગ્ય રીતે સમજવા :

જે વિષય આપણે ભણીએ છે તેનો અર્થ સમજી લઈએ તો મોટા ભાગે તેને સમજવામાં સહેલાઈ રહે છે. ઘણીવાર કોઈ કવિતાઓ મોઢે કરાવવામાં આવે છે. એ થોડા સમય પછી ભૂલી જવાય છે પરંતુ કઈ કાવ્ય તેના અર્થો યોગ્ય સમસ્યા હોય તો આપણે ક્યારે ભૂલી શક્તા નથી.

X પર્યાવરણ સંબંધી પરિબળો :

સામાન્ય રીતે વારસો એ અધ્યયનને અસર કરનાર મહત્ત્વનું પરિબળ માનવામાં આવે છે.

બાળક જન્મે છે ત્યારે કેટલીક વસ્તુ જે કુદરતી લઈને જન્મે છે. દા.ત. મા-બાપ, વાળ, આંખ, કદ, અવાજ રંગ, સ્વભાવ વગેરે બાબતો વારસામાં આવતી હોય છે.

માળી, બગીચામાં જેવા બીજા વાવે છે તેવા તેનાં ફૂલ આવે છે. ગુલાબનું બી વાવ્યું હોય તો ગુલાબનું જ ફૂલ આવે છે. તેવી જ રીતે વારસાઓ પણ આવુ જ છે.

માતા-પિતાનાં જેવા શરીર અવયવો સંતાનોમાં પણ જોવા મળે છે. કારણકે માતા પિતાના શરીરમાંથી જે બીજ પેદા થાય છે તે તેને મળતું આવે છે.

XI. વાતાવરણ સંબંધી પરિબળો :

વાતાવરણ - પર્યાવરણનો અર્થ ખુબ વિશાળ છે. ગર્ભાધાનથી માંડીને નવ માસ સુધી બાળક માતાના ઉદરમાં વિકસતુ હોય છે. આ સમયને જન્મ પૂર્વનું વાતાવરણ તરીકે ઓળખી શું. પરંતુ જન્મ પછી મૃત્યુ સુધી વ્યક્તિને તેની આજુબાજુનું ભૌતિક જગત અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ સતત અસર કરતી હોય છે. આ વાતાવરણ ભૌતિક વાતાવરણ તરીકે ઓળખીએ છે.

બાળક જન્મ તાજ તેના વાતાવરણની અસર જોવા મળે છે. જ્યારે બાળકને તેના માતા પિતા તરફથી મળેલ સંસ્કાર, બુદ્ધિ, ગુણ-અવગુણ, રૂપ-રંગ સિવાય વાતાવરણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. બાળકના માતા-પિતા ગરીબ છે. ભણેલા છે. પૈસાદાર છે સંસ્કારી છે, કુસંસ્કારી બાળક શહેર કે ગામડામાં જન્મવું છે. આ તમામ બાબતોને વાતાવરણમાં સમાવી લેવામાં આવે છે.

(1) ઘરનું વાતાવરણ :

બાળકોનો જ્યાં જન્મ થયો ત્યા જ જો વાતાવરણ યોગ્ય મળે તો બાળક યોગ્ય રીતે અવગત કરી શકીએ છે. માતા-પિતાનાં સારા સંસ્કાર યોગ્ય પદ્ધતિઓ અને યોગ્ય માહિતીને આપવામાં આવે તો બાળક સારુ અધ્યયન કરી શકે છે.

(2) પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ :

બાળકના અધ્યયન પર પ્રકૃતિની અસર પડે છે. પહેલાના સમયમાં ગુરુકુળ આશ્રમમાં ચાલતા હતા. આ બાળકો હંમેશા કુદરતની આડે રહીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા હતા. ત્યારે બાળકોને ધ્યાન, ભજન, મંથન, અધ્યયનની વાતો કરવામાં આવતી હતી. આજે પણ જો બાળકેન આવું વાતાવરણ પૂરું પાડવામાં આવે તો યોગ્ય અધ્યયન કરી શકે છે.

- **સારાંશ**

આમ જોતા અધ્યયન પ્રક્રિયામાં પર્યાવરણ જેટલું જ મહત્ત્વનું પરિબળ વાતાવરણ અને વારસો છે. વોટ્સન નામના વૈજ્ઞાનિકે તો એવું પણ કહ્યું છે કે ''મને ગમે તેવું બાળક આપો અને તમારે એને શું બનાવું છે તે જણાવો. તો હુ તે બાળકને તેવું વાતવરણ, તાલીમ અને શિક્ષણ આપીને તમે ધારો તે બનાવી શકુ.''

આમ અધ્યયનની પ્રક્રિયાને વ્યક્તિગત તફાવતો સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વ્યક્તિગત તફાવતો અને માણસના વિશિષ્ટ વર્તનના રહસ્ય છુપાયેલા છે. આમ અધ્યાપનની પ્રક્રિયા પર્યાવરણ અને વારસો એમ બંને બાબતો પર આધાર રાખે છે.

5.6 અધ્યનના નિયમો

(1) તત્પરતાનો નિયમ : (Law of Readiness)

તત્પરતા એટલે કેવળ શિખવાની ઈચ્છા એમ નહીં માનસિક તત્પરતા ઉપરાંત શારીરિક તત્પરતા પણ હોવી જોઈએ. જ્યાં સુધી બાળક શીખવા માટે તત્પર ન થાય ત્યાં સુધી તેને શીખવવાની કોશિશ કરવી વ્યર્થ છે. તેના માટે ગુજરાતી એક કહેવત છે ''ઘોડાને તળાવ સુધી ભલે ખેચી જાઓ પરંતુ તેને પાણી ન પાઈ શકાય.''

આવી જ રીતે બાળકોના અધ્યયનની વાત પણ આવી જ છે. બાળકને આપણે ભણાવા માટે વારંવાર ધાક ધમકી, મારીને બેસાડી દઈ એ છે. પરંતુ આ બાળક મન દઈને ભણશે ખરો ? જો બાળક તત્પર ન હોય તો શિક્ષક અને બાળકનો બન્ને નો સમયનો અને શક્તિનો વ્યય થાય છે.

આમ શિક્ષકનું કામ બાળકને અધ્યયન માટે તૈયાર કરવાનું છે. તત્પરતા સાથે બાળકની પરિપક્વતા પણ હોવી જરૂરી છે. બાળકને જે શિક્ષણ આપવાનું હોય તેનું આયોજન બનાવેલું હોય, તેના હેતુઓ સ્પષ્ટ હોય તો વિદ્યાર્થી તત્પર બની શકે છે.

આમ થોર્નડાઈક તત્પરતા વધારવા માટે પરિપક્વતા પર ભાર મુકે છે.

તેમના મતે બાળક જ્યારે શિક્ષણ મેળવવા તત્પર હોય ત્યારે અચૂક શીખવવું જોઈએ.

આ સમયે બાળક ઝડપથી શીખે છે. કારણ કે તે તત્પર છે માટે જ બાળકને પહેલા તત્પર બનાવવા માટે તૈયાર કરનાર શિક્ષક જ સાચો શિક્ષક ગણી શકાય છે. દા.ત. તત્પરતાને કારણે જ એકલવ્ય અર્જુન કરતા ચઢિયાતો માનમાં આવે છે.

(2) અસરનો નિયમ (Law of Effect)

થોર્નડાઈકના પ્રયોગમાં ઉદ્દીપક અને પ્રતિચાર વચ્ચેનું જોડાણ મજબુત બને છે. તેની સમજ આ જોડાણમાંથી નિપજતા પરિણામ નિપજે છે. ટલે કે જો અનુભૂતિ સંતોષજનક થાય તો તે જોડાણ મજબુત બને છે પરંતુ આ જોડાણ દુ:ખ કે અસંતોષ ઉત્પન્ન કરે તો તે જોડાણ નબળુ બને છે.

જ્યારે પરિસ્થિતિ અને પ્રતિચારના જોડાણ પ્રત્યે સંતોષની લાગણી પ્રસરે છે. ત્યારે તે ચાલુ રહે છે. સ્થિર થાય છે અને જોડાણની સાંકળ મજબૂત બને છે.

પરંતુ આ જોડણની સાથે સુખદુ:ખ ઉત્પન્ન થાય તો. જોડાણની સાંકળ નબળી પડે છે.

થોર્નડાઈક કહે છે કે આ નિયમમાં બે પાસા છે. સંતોષ અને અસંતોષ એટલે એવી અનુભૂતિ કે જે દૂર કરવા પ્રાણી પ્રયત્ન ન કરે અને તે અનુભૂતિ વારંવાર મેળવવા કોશિશ કરે છે.

અસંતોષ એટલે એવી અનુભૂતિ કે જે ટકાવી રાખવા પ્રાણી કોઈપણ પ્રયત્ન ન કરે પરંતુ તેને દૂર કરવા કોશિશ કરે છે.

કિલપેટ્રીક કહે છે કે 'જે ક્રિયા કરવાથી આપણને સંતોષ મળે છે. તે ક્રિયા કરતા આપણે શીખીએ છીએ અને જેનાથી આપણને નિષ્ફળતા મળે છે કે દુ:ખ થાય છે તે ક્રિયા આપણે શીખતા નથી.

દા.ત. ક્લાસ કોઈ બાળક સાચો ઉત્તર આપે તો તેની જો પ્રશંસા કરવામાં આવે તો તે ફરી ઉત્તર આપવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ તેની જગ્યાએ તેને અપ શબ્દો બોલીને બેસાડી દેવાથી તે બીજીવાર ઉત્તર આપવા ઉભો ન જ થઈ શકે.'

(3) પુનરાવર્તનનો નિયમ (Law of Exercise)

થોર્નડાઈક અહિયા પુનરાવર્તન પર સંપૂર્ણ ભાર મુકે છે. પુનરાવર્તનનો નિયમ અધ્યયન પ્રક્રિયામાં મહાવરાનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. પુનરાવર્તનને કારણે ઉદ્દીપક અને પ્રતિચાર વચ્ચેનું જોડાણ વધુ મજબુત બને છે. એક યુક્તિમાં સાચે જ કહ્યું છે.

''मजिल यूही नही मिलती राही को, जुनून सा दिल मे जगाना पडता है।

पूछो चिड़िया को की घोसला कैसे बनता है।

तिनका तिनका उठाना पड़ता है।''

(1) ઉપયોગનો નિયમ :

ઉત્તેજક અને પ્રતિચારનું જોડાણ તેના વારંવાર મુદ્દાવરાને કારણે વધુ મજબુત બને છે. વારંવાર ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી બાબતો સરળતાથી યાદ રહે ચે. દા.ત. મોબાઈલ નંબરનો આપણે વધુ ઉપયોગમાં લેતા હોય તે નંબર યાદ રહી જાય છે. કાર ચલાવતા શીખનાર વ્યક્તિને મહાવરાની જરૂર પડે છે. રેડિયો પર વારંવાાર સંભળાતા ફિલ્મી ગીતો યાદ રાખવા પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી.

- ગણિતના સૂત્રો નિયમોનું પુનરાવર્તન કરીએ તો ભુલાતા નથી.

મતલબ કે જે કાર્ય તમે વારંવાર કરો છો તે ક્યારે તમે ભૂલી શકતા નથી.

(2) અનુપ્રયોગનો નિયમ :

ઉત્તેજક અને પ્રતિચાર વચ્ચેના જોડાણને મજબુત બનાવવા મહાવરો અગત્યનું છે. જો તે જોડાણ થયા પછી લાંબા સમય સુધી ફરીથી તેને યાદ કરવામાં ન આવે તો તે જોડાણની મજબૂતાઈ ઘટી જાય છે. તે ભૂલી જાય છે. માટે જીવનમાં કોઈ કાર્ય કર્યા પછી તેને યાદ ન કરીએ તો તેની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે.

ઉદા.

- ધોરણ - 6માં શીખલે કવિતા લાંબા સમય પછી પુરે યાદ આવતી નથી.

- જે મોબાઈલ નંબરનો ઉપયોગ ન કર્યો હોય તે યાદ રહેતો નથી.

- ઘણાં વર્ષો પછી મળેલ વિદ્યાર્થીનું નામ યાદ રહેતું નથી.

આમ પુનરાવર્તનનો નિયમ મહાવરાને મહત્ત્વ આપે છે. બાળકને જરૂરી પદ્ધતિ યા કૌશલ્યો શીખવવા માટે પુનરાવર્તનની જરૂર પડે છે.

◆ **સારાંશ :**

આમ ઉપરોક્ત થોર્નડાઈના પ્રયોગોમાં પાત્રો બનાવવાનું સહભાગ્ય માછલી, વાંદરા, બિલાડી, અને કુતરા પર પ્રયોગો કર્યા તે પદ્ધતિને થોર્નડાઈક 'પ્રયત્ન અને ભૂલ પદ્ધતિ' તરીકે ઓળખાય છે.

5.7 પ્રયત્ન અને ભૂલ દ્વારા અધ્યયનના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો :

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં થોર્નડાઈકના પ્રયત્ન અને ભૂલ દ્વારા અધ્યયનનું પ્રદાન ઘણું છે. વિવિધ શોધ એ પ્રયત્ન અને ભૂલનું જ પરિણામ છે. પ્રયત્ન અને ભૂલ દ્વારા અધ્યયનનાં ફલિતાર્થ નીચે મુજબ છે.

- શિક્ષકે બાળકને જરૂરી મદદ કરી જોઈએ.
- શિક્ષકે બાળકને સમગ્ર અધ્યયન પરિસ્થિતિની સમજ આપવી જોઈએ. તેમજ વિવિધ મુદ્દાની સમજ આપવી જોઈએ. અને તેમાં રહેલ સામ્યતા અને ભિન્નતા સમજાવવી જોઈએ.
- નવા મુદ્દાની શરૂઆત કરતી વખતે તેને બાળકના પૂર્વજ્ઞાન સાથે ખસેડવાથી શિક્ષણ સંક્રમણનો લાભ મળે છે.
- થોર્નડાઈકના મતે માત્ર પુનરાવર્તનની સાથે બાળકને શક્ય બનતું નથી. પુનરાવર્તનની સાથે બાળકને તેનાં પરિણામની જાણ કરવાથી વધુ શિખવા માટે પ્રેરાય છે. અને અધ્યયન પ્રક્રિયાને વેગ મળે છે.
- શીખનાર વિદ્યાર્થીએ સૌ પ્રથમ શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજી લેવું જોઈએ. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને વિષયવસ્તુની ઉપયોગિતા સમજાવી તેમનામાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ.
- પ્રેરણા - પ્રસ્તુત પ્રયોગમાં બિલાડી પાસે કાર્ય કરવા માટેની પ્રેરણા હોવી જોઈએ. બિલાડીની ભૂખ તેની પ્રેરણા છે.
- ધ્યેય - પોતાનો ધ્યેય સુધી પહોંચવા પ્રાણી પ્રેરિત હોય તેવા ખોરાક મેળવી ભૂખ સંતોષવા બિલાડી તત્પર છે.
- સમસ્યા રૂપ પરિસ્થિતિ :

  કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ધ્યેય સુધી પહોંચવા માટે સતત પ્રયત્ન કરે છે.
- દિશાવિહન પ્રયત્નો :

  કોઈપણ સમસ્યામાંથી ઉકેલ મેળવવા માટે પ્રાણી અનેક પ્રયત્ન કરે છે. માટે એક પ્રયત્ન એટલે ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલો સમય - ભૂલોની સંખ્યામાં વધારો
- સાચા રાહની પસંદગી :

  અનેક પ્રયત્નો ને અંતે પ્રાણી સાચી દિશાનાં પ્રતિચારો જાળવી રાખે છે. ખોટા પ્રતિચારોને ટાળતો હોય છે.

5.8 સારાંશ :

આમ ઉપરોક્ત બાબત સ્પષ્ટ દેખાય છે. કોઈ પણ ચાહે પ્રાણી હોય કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી પોતાનો ધ્યેય ના છોડે ત્યાં સુધી તે પોતાના જગ્યાએ પહોંચી જાય છે. અને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

5.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

અધ્યયન પદ્ધતિ સંબંધી પરિબળો દ્વારા તમારા વર્ગમાં તમે શું ? પરિવર્તન લાવી શક્યા ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

5.10 નિબંધ પ્રકારનાં પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

પ્ર.1 અધ્યેતા સંબંધી પરિબળો અધ્યયન પર શી અસરો પડે છે તેની ચર્ચા કરો.

(1) પરિપક્વતા (2) સ્વાસ્થ્ય (3) બુદ્ધિ (4) અભિરુચિઓ (5) વય, ઉંમર (6) વલણો

(7) પૂર્વજ્ઞાન (8) જરૂરિયાત (9) અભિયોગ્યતા (10) સ્મૃતિ (11) વાતાવરણ (12) અધ્યયનનો સમય

પ્ર.2 વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયનને સરળ અને રસપ્રદ બનાવવામાં, મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળો શું ભાગ ભજવે છે ? તમારા શબ્દોમાં વર્ણન કરો.

(1) તત્પરતા (2) સહેતુકતા (3) વર્તમાનની માહિતી (4) સક્રિયતા (5) જૂથની અસર (6) પ્રયત્ન (7) પરિણામની જાણ (8) થાક, કંટાળો (9) પુનરાવર્તન (10) પ્રેરણા (11) હરીફાઈ

- **ટૂંકા પ્રશ્નો**

(1) અસરનો નિયમ એટલે શું ?

(2) પર્યાવરણ સંબંધી પરિબળો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં શું પરિવર્તનવ લાવી શકાય ?

- **અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો** **(2)**

(1) ઉદ્દીપક એટલે શું ?

(2) અભિયોગ્યતા એટલે શું ?

- **હેતુલક્ષી પ્રશ્નો** **(1)**

(1) થોર્નડાઈક અધ્યેતા માટે કયા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(અ) વહન - એકમ (બ) બાળક

(ક) પ્રયત્ન અને ભૂલ (ડ) પ્રતિચાર

5.11 સ્વાધ્યાય

(1) થોર્નડાઈક પ્રયત્ન અને ભૂલ દ્વારા અધ્યયનના પ્રણેતા છે. તે તમારા શબ્દોમાં વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) અભિક્રમિત અધ્યયન એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 6 વૈયક્તિક અધ્યયન માટેની ટેક્નોલોજી

: રૂપરેખા :

6.1 ઉદ્દેશ્યો

6.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

6.3 પ્રસ્તાવના

6.4 વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિની ધોરણો

6.5 વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિનાં સોપાનો

- કાર્યની યોજના તૈયાર કરવી
- કાર્ય પર અમલ કરવો
- કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવું

6.6 અધ્યયનનો કારક અભિસંધાન સિદ્ધાંત

- ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ

(1) સુદૃઢક

(2) ભેદબોધક ઉદ્દીપક

(3) ઘડતર

6.7 વૈયક્તિક અધ્યયન માટે સાહિત્ય તૈયાર કરવાં માટે સ્કિનરનો અભિગમ

- નાના પગલાંના સિદ્ધાંત
- પ્રતિયુતિનો સિદ્ધાંત
- પ્રતિચારના સાચા કે ખોટાની તરત જ જાણ

6.8 અભિક્રમિક અધ્યયન

6.9 અભિક્રમિક અધ્યયનનો અર્થ

6.10 અભિક્રમિક અધ્યયન લાક્ષણિકતાઓ

6.1 અભિક્રમના પ્રકારો

- રૈખિક અભિક્રમ
- પ્રશાખા અભિક્રમ

6.12 અભિક્રમિત અધ્યયનના ફાયદા

6.13 અભિક્રમિત અધ્યાયનની મર્યાદા

6.14 કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયન

6.15 કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનના ફાયદા

- સ્વ અધ્યયન સાહિત્યનું મહત્ત્વ

6.16 સારાંશ

6.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6.18 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

6.19 સ્વાધ્યાય

6.1 ઉદ્દેશ્યો :

- વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિનો પરિચય આપી શકતો
- વૈયક્તિક અધ્યયન માટે સાહિત્ય તૈયાર કરવા માટે સ્કીનરનો અભિગમ સ્પષ્ટકરી શકશો.
- કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનો અર્થ પરિસ્થિતિઓ અને અગત્ય વર્ણવી શકશો.
- સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં અને તેનો અમલ કરવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી શકશો.

6.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

(1) સુદૃઢક - ઉદ્દિપક

(2) ભેદ બોધક - વર્તનની આગળપાછળ

6.3 પ્રસ્તાવના :

અધ્યયન- અધ્યાપનની પ્રક્રિયામાં વર્ષો સુધી શિક્ષકકેન્દ્રી અથવા શિક્ષક નિયંત્રિત અધ્યાપન પદ્ધતિઓનું પ્રભુત્વ રહ્યું તેમાં શિક્ષકે નક્કી કરેલ પદ્ધતિઓ ઝડપે અને સમય અધ્યેતાએ અધ્યયન કરવાનું રહે તેમાં વિદ્યાર્થીઓની વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓનો સ્વીકાર ભાગ્યે જ શક્ય હતો. આથી વર્ગમાં ધીમા શીખનાર મંદબુદ્ધિ કે તેજસ્વી બાળકોને અન્યાય થતો હતો.

આવી પદ્ધતિઓમાં વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ સર્વસામાન્ય અને પ્રમુખ સ્થાને વર્ષો સુધી રહી. આ પદ્ધતિઓ અધ્યય-અધ્યાપન કાર્યમાં શૈક્ષણિક ટેક્નોલોજીના ઉપયોગની હિમાયત કરી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ઝડપે અને ક્ષમતા અનુસાર શીખી શકે તેવું અધ્યયન પર્યાવરણ તેને મળવું જોઈએ તેવો આગ્રહ સેવવો જોઈએ.

(3) એક પદ્ધતિ તરીકે :

આપણે ચર્ચા કરી તેમ શિક્ષક દ્વારા અપાતા એક સમાન અધ્યયન-અધ્યાપન કાર્યક્રમાં વિવિદ વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન જરૂરિયાતો ભાગ્યે જ સંતોષી શકે છે. આથી પ્રવર્તમાન સમયમાં અધ્યયન અધ્યેતાકેન્દ્રી પ્રયુક્તિઓ તરીકે સ્વ અધ્યયન પદ્ધતિ સ્વ અધ્યાપન પદ્ધતિ કે વૈયક્તિક અધ્યાપન અધ્યયન-અધ્યાપન પરિસ્થિતિઓમાં વધુ પ્રચલિત બની રહેલ છે.

6.4 વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિની ધારણા :

વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિની ધારણાઓ આ પ્રમાણે છે.

- વ્યક્તિ મોટા ભાગની વસ્તુ જાતે શીખે છે.
- દરેક વ્યક્તિમાં પોતાની જાતે શીખવાની કુદરતી ઇચ્છા હોય છે.
- દરેક વ્યક્તિ અલગ છે પોતાની શક્તિ અનુસાર શીખે છે.

આ ધોરણાઓનાં શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓ એ સ્વીકાર કર્યો છે. આથી શિક્ષકોએ અધ્યાપન ને વધુ અસરકારક અને અર્થપૂર્ણ બનાવવા 'સ્વ અધ્યયન' ને એક પદ્ધતિ તરીકે અધ્યયન અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવી જોઈએ.

- **વૈયક્તિક અધ્યયનની જરૂરિયાત :**

વૈયક્તિક અધ્યયન એક પદ્ધતિ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની જરૂરિયાત માટે નીચેના કેટલાંક કારણે જવાબદાર છે.

(1) જ્ઞાનની ઝડપી વૃદ્ધિને કારણે તમામ જ્ઞાન શિક્ષક દ્વારા વર્ગખંડ પરિસ્થિતિમાં આપવું મુશ્કેલ બની ગયું છે.

(2) સંશોધનોએ પુરવાર કર્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની રીતે વધુ અસરકારક રીતે શીખે છે. વૈયક્તિક અધ્યયન અધ્યેતાઓમાં સમીક્ષાત્મક વિચાર શક્તિ પ્રત્યાયન કૌશલ્યો અને સ્વ આધારિત

વિકસાવે છે કે વૈયક્તિક અધ્યયન અધ્યેતાને જીવનની ભાવિ સમસ્યાઓનો સામનો કરવા તૈયાર કરે છે.

6.5 વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિનાં સોપાનો :

વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિનાં ત્રણ સોપાનો છે (1) કાર્યની યોજના તૈયાર કરવી (2) કાર્ય પર અમલ કરવો અને (3) કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવું.

- **કાર્યની યોજના તૈયાર કરવી :**

આ સોપાનમાં શિક્ષક કાર્યની યોજના તૈયાર કરે છે કાર્ય માટે સાહિત્ય આપે છે. અને વિદ્યાર્થીને જ કાર્ય કરવાનું છે તે અંગે સ્પષ્ટ સૂચનાઓ આપે છે.

કાર્યની યોજના તૈયાર કરતી વખતે શિક્ષકે આટલું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

(1) કાર્ય અભ્યાસક્રમ સાથે સુસંગત હોવું જોઈએ અને તેના ચોક્કસ હેતુઓ હોવા જોઈએ.

(2) ચોક્કસ સમય મર્યાદામાં પૂરુ થઈ શકે તેવું હોવું જોઈએ.

(3) તે વિદ્યાર્થી ને જરૂરી હોય તેવા પુસ્તકો લેખો, ચાર્ટ્સ વગેરેની યાદી બનાવી જોઈએ. ઉપરાંત તે વિદ્યાર્થીને ક્યાંથી અને શી રીતે મળી શકે.

(4) તે વિદ્યાર્થીને ક્ષમતાને અનુરૂપ તૈયાર કરવું.

(5) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને તે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે ખરેખર કાર્યમાં વિદ્યાર્થી પાસે શું અપેક્ષિત છે.

(2) કાર્ય પર અમલ કરવો :

અહિં શિક્ષકે કંઈ કરવાનું નથી દરેક વસ્તુ વિદ્યાર્થીએ જ તેને મળેલ લેખિત માર્ગદર્શન અને પ્રાપ્ય માહિતી અનુસાર પોતાની રીતે કરવાનું છે. કાર્યના સ્વરૂપ અનુસાર વિદ્યાર્થી લાઈબ્રેરીમાં ઘરે કે પ્રયોગશાળામાં કામ કરશે ક્ષેત્રની મુલાકાત લેશે. તે તજજ્ઞો સાથે ચર્ચા કરશે.

(3) કાર્યનું મૂલ્યાંકન :

આ સોપાનને અધ્યેતા નિબંધ ઉત્તરપત્ર વગેરેનાં સ્વરૂપમાં અંતિમ નિર્ણય લઈને શિક્ષક પાસે મૂલ્યાંકન માટે આવે કેટલીકવાર પ્રથમથી આપેલા માપદંડો અનુસાર અધ્યેતા જાતે તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે. ક્યારેક સમવયસ્કો મૂલ્યાંકન કરે છે. શિક્ષક પ્રતિવાદિત કરે છે કે અધ્યેતાએ અપેક્ષિત અધ્યયન કર્યુ છે.

6.6 અધ્યયનનો કારક અભિસંધાનનો સિદ્ધાંત :

સ્કિનરે પ્રાણીઓના સાહજિક વર્તનોને અભ્યાસ કરતાં અનુભવ્યું કે પ્રાણીઓ કેટલાક વર્તનો સ્વભાવિક રીતે કરે છે. જ્યારે આવા વર્તનોને કુદરતી રીતે જ પ્રતિપોષણ મળે છે. ત્યારે વર્તન દૃઢ થાય છે. આ હકીકત પરથી સ્કિનરે કારક અભિસંધાનનો ખ્યાલ રજુ કર્યો. હવે સ્પષ્ટ પણે સિદ્ધાંત રજુ કર્યો કે પ્રાણ કોઈ પણ કારણોસર વર્તન કરે છે. ત્યારે તે વર્તનને જો પ્રતિપુષ્ટિ મળે તો તે વર્તન વધુ દૃઢ બને છે. તે કારક અભિસંધાન એ એવા પ્રકારનું અધ્યયન છે જેમાં પ્રતિપોષણના કારણે પ્રતિચાર મળવાની શક્યતા વધે છે.

મુખ્ય ત્રણ લાક્ષણિકતાઓ :

- તેમાં પ્રાણી વર્તનનો પ્રતિપુષ્ટિ મેળવવાના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે ચે.
- તેમાં મૂળ વર્તન ઉત્પન્ન કરવા માટે કયો ઉદ્દીપક જવાબદાર છે તે સ્પષ્ટ હોતું નથી. પરંતુ તે પ્રતિચાર જોવા મળે છે તેનવે જ પ્રતિપુષ્ટ કરવામાં આવે છે.
- તેમાં આવતી પ્રતિચારનું અભિસંધાન થાય છે.

આમ કારક અભિસંધાનમાં સુદૃઢીકરણથી અધ્યયન પ્રતિચારો ફરીથી મળે છે. સંભાવના વધે છે અને દર વધે છે.

સ્કિનરે કારક વર્તનો અને સુદૃઢો વચ્ચેનો સંબંધી નક્કી કરવા કબુતર પર પ્રયોગમાં નીચેના સોપાનોને અનુસરવામાં આવે છે.

- કબુતરને ભૂખ્યુ રાખવામાં આવ્યું.
- તેને નિયત અવકાશવાળી લંબચોરસ પેટીમાં રાખવામાં આવ્યું જેમાં ખાસ મારવાની જગ્યા ખોરાક મેળવવાની જગ્યા વગેરે વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી.
- પેટીમાં કબૂતરે જુદા-જુદા આપન વર્તનો કરે છે તે પૈકી ગોળાકાર ચાવી પર કબૂતર ચાંચ મારવાનું વર્તન કરે છે.
- તરત જ સ્વનિયંત્રિત આહાર કોષમાંથી ખોરાક પામે છે.
- ખોરાક મેળવવાથી કબૂતર ફરીથી ગોળાકાર ચાવી પર ચાંચ મારે છે.
- ફરીથી ખોરાક પામે છે.

આ અભિસંધાન સાથે સંબંધિત ચાર સંકલ્પનાઓની સાથે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ સંકલ્પનાઓ વૈયક્તિક અધ્યયન માટે અધ્યયન સાહિત્ય તૈયાર કરવા માટે પાયાની સંકલ્પનાઓ છે.

(1) સુદૃઢક :

સુદૃઢક એ એવો ઉદ્દીપક છે કે જે પ્રતિચાર મેળવવાની સંભાવના વધારે છે અર્થાત્ બે પ્રકારના છે (1) હકારાત્મક સુદૃઢક (2) નકારાત્મક સુદૃઢક

હકારાત્મક સુદૃઢક એવો ઉદ્દીપક છે કે જે પરિસ્થિતિમાં ઉમેરાતા કારક પ્રતિચારની સંભાવનામાં વધારો થાય છે. ઉદા. ખોરાક ચહેરા પર હર્ષ વ્યક્ત કરવો નકારાત્મક સુદૃઢક એવો ઉદ્દીપક છે કે

(2) ભેધબોધક ઉદ્દીપક :

વર્તનની આગળ-પાછળના ઉદ્દીપક વર્તન પર અસર કરે છે. વાતાવરણમાં ના જ જે ઉદ્દીપકો આપણે શું કરવું તે કહે તે ઉદ્દીપકોને ભેદબોધક ઉદ્દીપકો કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે વ્યક્તિ અજાણ્યા મોટા મકાનમાંથી બહાર નીકળવા ઈચ્છતી હોય છે. 'બારણાનો સંકેત વ્યક્તિને બહાર જવાનો સૂચક છે.'

(3) પ્રતિચાર - વિભેદન :

પ્રતિચાર વિભેદનનો અર્થ છે. પાણીમાં પોતાના ભિન્ન પ્રતિચારો વચ્ચેના તફાવતને ઓળખની શક્તિ આ ક્રિયા માટે પ્રાણીના અપેક્ષિત વર્તન માટેનાં લક્ષણો નક્કી કરવામાં આવે છે. પ્રાણી અપેક્ષિત લક્ષણવાળું વર્તન કરે છે.

વર્તનને પ્રતિપુષ્ટિ આપે તે વર્તનોને શ્રેણીમાં નિપજાવવામાં આવે છે.

(3) ઘડતર :

ઘડતર એ એક એવી કારક અભિસંધાન પ્રક્રિયા છે કે જેમાં અંતિમ વર્તન સુધી લઈ જતા નાના ક્રમિક વર્તનોને પ્રયોગકારક પ્રતિપુષ્ટિ આવે છે. તેના દ્વારા પ્રાણી સંકુલ ક્રિયા કરતા શીખે છે. પ્રાણી આખરી વર્તન સીધેસીધું શીખી શકતું નથી. પરંતુ ઘડતરની પ્રક્રિયા દ્વારા ક્રમિક સોપાનો પ્રમાણે ઘટક વર્તનો શીખીને આખરી વર્તનની વધુ નજીક જવાની દિશામાં આગળ વધે છે. ઘડતરની પ્રક્રિયામાં ઉદ્દીપક ભેદભાવ અને પ્રતિચાર વિભેદન આ બન્ને ક્રિયાનો ઉપયોગ કરે છે.

6.7 વૈયક્તિક અધ્યયન માટે સાહિત્ય તૈયાર કરવા માટે સ્કિનરનો અભિગમ

વૈયક્તિક અધ્યયનમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી પરસ્પર એકબીજાની સામે હોય છે. તેવી પરિસ્થિતિ ઓ નહિવત્ હોય છે. અહીં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે આંતરક્રિયાનું મુખ્ય માધ્યમ સ્વ-અધ્યયન હોય છે. પરંતુ તે સાહિત્ય મુખ્યત્વે સ્કિનરના અધ્યયન સિદ્ધાંતના કેટલાક નિયમોને આધારે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(1) નાના પગલાના સિદ્ધાંત :

આ સિદ્ધાંત અનુસાર અધ્યયન વસ્તુનું વિશ્લેષણ કરીને તેને નાના નાના પેટા મુદ્દામાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. જેટલું તેનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ થાય તેટલું સાહિત્ય સરળ બને છે.

(2) પ્રતિપુષ્ટિના સિદ્ધાંત :

નાના મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીને પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ વિદ્યાર્થી સાચો આવે ત્યારે તેને સાચા જવાબ માટે પ્રતિપુષ્ટિ આપવામાં આવે છે.

(3) પ્રતિચારના સાચા કે ખોટાપણાની તાત્કાલિક જાણ :

સાહિત્યમાં એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. જેથી વિદ્યાર્થી તેની પ્રગતિ ચકાસવા માટે પૂછાતા પ્રશ્નના જે જવાબ આપે તે સાચો છે કે ખોટો તેની તેને તરત જ જાણ થાય છે.

માટે સાહિત્યમાં નમૂના - સાચા જવાબો દર્શાવવાની ચોક્કસ પ્રણાલીને અનુસરવામાં આવે છે.

- આ સિદ્ધાંતોનાં આધારે વૈયક્તિક અધ્યયન કાર્યક્રમ તૈયાર કરવા માટે હોલેન્ડે નીચાનાં સિદ્ધાંતો રજુ કર્યા છે.
  - દરેક પ્રતિચારને તાત્કાલિક પ્રતિપુષ્ટિ મળવી જોઈએ.
  - માત્ર ખુલ્લા પ્રતિચારોને યોગ્ય રીતે પ્રતિપુષ્ટિ આપવી.
  - ભૂલોની અધ્યયન પર વિપરીત અસર થાય છે.
  - પ્રગતિ નાના ક્રમિક પગલાંઓમાં આગળ વધવી જોઈએ.
  - વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવતી મદદ ધીરે ધીરે ઘટાડવી જોઈએ.
  - અમૂર્ત ખ્યાલો માટે સઘન ભેદબોધ તાલીમ જરૂરી છે.

6.8 અભિક્રમિક અધ્યાપન :

અભિક્રમિક અધ્યાપન સાથે પ્રાચીન ગ્રીક તત્વ ચિંતકો તથા મનોવૈજ્ઞાનિકો પાવલો અને થોર્નડાઈકના નામ તેની પાયાની સંકલ્પના રજૂ કરવાના સંદર્ભમાં જોડાયેલ છે. સોક્રેટીસ સૌથી પહેલો અભિક્રમ તૈયાર કરનાર હતો તેણે ભૂમિતિમાં અભિક્રમ તૈયાર કર્યો હતો. સોક્રોટિસની પદ્ધતિનો મુખ્ય હેતુ તપાસ હતો વિષયવસ્તુને નાનાં સોપાનોમાં વિભાજીત કરવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીની સતત સામેલગીરી માટે તેને સત પ્રતિપુષ્ટિ પુરી પાડવામાં આવતી હતી.

6.9 અભિક્રમિત અધ્યાપનનો અર્થ :

અભિક્રમિત અધ્યાપન એ સ્વ-અધ્યાપનની પ્રવિધિ છે. તે અધ્યાપનની શ્રેણીમાં ગોઠવાયેલું હોય છે. તેમ છતાં અધ્યયનની ફરજિયાતપણે અધ્યેતા પર છે. સ્વ-અધ્યયનને મદદ કરવા અધ્યેતાન ભિન્ન પ્રયુક્તિઓ જેવી કે પુસ્તિકાઓ મશીન વગેરે મારફત નિયંત્રિત પરિસ્થિતિમાં બૌદ્ધિક, સાંવેગિક અને મનોસ્નાયકી અનુભવલો મળે તેવી રીતે અભિક્રમિત અધ્યાપન સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવે છે.

સ્કિનરે તેના 'કારક અભિસંધાન' સિદ્ધાંતનાં આધારે અધ્યયનને અસરકારક બનાવવા ટીચીંગ મશીન વિકસાવ્યું આ મશીન સાથે જ સાહિત્ય ઉપયોગમાં લેવાય છે. તે અભિક્રમીત અધ્યયન તરીકે ઓળખાય છે. તે માટેના કેટલાંક કારણો આ પ્રમાણે છે.

- વિષયવસ્તુને અધ્યેતા સરળતાથી ગ્રહણ કરી શકે તેવા નાના ટુકડાઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. જેને કેમ કે ફરમો કહે છે. અધ્યેતા એ એક પછી એક ફરમા પર આગળ વધવાનું તેની આ પ્રગતિ દરેક ફરમામા આપેલ અનાત્મલક્ષી પ્રકારના પ્રશ્નોન જવાબોમાં તેની સિદ્ધિ પર આધાર રાખે છે.

- દરેક પ્રશ્ન પૂછેલા પર અધ્યેતાને પ્રતિપુષ્ટિ આપવામાં આવે છે જવાબનાં સાચા-ખોટા પણ અંગેની માહિતી અધ્યેતાને અધ્યયનમાં આગળ વધવા મદદ કરે છે.
- અભિક્રમિત અધ્યાપનમાં અધ્યેતાએ અધ્યયન પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રીતે સામેલ થવું પડે છે.
- અધ્યેતાની પ્રગતિનું સતત મોનિટર થાય છે. અભિક્રમ અને અધ્યેતા એમ બંનેની નબળાઈઓના સંદર્ભમાં ચકાસણી થાય છે.

6.10 અભિક્રમિત અધ્યાપનની લાક્ષણિકતાઓ :

અભિક્રમિત અધ્યાપનની લાક્ષણિકતાઓ આ પ્રમાણે છે.

- તે અધ્યેતાઓનું ધ્યાન એક સમયે મર્યાદિત અધ્યયન વસ્તુ પર કરે છે. આ મર્યાદિત અધ્યયન વસ્તુને ફરમો કહે છે. અધ્યયન વસ્તુ નાનું હોવાથી ભૂલોને ટાળી શકાય છે.
- તેમાં અધ્યયન વસ્તુના પ્રત્યેક ટૂકડા પર પ્રતિચાર જરૂરી છે.
- તેમાં દરેક પ્રતિચાર પછી તરત જ પરિણામ આપવામાં આવે છે જો તેનો જવાબ ખોટો હોય તો તેની ભૂલનું કારણ તે સહેલાઈથી જાણી શકાય છે.
- તેમાં દરેક અધ્યેતાને પોતાની ઝડપે પ્રતિચાર આપતી છૂટ મળે છે તેની અધ્યેતાને વૈયક્તિક અધ્યયનની તક મળે છે. આમ અહીં વ્યક્તિગત ભિન્નતાનો સ્વીકાર થાય છે.

6.11 અભિક્રમના પ્રકારો બે પ્રકારો છે.

(1) રૈખિક અભિક્રમ :

રૈખિક - અભિક્રમમાં તમામ અધ્યેતાઓ સમાન ફરમાઓ વાંચે છે અને તેના પર પ્રતિચારો આપે છે. ફરમાઓની શ્રેણી રૈખિક છે અર્થાત્ તમામ અધ્યેતાઓએ એક જ માર્ગને અનુસરવાનો છે. અધ્યેતાએ એક ફરમા પછી બીજા ફરમા પર જવાનું છે અને ક્રમિક રીતે આખો પ્રોગ્રામ પૂરો કરવાનો છે.

ઉદાહરણ તરીકે :

ફરમો	વિગત	સાચો જવાબ
1.	અભિક્રમિત અધ્યાપનના વિવિધ પાસાઓ આ પ્રમાણે છે.	
	(1) તે ..... અધ્યાપન પૂરું પાડે છે.	વૈયક્તિક
	(2) તે ખ્યાલનો વિકાસ ..... કરે છે.	નાના પગલામાં
2.	હવે આપણે અભિક્રમિત સાહિત્ય શી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે તે જોઈને અધ્યયન વસ્તુને નાના ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. આ દરેક નાનો ..... મુદ્દો કહેવાય છે.	શૈક્ષણિક
3.	ઉદાહરણ તરીકે આપણે જોયુ છે કે અભિક્રમિત અધ્યાપનનો એક સિદ્ધાંત છે "વૈયક્તિક અધ્યાપન" આ શૈક્ષણિક મુદ્દો છે "પ્રતિપુષ્ટિનો સિદ્ધાંત" એ અભિક્રમિત અધ્યાપનનો બીજો ..... છે.	શૈક્ષણિક મુદ્દો
4.	'છોડનાં બાહ્ય લક્ષણો' એકમમાં પૂર્ણ પડ મૂળ, ફૂલો ..... વગેરે થશે	શૈક્ષણિક મુદ્દા
5.	જેવી રીતે નિબંધ એ ફકરાઓનો ગણ છે. તેવી રીતે અભિક્રમિત અધ્યાપન સાહિત્ય .... નો ગણ છે.	શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ

રૈખિક અભિક્રમિત સાહિત્યની લાક્ષણિકતાઓ આ પ્રમાણે છે.

- વિષય તાર્કિક ક્રમમાં રજુ કરવામાં આવે છે તે સરળથી સંકુલ તરફ આગળ વધે છે.
- દરેક ફરમામા એકકે એકથી વધારે પ્રશ્નો મુકવામાં આવે છે.
- અધ્યેતા દરેક પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે અને નિયત કરેલા અધ્યાપન હેતુઓ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી ક્રિયા ચાલુ રાખે છે. વિષયવસ્તુ એવી રીતે ગોઠવેલો હોય છે કે દરેક તબક્કે તેને તે વધુ અમૂર્ત અને કઠિન તરફ આગળ વધે તે પહેલ પુરતો મહાવરો મળે છે.
- રૈખિક અભિક્રમિત અધ્યાપનનું અન્ય એક એક અગત્યનું લક્ષણ છે. અધ્યેતા પાસેથી અપેક્ષિત જવાબ મેળવવા કરવામાં આવતી મદદનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો તે છે. કરવામાં આવતી મદદ એ વિદ્યાર્થીને સાચો જવાબ આપવામાં માટે આપવામાં આવતો પૂરક ઉદ્દીપક, સંકેત કે મદદ છે. તેમાં અધ્યેતા આગળ વધે છે. આ મદદ ધીમે-ધીમે ઘટાડવામાં આવવામાં આવે છે. જ્યારે અધ્યેતા સ્વતંત્ર રીતે જવાબ આપવા સક્ષમ બને છે ત્યારે બંધ કરવામાં આવે છે. તેનાથી અધ્યેતાની ભૂલો ટાળી શકાય છે. રૈખિક અભિક્રમમાં ફરમાઓની ગોઠવણી નીચે પ્રમાણે થયેલ છે.

(ફરમો -1) → (ફરમો - 2) → (ફરમો - 3) → (ફરમો - 4)

(2) પ્રશાખા અભિક્રમ :

પ્રશાખા અભિક્રમમાં એકથી વધુ માર્ગોને અનુસરવાના હોય છે. રૈખિક અભિક્રમની માફક જો અધ્યેતા પ્રત્યેક પ્રશ્નોનો જવાબ સાચો આવેતો તે એક પછી એક ફરમા પર વિના અવરોધે આગળ વધે છે. આમ પ્રશાખા અભિક્રમ રૈખિક અભિક્રમ બની જાય છે. પરંતુ અધ્યેતા જવાબ ખોટો આપે તો તેને પૂરક ફરમા પર જવાનું કહેવામાં આવે છે. જે તેને ઉપચારાત્મક શિક્ષણ સાથે છે. પ્રશાખા અભિક્રમમમાં ફરમાઓની ગોઠવણી થયેલ છે.

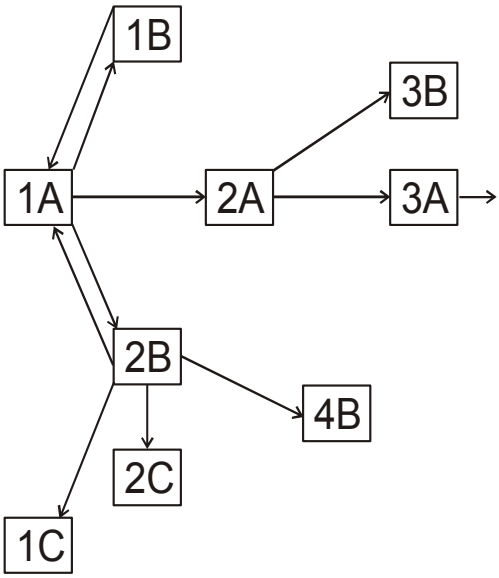

ઉપરોક્ત આકૃતિ અનુસાર અધ્યેતા ફરમા - IA થી પ્રારંભ કરે છે. તે ફરમામા આવેલી વિગત વાંચે છે અને તેના બહુવિકલ્પ પ્રકારના પ્રશ્નો જવાબ ખોટો હશે તો તેણે ઉપચારાત્મક ફરમામાં અધ્યેતાને ખ્યાલ આપવામાં આવે છે કે તેણે આપેલ જવાબ ખોટા શા માટે છે.

અભિક્રમ તૈયાર કરવામાં સોપાનો અભિક્રમ લખવાનાં મુખ્ય ત્રણ સોપાનો છે.

(1) તૈયારી

(2) અભિક્રમ લખવો

(3) અભિક્રમની અજમાયશ અને સુધારણા

- આ પ્રત્યેક સોપાને શિક્ષક નીચે પ્રમાણેનાં કાર્યો કરે છે.

તૈયારી : આ સોપાન દરમિયાન શિક્ષક :

(1) શૈક્ષણિક મુદ્દો કે એકમ પસંદ કરે છે.

(2) વિષયવસ્તુની રૂપરેખા તૈયાર કરે છે.

(3) અધ્યાપનના હેતુઓ તૈયાર કરે છે.

(4) અત્યવર્તન માટે કસોટી તૈયાર કરે છે.

અભિક્રમ લખવો : અભિક્રમ લખવામાં શિક્ષક નીચેના કાર્યો કરે છે.

(1) વિષયવસ્તુને ફરમાના રૂપમાં રજુ કરે છે.

(2) દરેક ફરમા માટે પ્રશ્નો તૈયાર કરે છે.

(3) દરેક પ્રશ્નનો સાચો જવાબ તૈયાર કરે છે.

(4) સાચા જવાબો માટે મદદ કરવા Prompts તૈયાર કરે છે.

(5) ફરમાઓને ચોક્કસ શ્રેણીમાં ગોઠવે છે.

- **અજમાયશ :**

તૈયાર થયેલ અભિક્રમને 50 કે વધુ પાત્રો પર અજમાવી જુએ છે. આ અજમાયશ દ્વારા મળેલ માહિતીનાં આધારે દરેક ફરમાની ભૂલોનો દર નક્કી કરવામાં આવે છે.

તેની ગણતરી નીચેના સૂત્ર અનુસાર કરવામાં આવે છે.

$$\text{ભૂલનો દર} = \frac{\text{કુલ ભૂલ} \times 100}{\text{કુલ ફરમાની સંખ્યા} \times \text{જવાબ આપનાર પાત્રોની સંખ્યા}}$$

6.12 અભિક્રમિત અધ્યાપનના ફાયદા

(1) અધ્યેતા જ્યારે અભિક્રમનો ઉપયોગ કરતો હોય ત્યારે સતત સક્રિય હોય છે.

(2) અભિક્રમિત અધ્યાપન એ હકીકતમાં વૈયક્તિક અધ્યયન છે.

(3) તાત્કાલિક પ્રતિપુષ્ટિ અધ્યેતાને પોતાનો જવાબ સાચો છે કે ખોટો તે જણાવવામાં મદદ કરે છે.

(4) અભિક્રમો વધારે કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

(5) દરેક ફરમો તેની અજમાયશના અંતે અસરકારક પૂરવાર થયેલો છે.

(6) અભિક્રમ માનવ નથી આથી તેનો ઉપયોગ દિવસના કોઈપણ સમયે કરી શકાય છે.

6.13 અભિક્રમિત અધ્યાપનની મર્યાદાઓ :

(1) એકવાર તેની નવીનતા ખતમ થઈ જાય અને જો શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થી વધારે પડતી ભૂલો કરે તો વિદ્યાર્થી તેમાંથી રસ ગુમાવી દે છે - તે પાછળથી પ્રતિપુષ્ટિ અધ્યયનને પ્રવેગી બનાવી શકતી નથી.

(2) વિદ્યાર્થીઓની કલ્પનાશક્તિને મર્યાદિત બનાવે છે.

(3) કારક અભિસંધાન કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં સફળ જોવા મળ્યું છે. બધા વિદ્યાર્થીઓમાં તે સફળ પુરવાર થયું નથી.

(4) વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યક્તિત્વ અને સંબંધો વિકસાવવા માટે વિદ્યાર્થી શિક્ષક વચ્ચેના પરસ્પરના સંપર્ક માટે બિલકુલ તક નથી.

6.14 કમ્પ્યૂટર સાહિત્ય અધ્યયન

માહિતી ટેક્નોલોજીના વિકાસે વર્ગખંડની બહાર શિક્ષણનાં ક્ષેત્ર પર અસર કરી છે. માહિતીના અગત્યના સાધન તરીકે તેણે શિક્ષકની ભૂમિકાને વિસ્તૃતત કરી છે. વૈયક્તિક અધ્યયનને અસરકારક

બનાવ્યું છે. અને અધ્યેતા-સ્વાતંત્ર્યમાં - વધારો કર્યો છે. અત્રે કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનનો અર્થ પરિસ્થિતિઓ અને તેના ફાયદાઓની ચર્ચા કરી છે.

- **કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનનો અર્થ :**

કમ્પ્યુટર માહિતીનો સંગ્રહ કરે છે પ્રક્રિયા કરે છે. અને જરૂર પડે ત્યારે અને જે સ્વરૂપમાં જોઈએ તે સ્વરૂપમાં પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અધ્યયન પ્રક્રિયામાં કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનમાં (CAL) જ્યારે અધ્યેતા કમ્પ્યુટર સાથે આંતરક્રિયા કરે છે. ત્યારે તેણે આપેલો જવાબ સાચો છે. કેમકે તેની જાણ કરે છે. જો જવાબ સાચો હોય તો અધ્યેતા આગળ વધે છે. જો જવાબ ખોટો હોય તો તેને સ્વાધ્યાય ફરીથી કરવાનું કહેવામાં આવે છે. અધ્યેતાની જરરિયાતો, લાક્ષણિકતાઓ, કૌશલ્યો ક્ષમતાઓ અને અધ્યયનની ઝડપને ધ્યાનમાં લઈ અધ્યેતાના અધ્યયનને વધુ વૈયક્તિક બનાવે છે. તે દ્વિમાર્ગી પ્રત્યાયન પૂરું પાડે છે. અને શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં અધ્યેતા અને અધ્યયન પેકેજ વચ્ચે જીવંત આંતરક્રિયાને ઉદ્દીપ્ત કરે છે.

- **કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનની ભિન્ન પરિસ્થિતિઓ**

કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનનાં ઘણાં સ્વરૂપો છે અહીં કેટલીક પરિસ્થિતિઓની ચર્ચા કરી છે.

(1) અધ્યેતાને એક અભ્યાસક્રમનું કે એકમનું પૂર્ણ પેકેજ કમ્પ્યુટર મારફત આપવામાં આવે છે. તે અધ્યેતાની તમામ બાબતોની નોંધ રાખે છે. વિવિધ સ્વાધ્યાયો અને મહાવરા દ્વારા માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. અને ધીમા અધ્યેતાઓ માટે કેટલાક ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમો આવે છે. શિક્ષક અધ્યેતાની પ્રગતિ અને સિદ્ધિ અંગેની માહિતી કમ્પ્યુટર મારફતે મળે છે.

કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ અધ્યેતાઓને અનુરૂપનાં સ્વરૂપમાં અધ્યયન પરિસ્થિતિ પુરી પાડે છે.

6.15 કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનના ફાયદા :

(1) અધ્યેતાને કમ્પ્યુટર સાથે આંતરક્રિયા કરવાનું પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય મળે છે.

(2) અધ્યેતા પોતાની ઝડપે આગળ વધી શકે છે. અને દરેક સોપાનને અધ્યેતાને આંતરક્રિયાત્મક ટર્મિનલ મારફથ કમ્પ્યૂટર વડે પ્રતિપુષ્ટિ મળે છે જે અધ્યેતાને આંતરક્રિયા કરવા અને કમ્પ્યુટર વડે વધુ શીખવા પ્રેરણા પૂરું પાડે છે.

(3) અધ્યયનની સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન અધ્યેતા સક્રિય રહે છે. આથી રૂઢિગત વ્યાખ્યાનમાં જોવા મળતી વિદ્યાર્થીની નિષ્ક્રિયતા અહીં દૂર થાય છે.

(4) અધ્યેતાને ક્યારેક હતોસ્તાહ કરવામાં આવતો નથી કારણ કે કમ્પ્યુટર ક્યારેય ગુસ્સે થતું નથી.

(5) કમ્પ્યુટર અધ્યેતાની ઝડપ વગેરે અંગેની માહિતીની નોંધ પણ રાખે છે.

(6) કમ્પ્યુટર વડે અધ્યેતાની પ્રગતિ સમયે નોંધવામાં આવે છએ. અને જ્યારે જરૂરી જણાય તો વ્યક્તિગત અધ્યેતા માટે અધ્યયન યોજનામાં સુધારો સુચવે છે.

(7) યોગ્ય રીતે આયોજિત પાઠ વડે કૌશલ્યોનો સારી રીતે મહાવરો કરી શકાય છે.

(8) અનુરૂપણનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

(9) તર્ક અને નિર્ણય ઘડતર ક્ષમતાનો વિકાસ કરી શકાય છે.

- **કમ્પ્યુટર સાહિત્ય અધ્યયનના અસરકારક ઉપયોગ માટેની શરતો**

કમ્પ્યુટરના ઉપયોગની અસરકારકતા કે સફળતા કમ્પ્યુટરમાં દાખલ કરેલ અધ્યયન પેકેજનાં પ્રકાર અને ગુણવતા પર આધારિત છે. આ પેકેજ ઉચ્ચ કક્ષાનું અધ્યયન પૂરું પાડવું પાડવાની સાથે અધ્યેતાએ અધ્યયનમાં રુચિ અને પ્રેરણા જાળવી રાખવી જોઈએ.

- **સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય :**

વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપનના હેતુઓને અનુરૂપ અનુભવો આપવાનાં એક માધ્યમ તરીકે પાઠ્યપુસ્તકનો ઉપયોગ અને સામાન્ય ઘટના છે. પરંતુ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ વિષયવસ્તુ જ્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને સમજાવે ત્યારે.

આથી અધ્યયન વસ્તુ એવા સ્વરૂપમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે કે જેને સમજવામાં શિક્ષકની મદદની જરૂર ન હોય.

(1) અધ્યયનના પ્રત્યેક એકમ પર સ્વ-અધ્યયન સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક રીતે વિકસાવવું.

(2) સ્વ- અધ્યયન સાહિત્યનો અસરકારક રીતે અમલ કરવો.

- **સ્વ - અધ્યયન સાહિત્યનું મહત્ત્વ :**

(1) તે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ અને પાઠ્યપુસ્તક એમ બેવડી ભૂમિકા ભજવે છે.

(2) વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ પ્રત્યે અભિમુખ કરે છે.

(3) વિદ્યાર્થીને પોતાની પ્રગતિનો ખ્યાલ તાત્કાલિક આપે છે પરિણામે સ્વ પ્રતિપુષ્ટિ પૂરી પાડે છે.

(4) અધ્યયન વસ્તુ ચોક્કસ ક્રમમાં ગોઠવાયેલ હોવાથી બોધાત્મક સંરચનામાં અધ્યયિત વસ્તુ વધારે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે.

(5) અધ્યેતાને પોતાની ઝડપે અને પોતાની અનુકૂળતાએ અધ્યનન કરવાની તક આવે છે.

(6) તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને પોતાની શક્તિઓનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવાનો અવકાશ હોય છે.

6.16 સારાંશ :

સમગ્ર એકમમાં સારાંશ અનેક રીતે રજુ કરવામાં આવે છે તે મહત્ત્વના શબ્દોની યાદી રૂપે હોઈ શકે ઓળખયાદીનાં રૂપમાં હોઈ શકે કે શૈક્ષણિક મુદ્દાઓની યાદી સ્વરૂપે હોય તેનો હેતુ સમગ્ર એકમના વિષયવસ્તુને ઝડપથી અને એક સાથે અધ્યેતા સામે રજૂ કરવાનો હોય છે.

6.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- **નીચે પ્રમાણેની ખાલી જગ્યા પૂરો**

(1) તે ..... અધ્યાપન પૂરું પાડે છે. (વૈયક્તિક, શૈક્ષણિક)

(2) રૈખિક અભિક્રમની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

- **નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો (ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે** **(12)**

પ્ર.1 વૈયક્તિક અધ્યયન માટે સાહિત્ય તૈયાર કરવા માટેના સ્કિનરના સિદ્ધાંતો સમજાવો.

મુદ્દાઓ :

(1) અભિક્રમિત અધ્યયન

(2) અભિક્રમિત અધ્યયનો અર્થ

(3) અભિક્રમિત અધ્યાપનની લાક્ષણિકતાઓ

(4) અભિક્રમના પ્રકારો

(5) અભિક્રમ તૈયાર કરવાનાં સોપાનો

(6) અભિક્રમિત અધ્યાપનના ફાયદા

(7) અભિક્રમિત અધ્યાપનની મર્યાદાઓ

પ્ર.2 કમ્પ્યૂટર સાહિત્ય અધ્યયનનો અર્થ અને ફાયદાઓની ચર્ચા કરો.

(1) કમ્પ્યૂટર અધ્યયનનો અર્થ

(2) કમ્પ્યૂટર સાહિત્ય અધ્યયનની ભિન્ન પરિસ્થિતિઓ.

(3) અધ્યેતાને કમ્પ્યૂટર સાથે

(4) કમ્પ્યૂટર અધ્યેતાની સિદ્ધિ

- **ટૂંકા પ્રશ્નો** **(6)**

  (1) વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિની ધારણાઓ જણાવો.

  (2) સ્વ-અધ્યયન સાહિત્યનું મહત્ત્વ

- **અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો** **(2)**

  (1) પ્રશાખા એટલે શું ?

  (2) ફરમો -1 શું દર્શાવે છે ?

- **હેતુલક્ષી પ્રશ્નો** **(1)**

(1) સ્કિનરે કયા પક્ષી પર પ્રયોગ કર્યો હતો

(A) કબૂતર (B) ચકલી

(C) મોર (D) પોપટ

(2) છોડના બાહ્ય લક્ષણો એકમમાં પૂર્ણ થડ, મૂળ ફૂલો વગેરે .... થશે.

(A) શૈક્ષણિક મુદ્દા (B) શૈક્ષણિક

(C) વૈયક્તિક (D) શિક્ષક

6.18 સ્વાધ્યાય

(1) સ્વ અધ્યયન સાહિત્યના અસરકારક અમલીકરણ માટે શી બાબતો શિક્ષકે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 7

અધ્યયન શૈલી

: રૂપરેખા :

7.1 ઉદ્દેશો

7.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

7.3 પ્રસ્તાવના

7.4 અધ્યયનશૈલીની સંકલ્પના

7.5 અધ્યયનશૈલીઓનું વર્ગીકરણ

- વિટકીન અને ગુડઈનફનું અધ્યયનશૈલી વર્ગીકરણ
- મેકડોફનું અધ્યયનશૈલી વર્ગીકરણ
- મૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણ કરનારા અધ્યેતાઓ
- અમૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણ કરનાર
- સક્રિય પ્રક્રિયા કરનારાઓ
- ચિંતનાત્મક પ્રક્રિયા કરનારો
- પાઠ્યક્રમ
- અધ્યાયન
- મૂલ્યાંકન

7.6 VAK અધ્યયનશૈલી વર્ગીકરણ

- દૃશ્ય અધ્યેતાઓ
- શ્રાવ્ય અધ્યેતાઓ
- ક્રિયાત્મક અધ્યયન
- મેયર્સ - બ્રિઝનું અધ્યયનશૈલી વર્ગીકરણ
- બહિર્મુખતા
- અતઃ સુઝયુક્ત
- સંવેદનયુક્ત
- વિચારક
- નિર્ણયકર્તા

7.8 કોર્બનું અધ્યયન શૈલીઓનું વર્ગીકરણ

- મૂર્ત અનુભવ
- વિકેન્દ્રીત
- અનુકલાત્મક
- સક્રિય પ્રયોગ
- અમૂર્ત સંકલ્પના
- ચિતનાત્મક અવલોકન

- પરિચારનાત્મક વિચારક

7.9 અધ્યયનશૈલીને સુંસગત શિક્ષણ યોજના

- શ્રાવ્ય અધ્યેતા
- ક્રિયાત્મક
- બર્હિમુખી અધ્યેતા
- TAPP પદ્ધતિ
- અંતર્મુખી અધ્યેતા
- સંવેદન યુક્ત અધ્યેતા
- ATA પદ્ધતિ એટલે શું
- A.O પદ્ધતિ એટલે શું ?

7.10 અધ્યયન શૈલી સંકલ્પનાનો ઉપયોગ કરવા સહભાગી અસર

- સામાન્ય રીતે એવું માનવુ
- વિદ્યાર્થીઓ
- કેટલાક શિક્ષકો

7.11 સારાંશ

7.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

7.13 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

7.14 સ્વાધ્યાય

7.1 ઉદ્દેશ્યો

- અધ્યયનશૈલીની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી શકશે.
- અધ્યયનશૈલી અંગે વિવિધ સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી શકશો.
- અધ્યયનશૈલી અને અધ્યયન પ્રક્રિયા વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરી શકશો.
- ભિન્ન અધ્યયનશૈલીને અનુરૂપ અધ્યાપન યોજવાનું આયોજન કરી શકશો.
- ભિન્ન અધ્યયનશૈલીને અનુરૂપ અધ્યાપન
- યોજનાનું આયોજન કરી શકશો.

7.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

(1) બહિર્મુખતા - અંતર્મુખતા

(2) નિર્ણયકર્તા - પ્રત્યક્ષીકરણ

(3) ચિંતનાત્મક - અવલોકન

(4) અનુકૂલનાત્મક - સંવેદન અને ક્રિયા

(5) મૂર્તઅનુભવ - સંવેદન

7.3 પ્રસ્તાવના :

મનોવૈજ્ઞાનિકોએ એવું અનુભવ્યું છે કે અધ્યેતાઓ ચોક્કસ અધ્યયન પરિસ્થિતિ પ્રત્યે ચોક્કસ અભિગમ ધરાવે છે. અર્થાત્ પરિસ્થિતિમાં ભિન્ન અધ્યેતાએ અધ્યયન તથા અભ્યાસના ભિન્ન અભિમગમો ધરાવે છે. આ ભિન્ન અભિગમોને અધ્યયનશૈલી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અભિગમોમાં એક સામાન્ય હકીકત છે. અધ્યયન પરિસ્થિતિમાં અધ્યેતાઓ જે માહિતી સંસ્કરણ કરે

છે. તેના સ્તરમાં તફાવત હોય છે આમ અધ્યેતાઓના અધ્યયન માટેનો ભિન્ન અભિગમોનો સ્વીકાર મનોવૈજ્ઞાનિકોએ સ્વીકાર્યો છે.

7.4 અધ્યયનશૈલી : સંકલ્પના

અધ્યેતાના અધ્યયન અને અભ્યાસ અંગેના અભિગમને અધ્યયન શૈલી કહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો અધ્યયન શૈલીના સાલ્જો અધ્યયન પસંદગી શબ્દ પ્રયોજે છે. વૂલફોક : (1998) અધ્યયન શૈલીઓ અને અધ્યયન પસંદગીઓ વચ્ચે સુક્ષ્મ ભેદ રેખા સ્વીકારે છે. તેના જણાવ્યા પ્રમાણે અધ્યયન શૈલીઓ. અને અધ્યયન પસંદગીઓ વચ્ચે સુક્ષ્મ ભેદરેખા સ્વીકારે છે. તેના જણાવ્યા પ્રમાણે અધ્યયન શૈલીઓ એ અધ્યયન અને અભ્યાસ પ્રત્યે વ્યક્તિના ચોક્કસ અભિગમો છે.

અધ્યયન પસંદગીઓ એ અધ્યેતા દ્વારા અધ્યયન અને અભ્યાસ માટે પસંદ કરેલ માગે છે. જેમકે શબ્દોના બદલે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવો એકલા કામ કરવાને બદલે અન્યોની સાથે કામ કરવું.

7.5 અધ્યયન શૈલીઓનું વર્ગીકરણ :

અધ્યયન શૈલી અંગે મનોવૈજ્ઞાનિકોએ અધ્યયન શૈલીને ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે અધ્યયન શૈલીઓનું અલગ-અલગ માપદંડો અનુસાર વર્ગીકરણ થયું છે. અહિં આપણે આવા કેટલાંક વર્ગીકરણોનો પરિચય મેળવીશું.

- **માર્ટન અને સાલ્જોનું અધ્યયનશૈલી વર્ગીકરણ :**

અધ્યયન શૈલીનો સૌથી વધુ સ્વીકૃત ખ્યાલ માર્ટન અને સાલ્જોએ રજુ કરેલ માહિતી સંસ્કરણ આધારિત ખ્યાલ છે. તેમણે ક્રિક અને લોબાર્ટ (1972) પ્રક્રિયા સ્તર સિદ્ધાંતના આધારે અધ્યેતાઓના બે પ્રકાર રજુ કર્યો.

(1) ઉંડાણપૂર્વક પ્રક્રિયા કરનારા અધ્યેતા

(2) ઉપર છલ્લી સપાટીઓ - સપાટીએ

અધ્યયન કરનારા અધ્યેતાઓ પહેલા પ્રકારનાં અધ્યેતાઓ અધ્યયન સાહિત્ય રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને શીખેલા નવા વસ્તુને પૂર્વજ્ઞાન સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરિણામે આવા અધ્યેતાઓમાં અર્થપૂર્ણ અધ્યયન થાય છે.

- **વિટડીન અને ગુડઈનફનું અધ્યયનશૈલી વર્ગીકરણ**

અધ્યયન શૈલીઓનું બીજું વર્ગીકરણ વિટકીન અને ગુડઈનફે (1981) માં રજુ કર્યુ છે. તેમનાં સિદ્ધાંત અનુસાર અધ્યેતાઓ બે પ્રકારના છે.

(1) ક્ષેત્ર આધારિત

(2) ક્ષેત્ર સ્વતંત્ર

- **મેક ડોનફનું અધ્યયન શૈલી વર્ગીકરણ**

મેક ડોનફના વિચારો અનુસાર અધ્યેતાઓનો વારસો, ઉછેર અને પ્રવર્તમાન પર્યાવરણની જરૂરિયાતમાં ભિન્નતાને પરિણામે ભિન્ન અધ્યેતાઓમાં માહિતીનું પ્રત્યક્ષીકરણ અને માહિતીની પ્રક્રિયા ભિન્ન હોય છે. આથી અધ્યેતાઓની પ્રત્યક્ષીકરણ અને પ્રક્રિયામાં ભિન્નતા અનુસાર અધ્યેતાઓના પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે.

(1) મૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણ કરનાર અધ્યેતાઓ :

અધ્યેતાઓ ક્રિયા સંવેદન અને લાગણી દ્વારા પ્રત્યક્ષ અનુભવથી માહિતીને ગ્રહણ કરે છે.

(2) અમૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણ કનાર અધ્યેતાઓ.

આ અધ્યેતાઓ વિશ્લેષણ અવલોકન અને વિચાર મારફત માહિતીને ગ્રહણ કરે છે.

- **સક્રિય પ્રક્રિયા કરનારાઓ :**

  આ અધ્યેતાઓ નવી માહિતીનો તાત્કાલિક ઉપયોગ કરીને અનુભવનો અર્થ મેળવે છે.

- **સક્રિય પ્રક્રિયા કરનારાઓ :**

  આ અધ્યેતાઓ નવી માહિતીનો તાત્કાલિક ઉપયોગ કરીને અનુભવનવો અર્થ મેળવે છે.

- **ચિંતનાત્મક પ્રક્રિયા કરનારાઓ :**

  આ અધ્યેતાઓ નવા અનુભવ પર ચિંતન કરીને અને તેના પર વિચાર કરીને અર્થ મેળવે છે.

  - શૈલી સિદ્ધાંતનો આ પ્રમાણે છે

(1) પાઠ્યક્રમ :

શિક્ષક પ્રશિક્ષકોએ પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરતી વખતે રૂઢિગત કૌશલ્યો જેવા કે તર્ક, અને સમસ્યા ઉકેલ ઉપરાંત અંતઃ સૂઝ લાગણી, સંવેદન, કલ્પના વગેરેને સ્થાન આપવું જોઈએ.

(2) અધ્યાપન :

શિક્ષકે અનુભવ, ચિંતન, કલ્પના અને પ્રયોગના ભિન્ન સંયોજનોનો ઉપયોગ કરીને ચારેય અધ્યયન શૈલીનો સમન્વય થઈ શકે તેવી અધ્યાપન યોજવા તૈયાર કરવી જોઈએ.

(3) મૂલ્યાંકન :

'સંપૂર્ણ સમજ' અને તમામ અધ્યયન શૈલીના વિકાસ પર કેન્દ્રિત વિવિધ મૂલ્યાંકન પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

7.6 VAK અધ્યયન શૈલી વર્ગીકરણ :

આ વર્ગીકરણ માહિતીને ગ્રહણ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતા સંવેદન અંગેની પસંદગીના અગ્રતાક્રમ પર આધારિત છે આના પ્રમાણે ત્રણ

(1) દશ્ય અધ્યેતાઓ

(2) શ્રાવ્ય અધ્યેતાઓ

(3) ક્રિયાત્મકઓ

(4) દશ્ય અધ્યેતાઓની ઓળખ

- પુસ્તકો અને ચિત્રો જોવા ગમે છે.
- આસપાસનાં પર્યાવરણમાં સ્વચ્છતા ગમે છે.
- જે વસ્તુ જોયેલી હોય તે યાદ રાખે છે.
- સામેની વ્યક્તિના ડ્રેસીગને ઝીણવટથી જોઈ
- કબાટમાં કઈ વસ્તુ ક્યા મુકાયેલી છે તે યાદ રાખી શકે છે.
- તેને વાચાની મુશ્કેલી હોઈ શકે છે.
- તે શિક્ષકના ચહેરાને ઈરાદાપૂર્વક જોઈ શકે છે.
- વર્ગમાં ભાગ્યેજ બોલે છે અથવા ખુબ જ ઓછા શબ્દોમાં જવાબ આપે છે.
- તે દશ્ય અધ્યેતાછે. 60 ટકા લોકો દશ્ય અધ્યેતા હોય છે.
- દશ્ય અધ્યેતાઓની લાક્ષણિકતાઓ :

લાક્ષણિકતાઓ

ક્ષમતાઓ — નબળાઈઓ

- તે દશ્ય અધ્યેતાઓ છે 60 ટકા લઈ એ વ્યક્તિ દશ્ય અધ્યેતા છે.

લાક્ષણિકતાઓ

ક્ષમતાઓ	નબળાઈઓ
- તેઓ જે જુએ છે અને વાંચે છે.	- તેઓ જે સાંભળે છે તે લાંબા સમય સુધી યાદ રાખી શખતા નથી.
- તે યાદ રાખે છે.	- લખેલી માહિતી સિવાય માહિતીનું તેમને માટે મહત્ત્વ નથી.
- આબેહૂબ કલ્પના કરી શકે	- નામો યાદ રાખવામાં મુશ્કેલી
- રંગોનો ઉપયોગ કરી શકે	
- ઉત્સુક વાચક	
- શબ્દ કે ચિત્ર સ્વરૂપમાં વિચારી શકે	
- ચહેરાઓ યાદ રાખી શકે	
- યાદીઓ બનાવવી ગમે છે.	

- **શ્રાવ્ય અધ્યેતાઓ :**

  આ અધ્યેતાઓની ઓળખ અને લાક્ષણિકતા આ પ્રમાણે છે.

  - શ્રાવ્ય અધ્યેતાઓની ઓળખ - જે અધ્યેતાઓ
  - સતત બોલ્યા કરે છે.
  - સારી રીતે વાર્તા કરે છે.
  - હસ્તાક્ષરો નબળા છે.
  - તેને જે કહેવામાં આવે તે અક્ષરશઃ પુન બોલી શકે છે.
  - સમય અને સ્થળનું નબળું પ્રત્યએક્ષીકરણ છે. તે બાળક શ્રાવ્ય અધ્યેતા છે.
  - 30% લોકો શ્રાવ્ય અધ્યેતા છે.
  - શ્રાવ્ય અધ્યેતાની લાક્ષણિકતાઓ

લાક્ષણિકતાઓ

ક્ષમતાઓ	નબળાઈઓ
- તેઓ જે સાંભળે છે તે યાદ રાખે છે.	- અવાજથી તેને અવરોધ આપે છે.
- તેઓ જ્યારે લખે ત્યારે બોલે છે.	- રમતો અને મિત્રો તેમને ચીડ ઉત્પન્ન કરે છે.
- તે સારા વક્તા હોઈ શકે	- તેમનું લખાણ બહુ સુવાચ્ય હોતું નથી.
- નામો યાદ રાખે	- ચેહરો ભૂલી જાય છે.
- જ્યારે તેઓ અન્યને સાંભળતા હોય ત્યારે	- જ્યાં સુધી સાંભળે નહી ત્યાં સુધી લખેલી માહિતીનો તે માટે અર્થ રહેતો નથી.
- તે જમણીબાજુ જુએ છે.	
- નાના જૂથમાં ચર્ચા કરવી ગમે છે.	

- **શ્રાવ્ય અધ્યેતાઓની લાક્ષણિકતાઓ**

  ક્રિયાત્મક અધ્યેતા આંકની ઓળખ :

  - દરેક સમયે હલનચલન કરતા હોય છે.

  - દરેક વસ્તુને સ્પર્શ કરતા હોય અને અનુભૂતિ કરતા હોય તે દોડતા - ચાલતા દીવાલોને દરવાજા વગેરે ને હાથ ઘસે છે.

- પોતાના હાથે કાર્ય કરવામાં આનંદ અનુભવે છે.
- રમતોમાં સાફ પ્રદર્શન કરે છે.
- અધ્યયન સાધનો તરીકે મૂર્ત પદાર્થનો ઉપયોગ જરૂરી છે.

◆ **ક્રિયાત્મક અધ્યેતાઓની લાક્ષણિકતાઓ :**

લાક્ષણિકતાઓ

ક્ષમતાઓ	નબળાઈઓ
- જ્યારે તેઓ ક્રિયા કરે છે ત્યારે શ્રેષ્ઠ રીતે યાદ રાખે છે.	- સાંભળેલું કે જોયેલુ ઓછું યાદ રાખી શકે છે.
- તેઓ માટે સ્પર્શ અને હલનચલન અગત્યના છે.	- વાંચતા શીખવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે.
- રમતો વધુ પસંદ છે.	- શબ્દોની જોડણીમાં નબળા હોય છે.
- અનુકરણ અને મહાવરાથી શીખે છે.	- વાંચવા માટે ઉત્સુક હોતા નથી.

- તેઓને તરવું, રાધવું, દોડવું, ખાવું નૃત્ય કરવું વગેરે ગમે છે.

7.7 મેયર્સ : બ્રિસ્કનું અધ્યયન શૈલી વર્ગીકરણ :

મેયર્સ : બ્રીઝે એક અધ્યયન શૈલી માપદંડ બનાવ્યો છે. જે અધ્યયન પસંદગીના જચાર પાસાં રજુ કરે છે. આ ચાર પાસાઓ આ પ્રમાણે છે.

બહિર્મુખતા : અંતર્મુખતા (2) સંવેદનયુક્ત

અંતઃ સૂઝયુક્ત વિચારક - લાગણીભાર

(4) નિર્ણયકર્તા - પ્રત્યક્ષીકરણકર્તા આ ચાર પાસાઓ આમ કુલ 16 અધ્યયન શૈલીઓ નક્કી થઈ શકે છે. દા.ત. અધ્યયન પસંદગીના પ્રત્યેક પાસાંની ચર્ચા અહીં રજુ કરી

અંતર્મુખતા અંતર્મુખી અધ્યેતાઓને પોતાનવા વિચારો અને સંકલ્પનાઓનું આંતરિક વિશ્વ હોય છે. તેઓ વિશ્વને સમજવા ઈચ્છે છે તેઓ કોઈ એક બાબત પર કેન્દ્રિત હોય છે. ચિંતનાત્મક વિચાર ધરાવે છે.

બહિર્મુખતા તેઓને વસ્તુઓ અને લોકોમાંથી ઉર્જા મળ છે. તેઓ અય સાથે આંતરક્રિયા ઈચ્છે છે. તેઓ ક્રિયા અનુભવે છે.

◆ **સંવેદનયુક્ત :**

સંવેદન યુક્ત વ્યક્તિ હકીકતમાં માને છે. વસ્તુઓનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે.

- અંતઃ સૂઝ યુક્ત : તેઓ તેમણે મેળવેલ માહિતી પરથી તરેહ શોધે છે.

◆ **વિચારક :**

તેઓ નિર્ણયપર અનાત્મલક્ષી માપદંડ પર વધુ ભાર આપે છે.

- લાગણી સભર : તેઓ સંવાદિતાને મહત્ત્વ આપે છે માનવ મૂલ્યો પર ભાર આપે છે તેઓ જૂથમાં મતભેદોને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ હોય છે.

- નિર્ણયકર્તા : તેઓ કાર્યપૂર્ણ કરવા પર કેન્દ્રિત હોય છે. તેવો જરૂરી બાબતો જાણવા ઈચ્છે છે અને ઝડપથી પગલાઓ લે છે. કાર્યનું આયોજન કરે છે તે પ્રમાણે કાર્ય કરે છે.

7.8 કોબનું અધ્યયન શૈલીઓનું વર્ગીકરણ :

કોબના અધ્યયન સિદ્ધાંત અનુસાર અધ્યયનશૈલી ચલોની બે જોડીઓની નીપજ છે. અર્થાત્ અધ્યયનશૈલીની પસંદગી પ્રક્રિયા અને પ્રત્યક્ષીકરણ વચ્ચેની આંતરક્રિયાનું પરિણામ છે પ્રક્રિયાનો વિસ્તાર જોવાથી શરૂ કરી ક્રિયા સુધી અને પ્રત્યક્ષીકરણનો વિસ્તાર સંવેદનથી શરૂ કરી વિચાર સુધીનો છે. જોવાની ક્રિયામાં ચિંતનાત્મક અવલોકન થાય છે. જ્યારે ક્રિયામાં સક્રિય પ્રયોગ થાય છે.

અધ્યયન એ અધ્યયન ચક્રના સ્વરૂપમાં થાય છે. આ અધ્યયન ચક્ર અનુસાર મૂર્ત અનુભવો અવલોકનો અને ચિંતનનો આધાર પુરો પાડે છે.

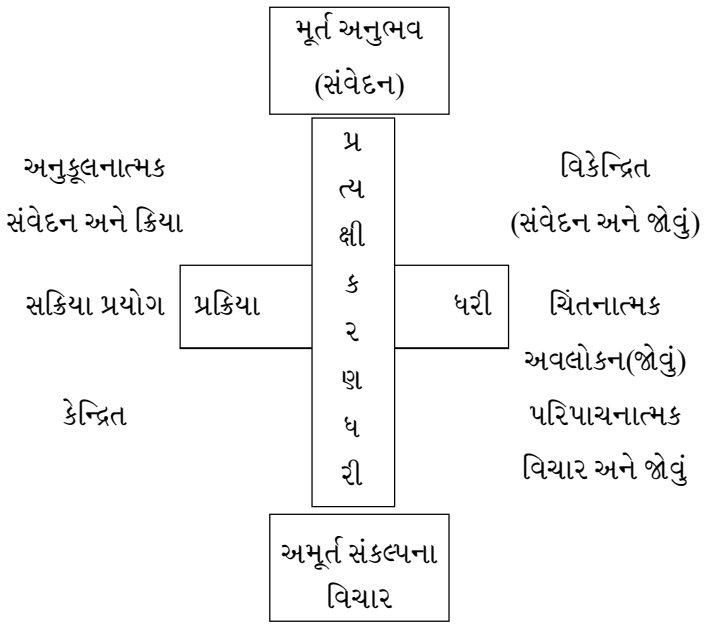

કોબે રજુ કરેલ ચાર અધ્યયન શૈલીઓ ધરાવનાર અધ્યેતાઓની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ રજુ કરે છે.

- **વિકેન્દ્રિત અધ્યયન શૈલી (સંવેદન અને જોવું)**

આ અધ્યયનશૈલી ધરાવતા અધ્યેતાઓ કોઈપણ વસ્તુને ભિન્ન દષ્ટિ બિંદુથી જોઈ શકે છે. તેઓ સંવેદનશીલ હોય છે. તેઓ ક્રિયા કરવાને બદલે જોઈએને માહિતી મેળવવાનો અને તેનો ઉપયોગ સમસ્યા ઉકેલવામાં કરવાનું વલણ ધરાવે છે. જ્યાં નવા વિચારોને મેળવવાના હોય તવી પરિસ્થિતિમાં આવા અધ્યેતાઓ વધુ સફળ થાય છે. આવા અધ્યેતાઓને લોકોમાં વધુ રસ હોય છે. તેઓ કલ્પનાશીલ અને કલામાં ખૂબ સારો દેખાવ કરે છે.

- **પરિપાચનાત્મક અધ્યયનશૈલી (જોવુ અને વિચારવું)**

તેઓ તાર્કિક અભિગમ વધુ પસંદ કરે છે. તેઓને પ્રાયોગિક અનુભવના બદલે વધુ સ્પષ્ટ માહિતીની જરૂર પડે છે. તેઓ માહિતીને સમજવા અને ગોઠવવામાં શ્રેષ્ઠ હોય છે. તેઓ માહિતી અને વિજ્ઞાન સંબંધિત કારકીર્દીમાં વધુ સફળ થઈ શકે તેઓ અધ્યયન માટે વાચન વ્યાખ્યાનો અને વિશ્લેષણને વધુ પસંદ કરે છે.

- **કેન્દ્રિત અધ્યયન શૈલી (વિચારવું અને ક્રિયા)**

આ અધ્યયન શૈલી ધરાવતા અધ્યેતાઓ સમસ્યા ઉકેલી શકે છે અને તેના અધ્યયનો ઉપયોગ વ્યવહારિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે કરે છે તેઓ ટેકનીકલ કાર્યોને વધુ પસંદ કરે છે. તેઓ આંતર વૈયક્તિક સંબંધમાં ખાસ રસ ધરાવતા નથી તેઓને નવા વિચારોના પ્રયોગો કરવા અનુપણાનો ઉપયોગ કરવો અને વ્યવહાર ઉપયોગો કરવા વધુ ગમે છે.

- **અનુકૂલનાત્મક અધ્યયન શૈલી (સંવેદન અને ક્રિયા)**

આ અધ્યેતાઓ તર્કના બદલે અંતઃ સૂઝ પર વધુ આધાર રાખે છે તેઓ પોતાની રીતે વિશ્લેષણ

કરવાને બદલે અન્યયના વિશ્લેષણ પર આધાર રાખે છે. વ્યવહારુ અને પ્રાયોગિક અભિગમનો ઉપયોગ કરે છે. નવા પ્રકારો અને અનુભવોને પસંદ કરે છે તેઓ પોતાનું ધ્યેય નિશ્ચિત કરે છે. અને તે સિદ્ધ કરવા ભિન્ન રીતે પ્રયત્ન કરે છે.

- અધ્યયન પ્રક્રિયા સાથે કોઈ સંબંધ છે કે કેમ ? આ પ્રશ્નો જવાબ આપણે અત્યાર સુધીમાં અધ્યાયન શૈલીના જે વર્ગીકરણોની ચર્ચા કરી તેમાંથી 'હા' મા મળે છે અર્થાત્ અધ્યયનશૈલી અધ્યયન પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલા છે.
- માર્ટન અને સાલ્જોના વર્ગીકરણ અનુસાર અધ્યેતા અધ્યયન જે સપાટીએ કરે છે તે અનુસાર તેની અધ્યયન શૈલી નક્કી થાય છે. ટૂંકી સપાટીએ અધ્યન કરનારાઓમાં અર્થ પૂર્વ અધ્યયન થાય છે. જ્યારે ઉપરછલ્લી સપાટીએ અધ્યયન કરનારાઓમાં ગોખણિયુ અધ્યયન થાય છે.

કોબાના અધ્યયનશૈલી વર્ગીકરણ અનુસાર અધ્યયનશૈલી નક્કી કરવામાં અધ્યયન ચુક જવાબદાર છે. અધ્યયન ચૂકમાં અધ્યેતા મૂર્ત અનુભવ ચિતનાત્મક અવલોકન અમૂર્ત સંકલ્પના અને ઉચ્ચ પ્રયોગોમાંથી પસાર થાય છે. આ ચાર પાસાઓમાંથી આસપાસના પાસા મળીને એક એક અધ્યયન શૈલીનું નિર્માણ કરે છે.

7.9 અધ્યયન શૈલીને સુંસગત શિક્ષણ યોજના :

આપણે અત્યાર સુધી આ પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી તે પ્રમાણે અધ્યેતાઓ અધ્યયન પસંદગી કે અધ્યયન શૈલીની બાબતમાં જુદા પડે છે. અર્થાત્ અધ્યેતાઓ ભિન્ન રીતે શીખે છે. કોઈ બે અધ્યેતાઓ તદ્દન સમાન રીતે શીખતા નથી આથી જો અધ્યેતાઓને આથી જો અધ્યેતાઓને વધુ અસરકારક રીતે શીખવવું હોય તો તેમની અધ્યયનશૈલીને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

દેશ્ય અધ્યેતા :

(1) વ્યાખ્યા સાંભળતી વખેત નોંધ લખવા પ્રોત્સાહન આપો.

(2) રંગીન હાઈલાઈટનો ઉપયોગ કરો.

(3) વિડિયો ટેપનો ઉપયોગ કરવો.

(4) સુઆયોજનિત દેશ્ય રજુઆતનો ઉપયોગ કરવો.

શ્રાવ્ય અધ્યેતા : આ અધ્યેતાના શિક્ષણ માટે આટલું ધ્યાનમાં રાખો.

(1) મૌખિક રજુઆતને અસરકારક બનાવવા મુદ્દાઓની પુનઃ રચના કરો અવાજની ઝડપ અને દ્વીધતામાં યોગ્ય ફેરફાર કરો.

(2) ઉચ્ચારને કારણે મુંઝવણ દૂર કરવા ચાવીરૂપ શબ્દો કા.પા. પર લખો.

(3) અવાજ સંગીત વ્યક્તવ્ય માટે બહુમાધ્યમો ઉપયોગ કરવો.

(4) હકીકતો, તારણ, નામો વગેરે યાદ રાખવા જોડકા બનાવવો અને વારંવાર તેનું પુનરાવર્તન કરો.

- વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ જૂથ કામ કરવાની છુટ આપો.

(5) વિવિધ સ્મૃતિ પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહિ કરવા.

ક્રિયાત્મક અધ્યેતાઓ :

(1) વધારાનો સમય પ્રયોગશાળામાં પસાર કરે તેવી વ્યવસ્થા કરો.

(2) ''પાઠ ભજવો'' પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવો

(3) ક્ષેત્ર મુલાકાતનો ઉપયોગ કરો

(4) તેઓને તેમની નોંધ લખવાં પ્રોત્સાહિત કરવા

(5) વર્ગમાં ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ આપો.

બહુર્મુખી અધ્યેતાઓ : આ અધ્યેતાઓનાં શિક્ષણ માટે

આ અધ્યેતાઓના શિક્ષણ માટે આટલું ધ્યાનમાં રાખી બહિર્મુખી અધ્યેતાઓને જૂથમાં કામ કરવું ગમે છે. આથી તેઓ માટે વર્ગમાં કે વર્ગની બહાર જુથ પદ્ધતિઓનું આયોજન કરવું.

આ અધ્યેતાઓના શિક્ષણ માટે આટલું ધ્યાન રાખી બહિર્મુખી અધ્યેતાઓને જૂથમાં કામ કરવું ગમે છે આથી તેઓ માટે વર્ગમાં કે વર્ગની બહાર જુથ પદ્ધતિઓનું આયોજન કરવું રાખવા અધ્યેતાના શિક્ષણ પૂરું પાડવુ આથી તેઓના માટે વર્ગમા કે વર્ગ બહારની જૂથ પ્રવૃતિઓનું આયોજન કરવુ

- આ અધ્યેતાઓના શિક્ષણમાં માટે નીચેની બે પદ્ધતિઓની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

- TAPP (Thinking Aloud Parid Problem Soluning

- Normal Group Method

- TAPPS નો અમલ આ રીતે કરવામાં આવે છે.

- શિક્ષક સમસ્યા રજુ કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓને પુરો આપે છે.

- બે વિદ્યાર્થીઓની એક જોડી બનાવવામાં આવે છે. તેમાં એક સ્પષ્ટતા કરનાર અને બીજો સાંભળનાર હોય ચે.

- સ્પષ્ટતા કરનાર સાંભળનારને વિચારો સ્પષ્ટ કરે છે સાંભળનાર (1) પ્રશ્ન પૂછે (2) અસંમત થાય

(3) સ્પષ્ટતા કરનાર સ્પષ્ટતા ન કરી શકે ત્યારે મદદ કરે.

- શિક્ષક સ્પષ્ટતા કરનારના કેટલાંક જવાબોની સમીક્ષા કરે છે અને સમાપન કરે છે.

(4) Normal Group Method નો અમલ આ રીતે કરવામાં આવે છે.

- શિક્ષક સમસ્યા રજુ કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓને પુરતો સમય આવે છે.

- વિદ્યાર્થીઓ વર્તુળાકાર બેસીને પોતાના વિચારો અન્યો સામે રજુ કરે છે.

- જુથ વિચારોની ચર્ચા કરે છે અને અંતિમ નિર્ણય પર ચાલે છે.

- શિક્ષક જૂથનાં નિર્ણયની સમીક્ષા કરે છે અને સમાપન કરે છે.

અંતર્મુખી અધ્યેતાઓના શિક્ષણ માટે આટલુ કરો.

અંતર્મુખી અધ્યેતાઓ અધ્યયન વસ્તુના સુગ્રથિત કરવા ચોક્કસ માળખું તૈયાર કરે છે. આથી શિક્ષકોએ આ અધ્યેતાઓને તુલના કે વિરોધાભાસ માટે સારણી શી રીતે બનાવવા અંગે માર્ગદર્શન આપવુ

સંવેદનયુક્ત અધ્યેતાઓ :

આ અધ્યેતાઓના શિક્ષણ માટે નીચેના પૈકી કોઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો

(1) VBK પદ્ધતિ (2) A T.A પદ્ધતિ (3) A - O પદ્ધતિ

(1) WMBK પદ્ધતિ એટલે "Must be known" શિક્ષક સૌપ્રથમ પૂછે છે કે પાઠનો સૌથી સામાન્ય સિદ્ધાંત શું છે ? તેનો જવાબ વિદ્યાર્થીઓ એક ખાનામાં લખે છે આ સિદ્ધાંતને સમજવા કયા પેટા મુદ્દાઓ ભણવા જોઈએ ? તે પ્રશ્ન પૂછો અને તેના જવાબો પ્રથમ ખાનાઓમાં નીચે લખો. અને તેની તીરથી નિશાનીથી પ્રથમ ખાના સાથે જોડો આ રીતે સમગ્ર એકમ અંગે વિચાર રજુ કરવામાં આવે છે.

(2) A.T.A. પદ્ધતિ એટલે ? ડેવિડ આસુબેલે રજુ કરેલ મોડલ જેમાં શિક્ષક તાસની શરૂઆતમાં સરળ સ્વરૂપમાં સંબંધિત ખ્યાલોનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

7.10 અધ્યયન શૈલી સંકલ્પમાનો ઉપયોગ કરવાની અનિચ્છનીય સહગામી અસરો.

આગામી આપણે ચર્ચા કરી તે મુજબ વિદ્યાર્થીઓની અધ્યન શૈલી અલગ હોય છે. આથી

શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન શૈલીને અનુરૂપ શિક્ષણનું આયોજન કરવુ જોઈએ. પરંતુ ઘણા અભ્યાસોમાં જોવા મળ્યું છે કે અધ્યયન શૈલી સંકલ્પનાઓનો ઉપયોગ કરવાથી ઘણી સહગામી અસરો થવાની છે.

(1) સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે અધ્યયન શૈલી સ્થાઈ અને જન્મજાત છે જેને કારણે તેમની અધ્યયનશૈલી સાથે બંધબેસતી ન હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં ઊચો રાખી શકતા નથી આથી કેટલાક શિક્ષકો એવું તારણ કાઢે છે કે તેણે વિદ્યાર્થીને ચોક્કસ અધ્યયન શૈલી પ્રમાણે જ શિક્ષણ કાર્ય ગોઠવવું જોઈએ.

(2) વિદ્યાર્થી એવું માનતા હોય કે તેનામાં જે અધ્યયન શૈલી છે. તે બદલી શકાય તેમ નથી.

(3) વિદ્યાર્થીઓનું અધ્યયનશૈલી અનુસાર વર્ગીકરણ કરવાથી શિક્ષક માની લે છે કે અધ્યેતાઓમાં પ્રશ્ન દૂર થઈ ગયો છે.

(4) કેટલાક શિક્ષકો અમુક ચોક્કસ અધ્યયનશૈલીને અનુરૂપઅધ્યાપન હિમાયતી બની જાય છે.

7.11 સારાંશ

(1) અધ્યયનશૈલી એ અધ્યયન અને અભ્યાસ પ્રત્યેનો અભિગમ છે.

- અધ્યયનશૈલી અને અધ્યયનપ્રક્રિયા વચ્ચે સુંસગતતા છે.
- દરેક પ્રકારના અધ્યેતાને શિક્ષણ માટે ચોક્કસ યોજનાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.
- અધ્યયન શૈલી સંકલ્પનાનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલીક વિપરીત સહગામી અસરો જોવા મળે છે.

7.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(1) માર્ટન અને સાલ્જોના વર્ગીકરણ કરો.

(2) અનુકૂલનાત્મક અધ્યયન શૈલી વિશે ચર્ચા કરો.

7.13 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો (12)

પ્ર.1 અધ્યયનશૈલીની સંકલ્પના સમજાવી અધ્યયનશૈલીઓનું વર્ગીકરણ કરો.

મુદ્દા :

- વિટકીન અને ગુડઈનફનું અધ્યયન શૈલી વર્ગીકરણ
- મેકડોનફનું અધ્યનશૈલી વર્ગીકરણ
- મૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણ કરનારા અધ્યેતાઓ
- અમૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણ કરનારા
- સક્રિય પ્રક્રિયા કરનારાઓ
- ચિંતનાત્મક પ્રક્રિયા કરનારાઓ
- પાઠ્યક્રમ
- અધ્યાપન
- મૂલ્યાંકન

પ્ર.2 અધ્યયન શૈલીને સુંસગત શિક્ષણ યોજના

- દશ્ય અધ્યેતા
- શ્રાવ્ય અધ્યેતા
- ક્રિયાત્મક અધ્યેતાઓ

- બહિર્મુખી અધ્યેતાઓ

- **ટૂંકા પ્રશ્નો** **(6)**

(1) કોબનું અધ્યયન શૈલીઓનું વર્ગીકરણ

(2) અધ્યયન શૈલીને સુસંગ શિક્ષણ યોજના બનાવો.

- **અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો**

(1) દશ્ય અધ્યેતા એટલે શું ?

(2) વિચારક એટલે શું.

- **હેતુલક્ષી પ્રશ્નો (1)**

(1) A.O પદ્ધતિનું પૂરુ નામ જણાવો.

(A) એકવાસન્સ ઓર્ગેનાઈઝર મોડલ (B) એકવાસન્સ ઓજેન્સ મોડલ

(C) એડવાસન્સ ઓર્ડવોસ મોડલ (D) એડવાસન્સ ઓડવોસ મોડલ

(2) વિટકીન અને ગુડઈનફે કર્યા વર્ષે અધ્યયન શૈલીનું વર્ગીકરણ કર્યું છે.

(A) 1980 (B) 1981

(C) 1982 (D) 1983

7.14 સ્વાધ્યાય

(1) વિદ્યાર્થીના અધ્યયનમાં આ અધ્યયન શૈલી કઈ રીતે ઉપયોગી બને છે તે જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) ક્રિયાત્મક અધ્યેતાને શી રીતે ઓળખશો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 8

ઝડપી અને ધીમી ગતિએ શિક્ષણ

: રૂપરેખા :

8.1 ઉદ્દેશ્યો

8.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

8.3 પ્રસ્તાવના

8.4 ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીના લક્ષણો

- આવા બાળકો શારીરિક રીતે સ્વસ્થ હોય છે.
- આવાં બાળકો ઉચ્ચે ગુણ ધરાવે છે.
- તેઓ સારું ચિત્ર વર્તુળ ધરાવે છે.
- તેમની નિર્ણય શક્તિ સારી હોય છે.
- તેઓ જ્ઞાન સમજ અને કૌશલ્યો ઝડપથી ગ્રહણ કરે છે.

8.5 ધીમી ગતિ એ શીખનાર વિદ્યાર્થીના લક્ષણો

- આવો બાળકોનો બુધિ આંક 75 થી 90ની વચ્ચેનો હોય છે.
- આવા બાળકો ચાલતા અને બોલતા ધીમે શીખે છે.
- તેઓ ઓછો રસ ધરાવે છે.
- તેઓના ભાષા કૌશલ્યો નબળા હોય છે.
- શીખવાની ગતિ મંદ હોય ચે.

8.6 ધીમી ગતિ એ શીખનાર બાળકોને શિક્ષણ

8.7 ઝડપી ગતિએ શીખનાર માટેની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી

8.8 ધીમી ગતિએ શીખનાર બાળકોને શિક્ષણ આપતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

8.9 ઝડપી ગતિ એ શીખનાર માટેની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી અને પ્રયુક્તિઓ

(1) અભિક્રમીત અધ્યયન

(2) સ્વાધ્યાયો

(3) સંદર્ભ પુસ્તકો

(4) મોડ્યુલ

(5) પ્રોજેક્ટ પ્રયોગ

8.10 ધીમી ગતિએ શીખનાર માટેની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી

- પ્રયોગો
- ફ્લેશ કાર્ડ
- અભિક્રમિત અધ્યયન સામગ્રી

8.11 ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટેની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ

- અભિક્રમિત પદ્ધતિ
- પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ

- જૂથ અધ્યયન પદ્ધતિ
- સ્વાધ્યય પદ્ધતિ

8.12 ધીમી ગતિએ શીખનાર માટેની પ્રવૃત્તિ

(1) સરળ પરથી કઠિન તરફ

(2) જ્ઞાત તરફથી અજ્ઞાત તરફ

(3) મૂર્ત તરફથી અમૂર્ત તરફ

8.13 ઉપસંહાર

8.14 તમારી પ્રગતિ ચકાશો.

8.15 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો

8.16 સ્વાધ્યાય

8.1 ઉદ્દેશ્યો

- ધીમી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીનાં લક્ષણો વિશે જાણશો.
- ઝડપી ગતિએ શિખનાર વિદ્યાર્થીનાં લક્ષણો વિશે માહિત પ્રાપ્ત કરશો.
- પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરશે.
- સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ વિશે અન્ય માહિતી પ્રાપ્ત કરશે.
- પ્રયોગો વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશે.

8.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

(1) રસ - રુચિ

(2) વય - ઉમર

8.3 પ્રસ્તાવના :

સામાન્ય રીતે આપણે શાળાઓમાં આવતા બંધા જ બાળકોને તેમની કક્ષાનુસાર શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ પરંતુ શિક્ષણ લેવા આવતા બાળકોમાં વૈયક્તિક તફાવતો હોય છે. એક જ વર્ગખંડમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોની માનસિક કક્ષા જુદી જુદી હોય છે. આ બાળકો માનસિક કક્ષા રસ-રુચિ કે વલણો અને અભિયોગ્યતાઓના સંદર્ભમાં વૈયક્તિક તફાવતો ધરાવે છે. કેટલાક બાળકોની ગ્રહણશક્તિ તીવ્ર કે ઝડપી હોય છે. તો કેટલાક બાળકોની ગ્રહણશક્તિ ધીમી હોય છે. જો કે શાળાનાં વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓનું વિસ્તરણ કરતા મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓનું સામાચાર શ્રેણીમમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય.

વર્ગખંડના કેટલાક બાળકો તેજસ્વી અને અભ્યાસમાં ઝડપી હોય છે. જ્યારે બાળકો મંદ અને ધીમી ગતિનાં હોય છે.

8.4 ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીનાં લક્ષણો :

જે વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક રીતે સ્વસ્થ હોય ખુબ જ ઝડપથી જ્ઞાત, સમજ અને કૌશલ્યો ગ્રહણ કરી શકતા હોય આવા વિદ્યાર્થીઓ સહાયતાપૂર્વક જીવનના પડકારોના સામનો કરી શકતા હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને તેજસ્વી અથવા Gifted વિદ્યાર્થીઓ કહેવામાં આવે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓનો બુદ્ધિ આંક 130થી વધુ હોય છે. શાળામાં આવા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ તો 2% હોય છે. આવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ કેટલીકવાર શાળામાં સમસ્યા પેદા કરતા હોય છે. આવી સમસ્યાઓને હલ કરવા શાળા સંચલાકોએ હંમેશા તૈયાર રહેવું પડે છે.

"Gifted Child is an individual with social abilties talents and traiss termam"

જેનામાં વિશિષ્ટ શક્તિઓ વિશિષ્ટ બુદ્ધિ પ્રતિભા અને વિશિષ્ટ ગુણોનો સમન્વય હોય તેને તેજસ્વી બાળક કહી શકાય

- આવા વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક રીતે સ્વસ્થ હોય છે.
- આવા વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચ ગુણો હોય છે.
- તેઓ ઉચ્ચ કક્ષાનો વારસો ધરાવતા હોય છે.
- તેમની ગ્રહણશીલતા અન્ય બાળકો કરતાં ખુબ ઊંચા પ્રકારની હોય છે.
- તેઓ પોતાના સમવયસ્કો કરતા વધારે પરિપક્વ હોય છે.
- તેઓ સારું મિત્રવર્તુળ ધરાવે છે.
- તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતાં રહી ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નો કરતાં રહે છે.
- તેમની નિર્ણય શક્તિ અને વિવેકશક્તિ ઉચ્ચ કક્ષાની હોય છે.
- તેઓ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા હોય છે.
- તેઓ બુદ્ધિ પૂર્વકનો સંયમ દાખવી શકે છે.
- તેમના શીઘ્ર સમજશક્તિ, તીવ્ર, જિજ્ઞાસા, તીક્ષ્ણ સ્મૃતિ વિશાળ, શબ્દ ભંડોળ, ગણતરીઓમાં રસ નવું જાણવાની તમન્ના અને બોજ કરવાની શક્તિ હોય છે.
- તેઓ વાંચન ઝડપથી શીખે છે અને શીઘ્ર વાંચન કરે છે.
- તેઓ જ્ઞાન, સમજ અને કૌશલ્યો તે ઝડપથી ગ્રહણ કરે છે. ઝડપથી તેનું ઉપયોજન કરે છે.
- તેઓ પૃથ્થકરણ અને સંશોધનમાં રસ ધરાવે છે.
- તેઓ મૌલિક વિચારસરણી અને મૌલિક અભિવ્યક્તિ ધરાવે છે.
- તેઓ ઝડપથી વાચનશક્તિ અર્થગ્રહણ શક્તિ તેમજ તીવ્ર ધારણાશક્તિ ધરાવે છે.
- આવા વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસા શક્તિ તીવ્ર હોય છે.
- તેઓ નેતાગીરીના ઉત્તમ ગુણો ધરાવે છે.

8.4 ધીમી ગતિએ શીખવનાર વિદ્યાર્થીઓનાં લક્ષણો :

જે વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક રીતે અસ્વસ્થ હોય છે અને ધીમી ગતિએ જ્ઞાન સમજ અને કૌશલ્યનો ખૂબ ઓછો ઉપયોગ કરી શકતા હોય તેમને ધીમી ગતિએ શીખવનાર વિદ્યાર્થીઓ કહેવામાં આવે છે તેઓ સારી રીતે અધ્યયન કરી શકતા નથી.

સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓને જે પરિસ્થિતિમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે પરિસ્થિતિમાં જે બાળક સામાન્ય ઝડપે શીખી શકતા નથી. તેવા બાળકને ધીમી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થી કહેવામાં આવે છે. શાળામાં આવતાં બાળકોમાં આ પ્રકારના બાળકોનું પ્રમાણ આશરે ચાલીસ ટકા હોય છે.

દા.ત. વિશ્વમાં મહાન ગણાતી વ્યક્તિઓ શાળાકીય વ્યવસ્થામાં શીખવાની બાબતમાં ઘણી ધીમી હતી નેપોલિયન 54 વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં 49 મું સ્થાન ધરાવતો હતો ચર્ચિત મિલિટરી કોલેજની પ્રવેશ કસોટીમાં બે વખત નિષ્ફળ ગયેલા.

આલ્બર્ટ આઈનસ્ટાઇન ઘણું મોડું બોલતા શીખ્યા હતા. એટલે કે શાળા જીવનમાં અભ્યાસમાં નબળા દેખાતાં બાળકો અભ્યાસમાં ખરેખર નવબળાં દેખાતા બાળકો અભ્યાસમાં ખરેખર નબળા હોતા નથી પણ ધીમા હોય છે.

લક્ષણો :

(1) આવા બાળકોનો બુદ્ધિ આંક 75 થી 90ની વચ્ચેનો હોય છે.

(2) આવા બાળકો ચાલતાં અને બોલતાં સામાન્ય બાળકો કરતાં મોડું શીખે છે.

(3) તેઓ સામાન્ય બાળકોની સરખામણીમાં પુસ્તકો, ચિત્રકામ વગેરેમાં ઓછો રસ ધરાવે છે.

(4) તેઓને વારંવાર ભણવામાં બેસવાની સૂચના આપવી પડે છે.

(5) તેઓની સમજ સામાન્ય હોય છે. ઘણા લાંબા સમય સુધી મહેનત કરે છે ત્યારે મળતું પરિણામ સામાન્ય હોય છે.

(6) તેઓ અન્ય કામકાજમાં સામાન્ય હોવાથી મા-બાપ તેમને શાળાકીય કાર્યમાં મુશ્કેલી અનુભવતા જોઈએ મૂંઝવણ અનુભવતાં હોય છે.

(7) આવા બાળકો કોઈ પણ પ્રકારની સામાજિક આર્થિક ભૂમિકા ધરાવતા કુટુંબના હોય છે.

(8) તેઓને સાધારણ અથવા તેજસ્વી બાળકો કરતા ત્રણ ગણો અનુભવો આપવામાં આવે છે ત્યારે તેમનું સમગ્ર અધ્યયન થાય છે.

(9) આવા બાળકો વાંચન અને ગણિત શીખવામાં ધીમા હોય છે પરંતુ અન્ય પ્રવૃત્તિમાં ધીમા હોતા નથી. તેઓ તેના કાર્યમાં ખુબ જ વ્યવસ્થિત અને તાર્કિક હોય છે. તેઓ કાર્યના એક ધાર્યા પુનરાવર્તનથી કંટાળ જતાં નથી.

(10) આવા બાળકો નીચેના કૌશલ્યોમાં ઉણપ ધરાવે છે.

- ભાષા કૌશલ્યમાં નબળાં
- સતત ધ્યાનનો ગાળો ટૂંકો
- સંકલ્પના ઘડતરમાં મુશ્કેલી
- સામાન્યીકરણમાં મુશ્કેલી
- વર્ગીકરણ અને સમસ્યા ઉકેલવામાં મુશ્કેલી
- પ્રબળ અહમનો અભાવ

(11) આવાં બાળકો સમયવયસ્કોની સરખામણીમાં ઓછા પરિપક્વ દેખાય છે.

(12) ક્યારેક આવા બાળકો પોતાનું અવમૂલ્યાંકન કરવાની પ્રવૃત્તિ ધરાવે છે.

(13) તેમનો આત્મવિશ્વાસ ઓછો હોય છે.

(14) આવા બાળકોનાં સ્મૃતિ અને ધ્યાન વિસ્તાર ટૂંકો જણાય છે.

(15) અર્થગ્રહણ કરવાની બાબતમાં વર્ગમાં તેઓ પાછળ પડે છે.

(16) તેમની શિખવાની ગતિ મંદ હોવાથી શૈક્ષણિક કાર્યમાં પણ તેની ગતિ મંદ હોય છે.

8.5 ઝડપી ગતિએ શીખનાર બાળકોને શિક્ષણ આપતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

ઝડપી ગતિએ શીખનવાર બાળકોને શિક્ષણ આપતી વખતે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

- આવા બળકોને પુનરાવર્તન કંટાળાજનક લાગે છે તેથી વધુ પ્રશ્નો આપવાના બદલે અઘરા પ્રશ્નો આપવામાં આવે તો તેને માટે ઉત્તેજના પુરી પાડે છે.
- તેને વિપુલ પ્રમાણમાં પુસ્તકો પ્રયોગશાળાનાં સાધનો અને અન્ય સાહિત્ય પૂરું પાડવું જોઈએ જેથી તેઓ પોતામાં હેતુને અનુરૂપ તેની પસંદગી અને ઉપયોગ કરી શકે છે.
- તેને વધુમાં વધુ બે ધોરણની વર્ગ બઢતી વહેલી આપવી જોઈએ. પરંતુ શરત કે તેને જે ધોરણમાં વહેલી બઢતી આપવામાં આવે તેને માટેની પુરતી સામાજિક પરિપક્વતા અભિરુચિ અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા છે.
- તેનામાં મૌલિકતા વધુ હોય છે તેથી તેને સોપવામાં આવતા કાર્યનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી આપવાને બદલે તેને આપમેળે કાર્ય કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવે છે તો વધુ તત્પર બને છે.

- આવા બાળકોને વિવિધ અભ્યાસિક કે અભ્યાસરતા પ્રવૃત્તિમાં નેતાગીરી આપવાથી પરિણામ સારુ મળે છે.
- પ્રતિભા ખોજ કસોટી તેમજ બાહ્ય પરીક્ષાઓ માટે તેમને તૈયાર કરવામાં જોઈએ આવા પ્રકારના બાળકોને વિષયવસ્તુનું જ્ઞાન ઊંડું અને વિશેષ વિવિધતાપૂર્ણ આપવું જોઈએ.
- તેમને વધારાનું વિષયવસ્તુ આપી પોતાની મેળે અધ્યયન કરે તેવો મહાવરો આપવો જોઈએ.
- તેમની સમસ્યા ઉકેલની શક્તિનો વિકાસથી થાય છે. અધ્યયન અનુભવો પુરો પાડવા જોઈએ.
- તે આદર્શ નાગરીક અને તેનામાં નેતાગીરીના ગુણો વિકસે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.
- તેઓ સમાજ સેવાની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લે તેવા કાર્યક્રમો આપવા જોઈએ.
- આવા બાળકો એ દેશનું મહામુલુ ધન છે. તેઓ આવતીકાલના આદર્શ નાગરિક બને તેવી તાલીમ શાળા કક્ષાએ આપવી જોઈએ.

8.6 ધીમી ગતિએ શીખનાર બાળકોને શિક્ષણ આપતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતે

- માઈકલ ઈન્ગલેમેન અને વેસ્લી બેકરી આ ક્ષેત્રોમાં અનેક પ્રયોગો કરીને સાબિત કર્યું છે કે ધીમી ગતિએ શીખનાર બાળકોને સિમિત કક્ષા સુધી શીખવી શકાય છે. પરંતુ તેને માટે વધારે સમય અને પ્રયત્નોની જરૂર પડે છે. તેમને પુનરાવર્તન અને ખાસ શૈક્ષણિક સુવિધાની જરૂર પડે છે. આમ તેઓ શીખી શકે છે અને સમાજને માટે એક જવાબદારી બનવાને બદલે સમાજની એક મિલકત બની શકે છે.
- આવા બાળકોનાં શિક્ષણ માટે ચોક્કસ પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ પરંતુ તે પહેલા તેનામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની અને યાદ રાખવાની શક્તિ વાચન કૌશલ્ય અને લેખન કૌશલ્યનો વિકાસ કરવો જોઈએ.
- એકમને નાના-નાના વિભાગોમાં વહેચો તમામ નાના મુદ્દાઓની યાદી બનાવો.
- વિસ્તૃત વર્ણનના સ્વરૂપમાં પૂરતો અનુભવો આપો ત્યારબાદ તમે કરેલા વર્ણનના મુદ્દાઓને આડા અવળા ક્રમમાં આપો.
- કારણ અને અસર અંગેના સ્વાધ્યાય આપો ત્યારબાદ તેને કેટલાક પરિણામો આપો અને તે પરિણામોના કારણ જાણવાનું કહો.
- તેના શિક્ષણમાં દૈનિક પરિસ્થિતિઓ
- માનવઘડતર માટે પ્રશ્નોત્તરીનો ઉપયોગ કરો પ્રશ્નો ખાસ કરીને નવી પરિસ્થિતિ અંગે વર્ગીકરણ પ્રકારનાં કારણ સંબંધ પ્રકારના ઉદાહરણો સારાંશ
- આવા બાળકો અભ્યાસની ગતિમાં ધીમા છે તેઓ મંદ બુદ્ધિના નથી તે ધ્યાનમાં રાખો એટલે જ્યારે તેઓ ધીમી ગતિએ શીખી ત્યારે તેમની વર્ગમાં ટીકા ન કરો પણ તેમનાં સારાં કાર્યોની કદર કરો.
- ઉદાહરણ - અનુભવો અને નિદર્શનો તેમના અધ્યયનને વધુ સરળ બનાવે છે.
- આવા બાળકોનો વિકાસ દર ધીમો હોવાથી તેમની સાથે કામ કરવામાં ધીરજ રાખો.
- આવા બાળકોને પ્રવૃત્તિલક્ષી શિક્ષણ અને રમત દ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ. શિક્ષણણાં કોઈ સમસ્યા ઊભી થાય તો શાંતિથી ઉકેલો.
- આવા બાળકોને જૂથ - અભ્યાસ પદ્ધતિ અને શૈક્ષણિક સાધનનો વધુ ઉપયોગ કરીને શીખવું.
- જરૂરી વાલી સંપર્ક કરવો જોઈએ તથા તેનામાં લઘુતાગ્રંથી પ્રવેશે નહી તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ.

8.7 ઝડપી ગતિએ શીખનાર માટેની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રી

ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે નીચે પદ્ધતિ

(1) આવા બાળકોને પુનરાવર્તન કંટાળાજનક લાગે છે તેથી તેને વધુ પ્રશ્નો આપવાના બદલે અઘરા પ્રશ્નો આપવામાં આવે તો તેને માટે ઉત્તેજના પુરી પાડે છે.

(2) તેને વિપુલ પ્રમાણમાં પુસ્તકો પ્રયોગશાળાનાં સાધનો અને અન્ય સાહિત્ય પૂરું પાડવું જોઈએ. જેથી તેઓ પોતાના હેતુને અનુરૂપ તેની પસંદગી અને ઉપયોગ કરી શકે.

- તેને વધુમાં વધુ બે ધોરણની વર્ગ બઢતી વહેલી આપવી જોઈએ. પરંતુ તે શરતે કે તેને જે ધોરણમાં વહેલી બઢતી આપવામાં આવે તેને માટેની પુરતી સામાજિક પરિપક્વતા, અભિરૂચિ અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ હોય.
- તેનામાં મૌલિકતા વધુ હોય છે તેથી તેને સોંપવામાં આવતા કાર્યનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી આપવાને બદલે તેને આપમેળે કાર્ય કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવે તો તે કરવા વધુ બને છે.
- આવાં બાળકોને વિવિધ અભ્યાસિક કે અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિમાં નેતાગીરી આપવાથી પરિણામ સારું મળે છે અને તેને સંતોષ થાય છે.
- પ્રતિભા ખોજ કસોટી તેમજ બાહ્ય પરિક્ષા માટે તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ આવા પ્રકારના બાળકોને વિષયવસ્તનું જ્ઞાન ઊંડું અને વિશેષ વિવિધતાર્યું આપવું જોઈએ.
- તેમને વધારાનું વિષયવસ્તુ આપી પોતાની મેળે અધ્યયન કરે તેઓ મહાવરો આપવો જોઈએ.
- તે આદર્શ નાગરીક બને અને તેનામાં નેતાગીરીના ગુણો વિકસે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.
- તેઓની સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓ રસ છે તેવા કાર્યક્રમો આપવા જોઈએ.
- આવા બાળકો મૌલિકતા અને સ્વસર્જકતા વધુ હોય છે. તેથી તે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરી શકે.
- આવા બાળકો દેશના મહામૂલ્ય ધન છે તેઓ આવતીકાલના આદર્શ નાગરિક બને તેવી તાલીમ શાળા કક્ષાએ બનવી જોઈએ.
- શાળામાં અપાતી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત જીવનશૈલી પ્રવૃત્તિઓમાં આવા બાળકોને સહભાગી બનાવી તેમના વ્યક્તિત્વ ચારિત્ર અને તેમનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તેઓ સક્ષમ નાગરિક બને છે.
- આવા બાળકો માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની શાળાઓ હોવી જોઈએ પરંતુ આપણે ત્યાં આ શક્ય બન્યું નથી.

8.8 ધીમી ગતિએ શીખનાર બાળકોને શિક્ષણ આપતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

માઈકલ ઇન્ગલેમેન અને વેસ્લી બેકરે આ ક્ષેત્રોમાં અનેક પ્રયોગ કરીને સાબિત કર્યું છે કે ધીમી ગતિએ શીખવનાર બાળકોને નિશ્ચિત કક્ષા સુધી શીખવી શકાય છે. પરંતુ તેના માટે વધારે સમય અને પ્રયત્નોની જરૂર પડે છે. આમ તેઓ શીખી શકે છે.

- આવા બાળકોના શિક્ષણ માટે ચોક્કસ પ્રયુક્તિઓનાો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પરંતુ તે પહેલા તેમનાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની અને યાદ રાખવાની શક્તિ વાચન કૌશલ્ય અને લેખન કૌશલ્યનો વિકાસ કરવો જોઈએ.
- એકમને નાના વિભાગોમાં વહેચી તમામ નાના મુદ્દાઓની યાદી બનાવો.
- વિસ્તૃત વર્ણનના સ્વરૂપમાં પુરતો અનુભવો આપો નવરાશની સમયમાં આથી પ્રવૃત્તિઓ કરવાથી
- આવા બાળકો વિકાસદર ધીમો હોવાથી તેમની સાથે કામ કરવામાં ધીરજ રાખો.
- આવા બાળકોને પ્રવૃત્તિલક્ષી શિક્ષણ અને રમત દ્વારા શિક્ષણ આપવુ જોઈએ. શિક્ષણમાં કોઈ સમસ્યા ઊભી થાય તો શાંતિથી ઉકેલો

- આવા બાળકોને જૂથ - અભ્યાસ પદ્ધતિ અને શૈક્ષણિક સાધનોનો વધુ ઉપયોગ કરીને શીખવવું જોઈએ.
- જરૂરી વાલી સંપર્ક કરવો જોઈએ તથા તેમનામાં લઘુતાગ્રંથિ પ્રવેશે નહિ.
- જરૂરી વાલીસંપર્ક કરવો જોઈએ તથા તેમનામાં લઘુતાગ્રંથિ પ્રવેશે નહિ તેને તકેદારી રાખવી જોઈએ.

8.9 ઝડપી ગતિએ શીખનાર માટેની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી

ઝડપી ગતિઓ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે નીચેની પદ્ધતિઓ / પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ થઈ શકે.

ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓનો બુદ્ધિ આંક ઉંચો હોવાથી તેઓ સામાન્ય બાબતો તુરંત જ સમજી શકે. પરિણામે વર્ગમાં સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણકાર્ય કરતા શિક્ષકનાં શિક્ષણકાર્યથી તેમને સંતોષ થતો નથી. તેમને અભ્યાસક્રમ સહેલો લાગે છએ. આ માટે શિક્ષકે આવા વિદ્યાર્થીઓ માટે કેટલીક ખાસ પ્રકારની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી તૈયાર કરવી જોઈએ.

(1) અભિક્રમિત અધ્યયન સામગ્રી

અભિક્રમિત અધ્યયન સામગ્રી ઝડપી ગતિએ શીખનાર બન્ને પ્રકારનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી બને છે. આ સામગ્રીમાં વિષયની રજુઆતને નાના મુદ્દામાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. આ નાના મુદ્દાને પેટા મુદ્દામાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. આ નાના અંશને ફરમો કહેવામાં આવે છે. આવા ફરમાના પણ પ્રકાર હોય છે. જેમ કે વાંચન માટેનો ફરમો શીખવા માટેનો ફરમો મૂલ્યાંકન માટેનો ફરમો વગેરે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવે છે.

(2) સ્વાધ્યાયો :

સામાન્ય રીતે પાઠને અંત સ્વાધ્યાય આપવામાં આવે છે. પરંતુ અહી એ સ્વાધ્યાયની વાત નથી શિક્ષક એકમના મુદ્દાને અનુરૂપ સ્વાધ્યાય તૈયાર કરે છે. આને આવા સ્વાધ્યાય તૈયાર કરે છે. આને આવા સ્વાધ્યાય વિદ્યાર્થીઓને સ્વઅધ્યયન માટે પણ આપી શકાય છે આવા સ્વાધ્યાય તૈયાર કરતી વખતે વિદ્યાર્થીઓની ચિંતનશક્તિ અને સ્વતંત્ર વિચાર સરણી વિકસે. તેવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેથી વિદ્યાર્થી પોતાના સ્વતંત્ર અને મૌલિક વિચારો રજુ કરી શકે છે. આદર્શ સ્વાધ્યાયના માહિતી લક્ષી પ્રશ્નોના બદલે શા માટે ? કેમ ? શું થઈ શકે મંતવ્યો જણાવો - જેવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. શિક્ષકે આપેલ સ્વાધ્યાય કાળજીપૂર્વક તપસવા જોઈએ.

(3) સંદર્ભ પુરતો :

ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્યપુસ્તક પૂરતું નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓમાં જિજ્ઞાસા, કલ્પનાશક્તિ, ચિતન શક્તિ વિશેષ હોવાથી તેમનામાં ઉભા થતાં વિવિધ પ્રશ્નોના સમાધાન માટે તેમને ઇતરવાંચન વાંચવું જરૂરી બને છે. આ માટે કયા વિષયોમાં કયા એકમો માટે કયાં કયાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ તેની માહિતી શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને આપવી જોઈએ. આ માટે શાળા કક્ષાએ આવાં પુસ્તકો વસાવવા જોઈએ. સામયિકો અને પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ.

(4) મોડ્યૂલ :

ક્ષમતાના વિકાસ માટે નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્યોને ધ્યાનમાં રાખી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની જાતે વાંચીને તે સમજી શકે તેમજ તેના અંતમાં આપેલો સ્વાધ્યાય તેઓ સ્વતંત્ર રીતે તૈયાર કરી શકે તેવા મોડ્યુલ પણ ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થી માટે ખુબ ઉપયોગી સામગ્રી છે. શિક્ષકો એ આવા મોડ્યુલ વિદ્યાર્થીઓને મેળવી આપવા જોઈએ. મોડ્યુલના અંતે આપેલ સ્વાધ્યાય વિદ્યાર્થીઓને સ્વઅધ્યયન કરવા પ્રેરે છે. જેનાથી તેમની પૃથક્કરણ અર્થઘટનની ટેવ વિકસે છે.

પ્રોજેક્ટ, પ્રયોગો સમસ્યા ઉકેલ ક્વીઝ વગેરેનો ઉપયોગ પણ ઝડપથી ગતિશીલતા વિદ્યાર્થીઓ માટે થઈ શકે ઉદા. ક્વીઝ કે સમસ્યા ઉકેલ પદ્ધતિના પ્રશ્નો શિક્ષકોએ તૈયાર કરવા જોઈએ.

8.10 ધીમી ગતિએ શીખનાર માટેની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી :

ધીમી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે શૈક્ષણિક સાધનો એવા તૈયાર કરવા જોઈએ કે જેથી તેઓ સ્વયં તેનો ઉપયોગ સરળતાથી કરી શકે અને તે રીતે સ્વઅધ્યયન કરી શકે શા માટે તેમની બુદ્ધિ કક્ષાએ અનુરૂપ સામગ્રી તૈયાર કરવી જોઈએ. જેમાં ચિત્રો, ચાર્ટ, નકસા, મોડલ્સ, નમૂનાઓ જેવી સામગ્રીનો ઉપયોગ પણ થઈ શકાય.

(1) પ્રયોગો :

આવા વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રયોગોમાંથી એ સ્વઅધ્યયન સામગ્રી છે જેમાં વિદ્યાર્થીઓ જાતે પ્રયોગો કરે અને તેના પ્રાયોગિક કાર્યની વિગતો પ્રયોગો પોથીમાં તૈયાર વિદ્યાર્થીઓ જાતે પ્રયોગ કરે અને તેના પ્રાયોગિક કાર્યનવી વિગતો પ્રયોગ પોથીમાં તૈયાર કરે છે.

(2) ફ્લેશકાર્ડ :

રમત દ્વારા શિક્ષણ એ ફ્લેશકાર્ડ દ્વારા શક્ય બને છે. ખાસ કરીને ભાષા શિક્ષણમાં અક્ષર ઓળખાય છે. શબ્દ રચના વાક્ય રચના. વગેરે માટે ફ્લેશકાર્ડમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે ફ્લેશકાર્ડ દ્વારા નવું જ્ઞાન આપી શકાય તેમજ શીખવેલ મુદ્દાનું દૃઢિકરણ અને પુનરાવર્તનવ પણ કરી શકાય છે.

(3) અભિક્રમિત અધ્યયન સામગ્રી :

ધીમી ગતિએ શીખવનાર વિદ્યાર્થી માટે તેમની કક્ષા અનુસાર અભિક્રમિત ફરમાઓ. તૈયાર કરી શકાય છે. જે ખાસ કરીને તેમની કચાશ દૂર કરવા માટે સ્વ-અધ્યયન સામગ્રી સ્વરૂપે ઉપયોગી બને છે. શિક્ષકો એ આ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરતી વખતે આ સામગ્રી કયા વિદ્યાર્તીઓ માટે છે. તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. કારણ કે ઝડપી અને ધીમી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે આ સામગ્રીમાં તફાવત હોય છે.

8.11 ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટેની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ

(1) અભિક્રમિત પદ્ધતિ :

વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે સ્વઅધ્યયન કરી શકે તે માટે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ તો તે સ્વઅધ્યયન પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિમાં શિક્ષણ સામગ્રીને નાના એકમો અને પેટા એકમોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે તેના અંતે સ્વમૂલ્યાંકન માટેના પ્રશ્નો હોય છે વિધાર્થી પ્રત્યેક ફરમાનો અભ્યાસ કરે છે અને સમજીને તેના ઉતરો લખે છે જે આપેલા ઉત્તરો સાથે સરખાવે છે ત્યારબાદ તે બીજા એકમ તરફ આગળ વધે છએ. અહીં વિદ્યાર્થી ગતિથી વિકાસ સાધે છે તેની સ્વઅધ્યયનની ટેવ વિકસે છે. વિદ્યાર્થી સ્વયં અધ્યયન કરતો હોવાથી આ પદ્ધતિ ઝડપી શીખવા માટે ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

(2) પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ :

કોઈ ચોક્કસ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીને ચોકકસ પ્રકારની સમસ્યા પર કામ સોંપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે કામ પૂરું પાડે છે. તેઓ પ્રવૃત્તિ દ્વારા અધ્યયન કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ વિષયક કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ વિષચક સમસ્યા સોંપવામાં આવે છે. જેમ કે ભારતની ભૂગોળમાં "મહારાષ્ટ્ર" વિશે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિથી શીખવવા માટે વિદ્યાર્થીઓના જૂથ બનાવીને તેમને અલગ-અલગ પ્રવૃત્તિઓ સોંપવામાં આવે છે. કોઈ જૂથને મહારાષ્ટ્રની આબોહવા અને ખેથી વિશે કોઈ જૂથ મહારાષ્ટ્રમાં ઉદ્યોગો વિશેની માહિતી એકત્ર કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ આ બધી માહિતી મેળવી તેને વ્યવસ્થિત રીતે અહેવાલ રજુ કરે છે. તેઓ ચિત્રો

એક્ઠા કરે છે. પુસ્તકો લેખોમાંથી સામગ્રી મેળવે છે. એ રીતે શિક્ષકના માર્ગદર્શન નીચે પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરે છે. આનાથી તેની સંઘ ભાવનાને વિકાસ થાય છે.

(3) જૂથ અધ્યયન પદ્ધતિ :

આ પદ્ધતિમાં વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના અલગ - અલગ જૂથ રચી દરેક જૂથને એક વિષયાંગ કે મુદ્દા પર કામ સોંપવામાં આવે છે શિક્ષક તેમને માર્ગદર્શન આપે છે તે વિદ્યાર્થીઓ જરૂરી સાહિત્ય પણ પુરું પાડે છે. વિદ્યાર્થીઓ જૂથમાં કામ કરતા હોવાથી તેમનામાં સમૂહ ભાવનાંનો વિકાસ થાય છે. તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરે છે.

(4) સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ :

આ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને સ્વાધ્યાય તૈયાર કરીને આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સમજ અને શક્તિ દ્વારા સ્વ-અધ્યયન કરી સ્વયં શીખે છે અને પ્રગતિ કરે છે.

આ ઉપરાંત ઝડપથી શીખનાર અથવા તેજસ્વી બાળકોના શિક્ષણ માટે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને તેમની પ્રગતિ થાય તેવું આયોજન કરવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલયમાં સંદર્ભગ્રંથો વાંચવાની ટેવ પાડવી

- સંદર્ભપુસ્તકો અંગે શિક્ષકે / શિક્ષકોએ યોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું જોઈએ.
- વર્ગખંડમાં અભ્યાસ દરમ્યાન સમસ્યા ઉકેલ પદ્ધતિઓ પણ આશ્રય લઈ શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને જિજ્ઞાસાવૃત્તના સંતોષ માટે વિવિધ સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે પ્રવાસ, પર્યટન-વક્તૃત્વ સ્પર્ધાઓ, જ્ઞાન શિબિરો, સંસ્કાર કાર્યક્ષમો ક્વીઝ વગેરેનું આયોજન કરી શકાય.
- હસ્ત લિખિત અંકો, પ્રદર્શનો વિજ્ઞાન મેળાનું આયોજન કરવું જોઈએ.

8.12 ધીમી ગતિએ શીખનાર માટેની પ્રવૃત્તિઓ

ધીમી ગતિએ અથવા મંદગતિએ શીખનાર બાળકો સહાનુભૂતિને પાત્ર હોય છે વર્ગખંડમાં જેમ અલ્પસંખ્યા વિદ્યાર્થીઓ તેજસ્વી હોય છે. તેમ કેટલાક અલ્પસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયનમાં મંદગતિ પણ ધરાવે છે. કેટલીકવાર શાળાઓમાં શિક્ષકો દ્વારા આ બાળકોની ઉપેક્ષા થતી જોવા મળે છએ. તેમને તિરસ્કરણીય પણ ગણવવામાં આવે છે. આવાં બાળકો અભ્યાસમાં અલ્પસિદ્ધિ મેળવતા હોય પણ ખરા પરંતુ તેવા બાળકોને સમજીને અલગ તારવીને તેમની સાથે સહાનુભૂતિ પૂર્ણ વ્યવહાર કરીને વિશ્વાસ જીતી લઈને તેમની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ હલ કરવામાં આવે તો તે પોતાની ગતિએ પોતાની શક્તિ -મતિ અનુસાર યોગ્ય વિકાસ સાથી શકે છે.

આવા બાળકોને અલગ તારવવા માટે કેટલીક વાર નિરીક્ષણ દ્વારાયા નિદાન કસોટીઓ દ્વારા તેમની અભ્યાસ વિષયક નિર્બળતાઓ કે કચાશો જાણી શકાય છે જે મુદ્દાઓમાં કચાશ લાગણી હોય તેવા મુદ્દાઓ અલગ તારવીને તે મુદ્દાઓ શીખવવા માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓના આયોજન દ્વારા વ્યુરચનાઓ વિચારી લેવી જોઈએ ખાસ કરીને આવાં બાળકોને શીખવવા માટે અધ્યાપન સૂત્રોનો યથોચિત ઉપયોગ કરવો જોઈએ

(1) સરળ પરથી કઠીન તરફ

(2) જ્ઞાત તરફથી અજ્ઞાત તરફ

(3) મૂર્ત તરફથી અમૂર્ત તરફ

આ સૂત્રોનો ઉપયોગ કરીને તેમને માટે અભિક્રમિત અધ્યયન જેવી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

મંદ ગતિએ શીખનારા બાળકોને શીખવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાના મુદ્દા

- તેમની સાથે સહાનુભૂતિ પૂર્ણ વ્યવહાર રાખવો જોઈએ.

- શિક્ષણ આપતી વખતે સરળ ભાષાનો ઉપયોગ કરવો.
- વિષયવસ્તુની રજુઆત વખતે રોજિંદા વ્યવહારના ઉદાહરણો આપવા.
- રસમય શૈલીમાં રજુઆત કરી
- તેમને ઉતારી પાડવાં જોઈએ નહિ તેમની ઉપેક્ષા ન કરવી.
- આવા વિદ્યાર્થીઓમાં આત્માવિશ્વાસ પેદા કરવો.
- ટૂંકા પાઠો કે સ્વાધ્યાયો આપવા
- વખતોવખત દૃઢીકરણ કે પુનરાવર્તન કરવું અગાઉ શીખી ગયેલા મુદ્દાઓનું પુનરાવર્તન કરવું.
- અભિક્રમિત અધ્યયનના એકમો તૈયાર કર્યા પછી તેમને પ્રતિપોષણ પૂરું પાડવું
- ધીમે ધીમે પ્રગિત કરતા જાય તેમ પ્રોત્સાહન આપવું.
- ઉપચારાત્મક શિક્ષણ આપવું.
- ક્ષમતાલક્ષી સિક્ષણ અભિગમનો ઉપયોગ કરવો.
- શૈક્ષણિક ઉપકરણો, ચિત્રો, ચાર્ટસ, ફિલ્મ સ્ટ્રીપ્સ વગેરેનો ઉપયોગ દ્વારા શિક્ષણને રસપ્રદ બનાવવું.

8.13 ઉપસંહાર :

આપણે જોયું કે વર્ગખડમાં તેજસ્વી સામાન્ય અને મંદગતિનાં બાળકો હોય છે. તેમના વ્યક્તિત્વોમાં અપાર ભિન્નતાઓ અને શક્યતાઓ રહેલી છે. આ પરિસ્થિતિમાં વર્ગખંડમાંથી તેજસ્વી અથવા ઝડપ ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ અલગ તારવી ને તેમના માટે વિવિધ પદ્ધિતોનું આયોજન કરી યોગ્ય વ્યૂહ રચનાઓવિચારી બંને પ્રકારનાં બાળકો માટે વિવિધ પ્રકારની અધ્યયન સામગ્રી તૈયારી કરી તેમના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

8.14 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

પ્ર.1 વર્ગમાં જુથ અધ્યયન પદ્ધતિ દ્વારા તમે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ કરાવી શકશો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8.15 નિબંધ પ્રકારનાં પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

પ્ર.1 ઝડપી ગતિએ શીખનાર માટેની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી કઈ છે અને પ્રયુક્તિઓ જણાવો.

મુદ્દા - અભિક્રમિત અધ્યયન સામગ્રી

- સ્વાધ્યાયો
- સંદર્ભ પુસ્તકો
- મોડ્યૂલ
- પ્રોજેક્ટ પ્રયોગો

પ્ર.2 ધીમી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીનાં લક્ષણો

- આવા બાળકોનો બુદ્ધિ આંક 75 થી 90 હોય છે.

- આવા બાળકો ચલતિ અને બોલતા મોડું શીખે છે.
- તેઓ ઓછો રસ ધરાવે છે.
- તેઓનાં ભાષા કૌશલ્યો નબળા
- શીખવવાની ગતિ મંદ હોય છે.

ટૂંકા પ્રશ્નો **(6)**

પ્ર.1 ધીમી ગતિએ શીખનાર માટેની સ્વઅધ્યયન સામગ્રી જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

પ્ર.2 ઝડપી ગતિએ શીખનાર વિદ્યાર્થીના લક્ષણો

.....
.....
.....
.....
.....
.....

◆ **અતિ ટંકા પ્રશ્નો** **(2)**

(1) સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ એટલે શું ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

(2) સરળથી કઠિન તરફ જવાનું ઉદા. આપો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

- **હેતુલક્ષી પ્રશ્નો**

(1) પ્રતિભાશાળી બાળકનો બુદ્ધિ આંક કેટલો હોય છે.

(A) 140 અને તેનાથી ઉપર (B) 120 થી 139

(C) 110 થી 119 (D) 110 થી 120

(2) સામાન્ય બુદ્ધિ આંક ધરાવતા બાળકનો બુદ્ધિ આંક કેટલો હશે ?

(A) 110 થી 120 (B) 110 થી 125

(C) 90 થી 110 (D) 70 થી 80

8.16 સ્વાધ્યાય

પ્ર.1 ઝડપી ગતિએ શીખનાર બાળકોને શિક્ષણ આપતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતે જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-101
અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

વિભાગ

3

અધ્યેતા માહિતીના સંસ્કરણકર્તા તરીકે

એકમ-9 માહિતીના સ્વરૂપો

એકમ-10 અધ્યેતના મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો

એકમ-11 અધ્યેતાનું સામાજિક મનોવિજ્ઞાન

એકમ-12 અધ્યેતાની સમસ્યાઓ

લેખક	
ડૉ. શામળભાઈ એલ. સોલંકી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, એ. જી. ટીચર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ
પરામર્શક (વિષય)	
ડૉ. રાજુભાઈ એલ. પારગી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, સર્વોદય કૉલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ડેરોલ સ્ટેશન, જી. પંચમહાલ
પરામર્શક (ભાષા)	
ડૉ. હિરલકુમાર એમ. બારોટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, કૉલેજ ઑફ એજ્યુકેશન, ડભોઈ, વડોદરા.
સંપાદન અને સંયોજન	
ડૉ. અજીતસિંહ પી. રાણા	નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ) ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.
સંયોજન સહાય	
ડૉ. મીના આઈ. રાજપૂત	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
''જ્યોતિર્મય પરિસર'', શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

ES-101 અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

વિભાગ-1 અધ્યેતાનો વિકાસ

એકમ-1 વૃદ્ધિ અને વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ

એકમ-2 વ્યક્તિત્વ વિકાસ

એકમ-3 જ્ઞાનાત્મક અને ભાષાકીય વિકાસ

એકમ-4 અધ્યેતાની વ્યક્તિગત ભિન્નતા

વિભાગ-2 અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

એકમ-5 અધ્યયન પ્રતિક્રિયા

એકમ-6 વૈયક્તિક અધ્યયન માટેની ટૅકનોલોજી

એકમ-7 અધ્યયન શૈલી

એકમ-8 ઝડપી અને ધીમી ગતિએ શિક્ષણ

વિભાગ-3 અધ્યેતા માહિતીનાં સંસ્કરણ કર્તા તરીકે

એકમ-9 માહિતીના સ્વરૂપો

એકમ-10 અધ્યેતના મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો

એકમ-11 અધ્યેતાનું સામાજિક મનોવિજ્ઞાન

એકમ-12 અધ્યેતાની સમસ્યાઓ

વિભાગ-4 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-13 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-14 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત

એકમ-15 સલાહદર્શન સેવાનું મોડલ

એકમ-16 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો

દૂરવર્તી અધ્યયનમાં સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીની ભૂમિકા

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અસરકારક સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રી અનિવાર્ય છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીના લેખકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂર અને ક્યારેક તો ક્યારેય ન મળી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોવાથી આવી અધ્યયન સામગ્રી સુગમ અને અસરકારક હોવી જરૂરી છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની અભ્યાસ-સામગ્રીમાં વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક ચિંતનને ઉદ્દીપ્ત કરવાની ક્ષમતા તથા આવશ્યક તમામ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રી પાઠ્યક્રમના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હેતુઓના અનુસંધાને વિદ્યાર્થીને પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન આપવા સક્ષમ હોવી જોઈએ. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં અભ્યાસક્રમમાં સૂચિત તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય તે જરૂરી છે.

અસરકારક અધ્યયન સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારના આયોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જેનાથી વિદ્યાર્થી જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે. બૌદ્ધિક અને મનોશારીરિક કૌશલ્યો કેળવી શકે અને વર્તન તથા અભિગમમાં આવશ્યક પરિવર્તનો સાધી શકે. આથી જ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન પણ પાઠ્યસામગ્રીમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ સામગ્રીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ તે શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક કે મનોશારીરિક હેતુમાંથી કયા હેતુને સંલગ્ન છે ? તેના પર આધારિત છે. આ હેતુઓ ભવિષ્યમાં અનુક્રમે જ્ઞાન, બૌદ્ધિક કૌશલ્યો અને મનોશારીરિક કૌશલ્યોની ઉપલબ્ધિમાં પરિણમે છે. વિદ્યાર્થીએ મેળવેલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ઉપયોગ અને અભિવ્યક્તિ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય. વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનનો અને અનુભવોનો આધાર લઈને રચવામાં આવેલ શિક્ષણ સામગ્રી દ્વારા બૌદ્ધિક કૌશલ્યના હેતુને સિદ્ધ કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે.

અભ્યાસ-સામગ્રીમાં સ્વાધ્યાય પ્રોજેક્ટ અને પ્રતિપૃષ્ટિ(Feedback)ના સ્વરૂપે અભ્યાસનું આયોજન જરૂરી છે. શારીરિક કૌશલ્ય સંબંધિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ચિત્રાત્મક રજૂઆત હોવી જોઈએ અને ત્યારબાદ ઊચિત અભ્યાસનું આયોજન હોવું જોઈએ. વર્તન અને અભિગમમાં પરિવર્તન માટે આયોજિત શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ રસ જન્માવે તેવી તથા આ પરિવર્તન દ્વારા થતાં લાભ અને તેની જરૂરિયાતને પ્રતિબિંબિત કરે તેવી હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી નવાં અભિગમોને અપનાવવાની અને તે સંબંધિત પ્રક્રિયાના યોગ્ય અભ્યાસનું ઊચિત આલેખન થવું જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા.

પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનમાં જોવા મળતી પ્રત્યાયનની વિશેષતાઓ; જેવી કે અંતરાલાપ, પૂર્વઅભિસંધાન, યોગ્ય સ્થાને વિરામ, આરોહ-અવરોહ, ભાવ-ભંગીમાં, સ્વરભાર વગેરે દૂરવર્તી અધ્યયનમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉણપ વિશેષતઃ મુદ્રિત સાહિત્યમાં (લેખિત સાહિત્યમાં) જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચેના વ્યવવહારની આ ખૂટતી કડીને જોડવા માટે જ દૂરવર્તી સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. માટે જ આવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન વૈકલ્પિક નહીં; પરંતુ અનિવાર્ય છે.

સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીને નાના એકમોમાં વિભાજિત કરીને શિક્ષણના ઉત્તમ સાધન તરીકે વિકસાવવાની સંકલ્પના છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્ય દ્વારા શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રના હેતુઓ સિદ્ધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનું આયોજન પૂર્વનિશ્ચિત શૈક્ષણિક નીપજને ધ્યાનમાં લઈને કરવાનું હોવાથી તેના હેતુઓ અને ધ્યેયો નિશ્ચિત હોય છે. વળી અધ્યેતાઓ દૂરસ્થ હોવાથી આ સામગ્રી દ્વારા તેઓ નિશ્ચિત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહે તેવું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેથી અધ્યેતાઓ સંબંધિત સંકલ્પનાઓને બરાબર સમજી શકે. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં સાથે સંકળાયેલ સ્વાધ્યાયો, પ્રાયોગિક કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પોનો પણ આ જ હેતુ છે. આ સામગ્રી માટે ઊચિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની ઉદાહરણરૂપ સૂચિ ઘણી મોટી હોઈ શકે. આ સંદર્ભે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીને અભિપ્રેરિત કરે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ અને પ્રદર્શનનું સતત માપન-મૂલ્યાંકન પણ કરે છે.

એકમ 9

માહિતીના સ્વરૂપો

: રૂપરેખા :

9.1 ઉદ્દેશ્યો

9.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

9.3 પ્રસ્તાવના

9.4 અધ્યેતા સ્વરૂપો

9.5 અધ્યેતા અનુકરણ કરનાર તરીકે

9.6 અધ્યેતા જ્ઞાતા તરીકે

9.7 અધ્યેતા વિચારક તરીકે

9.8 અધ્યેતા માહિતીના સંસ્કરણકર્તા તરીકે

9.9 અધ્યેતા કૌશલ્યો રજુ કરનાર તરીકે

9.10 ઉપસંહાર

9.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

9.12 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

9.13 સ્વાધ્યાય

9.1 ઉદ્દેશ્યો :

- અધ્યેતાના ભિન્ન સ્વરૂપો જણાવી શકશો.
- અધ્યેતાને તમે જ્ઞાતા તરીકે ઓળખી શકશો.
- અધ્યેતાને તમે વિચારક તરીકે ઓળખી શકશો.
- અધ્યેતાને તમે કૌશલ્ય રજુ કરનાર તરીકે ઓળખી શકશો.
- અધ્યેતાને તમે અનુકરણ કરનાર તરીકે

9.2 એકમના પારીભાષિક શબ્દો

(1) બૌદ્ધિક કૌશલ્યો - વિચાર કૌશલ્યો

(2) સ્વયં-સંચાલિતતા - વર્તનમાં પ્રભુત્ત્વ મેળવવું

(3) માહિતી - પ્રવર્તનમાન જ્ઞાન

9.3 પ્રસ્તાવાના :

અધ્યેતા અંગેના સ્વરૂપો સમજવા પ્રયત્ન કરશે. અધ્યેતા ઉત્તર તરુણાવસ્થા પુરી કરે ત્યાં સુધીમાં તે શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક સામાજિક, નૈતિક અને વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં તરેહમાં પરિપક્વ અવસ્થાઓ પહોંચે છે. આ તમામ વિકાસોનાં પરિણામ સ્વરૂપો અધ્યેતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બને છે. આ ભિન્ન લક્ષણોનાં સંદર્ભમાં વિકસિત અધ્યેતાને અધ્યયનના સંદર્ભમાં જોવામાં પ્રયત્ન કરીએ જેમ કેલિડોસ્કોપમાં કાચનાં ટૂકડા તેનાં તે જ હોય છે. પરંતુ કેલિડોસ્કોપને અલગ અલગ સ્થિતિમાં ફેરવીને જોવામાં આવે તો કાચના ટૂકડાથી બનતી ડિઝાઈનવ અલગ-અલગ જોવા મળે છે. તેમ અધ્યેતા તેનો તે જ હોય પરંતુ અધ્યયન સંદર્ભમાં અલગ - અલગ ભૂમિકા ભજવતો જોવા મળે છે.

9.4 અધ્યેતા સ્વરૂપો :

વર્ષો સુધી અધ્યયન - અધ્યાપનની પ્રક્રિયામાં શિક્ષકેન સક્રિય અને અધ્યેતાને નિશ્ચિત ઘટક ગણાવવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષણમાં મનોવિજ્ઞાનના પ્રવેશ બાદ ખાસ કરીને જ્ઞાનાત્મક વિચારધારા અને સંરચનાવાહી વિચારધારાની અસરને કારણે અધ્યેતાને માહિતીનાં સંસ્કરણ કરનાર અને જ્ઞાનના રચનાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનાત્મકવાદી વિદ્વાનો માને છે કે સંવેદન અંગો મારફત વિદ્વાનો માને છે કે સંવેદન અંગો મારફત મગજમાં ગયેલી માહિતી પર અધ્યેતા સંસ્કરણ કરી તેનું ધારણ કરી શકે છે. અને આ ધારણ થયેલી માહિતીને તેનાં વર્તન દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. સંરચનાવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે અધ્યેતા ખાલી વાસણ નથી.

મનોવિજ્ઞાનની આ વિચારધારાઓનાં પ્રભાવના પરિણામે પ્રવર્તમાન શિક્ષણ અધ્યેતા કેન્દ્રી બન્યું છે. મનોવૈજ્ઞાનિકોએ જેમ અસરકારક શિક્ષકોનાં લક્ષણો નક્કી કર્યા ટોમશૈલે - 1986 વર્ગખંડ અધ્યયન પરના આધેરે (1) અપેક્ષાઓ (2) પ્રેરણ (3) પૂર્વજ્ઞાનને સક્રિય બનાવવાનું (4) ધ્યાન (5) સંકેતન તુલના (6) ઉત્કલ્પના રચવી (7) પુનરાવર્તન (8) પ્રતિપુષ્ટિ (9) મૂલ્યાંકન (10) નિયમન (11) સુગ્રથિકરણ

સફળ અધ્યેતાનાં કેટલાંક લક્ષણો

(1) સક્રિય હોય છે.

(2) ધ્યેલક્ષી હોય છે.

(3) સ્વ-નિયંત્રિત હોય છે.

(4) સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે.

(5) પોતાના અધ્યયન માટે પોતાને જવાબદાર માને છે.

(6) જ્ઞાનનું અર્થપૂર્ણનું ધારણ કરે છે.

(7) પ્રવર્તનમાન જ્ઞાનને નવી માહિતી સાથે જોવે છે.

(8) સંકુલ અધ્યયન ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા અનેક વિચાર કૌશલ્યો અને તર્ક કૌશલ્યો સર્જે છે અને ઉપયોગ કરે છે.

(9) અધ્યયન તર્ક સમસ્યા ઉકેલ અને સંકલ્પના અધ્યયનના જ્ઞાનાત્મક યોજનાનો ઉપયોગ કરે છે.

(10) તેઓ પોતે કેવી રીતે અધ્યયન કરે છે તે માંગે ચિંતન કરે છે. યોગ્ય ધ્યેય નક્કી કરે છે. યોગ્ય યોજના પસંદ કરે છે અને જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે યોજનામાં ફેરફારો કરે છે.

સફળ અધ્યેતાનાં કાર્યો લક્ષણોની યાદીના આધારે અધ્યેતાના સ્વરૂપોના પાંચ પાસાઓ સ્પષ્ટ બને છે.

- અનુકરણ કરે છે.
- જ્ઞાતા છે.
- વિસ્તાર કરે છે.
- જ્ઞાનનું સંસ્કરણ કરે છે.
- કૌશલ્ય વ્યક્ત કરે છે.

9.5 અધ્યેતા - અનુકરણ કરનાર તરીકે

આલ્બર્ટ બાન્દુરા સ્પષ્ટ રીતે માને છે કે બાળક જે કંઈ શીખે છે તે અનુકરણથી શીખે છે. બાન્દુરા અધ્યયન સિદ્ધાંતને અવલોકનાત્મક અધ્યયન સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બાંદુરના વિચારો અનુસાર અધ્યયન એક વ્યક્તિના બીજી વ્યક્તિ અંગેના અનુભવની પ્રક્રિયા સંકેતીકરણ પ્રક્રિયા અને સ્વ-નિયંત્રણ પ્રક્રિયા પર આધારીત છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવને કારણે પરિણામનું સ્વઅધ્યયન હકીકતમાં અન્ય વ્યક્તિના અવલોકનને કારણે કહે છે.

(1) અધ્યેતા મોડલમા વર્તનોનું અવલોકન કરીને સંકુલ પ્રતિચારો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(2) અધ્યેતાને અન્યના સુખદ કે દુઃખદ અનુભવો અંગેની ભાવાત્મક અભિસંધાન કરાવી શકાય છે.

(3) અધ્યેતાના ભયભીતતા કે અવગણનાત્મક વર્તનો નષ્ટ કરી શકાય છે.

(4) સારી રીતે શીખેલા સ્નાયવિક કૌશલ્ય કે સામાજિક કૌશલ્યોને નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

(5) અન્યને શિક્ષા થતી બતાવીને ચોક્કસ વર્તનમાં અવરોધ લાવી શકાય છે.

આલ્બર્ટ બાન્દુરા સ્પષ્ટ રીતે પોતે આવા અનુકરણ શીખે છે.

બાંદિરાના વિચારનું અધ્યયન સિદ્ધાંતને અવલોકનાત્મક અધ્યયન સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બાંદુરાનાં વિચાર અનુસાર અધ્યયન એક વ્યક્તિના બીજી વ્યક્તિ અંગેના અનુભવની પ્રક્રિયા સંકેતીકરણ પ્રક્રિયા અને સ્વ નિયંત્રણ પ્રક્રિયા પર આધારિત છે.

(1) અધ્યેતાના મોડેલના વર્તનોનું અવલોકન કરીને સંકુલ પ્રતિચારો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(2) અધ્યેતાને અન્યના સુખદ અનુભવો અંગેની ભાવાત્મક પ્રતિક્રિયાઓના સાક્ષી બનાવીને અવલોકન દ્વારા સાંવેગિક પ્રતિચારોનું અભિસંધાન કરાવી શકાય છે.

(3) અધ્યેતા ભયભીતતા કે અવગણનાત્મક વર્તનો નષ્ટ કરી શકાય છે.

(4) સારી રીતે શીખેલા સ્નાયવિયક કૌશલ્યો કે સામાજિક કૌશલ્યોને નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

(5) અન્યને શિક્ષા થતી બતાવીને ચોક્કસ વર્તનમાં અવરોધ લાવી શકાય છે.

આલ્બર્ટ અને લીરી (1985) દ્વારા બાલમંદિરનાં બાળકોમાં પરસ્પર વહેચીને નાસ્તો કરવા પર મોડલની અસર તપાસ નાસ્તો કરવાનાં વિષયવસ્તુવાળી વાર્તાઓ અને મોડલો દર્શાવવામાં આવ્યા. માત્ર ત્રણ જ દિવસના કાર્યક્રમમાં બાદ વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયન માટે નીચેની બાબત ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

(1) શબ્દોના ઉચ્ચાર શીખવવા હોય કે પ્રયોગશાળામાં વિદ્યાર્થીઓને અવલોકન કરતાં શીખવવું હોય ત્યારે નિદર્શનો ઉપયોગ કરવો.

(2) હકારાત્મક મોડલ સાથે નકારાત્મક મોડલનો ઉપયોગ કરવો.

(3) અનુકરણથી અધ્યેતા દ્વારા થયેલા વર્તનને પ્રતિપુષ્ટિ આપો અને મહાવરા માટે પ્રતિપ્રેરિત માટે અનેક તકો આપો.

9.6 અધ્યેતા જ્ઞાતા તરીકે :

વ્યક્તિ જન્મથી શરૂ કરી મૃત્યુ સુધી તેની આસપાસનાં પર્યાવરણ સાતેના આંતરક્રિયા કરી આ વિશ્વને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ અધ્યેતા વિશ્વનો જ્ઞાતા છે. શિશુ અવસ્થામાં તે તેની પાસેના રમકડાની રચનાને જાણવા પ્રયત્ન કરે છે. પુખ્ત થઈને માનવ શરીરની રચનાને કુદરતી રહસ્યોને જાણવા પ્રયત્ન કરે છે. અધ્યેતા વિશ્વને જાણવા માટે વિશ્વમાં વિવિધ ઘટકો વિશેની માહિતી મેળવે છે.

શાળાકીય પર્યાવરણમાં વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાન ઈતિહાસ, ભૂગોળ ભાષાઓ જેવા વિષયો શીખે છે. આ તમામ વિષયોનાં અધ્યયન દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ મોટા ભાગની શાબ્દિક માહિતી શાળા શિક્ષણ દરમિયાન મેળવે છે. અને સ્મૃતિમાં તેનો સંગ્રહ કરે છે છતા તેની પાસેની કુલ માહિતીનો ઘણો મોટો જથ્થો તે શાળાની બહાર સામયિકો અને વર્તમાન પત્રો વાંચીને રેડિયો, અને ટેલિવિઝનનાં કાર્યક્રમો દ્વારા અને પ્રવર્તમાન સમયમાં ઈન્ટરનેટના માધ્યમથી મેળવે છે.

અધ્યેતાએ શીખેલી માહિતી તેનાં બંધારણની સંકુલતાના આધારે જુદી જુદી કક્ષાઓ ધરાવે છે. જેના ત્રણ પ્રકાર છે.

(1) નામો (Names)

(2) હકીકતો (Facts)

(3) જ્ઞાનસમૂહો (Knowledge domains)

અધ્યેતા કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે ઘટના સાથે સંકળાયેલા સંકેત ઓળખી શકે અથવા સ્મૃતિમાં સંગ્રહ તે નામોનું અધ્યયન છે. ઉદા. તરીકે હાથી, દડો, પેન, શાળા વગેરે.

હકીકતે એ બે નામો અથવા ઘટનાઓ વચ્ચેનાં સંબંધને રજુ કરતું શાબ્દિક વિધાન છે. ઉદા. સાત દિવસ હોય છે.

ઐતિહાસિક તબક્કાઓ વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે જ્ઞાનના ભિન્ન સમૂહો છે તે પરસ્પર સંબંધિત હકીકતના વિશાળ સમૂહો છે.

અધ્યેતા સાથે જ્ઞાતા બની શકે તે માટે શિક્ષકે નીચેની બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

(1) અધ્યેતા પાસે તેની જ્ઞાનાત્મક સંરચનામાં સંબંધિત પૂર્વજ્ઞાન સંગ્રહિત સ્વરૂપમાં છે કે કેમ તેની ખાત્રી કરો

(2) નામોના અધ્યયન માટે નવા નામોનું શીખેલા નામનું જૂથ બનાવે છે.

(3) નવી હકીકતોની રજુઆત પહેલા કે પછી જે શીખવવાનું છે તેના સંદર્ભમાં પ્રશન રજુ કરવો જેથી શીખવાની બાબત પર અધ્યેતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય.

(4) નવા જ્ઞાન સમૂહના અધ્યાપન માટે વિદ્યાર્થી સમક્ષ અધ્યયન વસ્તુ તે સમજી શકે તેટલું સરળ સ્વરૂપમાં રજુ કરવું.

9.7 અધ્યેતા વિચારક તરીકે

વિદ્યાર્થી વર્ગમાં ગણિતનાં દાખલાઓ ગણી શકે છે. ભાષામાં નિબંધ લખી શકે છે. આપેલા ફકરાનું અર્થગ્રહણ કરી શકે છે. બે તર્જને અલગ પાડી શકે છે. વિદ્યાર્થી આ તમામ કાર્યો કરી શકે છે.

ગિલ્ફર્ડના વિચારો અનુસાર અધ્યેતા તેણે ગ્રહણ કરેલા કોઈપણ વિષયવસ્તુ અંગે કેન્દ્રિત વિચાર કે વિકેન્દ્રિત વિચાર પ્રક્રિયા કરીને સમસ્યા ઉકેલી શકે છે. આ વિચાર પ્રક્રિયા મારફત અધ્યેતા તેનાં પર્યાવરણ સાથે પરોક્ષ આંતરક્રિયા કરી શકે છે. પર્યાવરણ સાથે પરોક્ષ આંતરક્રિયા કરવાની શક્તિને બૌદ્ધિક કૌશલ્યો કે વિચાર કૌશલ્યો કહેવામાં આવે છે.

અધ્યેતા આવા અનેક વિચાર કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરે છે. ઉદા. વાક્યની રચના કરવી, ફકરાની રચના કરવી, નામનું વિશેષણ બનાવવું નામનું એકવચનમાંથી બહુવચન ન બનાવવું બે ઘટનાઓ વચ્ચે સંબંધ તારવો કોઈ ઘટનાની આગામી અસરોનું અનુમાન કરવું દલીલ યુક્ત વાતચીત કરવી વગેરે

અધ્યેતા અધ્યયન માટે યોજનાત્મક રીતે વિચાર કરે છે. તે સંકુલ અધ્યયન માટે તર્ક કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરે છે તે સંકલ્પના અધ્યયન સમસ્યા ઉકેલ - અધ્યયન વગેરે માટે ખાસ વિચાર કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરે છે. તે પોતાની યોજનાઓની ઉચિતતા અંગે ચિતન કરે છે અને જરૂર જણાવે ત્યાં અન્યોનું અવલોકન કરીને કે અધ્યાપનમાંથી માર્ગદર્શન મેળવીને તેમાં ફેરફાર કરે છે.

અધ્યેતા સારો વિચારક બને તે માટે શિક્ષકે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

(1) સંકલ્પનાો, નિયમો, સમસ્યા, ઉકેલનું શિક્ષણ એવી રીતે કરો જેથી પ્રત્યેકના અધ્યાપનમાં વિચાર પ્રક્રિયામાંથી સામેલ થાય.

(2) સંકલ્પનાઓના શિક્ષણ માટે અધ્યેતાને સંકલ્પના સંબંધિત વિવિધ ઉદા.માં લક્ષણો તારવવા લક્ષણોમાં સમાનતા અને ભિન્નતા નક્કી કરવી સામાન્યીકરણ કરવું ઉદા. આપવા વગેરે વિચાર ક્રિયામાં સામેલ છે.

(3) નિયમોનાં અધ્યયનનાં ઘટક ખ્યાલો યાદ કરવાં ઘટક ખ્યાલો વગેરેનો સંબંધ શોધવો નિયમ તારવો વગેરે ક્રિયામાં સામેલ કરે છે.

9.8 અધ્યેતા માહિતીના સંસ્કરણ કર્તા તરીકે

રૂઢિગત દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર અધ્યયન એ ઉદ્દીપક પ્રતિચાર વચ્ચેનું જોડણ કરવાની ક્રિયા છે અને સ્મૃતિ એ આ અધ્યયનની નિપજ છે.

સાંપ્રત મનોવૈજ્ઞાનિકો સ્મૃતિને માહિતી સંસ્કરણ તંત્ર તરીકે રજુ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે સ્મૃતિ એ માત્ર માહિતીની નિષ્ક્રિય નોંધણીથી અનેકગણું વિશેષ છે. માનવને માહિતીનો સંસ્કરણકર્તા ગણવામાં આવ્યો છે જે પર્યાવરણમાંથી આવતા ઉદ્દીપકો પર સક્રિય રહીને સંસ્કરણ કરે છે.

પ્રક્રિયાઓના સંદર્ભમાં માણસ અનેક રીતે કમ્પ્યુટર સાથે સમાનતા ધરાવે છે. માણસ અને કમ્પ્યુટર બન્ને પર્યાવરણમાંથી માહિતી મેળવે છે. આ માહિતીને અન્ય સ્વરૂપમાં ફેરવે છે. પછીના ઉપયોગ માટે તેને સંગ્રહિત કરે છે. ત્યાર બાદ તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને કોઈક રીતે ઉપયોગમાં લે છે.

આમ અધ્યેતાએ માહિતીના સંસ્કરણ કર્તા છે અધ્યયન દરમિયાન અધ્યેતા માત્ર જ્ઞાન મેળવે છે. તેટલું જ નહીં પરંતુ તે નવી માહિતીને પ્રવર્તમાન જ્ઞાન સાથે અર્થપૂર્ણ રીતે જોડે છે. દરેક વિદ્યાર્થી પાસે ભિન્ન પૂર્વ અનુભવો હોય છે. મગજનું લક્ષણ છે કે તે માહિતીને અર્થપૂર્ણ રીતે જોડી શકે છે બે લાક્ષણિકતાઓના કારણે દરેક અધ્યેતા પોતે મેળવેલ માહિતીને આગવી રીતે ગોઠવી શકે.

અધ્યેતાની આ ક્ષમતાનાં કારણે અધ્યેતા તેને મળેલ માહિતી પર પોતાની ક્ષમતા અનુસાર તેના પર સંસ્કરણ કરીને ચોક્કસ ઘટનાઓ બનાવો, પરિસ્થિતિઓ વ્યક્તિઓ કે પદાર્થો અંગે પોતાના દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરે છે. તેના નૈતિક મૂલ્યો અને વલણો નક્કી થાય છે. અને તેના આધારે તેની વર્તન તરેહો નક્કી થાય છે.

અધ્યેતાની આ સંસ્કરણકર્તા તરીકે ક્ષમતાના કારણે જ આ વિશ્વને સારા વૈજ્ઞાનિકો સંશોધકો ઉપદેશકો, શિક્ષણકારો. સમાજશાસ્ત્રીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

અધ્યેતા સારો માહિતીનો સંસ્કરણ કર્તા બને તે માટે શિક્ષકે આટલી કાળજી લેવી જોઈએ.

(1) નવા અધ્યયન વસ્તુના અધ્યયન માટે બાળકની અનુરૂપ જ્ઞાનાત્મક સંરચનાને સક્રિય બનાવવામાં મદદ કરવી.

(2) અધ્યયન ક્રિયામાં અધ્યેતાને સામેલ કરવો.

(3) માહિતીના શાબ્દિક સંકેતિકરણની યોજનાઓનો ઉપયોગ કરવાની તકો પુરી પાડવી.

(4) વાચન માટે .... પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ વિકસાવવી.

9.9 અધ્યેતા - કૌશલ્યો રજૂ કરનાર તરીકે :

અધ્યેતા જે કંઈ શીખે છે તેની સાબિતી સંબંધિત વર્તન દ્વારા વ્યક્ત કરીને આપવી પડે છે. આથી તેને કૌશલ્યો રજુ કરનાર કહેવામાં આવે છે. અધ્યેતાને તેનાં કૌશલ્યોની રજુઆતનાં સંદર્ભમાં અનેક જગ્યાએ મુલવવામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે, રમતના મેદાનમાં ચિત્રખંડમાં સંગીતના વર્ગમાં વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં કે શ્રુતલેખનમાં આ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં તેણે કૌશલ્યો વ્યક્ત કરનારની ભૂમિકા ભજવાતીની રહે છે.

સ્નાયવિક કૌશલ્યો કે સામાજિક કૌશલ્યો કેટલે અંશે તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તેની, રજુઆતમાં ચોક્સાઈ ઝડપ , દબાણ અને શારીરિક હલનચલનની મૃદુષા વ્યક્ત થાય છે. ત્રણ તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે.

(1) જ્ઞાનાત્મક તબક્કો :

આ તબક્કા દરમિયાન અધ્યેતા એ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. આ કાર્ય કરવા માટે શું જરૂરી બનશે.

(2) સંયોજનાત્મક તબક્કો :

અહીં ઘટક કૌશલ્યોને વ્યક્ત કરવામાં મૃદુતા અને સમયબદ્ધતા આવે છે. પરિણામે ભૂલોનું પ્રમાણ ઘટે છે.

(3) સ્વયં - સંચાલિતતા :

અહીં અધ્યેતા તે કૌશલ્યના વર્તનમાં એટલું પ્રભુત્વ મેળવે છે કે જેને કારણે તે કૌશલ્યોવાળું વર્તન સહજ રીતે કરી શકે છે.

ગણિત, વિજ્ઞાન, ચિત્ર, સંગીત, રમતગમત અને ઉદ્યોગ એવા વિષયો છે જેના દ્વારા વિદ્યાર્થી કૌશલ્યો કેળવે છે.

ઉદા. ગણિત વિષયમાં પરિકર વડે વર્તુળ દોરવું, વિજ્ઞાનમાં પીપેટ વડે નિયત કદનું પ્રવાહી એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં નાખવું ચિત્રણનાં વિષયમાં ચોક્કસ આકાર પ્રમાણે પેન, પેન્સિલ કે પછી ફેરવવી તેનું વાધમાંથી ચોક્કસ અવાજ ઉત્પન્ન કરવો જ્ઞાનતંતુઓ અને સ્નાયુઓનું સંકલન કરી ચોક્કસ રીતે શરીરને વાળવું કૌશલ્યો રમત-ગમત દ્વારા કેળવવું વગેરે.

- અધ્યેતાના કૌશલ્યો પર સારું પ્રભુત્વ મેળવે તે માટે શિક્ષકે આટલું ધ્યાનમાં રાખવું.

(1) જે સ્નાયવિક કૌશલ્ય કેળવવાનું છે તે અંગે શરૂઆતનાં તબક્કે શાબ્દિક વર્ણન રજુ કરવું.

(2) ત્યારબાદ સ્નાયવિક કૌશલ્યોમાં થતા હલનચલનને ચિત્રો દ્વારા રજુ કરો.

(3) ત્યારબાદ કુશળ વ્યક્તિ દ્વારા કૌશલ્યોનું અધ્યેતા સમક્ષ નિદર્શન કરો.

(4) અંતમાં મહાવરો અને પ્રતિપુષ્ટિ પુરા પાડો.

9.10 ઉપસંહાર :

અધ્યેતાને ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી જોવા પ્રયત્ન કરીએ તો તે અલગ-અલગ પાંચ સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. આ પાંચ સ્વરૂપે છે.

(1) અનુકરણ કરનાર

(2) જ્ઞાત

(3) વિચારક

(4) માહિતીનો સંસ્કરણકર્તા

(5) કૌશલ્યો રજૂ કરનાર

આ પાંચે એ સ્વરૂપો મળીને ''સમગ્ર'' અધ્યેતાનું ચિત્ર ઉપસે છે. આ પાંચેય પાસાઓ ધરાવતો અધ્યેતા પૂર્ણ અધ્યેતા છે. જ્યારે અધ્યેતાનાં વિવિધ લક્ષણોનો સુરસંગત અને સુગ્રથિત વિકાસ થાય છે ત્યારે તે પૂર્ણ અધ્યેતા બને છે.

9.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

પ્ર.1 'અધ્યેતા વિચારક છે' આ વિધાનની ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

9.12 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો (ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે)

પ્ર.1 અધ્યેતા કૌશલ્ય વ્યક્ત કરવામાં પ્રવીણ બને તે માટે શિક્ષકે શી કાળજી લેવી જોઈએ.

મુદ્દા (1) જ્ઞાનાત્મક તબક્કો

(2) સંયોજનાત્મક તબક્કો

(3) સ્વયં - સંચાલિતતા

પ્ર.2 અધ્યેતાસારો જ્ઞાતા બને તે માટે શિક્ષકની શી જવાબદારી છે ?

મુદ્દા (1) નામો

(2) હકીકતો

(3) જ્ઞાન સમૂહો

ટૂંકા પ્રશ્નો (6)

પ્ર.1 સફળ અધ્યેતા સ્વરૂપોના પાંચ પાસાઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

પ્ર.2 અધ્યેતાની અનુકરણ કરનાર તરીકેની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો (2)

પ્ર.1 અધ્યેતાના બે સ્વરૂપો બતાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

પ્ર.2 ધ્યેયલક્ષી એટલે શું ?

- હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

(1) વાચન માટે - પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ વિકસાવી

(A) 5Q3R

(B) 53QR

(C) 5R3Q

(D) QR35

પ્ર.2 અધ્યેતા એ માહિતીનો ..... તરીકે છે.

(A) વિચારક તરીકે

(B) સંસ્કરણકર્તા તરીકે

(C) અનુકરણ કરનાર તરીકે

(D) જ્ઞાતા તરીકે

9.13 સ્વાધ્યાય

પ્ર.1 'અધ્યેતા માહિતીનો સંસ્કરણકર્તા છે.' વિધાન સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 10

અધ્યેતાના લક્ષણો

: રૂપરેખા :

10.1 ઉદ્દેશ્યો

10.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

10.3 પ્રસ્તાવના

10.4 અધ્યયનની સંકલ્પના

10.5 અધ્યયન પ્રક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ

10.6 અધ્યયન પર અસર કરતી લાક્ષણિકતાઓ

- પ્રત્યક્ષીકરણ
- પ્રત્યક્ષીકરણમાં સંગઠિત
- પ્રત્યક્ષીકરણમાં સાતત્ય
- દૃષ્ટિભ્રમ
- પ્રત્યક્ષીકરણ પર અસર કરતાં પરિબળો
- શિક્ષક અને પ્રત્યક્ષીકરણ

10.7 પ્રેરણા

10.8 પ્રેરણા અંગેની વિવિધ વિચારસરણીઓ

- હેતુલક્ષી સિદ્ધાંતો
- જરૂરિયાતલક્ષી સિદ્ધાંતો
- બોધાત્મક સિદ્ધાંતો
- મરે - 1938
- કેટલે
- મોસ્લોએ
- હોપે - 1930
- બોધાત્મક સિદ્ધાંતો
- ચાન્દલર અને સ્પાઈઝ (1984)

10.9 શિક્ષક અને પ્રેરણ અંગેના જ્ઞાનનો પોતાના શિક્ષણ કાર્યમાં ઉપયોગ

10.10 પરિપક્વન

10.11 પરિપક્વન અંગેના તારણો

10.12 અભિરુચિ જરસીલ્ડ અને ટાચે (1949)

10.13 અભિયોગ્યતા

10.14 ઉપસંહાર

10.15 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

10.16 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો (ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે)

10.17 સ્વાધ્યાય

10.1 ઉદ્દેશ્યો

- અધ્યયનની સંકલ્પના સમજાવી શકશો.
- અધ્યયનની પ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી શકશો.
- અધ્યયન પ્રક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ જણાવી શકશો.
- અધ્યયન પર અધ્યેતાના લક્ષણો જેવાં કે પ્રત્યક્ષીકરણ પ્રેરણ - પરિપકવન અભિરૂચિ અને અભિયોગ્યતાની અસર વર્ણવી શકશો.

10.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

(વાંચ્યુ ન હતું - પ્રયત્નવો અભાવ) (2) માર્કસ ન આપ્યા - શિક્ષક પૂર્વગ્રહ (3) વાંચ્યુ હતું તેમાથી ન આવ્યું (નસીબ)

10.3 પ્રસ્તાવના

વિશ્વ અત્યારે વધુને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનતું જાય છે. આ સ્પર્ધામાં તેજ વ્યક્તિ આગળ વધી શકે જે પોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ મેળવી શકે સિદ્ધિ એ અધ્યયન પક્રિયાની નીપજ છે. અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ અધ્યયન માટે વિદ્યાર્થીએ અધ્યયન સારી રીતે કરવું જરૂરી છે. શાળા કૉલેજમાં અધ્યયન પ્રક્રિયા વધુ અસરકારક થઈ તે માટે કેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવું અધ્યેતામાં કેવા લક્ષણો હોવા જોઈએ વગેરે શુદ્ધાઓ અંગે શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન અને અધ્યાપન મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અનેક સંશોધનો થયા છે.

1980થી 1986નાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં Ph.D કક્ષાએ (18) જેટલા અભ્યાસોમાં સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ વચ્ચેનો સંબંધ તપાસવામાં આવ્યો હતો.

10.4 અધ્યયનની સંકલ્પના :

અધ્યયન અંગે મનોવિજ્ઞાનની ભિન્ન વિચારધારાઓએ ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપી છે. અધ્યયનને સરળ રીતે ઓળખવું હોય તો કહી શકાય કે ''અધ્યયન એટલે અનુભવના પરિણામે વર્તનમાં ફેરફાર પ્રાપ્ત કરવો પરંતુ આ સરળ અને સાદી વ્યાખ્યાથી અધ્યયન પ્રક્રિયાના મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપને સમજાવી શકાતું નથી.આથી અધ્યયનની વ્યાખ્યાની વધારે ચોક્કસ બનાવવા તેને આ પ્રમાણે શબ્દબદ્ધ કરવામાં આવે છે. ''અધ્યયન એ વ્યક્તિની અભિક્ષાત્મક સંરચના અને વર્તનમાં થયેલ ફેરફાર છે.''

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે જ્યારે અધ્યેતા શીખે છે ત્યારે તે પોતાની એક જ્ઞાનાત્મક સંરચના સંબંધિત વર્તનોમાંથી બીજી જ્ઞાનાત્મક સંરચના સંબંધિત વર્તનોમાંથી બીજા જ્ઞાનાત્મક સંરચના સંબંધિત વર્તનનોમાં જાય છે. આમ અધ્યયન પ્રક્રિયા એ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં અધ્યેતાની જ્ઞાનાત્મક સંરચના અને તેને અનુરૂપ વર્તનમાં ફેરફાર થાય છે.

''અધ્યયનની ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ પરથી અધ્યયનનાં કેટલાક અનુદાહરણો મળી આવે છે.''

(1) બધાજ વર્તન - પરિવર્તનો અધ્યયન નથી કઈપણ શીખ્યા વગર. સ્નાયવિક વિકાસના કારણે વ્યક્તિ વધુ વજન ઉંચકી શકે : બાળક પહેલા કરતા વધુ ખોરાક ખાય છે જે જઠર મોટું થવાના કારણે અને શક્તિની જરૂરિયાત વધવાના કારણે છે.

(2) મૂળભૂત પ્રતિક્રિયા વલણો અધ્યયન નથી ઉદા. પ્રતિક્ષિપ્ત ક્રિયાઓ - પંતગિયાનું જ્યોતમાં બળી મરવું - પક્ષીએ માળો બાંધવો વગેરે.

(3) થાક, દવા અકસ્માતને કારણે ઉપસ્થિત થતી કામચલાઉ પરિસ્થિતિ એ અધ્યયન નથી.

10.5 અધ્યયન પ્રક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ

અધ્યયનની ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ, પ્રકારો અને સ્વરૂપની ચર્ચાના આધારે અધ્યયનની નીચે પ્રમાણેની લાક્ષણિકતાઓ તારવી શકાય.

(1) અધ્યયન એ પ્રક્રિયા છે.

(2) અધ્યયન માટે અનુભવ કે તાલીમ જરૂરી છે.

(3) અધ્યયનની નીપજ માત્ર અવલોકી શકાય તેવા વર્તનો જ નથી.

(4) જેનું અવલોકન થઈ શકે તેવી બાબતો જેમ કે વલણો લાગણી ઓ બૌદ્ધિક પ્રક્રિયાઓનું પણ અધ્યયન થઈ શકે છે.

(5) અધ્યયન એ વર્તનમાં સુધારો છે. એમ પણ કહી શકાય છે.

(6) વર્તનવાદીઓની દૃષ્ટિએ ટેવો - વર્તન કે વિચારની ખાસ રીતો એ અધ્યયન નીપજ છે.

(7) જ્ઞાનાત્મકવાદીઓની દૃષ્ટિઓ અધ્યયન નીપજ એ જ્ઞાનાત્મક સંરચનાઓ છે.

(8) જ્ઞાનાત્મક વિચારધારા અનુસાર અધ્યયન એ સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફ કાર્ય કરવાની નિગમનાત્મક પ્રક્રિયા છે.

(9) વર્તનવાદી વિચારધારા અનુસાર અધ્યયન એ વિશિષ્ટથી સામાન્ય તરફ જવાની આગમનાત્મક પ્રક્રિયા છે.

(10) અધ્યયન પ્રક્રિયાના ચાર ઘટકો છે.

(1) અધ્યેતા : અધ્યેતા સંવેદન અંગો ધરાવે છે. જેનાં દ્વારા તે ઉદ્દીપકને ગ્રહણ કરે છે તે મગજ ધરાવે છે. જેના દ્વારા તે સંવેદનો મારફત આવતાં સંકેતોને અનેક સંકુલ રીતે રૂપાંતરિત કરે છે તે સ્નાયુઓ ધરાવે છે કે જેની મદદથી તેણે જે શીખ્યુ તેને વ્યક્ત કરે છે.

(2) ઉદ્દીપક : અધ્યેતાનાં સંવેદન અંગોને ઉદ્દીપ્ત કરે છે.

(3) કાર્યશીલ સ્મૃતિ : તે અધ્યેતાની સ્મૃતિમાંથી પ્રાપ્ત વસ્તુ છે. આ વિષયવસ્તુ પૂર્વ અધ્યયનમાંથી પરિણામેલું હોય છે અને તે સ્મૃતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય છે.

(4) પ્રતિચાર : આગળનાં ત્રણેય અને તેઓમાં આનુશષંગિક રૂપાંતરોના પરિણામ સ્વરૂપ ક્રિયાને પ્રતિચાર કહેવામાં આવે છે.

10.6 અધ્યયન પર અસર કરતી લાક્ષણિકતાઓ

આ વિભાગમાં અધ્યયન પર અધ્યેતાનું પ્રત્યક્ષીકરણ પ્રેરણા પરિપકવન અભિરુચિ અને અભિયોગ્યતા શી રીતે અસર કરે છે. તેની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

(1) પ્રત્યક્ષીકરણ :

દરેક વ્યક્તિ પોતાની આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા અને પાંચ અંગો વડે વસ્તુના આકાર, કદ, રંગ વગેરેનું ભાન અનુભવે છે. આ અનુભવને સંવેદન કહેવામાં આવે છે. આ અંગો વડે વાતાવરણમાંના વિવિધ ઉદ્દીપકો કે આંતરક્રિયા ઉદ્દીપકો અંગેનો સંદેશો પોંહચે ત્યાં સુધીની પ્રક્રિયાને સંવેદન કહેવામાં આવે છે. મગજમાં આ સંદેશાના અર્થઘટનની ક્રિયા દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. તેને પ્રત્યક્ષીકરણ કહેવામાં આવે છે. સંવેદન પ્રાથમિક અનુભવ છે. તેનાથી વસ્તુને હયાતી કે જુદા જુદા ગુણોનો ખ્યાલ આવે છે. આ બધા સંવેદનાનું અર્થઘટન થઈને જે અર્થ આપવાની ક્રિયા થાય ચે તેને પ્રત્યક્ષીકરણ કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિ આસપાસ થતાં અવાજો અંગે તેની જ્યારે અવાજ તરીકે નોંધ લે છે ત્યારે તેને અવાજનું સંવેદન થયું છે એમ કહેવામાં પરંતુ જ્યારે ાસપાસના થતા અવાજોને ''શાળામાં થતો અવાજ'' 'ટ્રેનની વ્હીસલનો અવાજ' એમ અલગ-અલગ અવાજ તરીકે ઓળખી બતાવે ત્યારે પ્રત્યક્ષીકરણ થયું છે.

(1) અનેક સંવેદનોનો અનુભવ જુદો-જુદો થતો નથી પરંતુ એક તરહ સ્વરૂપે સંગઠિત થઈને વસ્તુનું પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે.

(2) ઉદ્દીપકના સંદર્ભમાં સંવેદના, સંગઠન, અર્થઘટન વિભિન્નકરણ વગેરે અનેક મુદ્દાઓ થતા હોય છે આથી તે જટિલ ક્રિયા છે.

પ્રત્યક્ષીકરણને આધારે બે બાબતો પર છે.

(1) ઉપસ્થિતિતિ

(2) વ્યક્તિનું માનસિક વલણ તૈયારી અને અનુભવ જે ઉદ્દીપકોનું યોગ્ય રીતે સંગઠન ન થાય કે તેને સ્વીકારવાની યોગ્ય માનસિક તૈયારી ન હોય તો ઉદ્દીપકનું સાચું પ્રત્યક્ષીકરણ થવાને બદલે તેનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.

- **પ્રત્યક્ષીકરણમાં સંગઠન :**

આપણને વસ્તુ કે પદાર્થનું યોગ્ય સ્વરૂપમાં જ્ઞાન થાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેમા અનેક ભૌતિક ઉદ્દીપકોનું સંગઠન થાય છે. આ સંગઠનનો સિદ્ધાંત સમષ્ટિવાદીઓ રજુ કર્યો છે. તે વિચારસરણી અનુસાર વ્યક્તિ વસ્તુને સમગ્ર રીતે જુએ ત્યારે પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે.

(બ) પ્રત્યક્ષીકરણમાં સાતત્ય :

શિક્ષણ અનુભવ અને પરિસ્થિતિતાને કારણે વસ્તુને જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદી જુદી દિશાઓથી જુદાં-જુદાં અંતરેથી કે જુદાં-જુદાં પ્રકાશ અને છાયામાં જોઈએ તો પણ વસ્તુનો આકાર કદ કે રંગ અંગેનું પ્રત્યક્ષીકરણ બદલાતું નથી પ્રત્યક્ષીકરણની આ વિશિષ્ટતા ને પ્રત્યક્ષીગત સાતત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ દરેક સાતત્ય વસ્તુની પરિચિતતા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વસ્તુને જુદે જુદે ખૂણેથી જોવામાં આવે છે. તેનો આકાર તેનો તેજ છે. એ રીતે દેખાવાના વલણને આકાર સાતત્ય કહે છે.

વસ્તુ જુદે જુદે અંતરે હોય તે પણ એના એજ કદનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરવાના વલણને કદ સાતત્ય કહે છે. આકાશમાં ઉડતું એરોપ્લેન ચકલી જેવ્ડું દેખાય છે. છતાં તેના તેજ કદમાં ન જોતા મૂળ કદમાં જોઈએ છીએ પ્રકાશની જુદી જુદી તીવ્રતા કે જુદા જુદા રંગની પરિસ્થિતિમાં પદાર્થનો રંગ તેના તેજ રંગ તરીકે ઓળખવાના વલણને રંગ સાતત્ય કહેવામાં આવે છે. દા.ત : કોલસો પ્રકાશમાં જોઈએ કે અંધારામાં જોઈએ તો પમ તે કાળોજ રંગનો દેખાય છે. ભૂરા રંગની મોટર જુદા-જુદા પ્રકાશમાં હોવા છતા તેનો માલિક મોટરનો રંગ ઓળખવાની ભૂલ કરતો નથી.

(3) દૃષ્ટિ ભ્રમ :

વ્યક્તિનાં પ્રત્યક્ષીકરણો જેટલા ચોક્કસ સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક હોય તેટલું જ તેનું જ્ઞાન પણ ચોક્કસ અને વસ્તુનિષ્ઠ ગણાય વ્યક્તિ જે જુએ છે તે માને છે તેમ છતાં હકીકત એ છે કે વ્યક્તિના તમામ પ્રત્યક્ષીકરણો યથાર્થ હોતા નથી. આને ભ્રમ કહેવામાં આવે છે. આવા ભ્રમો પૈકી દૃષ્ટિનો ભ્રમનો અનુભવ માણસ અનેકવાર કરે છે.

દૃષ્ટિભ્રમ એ દશ્ય પદાર્થ કે દશ્ય ઉદ્દીપકના સંવેદનનું ખોટું અર્થઘટન છે જ્યારે વસ્તુ, પદાર્થ કે વ્યક્તિનો તેનાં જ્ઞાન પણ ચોક્કસ અને વસ્તુનિષ્ઠ ગણાય વ્યક્તિનાં બીજા સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે તો તેમાં જે ગુણ ન હોય તો તે ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે.

(3) પ્રત્યક્ષીકરણ પર અસર કરનારા પરિબળો :

વ્યક્તિ તેન સામે રજુ થતાં ઉદ્દીપકો પૈકી કયા ઉદ્દીપકનું સાચું અને ઝડપથી પ્રત્યક્ષીકરણ કરશે તેનો આધાર મુખ્ય ત્રણ પરિબળો છે.

(1) પ્રત્યક્ષીકરણ સજ્જતા

(2) પ્રેરણ અને

(3) જાતીયતા

(1) પ્રત્યક્ષીકરણ સજ્જતા :

વ્યક્તિને જે માહિતી આપવામાં આવે છે. તેનું પ્રત્યક્ષીકરણ તે વ્યક્તિ જે ઈચ્છે છે તેનાં સંદર્ભમાં કરે છે. એક જૂથને કહેવામાં આવ્યું કે તમને કેટલાક પ્રાણીઓના નામ આપવામાં આવ્યા છે તેમાં નીચે શબ્દો આપેલા ઘડો, બાબરી, જુવાળ, ચા શબ્દોનું પાત્રો ઘોડાં, બકરી, જાનવર તરીકે વાંચ્યા બીજા જુથમાં સુચના આપવામાં આવી છે કે તેમને અનાજના નામ આપવામાં આવે છે.

(2) પ્રેરણની અસર જ વ્યક્તિની જરૂરિયાતો અને તેનાં જીવિન મૂલ્યોનો પ્રત્યક્ષીકરણ પર પ્રભાવ પડે છે. ભુખ જાતિય વૃત્તિ વાત્સલ્ય જેવી જરૂરિયાતો પ્રત્યક્ષીકરણ પર પ્રભાવ પડે છે. ભુખ, જાતિયતા, વૃત્તિ વાત્સલ્ય જેવી જરૂરિયાતો પ્રત્યક્ષીકરણ પર તીવ્ર અસર કરે છે.

(3) જાતીયતા : છોકરાઓ ત્રિપરિમાણ અનુભવો સહેલાઈથી ગ્રહણ કરે છે. આથી છોકરાઓની સિદ્ધિ ગણિત, વિજ્ઞાન, એન્જિનીયરીંગ વગેરેમાં ઉંચી હોય છે. છોકરીઓ દ્વિપરિમાણ અનુભવો સહેલાઈથી ગ્રહણ કરે છે.

(4) શિક્ષક અને પ્રત્યક્ષીકરણ : વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં શીખવતી વખતે નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રત્યક્ષીકરણ ઝડપી અને સાચું થાય છે.

(1) પ્રત્યક્ષીકરણ પૂર્વ અનુભવો પર આધાર રાખે છે. આથી શીખવવાની ત્યાંથી શરૂઆત કરવી જોઈએ કે જેની પહેલાનું જ્ઞાન તે યાદ કરી શકે સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષીકરણ માટે ગોખણિયા અધ્યયનને બદલે સમજનું મહત્ત્વ વધારે છે. તેનાથી માહિતીને દીર્ઘ અવધિ સંગ્રહમાં લાંબા સમય સુધી જાળવી રાખવામાં મદદ મળે છે.

(2) માહિતી અપૂર્ણ કે અચોક્કસ હોય તો ખોટું પ્રત્યક્ષીકરણ થવાની શક્યતા છે. આથી દૃશ્ય, શ્રાવ્ય કે અન્ય માહિતી પૂરતા પ્રમાણમાં ઉચિત અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ.

(3) જો સૂચનાઓ ગેરમાર્ગે દોરનારી હોય કે ધ્યાન બરાબર કેન્દ્રિત ન થયું હોય તો ખોટું પ્રત્યક્ષીકરણ થાય. આથી જે બાબત શીખવવાની હોય તેના સંદર્ભમાં માહિતી આપવી જોઈએ અને તેનાં પર જ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

10.7 પ્રેરણા :

માણસો અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. ભણવું કામ ધંધો કરવો, પ્રેમ કરવો, લગ્ન કરવાં, શોધખોળ કરવી એવી અનેકવિધિ પ્રવૃત્તિઓ તે શા માટે હાથ ધરે છે.

વ્યક્તિ જે કોઈ રીતે વર્તે છે તે રીતે વર્તવાનું કારણ શું ? આ જાતના પ્રશ્નો એ માનવ વર્તનના કારણ વિશેનાં પ્રશ્નો છે. આ કારણોનો અભ્યાસ મનોવિજ્ઞાનમાં પ્રેરણા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મનોવૈજ્ઞાનિકો એ સ્વીકાર્યું છે કે વ્યક્તિનું કોઈપણ વર્તન કોઈ પણ બળ વડે પ્રેરીત થયેલું છે આથી પ્રેરીત વર્તન અંગે પાયાના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

(1) ક્રિયાને શરૂ કરનાર પરિબળ કયું છે.

(2) આવી ક્રિયા કઈ દિશામાં લે છે અને શા માટે ?

(3) ક્રિયા કેટલી પ્રબળ છે ?

(4) શા માટે ક્રિયા બંધ પડે છે ?

પ્રેરણા સીધી રીતે જોઈ શકાતી નથી તેથી પ્રેરણાઓ વિશેનો અભ્યાસ મુશ્કેલ બને છે. પ્રેરણાઓ અભ્યાસ મુશ્કેલ હોવા છતા સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન અને વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે.

પ્રેરણા એ આંતરિક ઘટક છે. જે વ્યક્તિના ઉદીમ કરે છે, ઘેરે છે અને સંકલિત કરે છે, જેનું સીધુ અવલોકન થઈ શકતું નથી. પરંતુ વર્તન પરથી તેના વિશે અનુમાન કરવું પડે છે. તેનો અભ્યાસ કરવાથી અન્યનાં વર્તનને સમજી શકાય છે તેના ભાવિ વર્તન વિશે આગાહી કરી શકાય છે અને અન્યના વર્તનનું સંચાલનવ અને નિયંત્રણ કરી શકાય છે.

10.8 પ્રેરણા અંગેની વિવિધ વિચારણા સરણીઓ :

અધ્યયનનો સંબંધ વર્તનના ફેરફારો કે સુધારા સાથે છે આથી વર્તનને પ્રેરનારાં તમામ પરિબળો સાથે અધ્યયનને ગાઢ સંબંધ છે. આવા પરિબળો અંગે જુદાં-જુદાં સિદ્ધાંતો પ્રચલિત થાય છે. આ સિદ્ધાંતો પૈકી નીચેના ત્રણ સિદ્ધાંતો અંગે ટૂંકી ચર્ચા કરીશું.

(1) હેતુલક્ષી સિદ્ધાંતો

(2) જરૂરિયાતલક્ષી સિદ્ધાંતો

(3) બોધાત્મક સિદ્ધાંતો

(1) હેતુલક્ષી સિદ્ધાંતો :

મેગ્ડુગલના મતે પ્રાણીની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ હેતુલક્ષી હોય છે તે માને છે કે મનુષ્યના વર્તનનું કારણ કેટલીક કુદરતી પ્રવૃત્તિઓ છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ જન્મજાત છે. અથવા આનુવંશિક છે. આ વૃત્તિઓ તેને અમુક વર્ગની વસ્તુઓ કે વ્યક્તિઓ ને જોવા અને તેનાં પ્રત્યે અમુક ક્રિયા કરવાની આવેગ ઉત્પન્ન કરે છે. જેના પરિણામ તે અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વર્તન કરે છે. આ વૃત્તિઓમાં ક્ષુધાવૃત્તિ, લિગવૃતિ, ભયવૃતિ, કુતૂહલ વૃતિ, સંગ્રહવૃતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(2) જરૂરિયાતલક્ષી સિદ્ધાંતો મરે (1938) :

જરૂરિયાતના બે જૂથો રજુ કર્યો છે (1) શારીરિક જરૂરિયાત (2) માનસિક તેણે બાવીસ માનસિક કે સામાજિક જરૂરિયાતોની યાદી બનાવી છે. તેમાં સિદ્ધિ માટેની જરૂરિયાત પ્રેમ માટેની જરૂરિયાત આક્રમક્તાની જરૂરિયાત, પ્રભુત્વ માટેની જરૂરિયાત રમત અને સમજ મુખ્ય છે. આ જરૂરિયાતો શીખી શકાયછે. અને સંસ્કૃતિ પ્રમાણે તેમાં ભિન્નતા હોય છે. મરેના વિચારો અનુસાર જરૂરિયાત એ પ્રત્યક્ષીકરણ અને ક્રિયા પર અસર કરનારું એવું પરિબળ છે કે જેનાથી પ્રવર્તમાન સંતોષકારક કે અસંતોષ કારક પરિસ્થિતિ બદલાય છે. અર્થાત્ જરૂરિયાત એ વ્યક્તિનાં વર્તનને પ્રેરનારું પરિબળ છે.

કેટલે એ બે પ્રકાર :

(1) મુળગત પ્રેરણામાં વ્યય આત્મરતિ આક્રમકતા

(2) પ્રાપ્ત પ્રેરણા : સ્વ-મૂલ્યાંકન કારકિર્દી

માતૃ-પિતૃભાવ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મોસ્લોએક :

જરૂરિયાતના સંતોષ પર આધારિત પ્રેરણ સિદ્ધાંત રજુ કર્યો છે તે જણાવે છે કે જ્યારે નીચલી કક્ષાની જરૂરિયોત સંતોષાય છે. ત્યારે ઉચ્ચ કક્ષાની જરૂરિયાતો ઉદ્ભવે છે.

તેણે સાત જરૂરિયાતો : શારીરિક સલામતિ પ્રેમ પ્રભુત્વ આત્મા-સાર્થક્ય ઉદ્ભવે છે. સૌંદર્યાત્મક રજુ કરે છે પ્રથમ ચાર જરૂરિયાતો ઉણપ જરૂરિયાતો છે માણસ તે દરેકને ઉણપને પરિપૂર્ણ કરવાં વર્તન કરે છે.

મોસ્લોએ :

મોસ્લોની દૃષ્ટ્રિએ દરેક જરૂરિયાત સ્વ વિકાસની દિશામાં પ્રગતિનું સોપાન છે. અર્થાત્ જરૂરિયાતોની શ્રેણી છે. બીજી જરૂરિયાતો પ્રેરક ત્યારે જ બને જ્યારે પ્રથમ જરૂરિયાત સંતોષાય જ્યાં સુધી વ્યક્તિની શારીરિક જરૂરિયાત ન સંતોષાય ત્યાં સુધી તે સલામતી માટે પ્રત્યન કરશે નહીં આથી શિક્ષક વિદ્યાર્થીને પ્રથમ તેની ઉણપ જરૂરિયાત તો સંતોષવામાં મદદ કરવી જોઈએ.

હોપે (1930) :

પોતાનાં અભ્યાસનાં પરિણામે પરથી જોયું કે જ્યરે કોઈ વ્યક્તિ સફળતા મેળવે છે ત્યારે તેનું આકાંક્ષ સ્તર ઉચું જાય છે અને નિષ્ફળતા મેળવે ત્યારે તેનું આકાંક્ષા સ્તર નીચું જાય છે. આ પ્રકારનો ફેરફાર વ્યક્તિને સતત નિષ્ફળતાઓ કે તદ્દન સરળ સિદ્ધિમાં અનુભવાથી રક્ષણ આપે છે. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ આકાંક્ષા એવું સ્તર પસંદ કરે છે. જે મહત્તમ કક્ષાએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા અને નિષ્ફળતા સાથે જોડાયેલી નિરાશાને ટાળવાના વલણને સમતોલ કરે છે.

મેકલેલેન્ડ :

સાથે કામ કરનાર આટકિન્સન માને છે કે કેટલાંક લોકો સફળતા તરપ અભિમુખ હોય છે જ્યારે અન્ય નિષ્ફળતાની ચિંતાની ઉંચી માત્રા ધરાવે છે તે વધુમાં જણાવે છે કે સફળતા પ્રતિ

અભિમુખ વ્યક્તિઓ પોતાનાં ધ્યેયો મહત્તમ કક્ષાનાં નક્કી કરે છે. જ્યારે નિષ્ફળતાની ચિંતાની ઉંચી માત્રાવાળા લોકો ખુબ ઉચું કે ખૂબ નીચું ધ્યેય નક્કી કરે છે. કોઈપણ ધ્યેયની સિદ્ધિની આકર્ષકતા નિષ્ફળતા ટાળવાના વલણને વિકસાવે છે.

આટકિન્સનનાઃ વિચારોનો સીધો શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ એ છે કે સફળતા વિદ્યાર્થીને વાસ્તવિક અને ચોક્કસ ધ્યેય નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. બીજી તરફ વારંવારની નિષ્ફળતા વિદ્યાર્થીને અવાસ્તવિક ઉંચુ કે અવાસ્તવિક નીચું ધ્યેય નક્કી કરવા પ્રેરે છે.

બોધાત્મક સિદ્ધાંતો :

હેતુલક્ષી સિદ્ધાંતો અને જરૂરિયાતલક્ષી સિદ્ધાંતો માનવને નિષ્ક્રય માને છે. તે કુદરતે કરેલી યોગ્યને જીવાડવાની યોજનામાં પ્રેરક તરીકે છે. તેવું માનીને પ્રેરણાની સમજૂતી આપવામાં આવી છે. જ્યારે બોધાત્મકવાદીઓ માને છે કે માનવીની વિચારવાળી શક્તિ વ્યક્તિનાં વર્તનો પર મોટી અસર કરે છે. વ્યક્તિની પોતાની સાથે શું થઈ રહ્યું છે તે અંગેની જાગૃતિ તેના તેજ પરિસ્થિતિમાં બીજી વખતના વર્તન પ્રવર્તમાન પ્રેરણા અને ભાવી પ્રેરણાઓ પર પર્યાવરણની માહિતી પ્રત્યક્ષીકરણ, અર્થઘટન, પસંદગી, સંગ્રહ, ઉપયોગ જેવી વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાની અસર થાય છે.

ચાહન્લર અને સ્પાઈઝ (1984) :

જણાવે છે કે લોકો પોતાનવી સફળતા કે નિષ્ફળતા સ્પષ્ટતા કરવા નીચેના સાત સ્પષ્ટીકરણો પૈકી કોઈ એકનો ઉપયોગ કરે છે.

(1) ક્ષમતા (Ability)

(2) પ્રયત્ન (Effort)

(3) મનોદશા (Mood)

(4) કાર્યની કઠિનતા (Difficulty of task)

(5) શિક્ષક પૂર્વગ્રહ (Teacher bias)

(6) નસીબ (Luck)

(7) અન્ય દ્વારા અસાધારણ મદદ (Unusal help from others)

ઉદા. તરીકે જો કોઈ વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો તેની નિષ્ફળતા માટે સ્પષ્ટીકરણ કરતા જણાવે છે 'વાંચ્યુ ન હતું', (પ્રયત્નનો અભાવ) 'કસોટી અઘરી' હતી. (કાર્યની કઠિનતા) વાંચ્યુ હતું તેમાંથી કશું ન પૂછ્યું (નસીબ) શિક્ષકે જાણી જોઈને માર્કસ ન આપ્યા. (શિક્ષક પૂર્વગ્રહ) મને ગણિત આવડતું નથી. (ક્ષમતાનો અભાવ)

આજ પ્રમાણે સફળ થનાર વ્યક્તિ પણ આ સાત પ્રકાશન સ્પષ્ટીકરણોની સફળતાને અનુરૂપ આપે છે.

ઉદા. મને અંગ્રેજી ખૂબ જ સારુ આવડે છે 'મે ખુબ જ મહેનત કરી હતી.'

આ રીતે વિદ્યાર્થી પોતાની રીતે જે સ્પષ્ટીકરણ આપે છે તેના આધારે તેના નિયંત્રણનો ખ્યાલ આવે છે.

ચેટ્રર 1966 - બે પ્રકાર છે.

(1) બાહ્ય નિયંત્રણ : બાહ્ય નિયંત્રણ સ્રોત ધરાવનાર વિદ્યાર્થી તેની સફળતા કે નિષ્ફળતા કાર્યની કઠિનતા, નસીબ, શક્તિનો, અભાવ, મનોદશા, પૂર્વગ્રહ અને અસાધારણ મદદ વડે નિયંત્રિત છે તેવું માને છે.

(2) આંતરિક નિયંત્રણ : જે વિદ્યાર્થીઓમાં આંતરિક નિયંત્રણ સ્રોત હોય તે વિદ્યાર્થી પોતાની સફળતા માટે પોતાની શક્તિ અને પ્રયત્નોને જવાબદાર ગણે છે.

સફળતા શોધનારા વિદ્યાર્થીઓ હંમેશા આત્માવિશ્વાસ ધરાવતા હોય છે પ્રબળ સિદ્ધિ, પ્રેરણા

અને આંતરિક નિયંત્રિત સ્રોત ધરાવે છે. તેઓ પોતાની શક્તિ અંગે જાગૃત હોય છે. તેઓ જ્યારે નિષ્ફળતા મળે ત્યારે તેઓ જ્યારે નિષ્ફળતા મળે ત્યારે તેઓ માને છે કે તે કાર્ય માટે જરૂરી શક્તિ અંગે પોતાનો અંદાજ ખોટો હતો.

નિષ્ફળતાથી દૂર રહેનારામાં આત્માવિશ્વાસ ઓછો હોય છે. તેઓનો નિયંત્રણ સ્રોત બાહ્ય હોય છે. તેઓમાં આંતરિક પ્રેરણા હોતી નથી. તેઓ બાહ્ય પ્રેરણા પર ધ્યાન રાખે છે. તેઓ નિષ્ફળતાને પોતાની શક્તિની ઉણપનાં સંકેત તરીકે જુએ છે. તેઓ તેની સફળતા માટે નસીબ કે કાર્યની સરળતાને જવાબદાર માને છે.

10.9 શિક્ષક અને પ્રેરણ : શિક્ષક પ્રેરણ અંગેનાં પોતાના જ્ઞાનનો શિક્ષણ કાર્યમાં ઉપયોગ નીચેના સંદર્ભમાં કરી શકે છે.

(1) વિદ્યાર્થીઓની ઉણપ જરૂરિયાતો પોતાને સંતોષવા મદદ કરો તે માટે વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી તમામ ભૌતિક સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થાય શાળાઓમાં તે સલામતીની લાગણી અનુભવે પોતાના વિષયમાં તે પ્રભુત્વ મેળવે અને વિદ્યાર્થીઓમાં પરસ્પર ભાઈચારાની લાગણી વિકસે તે માટે જરૂરી પર્યાવરણ અને તકો પુરી પાડવી.

(2) આકર્ષક અને અર્થપુર્ણ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ આયોજન કરો જેથી પોતાની શક્તિને અનુરૂપ અધ્યયન પ્રવૃત્તિ પસંદ કરે તેનાં પરિણામે તેની આત્મા શક્તિને અનુરૂપ અધ્યયન પ્રવૃત્તિ પસંદ કરે તેનાં પરિણામે તેની આત્મા સાર્થક્યની જરૂરિયાત, જ્ઞાન અને સમજની જરૂરિયાત અને સૌંદર્યાત્મક સંતોષો.

(3) વિદ્યાર્થી પોતે સફળતા મેળવી શકે તેવી પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વાધ્યાયો આપો અને તેની સિદ્ધિ બદલ ચોક્કસ વિશિષ્ટ અને વ્યક્તિગત પ્રતિપુષ્ટિ આપો. જેથી તે પોતાનું માન વિકસાવે છે.

(4) તંદુરસ્ત હરીફાઈ માટે તક આપો.

(5) વિદ્યાર્થીની અભિરૂચિનો ઉપયોગ કરો અભિરૂચિ પ્રેરણનું અસરકારક સ્રોત છે. શિક્ષક સિદ્ધ માટે પ્રેરણાની તીવ્રતા વધારવા રસનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

(6) વારંવારની નિષ્ફળતાને કારણે વિદ્યાર્થી પોતાની શક્તિઓ અને સાચો અંદાજ બાંધી શકતો નથી સ્વાભાવિક છે કે જો વિદ્યાર્થીને ખબર ન હોય તો પોતે કયું કાર્ય કરી શકે તેન છે તો તે પોતાનું વાસ્તવિક ધ્યેય નક્કી ન કરી શકે આથી મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીનો ઉપયોગ કરીને કે વિવિધ કાર્યોમાં ભાગ લેવાની તક આપીને તેમને તેમની વાસ્તવિક શક્તિનો ખ્યાલ આપવો અને તેને અનુરૂપ માર્ગદર્શન આપવું.

10.10 પરિપકવન :

માનવ વર્તનોમાં જે ફેરફારો આવે છે તે બાહ્ય અને આંતરિક પરિબળો વચ્ચેની આંતરક્રિયાનું પરિણામ છે. બાહ્ય બળોમાં મુખ્યત્વે અધ્યયનનો સમાવેશ થાય છે. અને આંતરિક બળોમાં પરિપક્વન મુખ્ય છે. અધ્યયનએ પર્યાવરણજન્ય છે.

આથી અધ્યયન અનુભવનાં પરિણામે નીપજે છે. અધ્યયન જીવન પર્યંત ચાલતું રહે છે. પરિપક્વન અને બાહ્ય બળોથી નિષ્પેક્ષ કોઈ પણ જાતની અનુભવ કે મહાવરા વગર કુદરતી કે સાહજિક રીતે વર્તનમાં થતા ફેરફારો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. વ્યક્તિ અનુભવ અને મહાવરાથી ઘણું શીખે છે. છતાં વ્યક્તિ એવા ઘણાં વર્તનો કરવા શક્તિમાન બને છે. જેના માટે તેને કોઈ અનુભવ આપવામાં નથી આવતો દા.ત. બાળક (6) માસ બાદ જ બેસી શકે છે. (15) માસ બાદ જ વ્યવસ્થિત સ્વતંત્ર રીતે સીધુ ઉભા ઉભા ચાલી શકે છે. તેનાથી વહેલું તે ક્રિયાઓ કરી શકતું નથી. કારણકે શરીરનાં અવયવો, સ્નાયુઓ અને ચેતાતંત્રમાં આવશ્યક તૈયારી થાય ત્યારે જ બાળક સાહજિક રીતે આ ક્રિયાઓ કરી શકે છે.

10.11 પરિપકવન અને તાલીમ અંગેના વિવિધ અભ્યાસો પરથી નીચેના તારણો સ્પષ્ટ થાય છે.

(1) જીવનની પાયાની આવડતોના વિકાસમાં પરિપક્વતાની પ્રક્રિયા મુખ્ય ફાળો આપે છે.

(2) ઉંમર વધવા સાથે શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક અને સામાજિક પરિપક્વન પ્રાપ્ત થાય છે.

(3) દરેક લક્ષણ માટે તેનો પરિપક્વન સમય નિશ્ચિત હોય છે.

(4) પરિપક્વન વૈયક્તિક ભિન્નતા હોય છે.

(5) શીખવા માટેની પરિપક્વતા પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે તે સમયે શીખવામાં આવે છે. તો શિક્ષણ અને તાલીમની પ્રક્રિયા સરળ અને સુંગમ બને છે.

(6) શીખવા માટેની પરિપક્વતા પ્રાપ્ત થયેલી ન હોય ત્યારે તાલીમિ આપવામાં આવે તો તે નિર્થક નિવડે છે. અને કેટલીક વાર તેની વિપરીત અસર પડે છે.

(7) શીખવા માટેની તત્પરતાનો સમય વીતિ જાય તે પછી જો તાલીમ આપવામાં આવે તો તાલીમનો પુરતો લાભ મળતો નથી.

(8) દરેક બાળક કેટલા પ્રમાણમાં ક્યારે કેવા પ્રકારની પુખ્તતા પ્રાપ્ત કરશે તે આનુવંશિકતા દ્વારા નિશ્ચિત થઈ ચુકેલ હોય છે. પુખ્તતાની આ સીમાઓને તાલીમ કે શિક્ષણ દ્વારા પણ વટાવી શકાતી નથી.

10.12 અભિરુચિ : જરસીલ્ડ અને ટાચે (1949) :

ન્યૂયોર્ક શહેરનાં 1 થી 12 ધોરણનાં બાળકોની અભિરુચિનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમાં જોવા મળ્યું કે વિદ્યાર્થી જેમ ઉપલા ધોરણમાં જાય છે. તેમ રમતો પ્રત્યેની તેની અભિરુચિ વધે છે. જ્યારે અંકગણિત અને ભાષા પ્રત્યેની અભિરુચિમાં ઘટાડો થાય છે. કુદરત અને વિજ્ઞાન પ્રત્યે છોકરાઓની રુચિ વધતી જોવા મળે છે.

અભિરુચિ અને સિદ્ધિ વચ્ચે ઘન સંબંધ જોવા મળે છે અર્થા જે વિષયમાં વિદ્યાર્થી વધુ રસ ધરાવે છે. તે વિષયમાં તેની સિદ્ધિ ઉંચી જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ તેઓની પ્રવૃતિ સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે વિદ્યાર્થીને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી કોઈ એકની પસંદગી કરવાની છૂટ આપવામાં આવે ત્યારે તેઓ જ પ્રવૃત્તિ પસંદ કરે છે. જેમાં તેને રસ હોય આથી શિક્ષકની મુખ્ય ફરજ એ છે કે ચોક્કસ વિષય કે વિષય સંબંધિત પ્રવૃત્તિમાં વિદ્યાર્થીનો રસ કેળવાય અને જળવાય તે માટે મદદ કરવી.

10.13 અભિયોગ્યતા :

અભિયોગ્યતાઓ લક્ષણોને સમૂહ છે કે જે વિદ્યાર્થી અમુક વિશિષ્ટ બાબત જેવી કે અમુક ભાષા શીખવી, સંગીતકાર બનવું કે યાત્રિક કાર્ય કરવું એમાં તાલીમ મેળવતા વિશિષ્ટ જ્ઞાન કૌશલ્યો કે વ્યવસ્થિત પ્રતિચાર આપવાનું શીખવાની ક્ષમતા ધરાવે છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

- અભિયોગ્યતાના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે :

(1) અભિયોગ્યતાએ અત્યારની સ્થિતિ કે ક્ષમતા છે.

(2) અભિયોગ્યતા એ કૌશલ્ય કે નૈપુણ્ય નથી.

(3) અભિયોગ્યતા એ વ્યક્તિની મૂળભૂત શક્તિ છે.

(4) થર્સ્ટને સાત પ્રાથમિક માનસિક ક્ષમતાઓની યાદી આપી છે. જેમાં ભાષા સમજ ભાષા તરલતા, એક શક્તિ, અવકાશ સંબંધ પ્રત્યક્ષીકરણની ઝડપ, જોડાણયુક્ત સ્મૃતિ અને નિગમનાત્મક તર્કનો સમાવેશ થાય છે.

(5) ગિલ્ફર્ડ 120 અતિશક્તિઓની વિગતો આપી છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં જે અભિયોગ્યતા શ્રેષ્ઠ હોય તેને અનુરૂપ કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.

વિવિધ અભિયોગ્યતા કસોટીઓ પરના પ્રાપ્તાંકો અને વિવિધ વિષયો પરનાં પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે ઉચ્ચ સહસંબંધાંકો જોવા મળે છે.

આથી શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓની અભિયોગ્યતાનું માપ શક્ય તેટલા વહેલા કરી તેઓની અભિયોગ્યતાને ઓળખી તેને અનુરૂપ વિષય પસંદગી અને પ્રવૃત્તિઓ આપવી જોઈએ.

10.14 ઉપસંહાર :

(1) અધ્યયન એ વ્યક્તિની અભિરૂપાત્મક સંરચના અને વર્તનમાં ફેરફાર છે.

(2) અર્થપૂર્ણ શોધ અધ્યયન એ અધ્યયન પ્રક્રિયાનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ છે.

(3) અધ્યયન પ્રક્રિયાના ચાર ઘટકો છે. (1) અધ્યેતા (2) ઉદ્દીપક (3) કાર્યશીલ સ્મૃતિ (4) પ્રતિચાર

(4) વિદ્યાર્થીઓમાં જે અભિયોગ્યતા શ્રેષ્ઠ હોય તેને અનુરૂપ કાર્યમાં વિદ્યાર્થી શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.

(5) અભિરુચિ અને સિદ્ધિ વચ્ચે સંબંધ જોવા મળે છે.

10.15 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

પ્ર.1 'પ્રેરણ' અંગેના જ્ઞાનનો તમે વર્ગખંડમાં શી રીતે ઉપયોગ કરશો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

10.16 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો (ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે)

પ્ર.1 અધ્યયન પર અસર કરતી અધ્યેતાનો લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

મુદ્દા (1) પ્રત્યક્ષીકરણ

(2) પ્રત્યક્ષીકરણમાં સંગઠન

(3) પ્રત્યક્ષીકરણમાં સાતત્ય

(4) દૃષ્ટિભૂમ

(5) પ્રત્યક્ષીકરણ પર અસર કરતા પરિબળો

(6) શિક્ષક અને પ્રત્યક્ષીકરણ

પ્ર.2 પ્રેરણ અંગેની વિવિધ વિચારસરણીઓ

મુદ્દા (1) હેતુલક્ષી સિદ્ધાંતો

(2) જરૂરિયાતલક્ષી સિદ્ધાંતો

(3) બોધાત્મક સિદ્ધાંતો

(4) મરે (1938)

(5) કેટલે

(6) મોસ્લોએ

(7) હોપે (1930)

(8) બોધાત્મક સિદ્ધાંતો

(9) ચાન્હલર અને સ્પાઈઝ (1984)

ટૂંકા પ્રશ્નો (6) ગુણ

પ્ર.1 પરિપક્વન એટલે શું ?

પ્ર.2 અધ્યયન અને પ્રત્યક્ષીકરણ વચ્ચેનો સંબંધ વર્ણવો.

અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો (2)

પ્ર.1 પ્રત્યક્ષીકરણ અસર કરતાં બે પરિબળો જણાવો.

પ્ર.2 અધ્યયન પ્રક્રિયાના બે ઘટકો જણાવો.

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો (1) ગુણ

પ્ર.1 દૃષ્ટિ ભ્રમ એટલે

(A) દૃશ્ય ઉદ્દીપકનું ન દેખાવું (B) દૃશ્ય ઉદ્દીપકનું સંવેદન ખોટું અર્થઘટન

(C) દૃશ્ય ઉદ્દીપકની ગેરહાજરી (D) બે દૃશ્ય ઉદ્દીપકો વચ્ચેનો ભેદબોધ

પ્ર.2 સફળતાના શોધનાર વિદ્યાર્થીઓ

(A) બાહ્ય પ્રેરણ પર આધાર રાખે છે.

(B) નિષ્ફળતાને પોતાની શક્તિની ઉણપના સંકેત તરીકે જુએ છે

(C) જ્યારે નિષ્ફળતા મળે ત્યારે એવું વિચારે છે કે વધારે પ્રયત્નની જરૂર છે.

(D) સફળતા માટે કાર્યની સરળતાને જવાબદાર માને છે.

10.17 સ્વાધ્યાય

પ્ર.1 વિદ્યાર્થીઓની અભિયોગ્યતા અંગેનું જ્ઞાન શિક્ષકને શી રીતે મદદરૂપ બને છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 5 જૂથની લાક્ષણિકતાઓ

: રૂપરેખા :

11.1 ઉદ્દેશ્યો

11.2 એકમના પારીભાષિક શબ્દો

11.3 પ્રસ્તાવના

11.4 જૂથની સંકલ્પના વ્યાખ્યા

11.5 જૂથના પ્રકારો

11.6 વર્ગખંડ એક જૂથ તરીકે

11.7 જૂથ સંચાલનની સંકલ્પના

11.8 જૂથ આંતરક્રિયા

11.9 વર્ગખંડ જૂથ આંતરક્રિયાને પ્રોત્સાહન

11.10 નેતાગીરીનો વિકાસ

11.11 ઘરનું વાતાવરણ

11.12 જાતિયતા

11.13 ઉપસંહાર

11.14 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

11.15 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

11.16 સ્વાધ્યાય

11.1 ઉદ્દેશ્યો :

- જૂથની સંકલ્પના સમજાવી શકશો.
- જૂથની લાક્ષણિકતાઓ વર્ણવી શકશો.
- જૂથની સંચલનની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી શકશો.
- જૂથ આંતરક્રિયાને પ્રોત્સાહન આપવાના માર્ગો સૂચવી શકશો.
- વિદ્યાર્થીઓમાં નેતાગીર વિકસાવવાના ઉપાયો સૂચવી શકશો.

11.2 એકમના પારીભાષિક શબ્દો

(1) જૂથ - માણસોનું ટોળું

(2) જૂથ સંચાલન - સામાજિક મનોવિજ્ઞાન

(3) નેતૃત્વ - એક કૌશલ્ય છે.

11.3 પ્રસ્તાવના :

સામાજિક મનોવિજ્ઞાને વર્ગખંડમાં અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયા પર વર્ગખંડનું બંધારણ, વર્ગખંડનું જૂથ સંચાલન અને આંતરક્રિયાની અસરનો સ્વીકાર કર્યો છે. આથી શિક્ષકે પોતાના શિક્ષણકાર્યનું આયોજન કરવામાં પોતાનાં વર્ગખંડમાં બંધારણના ધ્યાનમાં લેવું. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જૂથની સંકલ્પના, જૂથના પ્રકારો, જૂથ તરીકે વર્ગખંડનું બંધારણ જૂથ સંચાલન અને વર્ગમાં થતી આંતરક્રિયાની ચર્ચા

કરવામાં આવી છે. તેમજ વર્ગખંડમાં આંતરક્રિયા વધારાવ અને વિદ્યાર્થીઓમાં નેતાગીરી વિકસાવવા કઈ બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ તેની ચર્ચા કરે છે.

11.4 જૂથની સંકલ્પના : વ્યાખ્યા

જૂથ એ બે કે બેથી વધુ વ્યક્તિઓનું બનેલું એક એવું સામાજિક એકમ છે કે જો ચોક્કસ હેતુઓ માટે આંતરક્રિયા કરે છે.

(1) એકથી વધુ વ્યક્તિ હોય

(2) જૂથનાં સભ્યો ચોક્કસ હેતુઓ માટે જોડાયા હોય જૂથના સભ્યોનો રસસમાન હોય.

(3) જૂથનાં સભ્યો વચ્ચે આંતરક્રિયા થતી હોય.

(4) તેઓ પોતાને એક જૂથ તરીકે જોતા હોય.

(5) પ્રત્યેક સભ્યની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત સંતોષાતી હોય.

(6) સભ્યો વચ્ચે પરસ્પર આંતર આધારિતતા હોય છે.

વ્યક્તિઓ માત્ર ભૌતિક રીતે સાથે હોય તેનાથી જૂથ બનતું નથી ત્યારે માણસોનું ટોળું બને છે. ટોળામાં એકથી વધુ વ્યક્તિઓ હોય છે. પરંતુ એવું બને છે. કે તેમાંનવી બે વ્યક્તિઓ પરસ્પર ઓળખાતી ન હોય.

શેઈ - 1965 મનોવૈજ્ઞાનિક જૂથની વ્યાખ્યાઓ

(1) જેઓની વચ્ચે આંતરક્રિયા થતી હોય

(2) જેઓ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે એકબીજાથી સભાન હોય

(3) જેઓ પોતાને એક જૂથ તરીકે જોતા હોય કુટુંબ, વર્ગ, શાળા, ગામ વગેરે. જૂથનાં ઉદાહરણો છે.

જૂથની લાક્ષણિકતાઓ :

(1) તેમાં બે કે વધુ સંખ્યા હોય છે.

(2) તેઓ એકબીજાથી પરિચિત હોય છે.

(3) તેઓ કોઈ ખાસ કારણથી પરસ્પર સંકળાયેલો છે.

(4) તેઓનો રસ સમાન હોય છે.

(5) તેઓની વચ્ચે આંતરક્રિયા થતી હોય છે.

(6) તેમાં પ્રત્યેક સભ્યની જરૂરિયાત સંતોષાતી હોય છે.

(7) સભ્યો વચ્ચે પરસ્પર આંતર આધારિતતા હોય છ.

(8) જૂથ ગતિશીલ હોય છે.

(9) જૂથ પરિવર્તનશીલ હોય છે.

(10) સભ્યો વચ્ચેના સંબંધમાં સતત અનુકૂલન થતું રહે છે.

11.5 જૂથના પ્રકારો :

સામાજિક એકમ તરીકે અનેક પ્રકારના જૂથો રચાયા છે.

(1) પ્રાથમિક અને ગૌણ જૂથો :

સભ્યો વચ્ચેની આત્મીયતાની કક્ષાને આધારે જૂથોના બે પ્રકારો પાડવામાં આવે છે. આપણું કુટુંબ નજીકના મિત્રક્ષો બાળકોનાં રમતનાં જૂથો વગેરે પ્રાથમિક જૂથનાં ઉદાહરણો છે. આવાં જૂથોમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે આત્મીયતાનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. એકબીજાની શક્તિઓ મર્યાદાઓ અને સંયોગોથી માહિતીગાર થાય છે. આ જૂથોમાં જૂથનું સંચાલન આપણા પણાની ભાવનાથી થાય છે.

ગૌણ જૂથો શૈક્ષણિક, સામાજિક અથવા વ્યવસાયલક્ષી ધ્યેય સિદ્ધ કરવા રચાયા હોય છે. પ્રાથમિક જૂથો સ્વભાવિક ક્રમમાં રચાયા છે. ગૌણ જૂથો ચોક્કસ કાર્યવાહી અને બંધારણ ના માળખા પ્રમાણે રચવામાં આવે છે. રાજકીય પાર્ટી ધાર્મિક સંગઠનો, વ્યવસાય જૂથો વગેરે ગૌણ જૂથોનાં ઉદાહરણો છે.

(2) સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક જૂથો :

આ બન્ને જૂથો તેમનાં મુખ્ય ધ્યેયના આધારે જુદા પડે છે. સામાજિક જૂથોમાં હેતુ મહદ્‌અંશે પરલક્ષી કે બિન અંગત હોય છે. ઉદા. તરીકે શાલામાં વાર્ષિક અંક તૈયાર કરવા રચવામાં આવેલ સમિતિનાં સભ્યો અહીં સભ્યો હોઈ ચોક્કસ હેતુઓ કે સમસ્યાઓ સંબંધિત કામ કરવા માટે એકઠા થયેલા હોય છે. આ જૂથો પરસ્પર વૈયક્તિક સંબંધોથી રચાય છે. ઉદા. તરીકે શાળામાં વિશ્રાંતિનાં સમયે નાસ્તો કરવા એકઠી થતી બાળાઓનું જૂથ મનોવૈજ્ઞાનિક જૂથ છે.

(3) ઔપચારિક અને અપ્નૌપચારિક જૂથો :

ઔપચારિક જૂથોનું બંધારણ પ્રમાણમાં વધારે નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ હોય છે. તેમાં મોભો, દરજ્જો કાર્યભારની વહેંચણી વગેરે બાબતોમાં સ્પષ્ટ બંધારણ હોય છે. અને તે જ પ્રમાણે જૂથની કાર્યવાહી ચાલે છે. શાળા પંચાયત એ ઔપચારિક જૂથનું ઉદાહરણ છે. અનૌપચારિક જૂથમાં કાર્ય પ્રણાલી, વર્તનની રીતે વગેરે બાબતો બહુ સુરેખ રીતે સ્પષ્ટ કે નક્કી કરેલી હોતી નથી. આવા જૂથોમાં સ્પષ્ટ બંધારણ હોતું નથી. તેમાં મોભો, દરજ્જો નેતૃત્વ, કાર્યભારની વહેંચણી બધું સંયોગો અને જરૂરિયાત પ્રમાણે પરિવર્તનશીલ હોય છે.

11.6 વર્ગખંડ - એક જૂથ તરીકે :

શૈક્ષણિક સંસ્થામાં કોઈ એક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ એક સામાજિક જૂથ રચે છે તે લાંબા સમય માટે રચાયેલું જૂથ છે. તેઓ નિયમિત રીતે નક્કી કરેલા વર્ગમાં કે વર્ગની બહાર મળે છે. તેઓ પૂર્વ શૈક્ષણિક ભૂમિકા, શૈક્ષણિક હેતુ અને ચોક્કસ શૈક્ષણિક બાબતોમાં રસની બાબતમાં સમાન હોય છે તેઓની વચ્ચે વર્ગમાં કે વર્ગની બહાર નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં પ્રત્યાપન થતું હોય છે. તેઓ તે જ શાળાનાં અન્ય વર્ગોમાંથી અને આસપાસનાં વિસ્તારમાંથી આવતા હોય છે. તેથી એકબીજાથી પરિચિત હોય છે. આથી તેઓમાં પ્રબળ બંધ ઉભો થાય છે અને પ્રબળ લાગણીની ભાવના ઊભી કરે છે.

(1) વર્ગખંડ જૂથનું બંધારણ :

વર્ગખંડ જૂથની રચના ઔપચારિક રીતે થાય છે. પરંતુ તેનું સભ્યપદ દરેક સભ્યએ મેળવવું પડે છે. વર્ગખંડ જૂથના સભ્યોનો ઘણાં એવાં પરિબળો છે કે જૂથમાં નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં સમાનતા લાવવામાં ફાળો આપે છે. જેમ કે શૈક્ષણિક ભૂમિકા, શૈક્ષણિક રુચિ, વય, વિસ્તાર, જાતીયતા, રહેઠાણોનો વિસ્તાર વગેરેમાં સમાનતા ધરાવતા હોય છે. તેવી જ રીતે કેટલાંક એવા પરિબળો હોય છે જે જૂથમાં વિષમાંગતા લાવે છે. વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓ ભિન્ન સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ભૂમિકામાંથી આવતાં હોય ભિન્ન માતૃભાષાવાળા હોય. સામાજિક-આર્થિક સ્તરમાં ભિન્નતા હોય તો જૂથમાં વિષમાંગતા આવે છે અને સભ્યો વચ્ચે અંતર વધારે છે.

(2) વર્ગખંડ જૂથમાં અનૌપચારિક પેટા જૂથો :

સામાન્ય રીતે જૂથની અંદરના સમાન લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતા સભ્યોના પેટા જૂથો રચાય છે. ખાસ કરીને અભિરૂચિ ટેવો, ખાસ ક્ષમતાઓ વગેરેમાં સમાનતા પેટાજૂથો રચવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. વિસ્તાર, સમુદાય, સામાજિક -આર્થિક સ્થિતિ જાતીયતા વગેરેને આધારે પેટા જૂથો ઘણીવાર આત્યાંતિક હોય છે. અને તેઓ વચ્ચે સ્પર્ધા, ઝગડા વગેરે થાય છે. જે વર્ગમાં તાણ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઘણીવાર પેટાજૂથો પરસ્પર પૂરકતાના સિદ્ધાંત પર રચાય છે. ઉદાહરણ તરીકે પરતંત્ર વિચારવાળા વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર વિચારવાળા અને સ્પષ્ટ વક્તા વિદ્યાર્થી સાથે જોડાય છે. પેટા-જૂથોની રચનાને ઉગતા ડામી દેવી જોઈએ.

(3) વર્ગખંડ જૂથમાં સામાજિક સંબંધો :

આદર્શ રીતે વર્ગખંડ જૂથમાં સામાજિક સંબંધો અનૌપચારિક, મૈત્રીપૂર્ણ, સહકારયુક્ત અને ખુશીદાયક હોવા જોઈએ. આ સંબંધો લાગણી ઉષ્મા સમજ અને સહાનુભૂતિ દ્વારા વ્યક્ત થવા વર્ગખંડ જૂથના સભ્યોમાં આંતર-વૈયક્તિક સંબંધો તેમની પસંદગીઓ ગમા-અણગમા વડે મૂલવી શકાય છે. આ સંબંધો રહેણાક વિસ્તાર, જાતીયતા, સામાજિક, આર્થિક-સ્થિતિ સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા જ્ઞાતિ વગેરે પર આધાર રાખે છે. પરંતુ આવા આંતર સંબંધો માટે કોઈ ચોક્કસ નિયમ બની શકે નહિ.

વર્ગખંડની અંદર-આંતરક્રિયા અને પ્રત્યાયન પ્રમાણમાં ઔપચારિક વધુ અનૌપચારિક અને શૈક્ષણિક હોય છે. વર્ગબહાર પેટા જૂથના સભ્યો વચ્ચે પ્રત્યાપન અને આંતરક્રિયા વધુ અનૌપચારિક અને વૈયક્તિક હોય છે.

(4) વર્ગખંડ જૂથનું સામાજિક -સાંવેગિક વાતાવરણ

વર્ગખંડ જૂથનું સામાજિક સાંવેગિક વાતાવરણ મુખ્યત્વે - સામાજિક અને સાંવેગિક પરિબળો સાથે સંબંધિત છે. વર્ગમાં સાંવેગિક પરિબળો સાથે સંબંધિત છે. વર્ગમાં સામાજિક સંબંધો ઔપચારિક, ઉષ્માપૂર્ણ, સુગ્રથિત, સહકાર્ય યુક્ત અને લવચિક હોવા જોઈએ પર્યાવરણ આનંદદાયક હોવું જોઈએ. સભ્યો તણાવથી મુક્ત હોવા જોઈએ. શિક્ષકે આ પ્રકારનું વાતાવરણ ઉભું કરવા માટે યોગ્ય આયોજન કરવું જોઈએ આવું સ્વાસ્થ્યપ્રદ વાતાવરણ વિદ્યાર્થીઓનાં ભિન્ન લક્ષણોના વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે.

11.7 જૂથ સંચાલનની સંકલ્પના :

જૂથ સંચાલન એ જૂથની અંદરના સભ્યોની વચ્ચે થતી આંતરક્રિયાનું વિશ્લેષણ કરવાની રીત છે. બોનર : જણાવે છે કે "જૂથ સંચાલન એ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા છે જે સ્વયસંચાલિત રીતે જાગૃતા મનોવૈજ્ઞાનિક જૂથોની રચના અને ફેરફાર થતા રચના અને કાર્યોનું સંશોધન કરે છે."

"જેન્કીન્સન જણાવે છે કે જૂથ સંચાલન એ જૂથની સ્થિતિનાં એવાં પરિબળોનું વર્ણન કરે છે. જે જૂથનાં અને તેનાં સભ્યોનાં વર્તનમાં નિર્ણાયક છે.

સંચલનયુક્ત જૂથના સભ્યોમાં એકબીજાની વચ્ચે પુનઃ રચના વ્યવસ્થાપન અને પુનઃ વ્યવસ્થાની પ્રક્રિયા ચાલ્ય કરે છે. આમ થવાથી તાણ ઘટે છે. ઘર્ષણો ઓછા થાય છે. અને બધા સભ્યોના સામાન્ય કહી શકાય તેવા પ્રશ્નો હલ થયા કરે છે."

આથી જૂથનાં વર્તનને સમજવા માટે જૂથ સંચાલનના સિદ્ધાંતો બરાબર સમજવા જરૂરી છે.

11.8 જૂથ આંતરક્રિયા :

વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેની આંતરક્રિયા એ જૂથ હોવાની અનિવાર્ય શરત છે. આંતરક્રિયા માટે જૂથના સભ્યો પરસ્પરના સંપર્કમાં આવે છે. સંપર્ક બે પ્રકારનાં છે. (1) પ્રત્યક્ષ સંપર્ક (2) પરોક્ષ સંપર્ક વ્યક્તિનો મોઢા-મોઢા એવું જૂથ છે. જેમાં આ સંપર્ક સતત મળતો રહે છે. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ પૂરતું નથી. ભૌતિક રીતે નજીક હોવા ઉપરાંત વ્યક્તિ પરસ્પરના આંતરક્રિયાઓથી સંકળાયેલી હોય તે પણ જરૂરી વગરે સાથે ઉભેલી વ્યક્તિઓ સમૂહમાં છે. એવું જોનાર વ્યક્તિને લાગે પણ હકીકતમાં તે સમૂહ કે જૂથ કહેવાય નહીં.

વ્યક્તિઓ આંતરક્રિયા દરમિયાન એવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. જે જૂથના ધ્યેય સુધી પહોંચવા માટે ખુબ જ અનિવાર્ય હોય છે. આથી જૂથ સંપર્ક દરમિયાન હાથ ધરવામાં આવતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ જૂથ ધ્યેયની દિશામાં ગતિ કરતી હોય છે. જૂથની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં ગતિ કરતી હોય છે. જુથની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં દૂરગામી અસરો કરતી હોય છે. તો કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ તાત્કાલિક રીતે અસર કરતી હોય છે.

પરોક્ષ સંપર્કમાં સભ્યો મોઢા-મોઢાના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવતા નથી. પણ એકબીજાથી દૂર રહીને પણ કોઈને કોઈ માધ્યમનો ઉપયોગ કરીને પરોક્ષ રીતે સંપર્કમાં રહેતાં હોય છે. આ રીતે તેમની

વચ્ચે પરોક્ષ સંપર્ક દ્વારા આંતરક્રિયા થતી રહે છે. ઉદા. રેડિયો દ્વારા વકતા શ્રોતાઓને સ્પર્શ છે શ્રોતાઓની અપ્રત્યક્ષ હાજરી વિષેનવી સભાનતા તેમના પત્ર અભિપ્રાયો વગેરેના માધ્યમ દ્વારા શ્રોતાઓ વક્તા સાથે આંતરક્રિયા કરે છે.

11.8 વર્ગખંડ જૂથ આંતરક્રિયાને પ્રોત્સાહન :

આંતરક્રિયા એ જૂથનું આગવું અને અનિવાર્ય લક્ષણ છે. વર્ગખંડ જૂથ એ વિશિષ્ટ અને ઔપચારિક જૂથ છે. તેનો મુખ્ય હેતુ સારી રીતે અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા થાય છે અને વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે. તે માટે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તેમજ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચે વધુ આંતરક્રિયા થાય છે જરૂરી છે. આથી વર્ગમાં આંતરક્રિયાને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે શિક્ષકે નીચેની આંતર ક્રિયાત્મક પ્રત્યાપન પ્રક્રિયાઓનો અમલ કરવો જોઈએ.

(1) વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરતી વખતે વચ્ચે ટૂંકા પ્રશ્નો પૂછવા કે ખાસ વિધાનો પૂછવા ત્યારબાદ થોડો સમય આપો. જેથી વિદ્યાર્થી તેનો જવાબ વિચારવા પ્રોત્સાહિત થાય છે તેનો જવાબ મેળવવાની જરૂર નથી.

(2) વ્યાખ્યાન દ્વારા ટૂંકા જવાબવાળા પ્રશ્નો અને ક્યારેક વિકેન્દ્રિત વિચારને પ્રેરે તેવા પ્રશ્નો પૂછો જવાબો મેળવો અને જરૂર જણાય તો જવાબ પર ચર્ચા કરી તેને વધુ સ્પષ્ટ કરવા મદદ કરો.

(3) અગાઉથી જાહેર કરેલ મુદ્દા પર વર્ગમાં ચર્ચા યોજો ચર્ચાને યોગ્ય રીતે નિયંત્રિત કરો અને સમાપન કરો.

(4) વર્ગમાં વિવાદાસ્પદ વિષયવસ્તુ નિષ્ણાતોની પેનલ ચર્ચા યોજી અંતમાં વિદ્યાર્થીઓને તે ચર્ચામાં સામેલ કરો.

(5) સેમિનારનું આયોજન કરો જેમાં એક બે વિદ્યાર્થી મુખ્ય રજુઆત કરે અને ત્યાર બાદ સામાન્ય ચર્ચામાં બધા વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે.

(6) વર્ગનાં બે જૂથો બનાવો અને કોઈ ચર્ચાસ્પદ ઘટના અંગે તેની તરફેણ અને વિરુદ્ધમાં દલીલ કરતી 'ડીબેટ' યોજો ત્યારબાદ સામાન્ય ચર્ચા કરાવો.

(7) નાની buzzsession નું આયોજન કરો. જેમાં નાના-નાના પેટા જૂથો ભાગ લે.

(8) ચોક્કસ વિષયવસ્તુ પર જૂથ ચર્ચાનું આયોજન કરો, જૂથ ચર્ચાના અંતે અહેવાલ વાચન, સામાન્ય ચર્ચા અને સમાપનનો અમલ કરો.

(9) ખાસ સ્વાધ્યાયો, પ્રોજેક્ટ, ટ્યુટોરિયલ અને અભ્યાસ જૂથોની રચના કરો અને અમલ કરો.

ઉપરાંત વર્ગની આંતરક્રિયા વધુ સરળતાથી થઈ શકે અને ઉપરોક્ત આંતરક્રિયાત્મક પ્રત્યાપન પ્રક્રિયાઓનો અમલ સારી રીતે થઈ શકે તે માટે વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીની બેઠક વ્યવસ્થા રૂઢિગતને બદલે વિદ્યાર્થીઓ પેટાજૂથોમાં વર્તુળાકાર લંબચોરસ ટેબલની આસપાસ એક બીજાની સામે મોઢા રહે તે પ્રમાણે કરવી જોઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ શિક્ષક કરે.

- વર્ગમાં આંતરક્રિયાને પ્રોત્સાહન આપવા શિક્ષકની વિશિષ્ટ ભૂમિકા નીચે મુજબ હોઈ શકે.
- શિક્ષક તમામ વિદ્યાર્થીઓના નામ યાદ રાખે અને પ્રથમ નામથી વિદ્યાર્થીને બોલાવે.
- વિદ્યાર્થીને બેસીને જ જવાબ આપવા કે ચર્ચામાં ભાગ લેવાની છૂટ આપે.
- ચર્ચા સાથે કોઈ એક વિદ્યાર્થીને જવાબ આપવા પ્રેરિત કરવાને બદલે તમામ વિદ્યાર્થીને જવાબ માટેની તક આપો.
- વિદ્યાર્થીઓ સાથેની લાગણી અને ઉષ્મા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની રુચિ શિક્ષકના વર્તનમાં સ્પષ્ટ દેખાય તેમ અભિવ્યક્ત થવા જોઈએ. પરંતુ તે સમામ થવા જોઈએ નહીં.
- પ્રસંગને અનુરૂપ રમૂજનો ઉપયોગ કરો
- વિદ્યાર્થીઓને તેમનું હાસ્ય મુક્ત રીતે વ્યક્ત કરવાની છૂટ આપે અને શિક્ષક પણ તેમાં સામેલ થાય.

- વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન ઉઠાવવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપે
- શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની યથાર્થ જરૂરિયાતો, મુશ્કેલીઓ અને મુંઝવણો પ્રત્યે સંવેદનશીલ અને પ્રતિચારાત્મક હોવો જોઈએ.
- શિક્ષકે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે બિનપક્ષપાતિ રહેવું.
- શિક્ષકનાં વિદ્યાર્થીઓ અંગેના નિર્ણયો ન્યાયપૂર્ણ હોવી જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓને મોભા અને સ્વ-મગ્ન જળવાવું જોઈએ અને તેનું રક્ષણ થવું જોઈએ.

11.10 નેતાગીરીનો વિકાસ :

જ્યારે શિક્ષક અધ્યાપનમાં જૂથલક્ષી અભિગમનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને નેતાગીરી કરવાનો અને અનુસરાનારાઓની ભૂમિકા અદા કરવાની તક મળે છે. નેતૃત્વ એક કૌશલ્ય છે. તે વારસામાં નથી મળતું પણ કેળવવાનું હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ ને નેતૃત્વની વધારેને વધારે તકો પુરી પાડીને શાળા અને શિક્ષક આ દિશામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી શકે.

જૂથ કેન્દ્રી અધ્યાપન તરેહ વિદ્યાર્થીઓમાં નેતૃત્વ વિકસાવવાનું સારું માધ્યમ છે. દરેક જૂથમાં પ્રવૃત્તિનું સારી રીતે સંચાલન થાય તે માટે તેઓમાં એક નેતાની પસંદગી કરવી જરૂર બને છે. નેતૃત્વની ભિન્ન છે. તે પૈકી કઈ તરેહ વધુ ઇચ્છનીય અને અસરકારક છે તેનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને આવીને તેને અનુરૂપ નેતૃત્વનાં લક્ષણઓ વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસે તેવો શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

નેતા સર્વસંમતિથી પસંદ કરવો જોઈએ અને તેની કાર્યપ્રણાલી લોકશાહી ઢબની હોવી જોઈએ. નેતૃત્વની મુખ્ય બે તરેહો.

(1) લોકશાહી તરેહ :

લોકશાહી નેતૃત્વ પ્રણાલીમાં પ્રત્યેક સભ્યનું માન જળવાય છે. તેનો સામાજિક મોભો જળવાય છે. દરેક સભ્ય નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગ લીધો હોવાની લાગણી અનુભવે છે. પોતાનું કંક વૈયક્તિક મૂલ્ય છે અને પોતે કંઈક પ્રદાન આપ્યું છે તેવું અનુભવે છે. તેનાથી તેનો આત્મવિશ્વાસ અને સ્વમૂલ્યાંકન વધે છે. તે માટે સભ્યોને અનેક તકો આપવી જોઈએ સભ્યો તેઓનો અભિપ્રાયો, સૂચનો અને પ્રતિભાવો કોઈપણ જાતના ભય વગર અને આનંદપૂર્વક આપી શકવા જોઈએ સભ્યો તરફથી કોઈ ટીકા આવે તો પણ પૂર્વગ્રહ વગર સ્વીકારવી જોઈએ.

11.11 ઘરનું વાતવરણ :

ઘરના વાતાવરણ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે કુટુંબનું, આર્થિક - સામાજિક સ્તરનો કુટુંબનું બંધારણ કુટુંબની શિક્ષણ પ્રત્યેની અભિમુખતા, માતા-પિતાનું બાળકોનાં શિક્ષણ પ્રત્યેનું વલણ, જેવી અનેક બાબતોનો સમાવેશ કરવો પડે છે. આ પ્રત્યેક બાબત બાળકના વ્યક્તિત્વઅને સિદ્ધિ પર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અસર કરે છે. તે પૈકી નીચેના ત્રણ ઘટકોની ચર્ચા અહીં કરી છે.

(1) સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ

(2) કુટુંબનો પ્રકાર

(3) ઘરમાં અધ્યયન પર્યાવરણ

(1) સામાજિક - આર્થિક સ્થિતિ :

સ્તર નક્કી કરવામાં રૂઢિગત રીતે કુટુંબનો વ્યવસાય, ધંધો, નોકરી, વાર્ષિક આવક, સામાજિક આવક, ભૌતિક સંપતિ, વગેરેને સ્થાન અપાતું હતું. પ્રવર્તમાન સમયમાં સામાજિક વર્ગો ભૂંસાતા જાય છે અને આર્થિક વર્ગો વ્યવસાયિની પ્રતિષ્ઠા, વ્યવસાય - ધંધા નોકરીમાં ગતિશીલતા અને બઢતીની તકો વગેરેનું મહત્ત્વ વધી ગયું છે.

અત્યાર સુધીમાં અભ્યાસોના પરિણામો સૂચવે છે કે વિદ્યતાર્થીમાં શૈક્ષણિક સિદ્ધિ અને તેની સામાજિક, આર્થિકસ્થિતિ વચ્ચે ધન સંબંધ છે. માતા-પિતાનું શિક્ષણ વ્યવસાય અને જ્ઞાતિ વિદ્યાર્થીની

શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પર અસર કરે છે. પ્રવર્તન શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે વિદ્યાર્થીઓનું વિભાજન તેમની આર્થિક કક્ષા પ્રમાણે થઈ ગયું છે. સદ્ધર આર્થિક સ્થિતિવાળા કુટુંબના બાળકો ખૂબ ઊંચી ફી લઈને શિક્ષણ આપતી સ્વ-નિર્ભર શાળાઓમાં અભ્યાસ કરે છે. તે શાળામાં સંઘન શિક્ષણ મેળવી ઉંચી સિદ્ધ મેળવે છે. નિમ્ન આર્થિક સ્થિતિવાળા કુટુંબના બાળકો મફત કે ઓછી ફીવાળી શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવે છે. સાધારણ શૈક્ષણિક સુવિધાઓવાળા શાળાઓમાં સાધારણ શૈક્ષણિક સિદ્ધિ મેળવે છે જે વંચિત કુટુંબો હતા તેઓ પણ અત્યારે સારી નોકરી કે સારો ધંધા - વ્યવસાયને કારણે આર્થિક રીતે સદ્ધર બન્યા છે.

તેનો અર્થ એ નથી કે સદ્ધર આર્થિક સ્થિતિવાળા કુટુંબના બાળકો ઉંચી સિદ્ધિ જ મેળવે અને નબળી આર્થિક સ્થિતિવાળા કુટુંબના બાળકો નબળી સિદ્ધિ મેળવે તેનાથી વિપરીત કિસ્સાઓ પણ અનેકવાર જોવા મળે છે. મજૂરી કરનાર સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિવાળા કુટુંબમાંથી બાળકો ઉચ્ચત્તમ સિદ્ધિ મેળવનાર અનેક કિસ્સાઓ છે.

(2) કુટુંબના પ્રકાર :

કુટુંબનો પ્રકારને સમજવા માટે કુટુંબમાં સભ્યોની સંખ્યા કુટુંબ સંયુક્ત છે કે વિભક્ત, માતા-પિતા બન્ને હયાત છે. જુદા રહે છે. છૂટાછેડા લીધેલ છે. ભાંડુઓમાં ક્રમ, મોટા ભાડું સજાતીય છે કે વિજાતીય, આ દરેક બાબતોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે. તરૂણોનો સામાજિક વિકાસ તરુણો સાથે માતા-પિતાની વર્તન તરેહ પર આધાર રાખે છે. એલ્ડરે : 1962. માતા-પિતાની સાત વર્તન તરેહો રજૂ કરી છે. અર્થાત્ મા-બાપનાં તરૂણો સાથેના વર્તવાને સાત ભિન્ન કક્ષાઓ આપી શકાય.

(1) આપખુદી વર્તન તરહે :

મા-બાપ સંપૂર્ણ સત્તા પોતાના હાથમાં રાખે છે. તરૂણને પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની કે નિર્ણય લેવાની તક આપવામાં આવતી નથી.

(2) સત્તાવાદી વર્તન તરેહ :

તરુણો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શકે અથવા સૂચનો કરી શકે પણ આખરી નિર્ણય હંમેશા માતાપિતા જ કરે છે.

(3) લોકશાહી વર્તન તરેહ :

માતા-પિતા અને તરુણ વચ્ચે મુક્ત ચર્ચા થાય છે. તરુણો કેટલાક નિર્ણયો લે છે છતાં મા-બાપની મંજુરીની જરૂર રહે છે.

(4) સમતુલિત વર્તન તરેહ :

તરુણના વર્તન અંગે મા-બાપ અને તરુણ નિર્ણય લેવાની બાબતમાં સમાન અધિકાર ધરાવે છે.

(5) ઉદાર વર્તન તરેહ :

તરૂણનાં વર્તન અંગે નિર્ણય લેવામાં તરુણ પોતે વધારે સક્રિય હોય છે. પરંતુ મા-બાપના અભિપ્રાયને આદર આપવામાં આવે છે.

(6) હસ્તક્ષેપ-રહિત વર્તન તરેહ :

તરૂણ માતા-પિતાની ઈચ્છાઓ અવગણતાં સંપૂર્ણ મુક્ત હોય છે. તરૂણ પોતાનાં વર્તન અંગે આખરી નિર્ણય લેવામાં સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવે છે.

(7) અવગણાનાત્મક વર્તન તરેહ :

માતાપિતાએ તરૂણનાં વર્તનને નિયંત્રિત કરવાં કે દિશાસૂન કરવાનો પ્રયત્ન છોડી દીધો હોય છે.

આ વર્તન તરફેણમાં માબાપનું વલણ માન્યતાઓ, બાળકો અંગેની સમજ, તેનામાં સંતોષ, વૈફલ્યો અને લાગણીઓ વ્યક્ત થાય છે.

- આસુબેલ મોન્ટેમેયર અને સ્વાનિયન વિચારો અનુસાર ત્રણ દિશા છે.

(1) રક્ષણ - બચાવ કરવો :

જ્યારે માબાપ પોતાના તરુણોનો વધારે પડતો બચાવ કરે છે ત્યારે તરુણમાં પોતાનાં સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાની શક્તિનો અભાવ જોવા મળે છે જ્યારે ઓછો બચાવ કરે છે. ત્યારે તે પોતાની જાતને અસલામત -ત્યાજાયેલ, સ્વ-ખ્યાલનાં અભાવવાળા અને માતાપિતા અને સમાજ પ્રત્યે દુશ્મનાવટ અનુભવે છે.

(2) પ્રભાવી વલણ :

જ્યારે મા-બાપ તરુણો પ્રત્યે વધારે પડતું પ્રભાવી વલણ દાખવે છે ત્યારે તરુણ ભીરૂ પાછળમતીય અને હાજી હા કરનાર બને છે. અને જ્યારે ઓછું પ્રભાવી વલણ દર્શાવે છે.

(3) સ્વીકૃતી - કદર :

જો મા-બાપ તરુણના કાર્યનો કદર વધારે પડતી કરેતો મીજાજી બને છે અને ઓછી કદર કરે તેઓ બીજા સાથે ઉષ્માભર્યો સંબંધો સ્થાપી શકતા નથી.

બાળક જન્મ પછી ખુબ જ ટૂંકા ગાળામાં અનુકરણ કરતાં શીખે છે. અનુકરણ માટે તે ચોક્કસ વ્યક્તિને જ મોડલ તરીકે સ્વીકારે છે. જે સમયે જે શક્તિશાળી હોય તેનો તે સમયે મોડલ તરીકે સ્વીકાર થાય છે. શક્તિશાળી કોણ ગણાય ? જેની પાસે જે કઈ ઇચ્છવામાં આવે છે. ઉંમર વધવા સાથે વ્યક્તિની જરૂરિયાતો બદલાય છે. પરિણામે તેનાં મોડલનું પાત્ર પણ બદલાય છે.

બાલ્યાવસ્થામાં તેને જો માતા-પિતા તરફથી પ્રેમ મળે છે. તો તેની સ્પષ્ટ અસર તરુણના વર્તનમાં જણાય છે. આ બાલ્યાવસ્થામાં જેને માતાપિતાનો પ્રેમ મળતો નથી તે બીજા સાથે ઝડપથી ઈચ્છનીય સંબંધો સ્થાપી શકતા નથી. તેમજ તેમના દૃઢ સ્થિર મૂલ્યો અને સારાં વર્તન ધોરણોનો અભાવ હોય છે. લોકશાહી વર્તન તરેહવાળા ઘરોમાં તરુણોને અનુકૂલનના પ્રશ્નો ખૂબ જ ઓછાં હોય છે. તેઓ તેનાં માતાપિતા સાથે નજીકના સંબંધો અનુભવી શકે છે અને વેફલ્ય ઓછું અનુભવે છે. તેઓને સામાજિક ભાગીદારીમાં અવરોધ અને નિષેધને બદલે માર્ગદર્શન કારણે તેઓની સામાજિક વિકાસની સ્થિતિ સારી હોય છે. ઉષ્માભર્યો પરસ્પર વિશ્વાસ અને સ્વીકારના સાતત્યથી તેનો અહમ પ્રબળ બને છે. આપખુદ, અવિશ્વાસુ અને અસ્વીકૃતિનું વાતાવરણ તરુણોમાં ગુનાહિતતાને પ્રેરે છે.

તરુણના સામાજિક લક્ષણોના વિકાસ પર જેટલી અસર તેનાં માતા-પિતાના વ્યવહારની છે. તેટલી જ અસર તેનાં ભાંડુમાં તેનો ક્રમ અને ભાંડુઓની જાતીયતાની છે. જે બાળકને મોટાભાઈ હોય તેના કરતાં જેને મોટી બહેન હોય તે બાળક વધારે પરંતત્ર અને પાછળમતીયુ હોય છે. જેને માત્ર બહેનો હોય તેના કરતાં મા6 ભાઈઓ હોય તો તે બાળક વધારે સક્ષમ મહત્વકાંક્ષી અને ઉત્સાહી હોય.

(4) ઘરમાં અધ્યયન પર્યાવરણ :

અધ્યેતાઓના વિકાસ અને અધ્યયન સાથે ઘરનાં વાતાવરણનું મહત્ત્વનું એક ઘટક જોડાયેલ છે તે છે ઘરમાં અધ્યયન પર્યાવરણ કુટુંબનું આર્થિક, સામાજિક, સ્તર ઉચું હોય. પરંતુ જો તેમને માતાપિતા તરફથી અધ્યયન માટે પૂરતું પ્રેરણ અને માર્ગદર્શન ન હોય તો બાળકો અધ્યયનની બાબતમાં દિશાવિહીન બને છે. ઘણા આર્થિક રીતે સદ્ધર માતાપિતા પાસે બાળકના અધ્યયન અંગે તેની મુશ્કેલીઓ અંગે હું તે શાળાએ નિયમિત જાય છે કે કેમ તે જોવાની ફુરસદ નથી હોતી કેટલાક માતાપિતા શિક્ષણ પ્રત્યે બહુ હકારાત્મક વલણ ધરાવતા નથી. આથી પોતાના સંતાનના શિક્ષણમાં ખાસ રસ લેતા નથી.

તેનાથી ઉલટું આર્થિક સધ્ધર કુટુંબોમાં બાળકો કમ્પ્યુટર, ટી.વી., વિડિયોગેમ્સ ઇન્ટરનેટ જોડાણ વગેરે જેવી સુવિધાઓ મળે છે તેને કારણે બાળકો અભ્યાસમાં ધ્યાન આપવાના બદલે આ બધી આધુનિક ટેક્નોલોજીકલ સુવિધાઓનો મનોરંજન માટે ઉપયોગ કરવામાં સમય પસાર કરે છે જે તેઓ અધ્યયનમાંથી વિચલિત કરે છે. આથી માતાપિતાની જવાબદારી વધી જાય છે કે તેમની પાસે જે

આધુનિક ટેક્નોલોજી છે. તેનો ઉપયોગ બાળકના શિક્ષણ માટે એટલે કે અધ્યયનમાં ઉપયોગી બને તે રીતે કરે ઇન્ટરનેટ પરથી આધુનિક માહિતી મેળવી તૈયાર શૈક્ષણિક C.D. ROM નો ઉપયોગ ટીવી કે કમ્પ્યુટર વડે શીખવા માટે કરે મનોરંજનાત્મક વિડિયો ગેમ્સને બદલે શૈક્ષણિક ગેમ્સનો ઉપયોગ કરે છે. ટીવીમાં આવતાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો બાળકો જુએ તે માટે પોતાના સંતાનોને સમજાવે.

શિક્ષકે વાલીઓ સાથે સંપર્કમાં રહી તેઓ પોતાના સંતાનો માટે અધ્યયન પર્યાવરણ પૂરું પાડવા માટે કેટલા પ્રતયત્નશીલ છે. તે અંગે માહિતી મેળવતા રહેવું જોઈએ તેમજ તે માટે વાલીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરુ પાડવું જોઈએ. વર્ષમાં કેટલાક કાર્યક્રમો શાળાઓમાં ગોઠવીને તેમાં વાલીઓ બાળકોને આધુનિકે ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ પોતાનાં સંતાનોને અધ્યયન પર્યાવરણ પૂરું પાડવા માટે શી રીતે કરી શકે તેના નિદર્શનો આપવા જોઈએ.

11.12 જાતીયતા :

બાળકોના વિકાસમાં જાતીયતાની શી ભૂમિકા છે. તે અંગેનાં અભ્યાસોમાં જાતીયની જે અસર જોવા મળે છે તે પૈકી કેટલીક કુદરતી છે તથા કેટલીક જાતીયતાના પૂર્વગ્રહના કારણે હોવાનું જણાવ્યું છે.

આ ભિન્ન પ્રકારની અસરોની અહી ચર્ચા કરી છે.

(1) જાતીયતાનાં કારણે કુદરતી ભિન્નતાઓ :

જાતિગત ભિન્નતા તપાસવા માટે શારીરિક વિકાસ બુદ્ધિઆંક, વિષયોમાં સિદ્ધિ, રમતોમાં સિદ્ધિ સાંવેગિક રજૂઆત વગેરે ક્ષેત્રોમાં અભ્યોસો થયા છે. આ ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે ભિન્નતા કાં તો જીવશાસ્ત્ર છે. અથવા સાંસ્કૃતિક પરિબળોને કારણે છે અથવા બન્નેની પારસ્પરિક ક્રિયાને કારણે છે.

શારીરિક વિકાસ, રમતોની સિદ્ધિ, સાંવેગિક રજૂઆતમાં જોવા મળી, જાતિગત ભિન્નતા કુદરતી છે. સ્નાયવિક, પ્રવૃત્તિઓ, આક્રમક અને પ્રભાવી વર્તનો, ગુનાહિતતા અને સહકારની ભાવના વગેરેની બાબતમાં જાતિગત ભિન્નતા જોવા મળી છે. સખત મહેનત કરવાની હોય તેવા વ્યવસાયો પ્રત્યેની પસંદગી, આક્રમકતા ગુનાહિતતા વગેરે પુરુષોમાં વધુ જોવા મળે છે. ભણાવવું, નર્સિંગ વગેરે વ્યવસાયો પ્રત્યેની પસંદગી તથા સહકારનું વલણ સ્ત્રીઓમાં જોવામાં મળે છે. શૈક્ષણિક સિદ્ધિની બાબતમાં સામાન્ય રીતે યોગ્ય ધોરણ સુધી છોકરા કરતા છોકરીઓ આગળ હોય છે. પરંતુ પાંચ ધોરણ પછી તેમાં પણ ખાસ કરીને ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં છોકરાઓ આગળ જતા રહે છે.

(2) જાતિયતાનાં પૂર્વગ્રહની જાતિગત ભિન્નતા પર અસર :

છોકરાઓ અને છોકરીઓમાં જોવા મળતી ભિન્નતાઓ પૈકી શારીરિક લક્ષણો સંબંધિત ભિન્નતાઓ જીવશાસ્ત્રી અને કુદરતી છે. પરંતુ માનસિક, સામાજિક અને વ્યક્તિત્વમાં જે ભિન્નતાઓ જોવા મળે છે. તે પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં કેટલાક પૂર્વગ્રહોનાં કારણે હોઈ શકે છે. કેટલાંક સંશોધનો ચોક્કસ લક્ષણોમાં છોકરાઓ ચડિયાતા હોવાના પરિણામો આપે છે. તેમાં નમૂનાની પસંદગી પૂર્વગ્રહ હોવાની શક્યતા છે. નમૂનામાં છોકરાઓનું પ્રતિનિધિત્વ વધુ હોવાથી તેવા પરિણામો આવી શકે છે.

સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ઉપકરણોની રચનામાં પણ આવા પૂર્વગ્રહો હોઈ શકે.

વિદ્યાર્થીઓની વિષય પસંદગી અભ્યાસક્રમ પસંદગી કે વ્યવસાય પસંદગીમાં જે જાતિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે. તે કુદરતી તફાવતના કારણે નહીં પરંતુ વ્યવસાથા અંગે સમાજની માન્યતા કારણરૂપ હોય છે. આપણો સમાજ માનતો હતો કે સ્ત્રી કલેક્ટર, પોલિસ, અધિકારી, પાયલોટ, કંપની મેનેજર કે મિકેનિકલ તરીકે કામ ન કરી શકે તે કામ તો પુરુષો જ કરી શકે. આ માન્યતા છોકરીઓ પર નાની ઉંમરમાં જ લાદવામાં આવે છે. પરિણામે તે વ્યવસાયોને અનુરૂપ વિષયો કે અભ્યાસક્રમ છોકરીઓ પસંદ ન કરે.

પ્રવર્તમાન સમયના બોર્ડ અને યુનિવર્સિટીઓની પરીક્ષાઓના પરિણામ દર્શાવે છે. શૈક્ષણિક સિદ્ધિની બાબતમાં છોકરીઓ છોકરાઓથી પાછળ નથી. બલ્કે વધુ પરિણામો લાવે છે. અત્યારે

કલેક્ટર, પોલિસ અધિકારી, કંપની મેનેજર કે એન્જિનિયર તરીકે સ્ત્રીઓ વધુ સફળતાપૂર્વક કામગીરી કરે છે.

આધુનિક અભ્યાસો અને પ્રવર્તમાન વ્યાવસાયિક જરૂરિયાતો એવું દર્શાવે છે કે છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે અલગ અભ્યાસ કે વિષયોના વિકલ્પોની જરૂર નથી.

(4) ભાષા :

ભાષા પ્રત્યાયનનું માધ્યમ છ વર્ગખંડમા ભાષા બે અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.

(1) વર્ગખંડમાં જૂથ આંતરક્રિયા માટે (2) અધ્યયનમાં શિક્ષક - અધ્યેતા વચ્ચેના પ્રત્યાયન માધ્યમ તરીકે આ બન્ને ભૂમિકાના સંદર્ભમાં અત્રે ટૂંકી ચર્ચા કરીશું.

(4.1) ભાષામાં વિષમાંગતા અને વર્ગખંડ આંતરક્રિયા પ્રકરણ ચૌદમાં આપણે ચર્ચા કરીશું કે વર્ગખંડ જૂથ એક સામાજિક જૂથ છે. જૂથ સંચાલનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જૂથમાં સભ્યો વચ્ચે આંતરક્રિયા થાય છે. વર્ગખંડ જૂથના સભ્યોની ઘણી એવી લાક્ષણિકતાઓ છે જે વર્ગખંડ જૂથને અનૌપચારિક રીતે પેટા જૂથોમાં વહેંચે છે. આવા પરિબળો પૈકીનું એક પરિબળ છે. ભાષા વિષમાંગતા પ્રવર્તમાન સમયમાં વ્યાવસાયિક ગતિશીલતાના કારણે માતાપિતાના વ્યવસાનું સ્થળ ઝડપથી બદલે છે. પરિણામે બાળકોને અન્ય ભાષાવાળા વર્ગોમાં શિક્ષણ લેવાની ફરજ પડે છે. પરિણામે પ્રવર્તમાન સમયમાં વર્ગખંડો ભાષાનાં સંદર્ભમાં વધુને વધુ વિષમાંગ જાય છે.

વર્ગખંડ જૂથોનું બંધારણ સભ્યોના સામાજિક અને આંતર-વૈયક્તિક સંબંધો પર અસર કરે છે. એક જ વર્ગમાં એકથી વધુ ભિન્ન માતૃભાષાવાળા વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થાય છે. ત્યારે ભાષાની ભિન્નતા અને ભાષાની મુશ્કેલી પરસ્પર પ્રત્યાપનમાં અવરોધક બને છે અને એકબીજાને જુદાં પાડે છે. ખાસ કરીને અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ધરાવતા અને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ન ધરાવતા અધ્યેતાનું અંતર વધે છે. પરિણામે ભિન્ન માતૃભાષાવાળા વિદ્યાર્થીઓના પેટા જૂથો રચાય છે. આ જૂથો વચ્ચે ઘણીવાર સ્પર્ધાઓ અને વૈમનસ્ય પણ ઉભા થાય છે.

જૂથલક્ષી શિક્ષણ અભિગમની સફળતા જૂથ આંતરક્રિયા પર આધારિત છે. જૂથનાં સભ્યો વચ્ચે જો આંતરક્રિયા વધુ થાય તો અધ્યયન-અધ્યાપન વધુ અસરકારક અને પરિણામલક્ષી બને છે. પરંતુ ભાષાની વિષમાંગતા આ આંતરક્રિયામાં અવરોધ બનતાં શિક્ષણ પદ્ધતિ નિષ્ફળ જાય છે. આથી શિક્ષકે આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખી ભાષા વિષમાગતા આંતરક્રિયા અવરોધક ન બને તે રીતે પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ માટેનાં જૂથોની રચના કરી જૂથલક્ષી શિક્ષણ અભિગમનો ઉપયોગ કરવો.

(4.2) માતૃભાષા અને ધ્યયન :

માતૃભાષા પ્રત્યાયનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. આથી વર્ગખંડમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ એક જ માતૃભાષામાં પ્રત્યાયન કરે ત્યારે તે અધ્યયન અધ્યાપન પ્રક્રિયા સૌથી વધુ અસરકારક છે. કારણ કે વ્યક્તિનું શબ્દ ભંડોળ સૌથી વધારે સમૃદ્ધ પોતાની માતૃભાષામાં પ્રત્યાયન કરે છે.

11.13 ઉપસંહાર

અધ્યેતાનાં અધ્યયન અને વ્યક્તિત્વ પર તેનાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળો નોંધ પાત્ર અસર કરે છે.

સામાજિક પરિબળો પૈકી ઘરનું વાતાવરણનાં ત્રણ ઘટકો (1) સામાજિક, આર્થિક-સ્થિતિ (2) કુટુંબનો પ્રકાર અને (3) ઘરમાં અધ્યયન પર્યાવરણ અધ્યેતાનાં સામાજિક વિકાસ, વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને અધ્યયન પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓની માનસિક ક્ષમતામાં જાતિગત તફાવતો નથી તેથી તેમના માટે અભ્યાસક્રમમાં રાખવાની જરૂર જ નથી.

વિદ્યાર્થીઓ માતૃભાષા સિવાયની અન્ય ભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે ત્યારે અધ્યયનમાં મુશ્કેલી અનુભવે છે.

સમાજમાં પ્રવર્તતી જાતિગત ભિન્નતા અંગેની માન્યતાઓ અને પૂર્વગ્રહો દૂર કરવા જોઈએ.

11.14 તમારી પ્રગતિ ચકાશો :

પ્ર.1 વર્ગખંડ જૂથમાં કેવા પ્રકારનાં અનૌપચારિક પેટા જૂથો રચાય છે. તેની વર્ગખંડ પર્યાવરણ પર અસર વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

11.15 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો (ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે) (12)

પ્ર.1 જૂથની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી જૂથના પ્રકારો જણાવો ?

મુદ્દા (1) પ્રાથમિક અને ગૌણ જૂથો

(2) સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક જૂથો

(3) ઔપચારિક અને અનૌપચારિક જૂથો

પ્ર.2 ઘરનું વાતાવરણ અધ્યેતાનાં વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને અધ્યયનને શી રીતે અસર કરે છે ?

મુદ્દા (1) સામાજિક - આર્થિક સ્થિતિ

(2) કુટુંબનો પ્રકાર

(3) ઘરમાં અધ્યયન પર્યાવરણ

- **ટૂંકા પ્રશ્નો**

પ્ર.1 જાતીયતાનાં પૂર્વગ્રહની અસર અધ્યેતાની વિકાસ પર શી અસર થાય છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

પ્ર.2 વિદ્યાર્થીઓમાં નેતૃત્વ વિકાસના ઉપાયો સૂચવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- **અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો** **(2)**

પ્ર.1 ઉદાર વર્તન તરેહ એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

પ્ર.2 વર્ગખંડ જૂથનું બંધારણ એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- **હેતુલક્ષી પ્રશ્નો** **(1)**

પ્ર.1 ભાષા પ્રત્યાયનનું માધ્યમ છે. વર્ગખંડમાં ભાષા એક અગત્યની કઈ ભૂમિકા ભજવે છે ?

(A) અધ્યયનમાં શિક્ષક - અધ્યેતા (B) અધ્યેતા

(C) શિક્ષક (D) પ્રયુક્તિઓ

પ્ર.2 શેઈને .... વૈજ્ઞાનિક જૂથની વ્યાખ્યા આપી હતી ?

(A) 1965 (B) 1960

(C) 166 (D) 167

11.15 સ્વાધ્યાય

પ્ર.1 વર્ગખંડ જૂથમાં આંતરક્રિયાન પ્રોત્સાહન આપવાના માર્ગો વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 12 અનુકૂલન અને બચાવ પ્રયુક્તિઓ

: રૂપરેખા :

12.1 ઉદ્દેશ્યો

12.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

12.3 પ્રસ્તાવના

12.4 અનુકૂલન વ્યક્તિના લક્ષણો

- અનુકૂલન સાધનારી વ્યક્તિના લક્ષણો

- અપાનુકૂલિત વ્યક્તિનાં લક્ષણો

12.5 અનુકૂલની સમસ્યાઓ

12.6 અનુકૂલનની સમસ્યા કારણો

12.7 અનુકૂલન સાધવાની પ્રયુક્તિઓ

12.8 ઉપસંહાર

12.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

12.10 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

12.11 સ્વાધ્યાય

12.1 ઉદ્દેશો :

(1) અનુકૂલન એટલે વ્યક્તિની જરૂરિયાત અને પરિસ્થિતિ સાથે સુમેળ સાધવાનો પ્રયાસ

(2) વ્યક્તિ પોતાની જાત સાથેનો, પરિસ્થિતિ સાથેનો કે સમાજની વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ સાથેનો સંવાદિત પૂર્ણ સુમેળ સાધવાનો પ્રયાસ

(3) જેનાથી વ્યક્તિની હતાશા કે તંગદિલી દૂર થાય છે.

(4) જેનાથી વ્યક્તિ પોતે નીચે ન પડે તેનો અહ્મ ન ઘવાય તે રીતે માનસકિ તંગદિલી કે સંઘર્ષ ને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

12.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

(1) સમાયોજિત - સામાજિક

(2) તંગદિલી અનુભવે - હતાશામાંથી છૂટકારો

(3) વિપથગામી - અવળામાર્ગે

(4) બડાઈ - મોટાઈ

(5) યૈકિતકીકરણ - મનમનામણું

(6) દીવાસ્વપ્ન - તરંગવિહા, એકલવાચાપણું,

- અનુકૂલન એટલે - વ્યક્તિનો વાતાવરણ સાથે નો સંતોષકારક સંબંધ

અનુકૂલનની સંકલ્પના :

- અનુકૂલન એ વ્યક્તિના તણાવમુક્તિ અને જરૂરિયાતોની પૂર્તિના પ્રયાસો છે - કોલમેન

- પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણ વચ્ચે સમાયોજન સાધવા માટે વ્યક્તિને તેના પોતાના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવા પ્રેરીત નિરંતર પ્રક્રિયા એટલે અનુકૂલન - ગેટ્સ અને અન્ય

12.3 પ્રસ્તાવના :

વ્યક્તિના વર્તનનું મુખ્ય કારણ તેની જરૂરિયાત છે. વ્યક્તિની જરૂરિયાતો જુદા-જુદા પ્રકારની હોય છે. જરૂરિયાત ઊભી થતાં વ્યક્તિ કોઈ લક્ષ્ય નક્કી કરે છે. અને ત્યાર બાદ તે પ્રયત્ન કરે છે.

મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે. તેની જરૂરિયાતો તેણે સમાજમાં રહીને અને સમાજને સ્વીકાર્ય એવા માર્ગને અપનાવતા હોય છે.

12.4 અનુકૂલન વ્યક્તિનાં લક્ષણો :

(1) અનુકૂલન સાધનારી વ્યક્તિનાં લક્ષણો

(2) અપાનુકૂલિત વ્યક્તિનાં લક્ષણો

(1) અનુકૂલન સાધનારી વ્યક્તિનાં લક્ષણો :

સમાજમાં સુસંવાદી અને સુમેળભર્યુ સંતુલિત જીવન જીવવા માટે વ્યક્તિને ડગલને પગલે પોતાની જાત પરિસ્થિતિ કે સમાજ સાથે સમાધાનો કરવા પડે છે. અનુકૂલન એ વ્યક્તિની વૈયક્તિક સિદ્ધિ છે. અનુકૂલન એટલે વ્યક્તિ પોતાને સોંપેલા કાર્યો કે જવાબદારી કેવી રીતે નિભાવે છે.

અનુકૂલન એટલે વ્યક્તિનાં આવેગોપર નિયંત્રણ મૂકી પરિસ્થિતિ નેયોગ્ય રીતે સમજીને વર્ષન વળાંક લાવવાની પ્રક્રિયા છે.

વિવિધ સમાજોમાં - સામાજિક સાંસ્કૃતિક આર્થિક કે નૈતિક ભિન્નતાઓને કારણે અનુકૂલિત વ્યક્તિનો સર્વમાન્ય માપદંડ નિશ્ચિત થઈ શકે તેમ નથી તેના સર્વ સામાન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

(1) શારીરિક તંદુરસ્તી :

અનુકૂલિત વ્યક્તિનું શરીર સુદૃઢ અને નિરામય હોવું જોઈએ તે સર્વપ્રકારના રોગોમાંથી મુક્ત હોય યોગ્ય આહરવિહારી અને સંયમી હોય કોઈ પણ પ્રકારની બિમારીથી પીડાતી ન હોય અલ્સર, પેટનાં દર્દો કે અપચો જેવા રોગોથી મુક્ત હોય શારીરિક સ્વાસ્થ્યની અસરો કેટલીક વાર માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર પણ અસર પડે છે.

દા.ત. 21મી જુનનો દિવસ ''આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ જાહેર કરવામાં આવે તે માટે 'યુનો' ભારત રફથી પહેલ કરીને વિશ્વના મોટા ભાગના દેશો એ સમર્થ આપ્યું આમ''

21 મી જૂન 2015નાં રોજ ''આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિન'' તરીકે ઉજવવાનું નક્કી કરાયું છે. આમ યોગ્ય દ્વારા દૂર્બળ વ્યક્તિ પણ તંદુરસ્ત રહે છે. બુદ્ધિમાં વધારો થાય છે. આહાર વિહારને નિયંત્રિત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

(2) કાર્યક્ષમતા :

જે વ્યક્તિ પોતાના વ્યવસાયિક કૌશલ્યોનો અને સામાજિક શક્તિઓનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકે છે. તે સારી તે અનુકૂલન સાધી શકે છે.

(3) મનોવૈજ્ઞાનિક સંતુલન :

વ્યક્તિ શારીરિક ઉપરાંત માનસિક રીતે પણ સ્વસ્થ હોવી જોઈએ તે કોઈ માનસિક બીમારીનો ભોગ બનેલી ના હોય તેનું મન સર્વ પ્રકારની ગ્રંથિઓથી મુક્ત હોવું જોઈએ તે હતાશા કે વૈકલ્પનો ભોગ બનેલી ન હોય દિવાસ્વપ્નોમાં રાચતી ન હોય આવી વ્યક્તિ સમાજમાં સહેલાઈથી અનુકૂલન સાધી શકે છે.

(4) સામાજિક સ્વીકૃતિ :

સમાયોજિત વ્યક્તિને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળે છે. જે વ્યક્તિ સામાજિક સ્વીકૃતિ પામે છે તે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સામાજિક સલામતી પણ સારી રીતે મેળવી શકે છે. આવી વ્યક્તિઓ સાનુકૂલિત વ્યક્તિઓ કહી શકાય જે વ્યક્તિ સામાજિક પરંપરાઓ સામાજિક આચારવિચારો સામાજિક માન્યતાઓ સામાજિક આદર્શો અને મૂલ્યોનું અનુસરણ સાધી શકે છે. જો વ્યક્તિ પોતાની લક્ષ્યપ્રાપ્તિ સમાજ ને અમાન્ય એવા વિપરીત માર્ગોથી કરે છે. તે વ્યક્તિ અસમાજિક અપાનુકૂલિત બને છે.

(1) અપાનુકૂલિન : વ્યક્તિના લક્ષણો

અપાનુકૂલિત વ્યક્તિ પોતાની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ ન કરી શકતા તંગદિલી અનુભવે છે તે હતાસ થાય છે અને સંઘર્ષ કરે છે. જ્યારે તે પોતાની લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ કરી શક્તી નથી ત્યારે તે અવળા માર્ગે (વિપથગામી) વળે છે. અને પરાનુકૂલિત બને છે. તે પોતાની જાત સાથે પરિસ્થિતિ સાથે કે સમાજની વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધો કેળવી શક્તી નથી આવી વ્યક્તિઓને અપાનુકૂલિત વ્યક્તિ કહે છે. દા.ત. પરાનુકૂલન સાંધે છે અને સમાજ સામે વિદ્રોહ કરે છે.

અપાનુકૂલિત વ્યક્તિના લક્ષણો :

(1) શારીરિક લક્ષણો :

આવા બાળકોમાં ખાસ કરીને બોલવામાં અચકાય છે. તોતડાપણું ચહેરાની વિકૃતિ, નખ કરડવા, પગ વારંવાર હલાવવા, બેચેનીમાં સરી પડવું, ટચકા ફોડવા, વારંવાર ઊલટીઓ થવી વગેરે લક્ષણો ધરાવે છે.

(2) વર્તન દોષો :

આવા બાળકો ખાસ કરીને આક્રમક સ્વભાવના, મારામારી કરવી, જૂઠું બોલવું, અભ્યાસ તરફ બેદરકારી રાખવી ગમે તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરવી જાતીય છેડાછાડ કરવી વગેરે.

(3) સાંવેગિક લક્ષણો :

આવા બાળકો વધુ પડતા ચિંતાગ્રસ્ત રહેવું. ડર લાગવો ભયભીત થઈ જવું લઘુતાગ્રંથિથી પીડાવું. અન્ય લોકો તરફ નફરત કરવી, વધુ પડતું, બીકણપણું, વારંવાર ગુસ્સે થઈ જવું સંઘર્ષ વહોરી લેવો સતત માનસિક તાણ અનુભવવી.

ઉપરોક્ત લક્ષણો અપાનુકૂલિત વ્યક્તિનાં કહી શકાય

12.5 અનુકૂલનની વિવિધ સમસ્યાઓ :

(1) શાળામાં મોડા આવવું

- ચાલુ વર્ગમાંતી નાસી જવું
- ચોરી કરવી
- જૂઠું બોલવું
- શિક્ષકની સુચનાનો વારંવાર અનાહટ કરવો.
- વર્ગમા મારામારી કરવી
- વર્ગમાં ગાળો બોલવી
- બડાઈ હાકવી
- ગૃહકાર્ય ન લાવવું
- મિત્રો જોડે ઝઘડવું
- છેતરપિંડી
- જાતીય દોષ
- કામચોરી
- શાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ ન લેવો
- દિવાસ્વપ્નમાં રાચવું.
- જાહેર મિલ્કતને નુકસાન કરવું.
- દાદાગીરી કરવી

- શિક્ષકના સામા થઈ જવું.
- ધ્રુમપાન, ગુટખાનું સેવન કરવું
- વારંવાર ગેરહાજર રહેવું
- વર્ગમાં પુસ્તકો, નોટો ન લાવવી
- ગુનાહિત કૃત્યો કરવા
- બીજા વિદ્યાર્થીઓનો નાસ્તો ખાઈ જવો.

12.6 અનુકૂલનની સમસ્યાના કારણો

સામાન્ય રીતે સમાજમાં વસતિ દરેક વ્યક્તિને નાની મોટી કંઈને કઈ અનુકૂલનની સમસ્યા તો સતાવતી હોય છે. પરંતુ દૃઢ મનોબળ અને આત્મવિસ્વાસથી વ્યક્તિ આવી સમસ્યાનો ઉકેલ શોધી અનુકૂલન સાધી લેતી હોય છે. પરંતુ કેટલીક વ્યક્તિઓ નબળા મનની અને આત્માવિશ્વાસનો અભાવ હોવાથી તેઓ અનુકૂલન સાધી શકતી નથી સામાન્ય રીતે અનુકૂલન ન સાધી શકવાના કારણો નીચે મુજબ છે.

(1) શારીરિક જરૂરિયાત :

વ્યક્તિને જીવન જીવવા માટે અને શરીર ટકાવી રાખવા કેટલીક જરૂરિયાતો વ્યક્તિ એ સંતોષવી પડે જ છે. ખોરાક, પાણી, ઉંઘ, આરામ, જાતીયવૃતિ વગેરે જરૂરિયાતો પુર્ણ ન થાય તો તે વ્યક્તિ અનુકૂલન ન સાધી શકે દા.ત. શાળામાં જમ્યા વગર આવેલી ભવ્યાનું મન ભણવામાં લાગતું નથી.

(2) માનસિક જરૂરિયાત :

આ પૃથ્વી પર વસતા દરેક સજીવ પ્રાણી સ્નેહ અને પ્રેમનું ભૂખ્યું હોય છે. ઘરમાં શાળામાં સમાજમાં અન્ય લોકો પોતાને ચાહે. પ્રેમ કરે તેવું દરેક ઈચ્છે છે. જો બાળક કે વ્યક્તિની આ જરૂરિયાત પૂર્ણ ન થાય તો તે અનુકૂલન સાધી ન શકે. દા.ત. વર્ગમાં ફેનીને કોઈ પણ બહેનપણી ન બોલાવે તો ફેની મનમાં મુંઝાઈ જાય છે.

(3) સામાજિક જરૂરિયાત :

માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજ સિવાય તેને ચાલી શકે નહી સમાજમાં સારી રીતે જીવવા માટે તેને એકબીજાના સહકારની જરૂર પડે છે. બીજા લોકો પોતાને સારી રીતે રાખે તેવું તે ઇચ્છે છે. બાળક ઘરેથી શાળાએ આવે ત્યારે શાળામાં વર્ગનાબાળકો તેના પ્રત્યે સારું વર્તન રાખે તેવી તેની ઇચ્છા હોય છે.

(4) સાંવેગિક જરૂરિયાત :

બાળકમાં પ્રેમ, હૂંફ, લાગણી, કદર, પ્રશંસા વગેરે સાંવેગિક જરૂરિયાત છે. આ જરૂરિયાતો ન સંતોષાય તો પણ વ્યક્તિ અનુકૂલન સાધી ન શકે દા.ત વર્ગમાં રાહુલે સરસ વ્યક્તવ્ય આપ્યા પછી પણ શિક્ષક બે સારા શબ્દો ન બોલ્યા યા તો પ્રશંસા ન નહી તો સ્વભાવિક રીતે રાહુલના મનમાં શિક્ષક પ્રત્યે ગુસ્સો આવી શકે છે. તેને ધ્યાનમાં રાખીને યોગ્ય સુદૃઢીકરણનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ જેથી કરીને બાળકોની જરૂરિયાતો પુર્ણ કરી શકાય છે.

12.7 અનુકૂલન સાધવાની પ્રયુક્તિઓ :

વ્યક્તિની જરૂરિયાત પુર્ણ ન થાય ત્યારે વ્યક્તિમાં હતાશા આવે છે. આ સંજોગોમાં વ્યક્તિ તેમાંથી નીકળવાનો પુરે પુરો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્ન મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયુક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જેને આપણે અનુકૂલનની પ્રયુક્તિ કે અનુકૂલનના માર્ગો કહી છીએ. આ અનુકૂલન સાધવાનો માર્ગ સારો કે ખરાબ હોઈ શકે છે.

અનુકૂલન સાધવાના બે માર્ગો છે.

(1) લક્ષ્ય કેન્દ્રિત પ્રવૃત્તિ :

જ્યારે વ્યક્તિ નિષ્ફળતા પામે છે ત્યારે તે માનસિક તંગદિલીનો ભોગ બને છે. માનસિક તંગદિલી ઘટાડવા નિષ્ફળતાનું પૃથ્થકરણ કરી કારણો શોધી અને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

દા.ત. ''નબળા મનના માનવીઓમાં માત્ર

ઇચ્છા કરીને અટકી જાય છે, જ્યારે

મહાન આત્માઓ પ્રબળ ઇચ્છા શક્તિનો

અમલ કરે છે.'' - ચીની ઉક્તિ

આમ આ વાક્ય દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે કે નબળા મનના વ્યક્તિ ઇચ્છી કરીને અટકી જાય છે અને મહાન વ્યક્તિઓ ઇચ્છાનો અમલ કરે છે.

આમ વ્યક્તિને તેના લક્ષ્ય કે ધ્યેય આડે આવતાં અવરોધો શોધીને અવરોધો દૂર કરવાના ઉપાયો શોધે છે.

માટે મોડા તો મોડા પણ કામિયાબ બનો કેમ કે

વર્ષો પછી પણ માણસો મળશે તો તમારી હેસિયત જ પૂછશે તબિયત નહી.

(2) બચાવ પ્રયુક્તિઓ :

આવી વ્યક્તિને જરૂરિયાત કે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ નથી પરંતુ વ્યક્તિ હતાશામાંથી રાહત મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવી પ્રવૃત્તિયો આભાસી પ્રયુક્તિઓ છે. જેનાથી વ્યક્તિ પોતાની નિષ્ફળતાને ઢાંકવાનો પ્રયાસ કરે છે તેના દ્વારા માનસિક શાંતિ મળે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ સુધરતી નથી. આ પ્રયુક્તિઓ ને આપણે ''બચાવ પ્રયુક્તિઓ'' કહીશું તેની સંકલ્પના ફ્રોઈડે 1959 માં વિકસાવી હતી. જેનો ઉપયોગ આત્મા છેતરપિંડી અને વાસ્તવિકતામાં વિકૃતિ અસુખદાયી સંવેગો સામે રક્ષણ માટે કરવામાં આવે છે. પરિણામે સમસ્યાનો ભાગ્યે જ ઉકેલ આવે છે.

વ્યાખ્યાઓ :

જેના દ્વાર લોકો તેમના હેતુઓ સિદ્ધ કરે. તંગદિલી હળવી કરે અને સંઘર્ષ દૂર કરે તેને અનુકૂલન પ્રયુક્તિઓ કહેવામાં આવે છે.

"Mechanisms are concerned with managing in some way the impulses whose direct and natural expressing give rise to anxiety" - P.H. Symonds

બચાવ પ્રયુક્તિઓ છે.

- વ્યક્તિ જેના દ્વારા હતાશા - વૈફલ્ય કે માનસિક તંગદિલમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- જેનાથી વ્યક્તિની હતાશા કે તંગદિલી દૂર થાય છે.
- જેનાથી વ્યક્તિ પોતે નીચી નવ પડે. તેનો અહમ ન ઘવાય તે રીતે માનસિક તંગદિલી કે સંઘર્ષને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- જ્યારે આવી બચાવ પ્રયુક્તિઓનો અતિરેક થાય છે. ત્યારે તેમાંથી વિકૃતિઓ જન્મે છે. આ વ્યક્તિ અને સમાજ માટે નુકસાનવકારક સાબિત થાય છે.

(1) ક્ષતિપૂર્તિ (Compensation) :

વ્યક્તિને જ્યારે એક ક્ષેત્રમાં હતાશા કે નિરાશા સાંપડે ત્યારે તે બીજા ક્ષેત્રમાં વધુ સિદ્ધિ મેળવવા પ્રયત્નશીલ બને છે. જેને ક્ષતિપૂર્તિ કહે છે.

દા.ત. અભ્યાસમાં નબળી ગણાતી સોનલ સંગીતમાં પ્રાવીણ્ય મેળવીને સમાજનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકર્ષે છે. એક ક્ષેત્રમાં નિષ્ફળ જનાર બીજા ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ સફળતા મેળવી ઉણપને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરી સંતોષ મેળવે છે. આ પ્રયુક્તિ દ્વારા સારું ક્ષેત્ર પસંદ કરે તો ફાયદાકારક છે. પરંતુ તે

અયોગ્ય ક્ષેત્ર પસંદ કરે તો તે નુકસાનકારક છે. અભ્યાસમાં નિષ્ફળ વિદ્યાર્થી હડતાળો પાડે, તોફાનો કરાવે આ બચાવ પ્રયુક્તિ છે. તેનાથી મૂળ જરૂરિયાતો સંતોષાતી નથી.

(2) તાદાત્મ્ય (Identification) :

વ્યક્તિનો અન્ય વ્યક્તિ સંસ્થા કે વિચાર સાથેનો એકાત્મભાવ એટલો ગાઢ બને છે કે તે પેલી અન્ય વ્યક્તિ કે સંસ્થાની સિદ્ધિને પોતાની સિદ્ધિ માનતી થઈ જાય છે. તેને તાદાત્મ્ય કહેવામાં આવે છે. જેની સાથે તાદાત્મ્ય કેળવાયુ હોય તેના સુખદુઃખને હર્ષ-શોકને ઉન્નતિ - અવનતિને તેના આવેગો અને વિચારોને વ્યક્તિ પોતાના માનતી થઈ જાય છે.

દાદાત્મ્યની જરૂર એટલા માટે પડે છે કે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છાઓ સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બીજાઓની લાગણીઓ અને ભાવો વ્યક્તિ પોતે અનુભવે છે.

સામાન્ય રીતે મુગ્ધાવસ્થાનાં કે તરૂણાવસ્થાનાં બાળકો સહજતાથી તાદાત્મ્ય અનુભવે છે.

12.8 ઉપસંહાર :

આમ તો બાળક હોય કે પ્રૌઢ પરંતુ દરેક વ્યક્તિ સમાજમાં અનુકૂલન સાધવાનો પ્રયાસ કરે છે. ક્યારેક તેને તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે તેની અસર અભ્યાસ પર થાય છે. તેવી જ રીતે વ્યક્તિને તેની જરૂરિયાત કે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ વ્યક્તિ હતાશામાંતી રાહત મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

12.9 તમારો પ્રગતિ ચકાશો :

(1) લક્ષ્ય કેન્દ્રિત પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિદ્યાર્થીના જીવનમાં કયું પરિવર્તન લાવી શકાય.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

12.10 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

પ્ર.1 અનુકૂલન વ્યક્તિના લક્ષણો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(1) અનુકૂલન સાધનારી વ્યક્તિના લક્ષણો

(1) શારીરિક તંદુરસ્તી (2) કાર્યક્ષમતા (3) મનોવૈજ્ઞાનિક સંતુલન (4) સામાજિક સ્વીકૃતિ

(2) અપાનુકૂલિત વ્યક્તિનાં લક્ષણો :

(1) શારીરિક લક્ષણો (2) વર્તન દોષ (3) સાંવેગિક લક્ષણો

પ્ર.2 બચાવ પ્રયુક્તિઓ વ્યક્તિ માટે 'સેફટીવાલ્વ' ની ગરજ સારે છે.

(1) તાદાત્મ્ય (2) ક્ષતિપૂર્તિ (3) આક્રમકતા (4) દીવાસ્વપ્ન (5) ઉધ્વીકરણ (6) આરોપણ

(7) શારીરિક દર્દ (8) દમન (9) પ્રતિક્રિયા (10) યૌક્તિકીકરણ (11) અલિપ્તતા

(12) અહમ્ કેન્દ્રીયપણું

ટૂંકા પ્રશ્નો **(6)**

(1) અનુકૂલન સમસ્યાનાં કારણો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) વ્યક્તિના જીવનમાં માર્ગદર્શનની ભૂમિકા સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો **(2)**

(1) અનુકૂલનની કોઈ એક વ્યાખ્યા જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) માર્ગદર્શનનો અર્થ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

(1) સાંવેગિક જરૂરિયાતો કઈ હોઈ શકે

(A) પ્રેમ (B) સ્વતંત્રતા

(C) સુમેળ (D) સલામતી

12.11 સ્વાધ્યાય

(1) મનોવૈજ્ઞાનિક સંતુલન એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) માર્ગદર્શનના પ્રકારો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) અલિપ્તતા એટલે શું. તમારા શબ્દોમાં જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

ES-101
અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

વિભાગ

4

અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-13 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-14 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત

એકમ-15 સલાહદર્શન સેવાનું મોડલ

એકમ-16 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો

લેખક	
ડૉ. શામળભાઈ એલ. સોલંકી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, એ. જી. ટીચર્સ કૉલેજ, અમદાવાદ
પરામર્શક (વિષય)	
ડૉ. રાજુભાઈ એલ. પારગી	એસોસિએટ પ્રોફેસર, સર્વોદય કૉલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ડેરોલ સ્ટેશન, જી. પંચમહાલ
પરામર્શક (ભાષા)	
ડૉ. હિરલકુમાર એમ. બારોટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, કૉલેજ ઑફ એજ્યુકેશન, ડભોઈ, વડોદરા.
સંપાદન અને સંયોજન	
ડૉ. અજીતસિંહ પી. રાણા	નિયામકશ્રી (શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ) ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.
સંયોજન સહાય	
ડૉ. મીના આઈ. રાજપૂત	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી. અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
''જ્યોતિર્મય પરિસર'', શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

ES-101 અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

વિભાગ-1 અધ્યેતાનો વિકાસ

એકમ-1 વૃદ્ધિ અને વિકાસની લાક્ષણિકતાઓ

એકમ-2 વ્યક્તિત્વ વિકાસ

એકમ-3 જ્ઞાનાત્મક અને ભાષાકીય વિકાસ

એકમ-4 અધ્યેતાની વ્યક્તિગત ભિન્નતા

વિભાગ-2 અધ્યેતા અને વિકાસનું મનોવિજ્ઞાન

એકમ-5 અધ્યયન પ્રતિક્રિયા

એકમ-6 વૈયક્તિક અધ્યયન માટેની ટૅકનોલોજી

એકમ-7 અધ્યયન શૈલી

એકમ-8 ઝડપી અને ધીમી ગતિએ શિક્ષણ

વિભાગ-3 અધ્યેતા માહિતીનાં સંસ્કરણ કર્તા તરીકે

એકમ-9 માહિતીના સ્વરૂપો

એકમ-10 અધ્યેતના મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો

એકમ-11 અધ્યેતાનું સામાજિક મનોવિજ્ઞાન

એકમ-12 અધ્યેતાની સમસ્યાઓ

વિભાગ-4 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-13 અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

એકમ-14 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત

એકમ-15 સલાહદર્શન સેવાનું મોડલ

એકમ-16 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો

દૂરવર્તી અધ્યયનમાં સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીની ભૂમિકા

દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં અસરકારક સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રી અનિવાર્ય છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીના લેખકો, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાથી ઘણાં દૂર અને ક્યારેક તો ક્યારેય ન મળી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોવાથી આવી અધ્યયન સામગ્રી સુગમ અને અસરકારક હોવી જરૂરી છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેની અભ્યાસ-સામગ્રીમાં વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક ચિંતનને ઉદ્દીપ્ત કરવાની ક્ષમતા તથા આવશ્યક તમામ અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રી પાઠ્યક્રમના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હેતુઓના અનુસંધાને વિદ્યાર્થીને પર્યાપ્ત માર્ગદર્શન આપવા સક્ષમ હોવી જોઈએ. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં અભ્યાસક્રમમાં સૂચિત તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય તે જરૂરી છે.

અસરકારક અધ્યયન સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારના આયોજનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જેનાથી વિદ્યાર્થી જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે. બૌદ્ધિક અને મનોશારીરિક કૌશલ્યો કેળવી શકે અને વર્તન તથા અભિગમમાં આવશ્યક પરિવર્તનો સાધી શકે. આથી જ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન પણ પાઠ્યસામગ્રીમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ સામગ્રીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સ્વરૂપ તે શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક કે મનોશારીરિક હેતુમાંથી કયા હેતુને સંલગ્ન છે ? તેના પર આધારિત છે. આ હેતુઓ ભવિષ્યમાં અનુક્રમે જ્ઞાન, બૌદ્ધિક કૌશલ્યો અને મનોશારીરિક કૌશલ્યોની ઉપલબ્ધિમાં પરિણમે છે. વિદ્યાર્થીએ મેળવેલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, ઉપયોગ અને અભિવ્યક્તિ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય. વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનનો અને અનુભવોનો આધાર લઈને રચવામાં આવેલ શિક્ષણ સામગ્રી દ્વારા બૌદ્ધિક કૌશલ્યના હેતુને સિદ્ધ કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા નવીન જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે.

અભ્યાસ-સામગ્રીમાં સ્વાધ્યાય પ્રોજેક્ટ અને પ્રતિપૃષ્ટિ(Feedback)ના સ્વરૂપે અભ્યાસનું આયોજન જરૂરી છે. શારીરિક કૌશલ્ય સંબંધિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં ચિત્રાત્મક રજૂઆત હોવી જોઈએ અને ત્યારબાદ ઊચિત અભ્યાસનું આયોજન હોવું જોઈએ. વર્તન અને અભિગમમાં પરિવર્તન માટે આયોજિત શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ રસ જન્માવે તેવી તથા આ પરિવર્તન દ્વારા થતાં લાભ અને તેની જરૂરિયાતને પ્રતિબિંબિત કરે તેવી હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી નવાં અભિગમોને અપનાવવાની અને તે સંબંધિત પ્રક્રિયાના યોગ્ય અભ્યાસનું ઊચિત આલેખન થવું જોઈએ.

દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા.

પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનમાં જોવા મળતી પ્રત્યાયનની વિશેષતાઓ; જેવી કે અંતરાલાપ, પૂર્વઅભિસંધાન, યોગ્ય સ્થાને વિરામ, આરોહ-અવરોહ, ભાવ-ભંગીમાં, સ્વરભાર વગેરે દૂરવર્તી અધ્યયનમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉણપ વિશેષતઃ મુદ્રિત સાહિત્યમાં (લેખિત સાહિત્યમાં) જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચેના વ્યવવહારની આ ખૂટતી કડીને જોડવા માટે જ દૂરવર્તી સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. માટે જ આવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન વૈકલ્પિક નહીં; પરંતુ અનિવાર્ય છે.

સ્વ-અધ્યયન અભ્યાસ-સામગ્રીને નાના એકમોમાં વિભાજિત કરીને શિક્ષણના ઉત્તમ સાધન તરીકે વિકસાવવાની સંકલ્પના છે. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓમાં વૈવિધ્ય દ્વારા શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રના હેતુઓ સિદ્ધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીનું આયોજન પૂર્વનિશ્ચિત શૈક્ષણિક નીપજને ધ્યાનમાં લઈને કરવાનું હોવાથી તેના હેતુઓ અને ધ્યેયો નિશ્ચિત હોય છે. વળી અધ્યેતાઓ દૂરસ્થ હોવાથી આ સામગ્રી દ્વારા તેઓ નિશ્ચિત અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહે તેવું આયોજન કરવામાં આવે છે. જેથી અધ્યેતાઓ સંબંધિત સંકલ્પનાઓને બરાબર સમજી શકે. સ્વ-અધ્યયન સામગ્રીમાં સાથે સંકળાયેલ સ્વાધ્યાયો, પ્રાયોગિક કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પોનો પણ આ જ હેતુ છે. આ સામગ્રી માટે ઊચિત શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની ઉદાહરણરૂપ સૂચિ ઘણી મોટી હોઈ શકે. આ સંદર્ભે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીને અભિપ્રેરિત કરે છે, માર્ગદર્શન આપે છે અને વિદ્યાર્થીની પ્રગતિ અને પ્રદર્શનનું સતત માપન-મૂલ્યાંકન પણ કરે છે.

એકમ 13

અધ્યેતાને સલાહ અને માર્ગદર્શન

: રૂપરેખા :

13.1 ઉદ્દેશ્યો

13.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

13.3 પ્રસ્તાવના

13.4 અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન - અહેવાલ

13.5 ચિંતનાત્મક રોજનીશી

13.6 અવલોકન

- ક્રમ માપદંડ

- પ્રસંગનોંધ

- અન્ય ઉપકરણો

13.7 મુલાકાતના પ્રકારો

13.8 સામાજિકતામિતિ

13.9 ઔપચારિક સાધનો

13.10 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીનું સ્વરૂપ

13.11 અભિયોગ્યતા માપન માટે ત્રણ અભિગમો

13.12 ગુજરાતમાં અભિયોગ્યતા કસોટીઓ

13.13 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓનું સંચાલન

13.14 ગુજરાતી ભાષામાં સુલભ કસોટી

13.15 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીનો ઉપયોગ

13.16 ઉપસંહાર

13.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

13.18 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નોના ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

13.19 સ્વાધ્યાય

13.1 ઉદ્દેશ્યો :

- અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન માટેના ઉપકરણોથી માહિતગાર થશે.
- પ્રત્યેક ઉપકરણના ઉપયોગથી અવગત થશે.
- પ્રત્યેક ઉપકરણના ઉપયોગની મર્યાદાને જાણશો.
- ગુજરાતમાં પ્રાપ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓથી જાણકારી પ્રાપ્ત કરશો. અને તેના સંચાલનથી સુપેરે માહિતગાર થશો.

13.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો :

- ક્રમ માપદંડ, ચિંતનાત્મક રોજનીશી, સામાજિકતામિતિ, અભિયોગ્યતા

13.3 પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ પ્રકારનો સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધરવા માટે માહિતી એકત્રિત કરવી પડે કે જેની મદદથી ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી થઈ શકે. આ માહિતી ઉપકરણો દ્વારા એકત્રિત કરી શકાય. આ ઉપકરણોનો ઉપયોગ માહિતીના વર્ણન અને સાંવેગિકરણના અલગ-અલગ માર્ગો દર્શાવે છે. જેથી સંશોધનના પ્રત્યેક ઉપકરણથી પરિચિત થવું રહ્યું. આથી પ્રસ્તુત એકમમાં અહીં અનૌપચારિક ઔપચારિક ઉપકરણો તથા મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

13.4 અનોપચારિક મૂલ્યાંકન :

અનૌપચારિક કસોટી શિક્ષણ કાર્યનાં અંતર્ગત એક ભાગરૂપે થતી પ્રક્રિયાને અનૌપચારિક કસોટી કહેવાય છે. અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન એટલે ઔપચારિક નહીં તેવું મૂલ્યાંકન. આવા મૂલ્યાંકનમાં નથી કોઈ શિક્ષક, નથી શાળા કે નથી ચોક્કસ અભ્યાસક્રમ, નથી કોઈ ચોક્કસ શિક્ષણ પદ્ધતિ, આવા મૂલ્યાંકન માટે કોઈ વય કે સમયગાળો સુનિશ્ચિત નથી. આવું મૂલ્યાંકન હકારાત્મક પણ હોઈ શકે અને નકારાત્મક પણ અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન કરવા માટેનાં વિવિધ સાધનો છે. જેમાં ઓળખયાદી, ક્રમમાપદંડ, સામાજિકતામિતિ, પ્રસંગનોંધ, અવલોકન અને મુલાકાતનો સમાવેશ થાય છે.

13.4.1 અહેવાલ :

વ્યાવસાયિકો, વહીવટ કર્તાઓ, સંશોધકો માટે અહેવાલ લેખન ઉપર પ્રભુત્ત્વ મેળવવું અનિવાર્ય છે. અહેવાલની ભાષા શૈલી ઉપરાંત સામગ્રીનું આયોજન, ગોઠવણ રજૂઆત અને તેની સમગ્ર સંરચનાને સમજવી જરૂરી છે. અહેવાલ લેખનમાં કોઈક ચોક્કસ પ્રસંગ કે ઘટના કેન્દ્રમાં હોય છે. એ માટે કે પ્રસંગની વિગતો ભેગી કરવામાં આવે છે. માહિતી મેળવવામાં આવે છે. અને તેની પ્રમાણભૂત રજૂઆત કરવામાં આવે છે. અહેવાલમાં વિગતો અને માહિતી જ કેન્દ્રમાં આવે છે. તેમાં લખનારનો વ્યક્તિગત અભિગમ કે અભિપ્રાય વ્યક્ત થતો નથી.

- **અહેવાલના હેતુઓ :**

અહેવાલ લેખનનો મુખ્ય હેતુ કોઈ ઘટનાની કે પ્રસંગની તપાસ, અભ્યાસ કે સંશોધનનો કાયમી હિસાબ રાખે છે. અહેવાલ કોઈ કાર્યના અંતે તેનું હાર્દ દર્શાવવા તૈયાર કરવામાં આવતો નથી. પણ તે કાર્યનું જ એક અવિભાજ્ય અંગ છે. અહેવાલએ સમગ્ર કાર્યનું એક model છે અને અહેવાલ તૈયાર કરવો તે એક પ્રોજેક્ટની અંદર રહેલ નાનો પ્રોજેક્ટ છે. શરૂઆતથી અંત સુધી કોઈ કાર્યની સાથે રહી તેની નાનામાં નાની વિગતોની નોંધ લઈ અહેવાલ દ્વારા તેની પ્રમાણભૂત રજુ કરવામાં આવે છે. તેથી જ કોઈ મહત્ત્વના નિર્ણયો લેવા માટે અહેવાલ અગત્યની માહિતી પૂરી પાડે છે.

- **અહેવાલમાં આવરી લેવાતા અગત્યની માહિતી :**

આપણે અગાઉ જોયું તેમ અહેવાલમાં ઘટના કે પ્રસંગોની વિગતો ભેગી કરવામાં આવે છે, માહિતી મેળવવામાં આવે છે. તો તેમાં કઈ માહિતી આવરી લેવામાં આવે છે. તેની વિગત જોઈએ.

- **પૂર્વની માહિતી :**

કોઈ કાર્ય શરૂ કરતાં પહેલાં તેના ઉદ્દેશ અનુસાર તે કે તેના જેવા થયેલ કાર્યની મળતી માહતી જેવી અત્યંત આવશ્યક છે. તેની અગાઉના અહેવાલો, અખબારી નોંધ, એના જેવા અન્ય વ્યાપારી કે તકનિકી લેખા, જર્નલ્સ વગેરે જોવું જોઈએ. જે કામ અંગે થયેલ પત્ર - વ્યવહાર જોવો પમ આવશ્યક છે.

- **આયોજનની માહિતી :**

કોઈ કાર્યનવો અહેવાલ લખતાં પહેલાં ને કાર્યના આયોજનની માહિતી જોવી પણ જરૂરી છે. આયોજન વખતે તેમાં આવરી લેવાતા વિષયોની સૂચિ જોવી જરૂરી છે. એ કાર્યમાં કયા લોકોનો સંપર્ક કરવામાં આવ્યો હશે. તેની માહિતી હોવી જરૂરી છે. વળી એ કાર્યનો મુળભૂત પ્લાન જેવો પણ જરૂરી છે. એ કાર્યને લગતી નોટ્સ અને પત્ર વ્યવહાર જોવાથી અગત્યની માહિતી મળી રહે છે.

- **સામગ્રી :**

આ કાર્યમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ સામગ્રી જોવી જરૂરી છે. તેમાં દર્શાવેલ હકીકતો અને આંકડાઓ, ચાર્ટ્સ, પ્રયોગોનાં પરિણામો, પૂર્ણ થયેલ પ્રશ્નાવલિ વગેરે દસ્તાવેજો રૂપે તારણ પર આપવા માટે જરૂરી છે.

- **વિકાસનો અહેવાલ :**

કોઈ કંપનીના અહેવાલમાં સમયાંતરે કાર્યના વિકાસની રૂપરેખા બતાવી તેના વિકાસ પર ધ્યાન દોરવું જરૂરી છે. એ રૂપરેખા જ તેના વિકાસની દિશા સૂચવે છે. ઉપર દર્શાવેલ વિગતો અંતિમ અહેવાલ લખવામાં મદદરૂપ થાય છે. અંતિમ અહેવાલ આ બધી વિગતો પર આધારિત છે. આ વિગતો ઉપરથી જ તારણ પર આવી શકાય છે.

- **અહેવાલનું બંધારણ અને પ્રકારો :**

પ્રસ્તાવના : કોઈ પ્રસંગ કે ઘટનાનો અહેવાલ લખવામાં આવે છે ત્યારે તેનું એક ચોક્કસ બંધારણ હોય છે. અહેવાલના મુખ્ય ભાગ ઉપરાંત અહેવાલનાં પ્રકરણોનું વિભાગીકરણ આ પ્રમાણે થવું જોઈએ.

પ્રસંગ કે ઘટનાનો સાર Summaries ઉદાહરણો - illustrations ઉપયોગી આકૃતિઓ diagrams જરૂરી પરિશિષ્ટો

આ ઉપરાંત અહેવાલનો જે મુખ્ય ભાગ છે તેની પણ વ્યવસ્થિત ગોઠવણી હોવી જરૂરી છે. જે પ્રસંગ કે ઘટનાનો અહેવાલ લખવાનો છે. તેની તત્કાલીન વ્યવસ્થા શું છે. તેનવું વર્ણન કરવું જોઈએ. તેને અનુરૂપ આકૃતિઓ, ચાર્ટ્સ વગેરે દર્શાવવું જોઈએ. આ ઉપરાંત તેની સામગ્રીમાંથી નમૂનાની સામગ્રીનું પૃથ્થકરણ દર્શાવવું જોઈએ. જો કોઈક કારણસર મોડું થયું હોય તો તેના કારણો અને સંજોગો પણ દર્શાવવા જોઈએ. આ ઉપરાંત એ પ્રસંગ કે ઘટના અંગેના સંભવિત ઉપાયો પણ દર્શાવવું જોઈએ અને આગળ શું કરવું તેની ભલામણો પણ દર્શાવવી જોઈએ.

જુદા જુદા પ્રસંગો કે ઘટનાની માહિતીના અહેવાલ લખવામાં આવે છે એ રીતે જોતાં અહેવાલના મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.

(1) કોઈ પ્રસંગ કે ઘટનાનો અહેવાલ - દા.ત. અકસ્માત રાજકીય બીના વગેરે.

(2) કોઈ વ્યક્તિનો કે તેની વ્યક્તિગત કામગીરીનો દા.ત. બિઝનેશનો અહેવાલ કે તપાસનો અહેવાલ

(3) આગામી ઘટના કે પ્રસંગની યોજનાનો અહેવાલ - પ્રોજેક્ટ રિપોર્ટ

(4) ચર્ચા કે સભાનો અહેવાલ, મીટીંગનો અહેવાલ

(5) સંશોધનનો અહેવાલ - રિસર્ચ રીપોર્ટ

કોઈ પ્રસંગ કે ઘટનાનો અહેવાલ :

આ પ્રકારના અહેવાલમાં કોઈ ચોક્કસ બીના બની ગઈ હોય તો તેની વિગતોની રજુઆત કરવામાં આવે છે. દા.ત. રેલ અકસ્માત આ પ્રકારના અહેવાલમાં પહેલાં તો ચોક્કસ અને પ્રમાણભૂત વિગતો ભેગી કરવામાં આવે છે. પછી એ આખી ઘટનાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે અને અંતે તેનાં કારણો અને તેની સંભવિત અસરોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કરતાં આખી ઘટનાનું પૃથક્કરણ પણ કરવામાં આવે છે. ક્યારેક એ ઘટના અંગે કેટલાક મહાનુભાવોના મંતવ્યો ભેગા કરી તેની પણ રજૂઆત પણ કરવામાં આવે છે. અને જરૂર જણાય તો એવી જ કાંઈ અન્ય ઘટનાની સાથે તેની તુલના પણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના અહેવાલના લખાણમાં દરેક વિગતો માટે જુદા જુદા પરિચ્છેદ કરવા જોઈએ. કોઈ મહત્ત્વની રાજકીય ઘટનાનો અહેવાલ લખવાનો હોય ત્યારે ખાસ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. કારણકે આવી મહત્ત્વની ઘટનાને દરેક વ્યક્તિ પોતાના દૃષ્ટિકોણથી જોતી હોય છે. પરંતુ અહેવાલ લેખકે તેનું યોગ્ય અર્થઘટન કરવું જોઈએ. અને તેનો વ્યક્તિગત અભિપ્રાય દર્શાવવો જોઈએ નહિ. માત્ર સાચી હકીકતોની જ રજૂઆત તેણે કરવી જોઈએ.

ચર્ચા કે સભાનો અહેવાલ - કામગીરીનો અહેવાલ :

આ પ્રકારના અહેવાલને તપાસ અહેવાલ પણ કહી શકાય. કોઈ વ્યક્તિ એ કોઈ સંસ્થા માટે અથવા જાહેર કાર્યો માટે કરેલ કામગીરીની પણ હંમેશા નોંધ લેવાતી હોય છે.

ખાસ કરીને વ્યક્તિએ કામ માટે વેતન મેળવતી હોય ત્યારે તેની કામગીરીની નોંધ તેને વેતન આપનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થા રાખતી હોય છે. સામાન્ય રીતે એ વ્યક્તિની ચોક્કસ સમયનાં અંતેર (દા.ત. વાર્ષિક) કામગીરીની નોંધ સંસ્થા દ્વારા લેવાતી હોય છે. અને એ દ્વારા તેણે કરેલ કામનો અંદાજ કાઢી તેને બઢતી વગેરે પણ મળતું હોય છે.

એ જ રીતે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ધંધામાં હોય તો તે પણ પોતાની કામગીરીની નોંધ રાખતી હોય છે. એજ રીતે સંસ્થા કે કંપની પોતાનો વાર્ષિક અહેવાલ તૈયાર કરતી હોય છે. પોતાની કંપનીએ વર્ષમાં કેટલો ખર્ચ કર્યો, કેટલો નફો કર્યો, કેટલું નુકશાન કર્યું. એની પણ નોંધ રાખતી હોય છે. અને પોતાના આવક-જાવકના હિસાબો ખાસ એના શેર-હોલ્ડરો અથવા તો લાગતા -વળગતા કે સંબંધિત સભ્યોને પહોંચાડતી હોય છે. એ ઉપરાંત કંપનીએ કરેલ આર્થિક કે સામાજિક કે અન્ય કોઈ વિકાસ કે પ્રગતિની પણ નોંધ લેવામાં આવે છે. પરદેશ સાથે સંબંધ ધરાવતી કંપની હોય તો તેની પણ નોંધ લેવાય છે. અને અન્ય કયા દેશોમાં એનો કેવો અને કેટલો વિકાસ થયો છે. વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે.

એજ રીતે સરકારી કે અર્ધસરકારી સંસ્થા દ્વારા કોઈ ઘટનાની તપાસ કરવા માટે કાઈ કર્મચારીની નિમણૂક થાય છે. ત્યારે તે અહેવાલ બનાવે છે તેને પણ આપણે કામગીરીના અહેવાલ તરીકે મૂલવી શકીએ. ઘટનાને લગતી જે કંઈપણ કામગીરી થઈ ચૂકી છે અને થઈ રહી છે. તેની નોંધ તે અહેવાલમાં લેવામાં આવે છે.

આગામી યોજના કે પ્રોજેક્ટનો અહેવાલ :

વિકાસ માટે આયોજન ખુબ જરૂરી છે. તેથી કોઈપણ યોજના અમલમાં મુકતાં તેનું આયોજન કરવું પડે છે. એ યોજના સરકારી કે બિનસરકારી કોઈપણ હોઈ શકે છે. જો સરકારી હોય તો તેણે નિષ્ણાંતો દ્વારા એ યોજનાનો અંદાજિત ખર્ચ કઢાવવો પડે છે, અને તેની આવકના સાધનો અંગે વિચારવું પડે છે, એ તેની આવકના સાધનો અંગે વિચારવું પડે છે. એ યોજનાથી થતા લાભ અને ગેરલાભ વિશે પણ વિચારવું પડે છે. એ યોજનાને કારણે પડનારી અસરો અને પ્રજાને થનારા લાભ અને ગેરલાભની નોંધ સરકાર સમક્ષ મૂકવી પડે છે. એનો આખો અહેવાલ બનાવી પ્રજા સમક્ષ મૂકવો પડે છે. (દા.ત. નર્મદા યોજના)

જો કોઈ બિનસરકારી સંસ્થા કોઈ યોજના અમલમાં મૂકવા માંગે તો તે અંગે તેણે આયોજન કરવું પડે છે. અને તે યોજનાનો આવક-જાવકનો હિસાબ તેમજ તેની સમાજ પર પડનારી અસરો અને પ્રજાને તેનાથી થનાર લાભ અને ગેરલાભની નોંધ સરકાર સમક્ષ મુકવી પડે છે. એનો આખો અહેવાલ બનાવી (પ્રોજેક્ટ રિપોર્ટ) સરકારની તેના પર મંજુરી લેવી પડે છે.

સંશોધનનો અહેવાલ :

સંશોધન કર્યા પછી તેની યોગ્ય રજૂઆત કરવી તે ખુબ અગત્યનું છે. યોગ્ય રજુઆત વગર સંશોધન અધૂરું રહે છે. વાચક સમજી શકે એ રીતે સંશોધનની રજુઆત ન થઈ હોય તો સંશોધન પોતાનું ધ્યેય ચૂકી જાય છે. અને મહત્વનું હોવા છતાં તેનું મહત્ત્વ અંકાતું નથી. સંશોધન-અહેવાલમાં એ સંશોધનની પૂર્વ ભૂમિકા બાંધવામાં આવે છે. અને તેની જરૂર દર્શાવવામાં આવે છે. સંશોધન સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક રીતે પૂરવાર થયેલું હોવું જરૂરી છે. સંશોધન - અહેવાલમાં સમગ્ર સામગ્રી અને તેની ચર્ચા જરૂરી નથી પરંતુ તેના ઉપરથી કાઢવામાં આવેલ તારણો અને સામાન્યીકરણ તથા અપવાદોની નોંધ હોવી જરૂરી છે. વિશેષ કરીને તારણો અને સૂચનો પર ધ્યાન દોરવું જરૂરી હોય છે.

અહેવાલ - લેખન લખતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

પ્રસ્તાવના :

અહેવાલ લેખન એટલે પ્રસંગાલેખન. સામાન્ય રીતે કોઈ પ્રસંગ કે ઘટના જે રીતે બની હોય તે રીતે તેનું પૂરેપૂરું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે લખાણ અહેવાલ બને છે. એમાં બનેલી ઘટના કે ગુજરેલા પ્રસંગનું ક્રમિક વિગતવાર અને જરૂરી જેટલી લંબાઈમાં બયાન આપવાનું હોય છે. આ બયાનપુરી માહિતી સાથે અને અસરકારક ભાષામાં આપવું જોઈએ. એમાં તારીખ, સમય, સ્થળ, હાજર હોય એ વ્યક્તિ એટલી બાબતમાં ચોક્સાઈ જરૂરી છે. અહેવાલ સારી રીતે લખી શકાય એ માટે નીચેની કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

મહત્ત્વની બાબતો :

(1) પ્રસંગ લેખનમાં (અહેવાલ લેખનમાં જે પ્રસંગ કે ઘટના જે રીતે બની હોય તેનું થોડા શબ્દોમાં પૂરેપૂરધું વર્ણન રજૂ થાય છે. પ્રસંગની રજૂઆત અસ્પષ્ટ લાગે કે અધૂરી જણાય એવું સાવ ટૂંકું વર્ણન કે નિરર્થક વિસ્તારી વર્ણન નિરર્થક બને છે. એટલે પ્રસંગની સંક્ષેપમાં છતાં સંપૂર્ણ રજૂઆત થાય એ હેતુથી પ્રમાણસર અહેવાલ તૈયાર કરવો જોઈએ.

(2) બનેલો પ્રસંગ કે ઘટના એક વાસ્તવિક બાબત હોવાથી તેના વર્ણનમાં નક્કર અને ચોક્કસ વિગત સાથે કામ પાડવાનું હોવાથી એમાં કલ્પનાનવે ઝાઝો અવકાશ નથી.

(3) જે ઘટના કે પ્રસંગનો અહેવાલ તૈયાર કરવાનો હોય તે મૂળ બાબતને પહેલા સમજી લેવી અને તેમાં કઈ કઈ વિગતો રજૂ કરવાની તે નક્કી કર્યા બાદ વિગતને ઘટનાની આરંભથી અંત સુધી ક્રમ બદ્ધ ગોઠવવાથી વર્ણન સંપૂર્ણ બને છે.

(4) પ્રસંગની મુખ્ય વિગત સાથે ગૌણ બાબતોને પરસ્પર સળંગ એકસૂત્રતા જળવાય તે રીતે વિગતોને સાંકળીને માહિતીનું સળંગ ચિત્ર ઉપસાવવું જોઈએ. વળી, દરેક અહેવાલને એક સારું શીર્ષક પણ આપી શકાય.

(5) અહેવાલમાં વાસ્તવિકતા જાણવા માટે રજૂ થતી સામગ્રીના સમય, સ્થળ તથા વ્યક્તિનાં નામો બને એટલી ચોક્સાઈથી રજૂ કરવાં જોઈએ.

(6) ઘટનાને આરંભ, મધ્ય અને અંતમાં વર્ણવી શકાય. તેના જુદા જુદા ફકરા પાડીને અહેવાલ લખવો જોઈએ.

(7) અહેવાલનું લખાણ સાદુ, સરળ અને સ્પષ્ટ બનવું જોઈએ. તથા અલ્પ શિક્ષિત અને સામાન્ય પ્રજાજનો સમજી શકે તેવી ભાષામાં રજૂ થવું જોઈએ.

(8) પ્રસંગ કે ઘટનાનો અહેવાલ લખતી વખતે પોતાનો અંગત અભિપ્રાય દર્શાવી શકાય નહિ કે તેનાં અંગત લખાણની ટેવને પ્રવેશવા દેવાય નહિ.

'રક્તદાન - શિબિર' વિશે અહેવાલ

રક્તદાન - શિબિર

અમદાવાદ તા. 24.7.2017

અમારી શાળા ન્યૂ વિદ્યાવિહારમાં દર વર્ષે 'રક્તદાન-શિબિર'નું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ વર્ષે તા. 12-7-2017ના રોજ અમારી શાળામાં રક્તદાન-શિબિર યોજાઈ હતી. અમારી શાળામાં આચાર્યશ્રીએ શહેરના જાણીતા ડૉકટરોને 'રક્તદાન' વિશે વ્યાખ્યાન આપવા માટે બોલાવ્યા હતા. આ ડૉક્ટરોએ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવ્યું હતું કે રક્તદાન એ શ્રેષ્ઠ દાન છે. તેનાથી કોઈના લાડકવાયની જિંદગી બચાવી શકાય છે. રક્તદાન કરવાથી આપણા શરીરને કોઈ જ હાનિ થતી નથી. સ્વસ્થ વ્યક્તિ દર ત્રણ માસે 250 મિ.લિ. - જેટલું રક્તદાન આપી શકે છે.

અમારી શાળાના ધોરણ -11 અને 12ના 80 જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ સ્વૈચ્છિક રક્તદાન કર્યું

શાળાના જુદા જુદા ખંડોમાં રક્તદાતાઓ માટે પથારીઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. ઠેર ઠેર રક્તદાનની સમજ આપતાં પોસ્ટર્સ લગાડવામાં આવ્યા હતાં. તેમાં 'રક્તદાન શ્રેષ્ઠદાન' જેવાં અનેક સૂત્રો લખેલાં હતા. રક્તદાન કરનાર વિદ્યાર્થીને ચ્હા અને બિસ્કિટ આપવામાં આવ્યાં હતા. શાળા તરફથી દરેક રક્તદાતાને પ્રમાણપત્ર એનાયત કરી, બોલપેનની ભેટ આપવામાં આવી હતી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ રક્તદાન અંગે પોતાના અનુભવો વર્ણાવ્યા હતા. કાર્યક્રને અંતે આચાર્યશ્રી કાર્યક્રમની સફળતા બદલ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો આભાર માન્યો હતો.

13.5 ચિંતનાત્મક રોજનીશી

(1) પ્રસ્તાવના :

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ રોજનીશી પણ, એક પ્રકારની સાહિત્ય વિદ્યા છે. તેનું જેટલું સાહિત્યિક મહત્ત્વ છે. તેટલું જ તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. આજે ય ગાંધી દર્શનવને સમજવા જેટલું મહત્ત્વ 'સત્યના પ્રયોગો' (ગાંધીજીની આત્મકથા) ને અપાઈ છે. તેટલું જ મહત્ત્વ મહાદેવ દેસાઈ મો.ક. ગાંધીના સેક્રેટરી હતા. તેમણે ગાંધીના પગલે પગલાની નોંધ રાખી છે. તેનું લેખિત સ્વરૂપ એટલે મહાદેવભાઈની ડાયરી.

જો શિક્ષક પણ પોતાના દૈનિક શિક્ષણકાર્યને તેની ડાયરીમાં ટપકાવે તો એ ડાયરી પણ મહાદેવ દેસાઈની ડાયરી કરતા જરાય ઓછી કિંમતી ન બને. જો કે શાળામાં શિક્ષકે ડાયરી લખવાનું ફરજિયાત હોય છે. પરંતુ તે ડાયરી લોગબુક રૂપે ઓળખાય છે. શિક્ષક યંત્રવત્ તે લખે છે. તેમાં સ્વનું મિશ્રણ હોતું નથીય ડાયરી કે રોજનીશ એને ન કહેવાય એ લોગબુક છે : ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે રોજનીશી કોને કહેવાય ?

(2) ચિંતાનાત્મક રોજનીશીનો અર્થ :

રોજનીશીને ડાયરી પણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં તારીખ વાર બનેલી ઘટનાઓનું વર્ણન હોય છે, વયવહારોનું વર્ણન હોય છે, વૃત્તાંત હોય છે. ચિંતાનાત્મક રોજનીશીમાં આ બધું તો હોય જ, પરંતુ તેની ઉપરાંત ડાયરી લેખકના પ્રતિભાવો, પ્રતિચારો અને વિચારણાઓ પણ લખાયેલ હોય છે. તેની રોજનીશીને વ્યક્તિના જીવનનું દર્પણ કહેવામાં આવે છે. રોજનીશી વ્યક્તિના જીવનમાં આવેલાં પરિવર્તનોની તવારીખ છે. ચિંતાનાત્મક શિક્ષક પોતાના તમામ શૈક્ષણિક વ્યવહારો વિશે આત્મલક્ષી ચિંતન કરી રોજનીશીમાં ટપકાવતો હોય છે, પરિણામે રોજનીશી તેના શિક્ષકત્વના વિકાસની ગવાહી બને છે.

રોજનીશીનો ઔપચારિક અર્થ આ મુજબ કરી શકાય : વ્યક્તિત્વ રોજબરોજના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ, નિરીક્ષણો, વ્યવહારો, વગેરે અંગેનું અનુભવજન્ય ચિંતાનાત્મક વર્ણન અને તેને કારણે પ્રભાવિત થતી માન્યતાઓ મૂલ્યાભિમુખતા અને કમિટમેન્ટમાં થતા વધારાનું લેખન એટલે રોજનીશી.

જીવન વ્યવહારોને પ્રભાવિત કરનારા બનાવો વિશે કરેલી વિવેચનાત્મક યથાથ લેખન એટલે રોજનીશીનું વિષયવસ્તુ.

બેલેન્ટાઈન અને પેકર દ્વારા રોજનીશીનો અર્થ આ રીતે આપવામાં આવ્યો છે : રોજનીશીનું પાયાનું તત્વ ઘટના, બનાવ, પ્રસંગ કે તત્ત્વ સંકલ્પના છે. તેના થકી થયેલ અનુભવનું લેખન એટલે રોજનીશી. રોજનીશી લખનારે હું રોજનીશી શા માટે લખું છું ? .... એ પ્રશ્ને સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. વેપારીની રોજનીશી જુદા પ્રકારની હોય, જજ અને વકીલની રોજનીશી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સરખી લાગે. પરંતુ તે પણ જુદી જુદી હોઈ શકે. અલબત્ત, બનેલું વિષય વસ્તુ સમાન લાગે પણ તેની ટિપ્પણી જુદી જુદી હોઈ શકે. ચિંતાનાત્મક રોજનીશીમાં બનાવ, ઘટના કે પ્રસંગ તો આધાર છે, મુખ્ય તો છે તત્ત્વવિષયક ચિંતન. જેમ દરિયામાં હિમશીલાનો માત્ર ટોચનો ભાગ દેખાય પણ પાણીની અંદર તેનો મોટા ભાગ ડૂબેલો હોય છે. તેમ ચિંતનાત્મક રોજનીશીમાં બનાવ, ઘટનાકે પ્રસંગ તો પાણીની બહાર દેખાતી ટોચ જેવો છે, પરંતુ તત્વિષયક ચિંતન જળમાં રહેલ મોટો ભાગ છે. તેથી ચિંતનાત્મક રોજનીશીનું મહત્ત્વનું અંગ ચિંતનાત્મક વિચાર છે.

(3) રોજનીશીનું સ્વરૂપ / રચના :

રોજનીશીનું સ્વરૂપ જડ નથી બલકે લવચીક છે. જેવો લેખક તેવું તેનું સ્વરૂપ હોઈ શકે. હા, એટલું ખરું કે તેનવું બાહ્ય સ્વરૂપ એક સરખું હોય. બાહ્ય સ્વરૂપમાં તારીખ - વાર - સાલ મુજબ લેખન થયું હોય. કેટલાક તો સમયની નોંધ પણ રાખતા હોય છે. શિક્ષક જો વર્ગખંડની રોજનીશી લખતો હોય તો તેમાં તાસવાર નોંધ થતી હોય છે. તેમાં સંવાદને પણ સ્થાન હોય છે, પાછળ પાછળ જાય તે તત્વબોધ જેવો પણ અભિગમ હોય છે. તેમ છતાં રોજનીશીનું સ્વરૂપ આ રીતે નિર્ધારિત થઈ શકે.

(અ) મુદ્દાની ગોઠવણી :

બનાવો એકથી વધુ હોય તો તેના તાર્કિક ગોઠવવામાં આવે છે. બધા બનાવો એક સાથે રજૂ કરી દેવા કે સર્જાશે, તેને બદલે બનાવો નો ક્રમશઃ રજૂ કરવા જોઈએ. બનાવોમાં રહેલા હાર્દરૂપ મુદ્દાઓને ગોઠવવા જોઈએ. શિક્ષક માટે મુદ્દાઓ કરતાં પ્રશ્નો વધુ હોય છે. વર્ગવ્યવહાર એ તો પ્રશ્નોનું જન્મસ્થાન છે. વિદ્યાર્થીઓ તો પ્રશ્નોની હારમાળા છે, તેથી આ બધાને રજૂ કરવા માટે તેમની યોગ્ય ગોઠવણી જરૂરી બને છે.

સમસ્યા લેખન કરતી વખતે રોજનીશી લેખક શિક્ષક સમસ્યાને શબ્દદેહ આપે છે. ત્યારબાદ સમસ્યાનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરે છે. એ પછી સમસ્યાઓની લાક્ષણિકતા તારવે છે. તેના આધારે સમસ્યાની ગંભીરતા નક્કી કરે છે. સમસ્યાની ગંભીરતા નક્કી કરે છે. સમસ્યા કયા ક્ષેત્રની છે. તે શોધી કાઢે છે. આ ઉપરાંત સમસ્યા ઉદ્ભવનાં કારણો અને તેને અસર કરતાં પરિબળો નોંધે છે.

આમ, સમસ્યાને શબ્દદેહ આપ્યા પછી રોજનીશી લેખનનું બીજું સોપાન એટલે સમસ્યાનું પૃથક્કરણ. અહી, ચિંતાનાત્મક વિચાર - પ્રક્રિયાનો પ્રવેશ થાય છે. રોજનીશી લેખનનું ચિંતાનાત્મક વિચારસ્તર જેટલું ઊંચું પૃથ્થક્કરણ એટલું વિશદ્ કારણ કે અહીં લેખકના પૂર્વાનુભવનો ઉપયોગ કરવાનો રહે છે. તેના સંદર્ભે સમસ્યાનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. ખરેખર તો આ સોપાને સમસ્યાનું પોસ્ટમોર્ટમ કરવામાં આવે છે. અથવા એમ કહો કે ક્લીનિકલ એપ્રોચથી સમસ્યાને સમજવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ત્રીજું સોપાન એટલે વિષયવસ્તુ. રોજનીશીમાં શું લખવું ? સમસ્યા લખવી, સમસ્યાનું પૃથક્કરણ લખવું, પૃથક્કરણને આધારે સમસ્યા વિશેના પ્રતિભાવો લખવા .... વગેરે બાબતોની વિચારણા અહીં કરવામાં આવે છે. રોજનીશી એ કોઈ નવલકથા નથી કે નથી લઘુકથા.

તેથી તેના વિષયવસ્તુ વિશે ગંભીરતાથી વિચારણા થવી જોઈએ. રોજનીશીનું સ્વરૂપ તેના લેખન ઉપર આધાર રાખે છે. તે શુષ્ક ન હોવું જોઈએ, રસપ્રદ હોવું જોઈએ. જે બનાવ, ઘટના કે પ્રસંગમાંથી સમસ્યા ખડી થઈ હોય તેનું સંક્ષિપ્ત પણ સર્વગ્રાહી થવું જોઈએ અને તે સમસ્યા ઉકેલ પણ તર્ક પ્રધાન હોવો જોઈએ તથા એ તર્કોનું વિવરણ પણ રોજનીશીમાં રજૂ થવું જોઈએ.

આ રીતે રોજનીશી રચના ત્રગણ સોપાનો થકી થાય છે. રોજનીશીનું સ્વરૂપ તો યાંત્રિકી બાબત છે, પરંતુ તેનું વિષયવસ્તુ તેનો પ્રાણ છે. આ પ્રાણની રચના ચિંતનાત્મક વિચારોના પરમાણુ પ્રસરેલા હોય છે. તેથ જ રોજનીશીથી ચિંતનાત્મક વિચાર ક્ષમતાનો વિકાસ થાય છે. આમ રોજનીશી એ ચિંતાનાત્મક વિચાર ક્ષેત્ર વિકાસનું ક આગવું ઉપકરણ બને છે.

(4) રોજનીશીના પ્રકારો :

ચિંતનાત્મક વિચાર ક્ષમતાના વિકાસ માટે રોજનીશી મહત્ત્વનું ઉપકરણ છે.

રોજનીશી લેખકના ઉદ્દેશ પ્રમાણે ચિંતનાત્મક રોજનીશીઓ પ્રકાર હોય છે. રોજનીશીના ઘણા પ્રકાર પાડી શકાય છે.

રોજનીશીના પ્રકાર

- હેતુની દૃષ્ટિએ
  - શિક્ષક જીવનની રોજનીશી
  - વર્ગખંડ રોજનીશી
  - વિશિષ્ટ કાર્યક્રમોની રોજનીશી
- શૈલીની દૃષ્ટિએ
  - વર્ણનાત્મક રોજનીશી
  - સંવાદાત્મક રોજનીશી

હવે પ્રત્યેક પ્રકારની રોજનીશીનો પરિચય મેળવીએ. પ્રથમ હેતુની દૃષ્ટિએ રોજનીશીના પ્રકારો સમજીએ ....

(1) શિક્ષક જીવનની રોજનીશી શિક્ષક તરીકે નોકરી મળે તેથી કંઈ શિક્ષક બની જવાતું નથી. તેને માટે શિક્ષકત્વ ખીલવવું પડે છે. શિક્ષકત્વની ખીલવણી પણ જાગૃતિપૂર્વકના પ્રયાસથી થાય છે. શિક્ષકત્વની ખીલવણી ક્રમશઃ થાય છે. શિક્ષકત્વની ખીલવણી ધીમે ધીમે થાય છે. એ પ્રયાસનો વૃત્તાંત તે શિક્ષક જીવનની રોજનીશી. આ રોજનીશીમાં શિક્ષક પોતાના વ્યવસાયમાં થતાં અનુભવો અંગે જે ચિંતન કરે છે. તેનું આલેખન હોય છે.

(2) વર્ગખંડ રોજનીશી :

વર્ગખંડ એ તો એક પ્રકારનો રંગમંચ છે. તેન ઉપર શિક્ષકે વિવિધ પ્રકારના રોલ ભજવવાના હોય છે. જો કે આ રંગમંચ જરા જુદા પ્રકારનો હોય છે. અહીં પ્રેક્ષકો કોઈ નથી. વિદ્યાર્થીઓ પણ પાત્રો હોય છે. તેથી વર્ગખંડ શૈક્ષિક વ્યવહારો અને અનુભવોનું કલ્પવૃક્ષ બને છે. તેથી શિક્ષક આ બધી બાબતોને ચશ્મદીદ ગવાહ ઉપરાંત ભાગીદાર પણ હોય છે. તેથી રોજનીશીનું વિષયવસ્તુ ભરપૂર મળી શકે છે.

(3) વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ રોજનીશી :

શાળા એ તો વિશિષ્ટ કાર્યક્રમોનું પ્રાંગણ છે. તેથી વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો જેવા કે સાયન્સ ક્વીઝષ રામનુજન ગણિત સ્પર્ધા, સાયન્સ ઓલેપિયાદ, રાષ્ટ્રીય દિનોની ઉજવણી, વૃક્ષારોપણ, સાક્ષરતા મિશન, શહીદ દિનવ, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ, સ્પોર્ટસ, વગેરેની ઉજવણી થતી હોય છે. એ સંદર્ભે જે જે તબક્કાએ ચિંતન થયું હોય તેનું આલેખન વિશિષ્ટ કાર્યક્રમની રોજનીશીમાં થઈ શકે છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ રોજનીશીના પ્રકારો :

હેતુની દૃષ્ટિએ રોજનીશીના પ્રકારો સમજ્યા. હવે શૈલીની દૃષ્ટિએ રોજનીશીના પ્રકકાર સમજીએ. રોજનીશીનો પ્રકાર. ગમે તે હોય પરંતુ તેનું વિષયવસ્તુ ચિંતનાત્મક વિચાર આધારીત હોવું જોઈએ. શૈલીની દૃષ્ટિએ રોજનીશીના બે પ્રકાર પાડી શકાય :

(1) વર્ણનાત્મક રોજનીશી (2) સંવાદાત્મક રોજનીશી

(1) વર્ણનાત્મક રોજનીશી :

વર્ણનાત્મકનો અર્થ છે. નેરેટિવ લેખન શૈલી, રોજનીશી લેખકે અનુભવેલા બનાવ પ્રસંગ કે ઘટનાનું સિંહાવલોકન રજૂ કરતા નથી બલેક ખોજમૂલક વર્ણને કરે છે. એટલે કે બનાવ પ્રસંગ કે ઘટનાનું ઝીણવટભર્યું અવલોકન લેખન તથા તેના અંગેના પોતાના ચિંતનાત્મક પ્રતિભાવો નોંધે છે. વર્ણનાત્મક રોજનીશીની વાચ્યતા ઊંચી હોય છે, વિષયવસ્તુ સમજવું સરળ હોય છે. વર્ણન તાર્કિક ક્રમે રજૂ થયેલ હોય છે. આ વર્ણનને રસમય બનાવવા લેખક અનેક પ્રકારનાં ઉપાદાનોને વાપરે છે, ઉ.ત રજૂઆતને ઉદાહરણયુક્ત કરે છે, ભાષા શૈલીમાં રોચકતા લાવે છે, જુદા જુદા પ્રકારના વાક્ય વિન્યાસો પ્રયોજે છે.

વર્ણન કરવું એક પ્રકારની કલા છે. વર્ણન શુષ્ક ન બને તે જોવાની વર્ણનકર્તાની જવાબદારી છે. તેથી તેણે વર્ણનને રસમય બનાવવા જાગૃત રહેવું પડે છે. અલબત્ત, શિક્ષક જ્યારે વર્ણનાત્મક શૈલીમાં રોજનીશી લખે છે. ત્યારે તેનું ધ્યાન પ્રસંગ, બાબત કે બનાવ પર હોય છે. શિક્ષણના પ્રસંગો, બાબતો

કે બનાવો મોટે ભાગે નાટ્યાત્મક હોય છે. તેથી તેનું વર્ણન રસમય થઈ શકે છે. વર્ણનાત્મક શૈલીમાં રોજનીશીનું લેખન સહેલું પણ છે.

(2) સંવાદાત્મક શૈલી :

નાટકનો આત્માં સંવાદ છે. સંવાદથી ઘટના, પ્રસંગ કે બનાવનું ઉદ્‌ઘાટન નાટ્યાત્મક થાય છે. તેથી સંવાદાત્મક શૈલીથી લખાયેલ રોજનીશી વધુ લાઈવ લાગે છે. શિક્ષણના પ્રસંગો નાટ્યાત્મક વધુ હોય છે. તેથી રોજનીશીની સંવાદાત્મક શૈલી વધુ અનુકૂળ બને છે. એટલું જ નહિ, આ શૈલીથી લખાયેલ રોજનીશી વાંચવાની પણ મજા આવતી હોય છે. અહીં મહત્ત્વની બાબત એ છે કે દરેક બનાવ કે વ્યવહારને સંવાદમાં ઢાળવો પડે છે. સંવાદ લેખન, એ વર્ણનાત્મક લેખન જેટલું સહેલું નથી. તે પરિશ્રમ માગી લે તેવી શૈલી છે.

તેથી સંવાદાત્મક શૈલીમાં રોજનીશી ઓછી જોવા મળે છે. શિક્ષકે આ માટે જાગૃતિપૂર્વકનો પ્રયાસ કરવો પડે છે. ટૂંકમાં, રોજનવીશી ચિંતાનાત્મક વિચાર વિકાસની શિક્ષકને ભરપૂર તક પૂરી પાડે છે.

13.6 અવલોકન :

પ્રસ્તાવના : માર્ગદર્શન પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર વ્યક્તિ છે. શાળાના સમયમાં કે શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થી વ્યક્તિ તરીકે મુખ્ય કેન્દ્ર બિંદુ હોય છે. તેથી શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં રસ, રુચિ, વલણ વગેરે અલગ-અલગ પ્રકારના જોવા મળે છે. વર્ગમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની બૌદ્ધિક ક્ષમતા એક સરખી હોતી નથી. અર્થાત્ અન્વેષા કમ્પ્યુટર શિક્ષણણાં હોય તો તે બીજી અન્ય વિષયમાં આગળ ન પણ હોય તેમજ કોઈ વિદ્યાર્થી અંતર્ખી કે બહિર્મુખી વ્યક્તિત્વ ધરદાવતો હોય અથવા તો બીજા મિત્ર સાથે જલદી ભળતો ન હોય, શાળા એ હંમેશા મોડો આવતો હોય, જેમ કે તારે જમીનવ પર ફિલ્મમાં ઈશાનને ભણવાનું પસંદ ન હતું પરતં તેને ચિત્રમાં વધુ રસ પડતો હતો. તો આવા વિદ્યાર્થીઓના અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો કે સમસ્યાઓ હોય છે. આ સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે કેટલીક પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને તેને જડતી સમસ્યા કે પ્રશ્ન કે રસનું ક્ષેત્ર જાણી શકાય છે. માર્ગદર્શન કાર્યક્રમનો ધ્યેય છે બાળક ઓળખ - વિદ્યાર્થી અભ્યાસ

વિદ્યાર્થી અભ્યાસ એટલે તેને ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવો, સમજવો જેના માટે તેની કેટલાક બાબતો ઓળખવી જરૂરી છે. જે નીચે મુજબ છે.

- અભિયોગ્યતા
- આકાંક્ષા
- રસ, રુચિ અને વલણ
- અભિયોગ્યતા
- વ્યક્તિત્વના પાસા
- કૌટુંબિક સ્થિતિ

વિદ્યાર્થીઓની ઉપર્યુક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસ કરવા માટે નીચે પ્રમાણેની વિદ્યાર્થી અભ્યાસ પદ્ધતિનો માર્ગદર્શન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

- **અવલોકન પદ્ધતિ (Observation Method) :**

  અંગ્રેજીમાં To see (જોવું) અને To observe (નિરીક્ષણ કરવું) એમ બે ક્રિયાપદો છે.

- **અર્થ :** અવલોકન પદ્ધતિને નિરીક્ષણ પદ્ધતિ પણ કહેવામાં આવે છે.
  - "પોતાનું તેમજ અન્યના વર્તનનું નિરીક્ષણ કરી તે વર્તન પાછળના મનના ભાવો વિશે કલ્પના કરવાની પદ્ધતિ એટલે અવલોકન પદ્ધતિ."
  - "વિદ્યાર્થીના વર્તનના પ્રત્યક્ષ અવલોકનના આધારે નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાની આ અભ્યાસ પદ્ધતિને અવલોકન પદ્ધતિ કહે છે."

- **અવલોકનની આવશ્યકતા :**

વિદ્યાર્થીની સમસ્યાના મૂળમાં જવા માટે કેટલીકવાર તેના વિચાર, વાણી, વર્તનનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. આવો અભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થીના વર્તનનું નિરીક્ષણ કે અવલોકન કરવાની જરૂર પડે છે.

અવલોકન દ્વારા સામાન્ય રીતે નીચેની બાબતો જાણી શકાય છે :

- વિદ્યાર્થી મિત્રો સાથે હોય ત્યારે કેવી રીતે વર્તે છે ?
- રિશેષ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ સાથે કેવું વર્તન કરે છે ?
- વિદ્યાર્થી એકલો હોય ત્યારે શું કરે છે ?
- ગુસ્સાની પરિસ્થિતિમાં વિદ્યાર્થી કેવું વર્તન કરે છે.
- શિક્ષક ઠપકો આપે ત્યારે વિદ્યાર્થી કેવું વર્તન કરે છે.
- પ્રવાસ, પર્યટન, પ્રાર્થના સભા, કે કોઈ કામ સોંપવામાં આવે ત્યારે તે કેવું વર્તન કરે છે ?

અવલોકનના પ્રકારો

- **અંતઃ નિરીક્ષણ**
- **બાહ્ય નિરીક્ષણ**
  - સહભાગી
  - અસહભાગી
    - નિયંત્રિત
    - અનિયંત્રિત
      - મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ
      - અન્ય સાધનો
      - ક્રમ માપદંડ
      - ઓળખયાદી
      - પરિસ્થિત કસોટી
      - સામાજિકતામિતિ

(1) અંતઃ નિરીક્ષણ : આ પ્રકારમાં વ્યક્તિ પોતે પોતાની આંતરિક સાંવેગિક પ્રવૃત્તિ, વિચારો, ચિંતન વગેરેનું જાતે અવલોકન કરે છે. પણ સામાન્ય રીતે સાંવેગિક પરિસ્થિતિ પસાર થઈ ગયા પછી તેનું અવલોકન (નિરીક્ષણ) કરવામાં આવ્યું હોઈ કે વિશ્વસનીય હોતું નથી, દા.ત. પોતે ગુસ્સે થયેલ હોય ત્યારે ગુસ્સાનું અંતઃનિરીક્ષણ કરવું. સામાન્ય રીતે સ્વપ્ન વિશ્લેષણ સિવાય અન્ય બાબતોમાં આવું સ્વનિરીક્ષણ (interospection) કરવામાં આવતું નથી.

(2) બાહ્ય નિરીક્ષણ : આ પ્રયોગમાં, મનોકસોટીઓ અને માપનનાં અન્ય સાધનો દ્વારા અવલોકન કરવામાં આવે છે, અને તે સામાન્ય રીતે નિયંત્રિત પરિસ્થિતિમાં કરવાનું હોય છે. અને તેમાં પ્રયોગકર્તા, પ્રયોગપાત્રથી અલગ રહીને નિરીક્ષણ કરે છે. તેથી તે સહભાગી અવલોકન કરે છે.

સહભાગી અને અસહભાગી અવલોકન :

પ્રયોગપાત્રને નિરીક્ષણની પરિસ્થિતિમાં મૂકી જો નિરીક્ષક તેનાથી દૂર, અલગ અને સાવ તટસ્થ રહીને અવલોકન કરે તો તે અસહભાગી અવલોકન અને જો નિરીક્ષક (અવલોકનકર્તા) પ્રયોગપાત્રને પોતાનું અવલોકન થઈ રહ્યું છે, એનો ખ્યાલ જરા પણ ન આવે એ રીતે વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થી સમૂહમાં ભળી જઈને અવલોકન કરે તે સહભાગી અવલોકન.

નિયંત્રિત અને અનિયંત્રિત અવલોકન :

જો પ્રયોગપાત્રને પ્રયોગના કસોટીની કોઈ ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં રાખીને તેનું અવલોકન કરાય તો તે નિયંત્રિત અવલોકન અને જો પ્રયોગકર્તા પોતાનું અવલોકન થઈ રહ્યું છે. તેથી સભાનતા વિના મુક્ત પરિસ્થિતિમાં વર્તી રહ્યો હોય ત્યારે તેનું અવલોકન એ અનિયંત્રિત અવલોકન.

અવલોકન વર્તન - લક્ષણો

જવાબદારી :

જેમ કે વિદ્યાર્થીને શિક્ષક દ્વારા કોઈ કામ સોંપવામાં આવે છે, ત્યારે કાર્ય સ્વીકારવાનું ટાળે, સ્વીકારે પણ તેના અંગે બદરકાર રહી, કાર્ય સ્વીકારી પાર પાડે.

પરિણામની અસર :

પરીક્ષામાં નાપાસ અથવા ઓછા માર્કસ આવે છે ત્યારે વર્ગમાં નિરાશ થઈ જાય, હિંમત હારી બેસે, સફળ થવા માટે ફરીથી મહેનત કરે વગેરે.

અનુકૂલન :

શાળામાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ, કે જેમાં શરૂઆતમાં થોડા દિવસો સુધી શાળામાં ફાવે નહીં, નવા મિત્રો સાથે ભળી જવું ... વગેરે.

સર્જનશીલતા :

શિક્ષક દ્વારા કોઈ ચિત્ર તૈયાર કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે ચિત્ર તૈયાર કરવા મગ્ન બની જાય, ચિત્ર તૈયાર થયા બાદ જોઈને ખુશીનો અનુભવ કરે, તેમજ ચિત્ર બનાવવા ખાતર બનાવે વગેરે.

ભાવાત્મક સ્થિરતા :

કોઈપણ સ્પર્ધામાં પ્રથમ ઇનામ લાવવું જોઈએ, જેઓ લાગણીમાં સ્થિર છે. આત્મ સંયમી છે, સહેલાઈથી અસ્થિર નથી થતાં અને ચિંતા, વ્યાકુળતા, ભય અને નિરાશાથી રહિત છે, તેઓમાં ભાવાત્મક સ્થિરતા છે, એમ કહી શકાય.

આ ઉપરાંત બીજા પ્રત્યેનો રસ, ધ્યેય પ્રત્યે ગંભીરતા નેતૃત્વ સહકારની ભાવના, મનની વિશાળતા, જેવા વર્તન લક્ષણોનું અવલોકન કરવું જોઈએ.

અવલોકન પદ્ધતિના ફાયદા :

- વ્યક્તિને નિકટતાથી સમજવાની તક મળે છે.
- વ્યક્તિ સાથે પ્રત્યક્ષ ચર્ચા શક્ય બને છે.
- આ પદ્ધતિ દ્વારા પ્રાપ્ત માહિતી સાચી, ઊંડાણભરી અને વિશ્વસનીય હોય છે.
- આ પદ્ધતિ દ્વારા પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવી શકાય છે.
- વ્યક્તિના વિચાર, વાણી, વર્તન, મનોભાવો, વ્યક્તિત્વ વગેરે વિશે અમૂલ્ય માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનું શક્ય બને છે.
- શૈક્ષણિક સંશોધનો માટે આ પદ્ધતિ ઘણી ઉપયોગી છે.

અવલોકન પદ્ધતિની મર્યાદાઓ :

- અવલોકનકર્તાને પ્રત્યે ઇન્દ્રિય સંવેદન ક્ષમતા અને પ્રત્યક્ષીકરણની ક્ષમતા તીવ્ર હોવા જોઈએ.
- અવલોકન કર્તા જો તટસ્થ રીતે અવલોકન કરે તો પદ્ધતિ નિરર્થક બને છે.
- વિદ્યાર્થીની વર્તનની કઈ કઈ બાબતોનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે, તેની સ્પષ્ટતા અવલોકનકર્તાને પક્ષે જરૂરી છે.
- સહભાગી અવલોકનમાં પાત્રોનો ખ્યાલ આવી જાય કે તેમનું અવલોકન થઈ રહ્યું છે, તો તેમનું વર્તન કૃત્રિમ બની જવા સંભવ છે.

- અવલોકન માટેના પર્યાપ્ત આધુનિક સાધનો ઉપલબ્ધ ન હોય તો મુશ્કેલી પડે છે.
- નિયંત્રણ અવલોકન માટેનાં પત્રકો, કસોટીઓ અને સાધનો કરવાનું કરવાનું કામ અઘરું છે.

13.6.1 ક્રમમાપદંડ :

ક્રમ માપદંડ એ આપેલા કોઈપણ લક્ષણના સંદર્ભમાં કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ તે લક્ષણ કેટલા પ્રમાણમાં ધરાવે છે તે જણાવ માટેનું સાધન છે અહીં જે તે લક્ષણ કેટલે અંશે લાગુ પડે છે તેની કક્ષાઓ દર્શાવવાની હોય છે, એટલે કે ગુણાત્મક પ્રમાણ દર્શાવવાનું હોય છે. આ માટે માપનહેઠળના લક્ષણને નહિવત પ્રમાણથી માંડીને ખૂબ મોટી માત્રા સુધી સામાન્ય રીતે ત્રણ, પાંચ કે સાત કક્ષાઓમાં વહેંચવામાં આવે છે.

ઉદા. તરીકે વિદ્યાર્થી દ્વારા વર્ગમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સહકાર આપવાના લક્ષણ માટે આ પ્રમાણનો ક્રમમાપદંડ રચી શકાય.

વર્તન : વિદ્યાર્થી વર્ગમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સહકાર આપે છે ?

હંમેશા	ઘણીવાર	કેટલીકવાર	ક્યારેક જ	કદાપિ નહીં.
5	4	3	2	1

સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં જેને સંખ્યાત્મક પરિમાણથી કે ગુણાંકોથી માપી ન શકાય તેવી વસ્તુઓ, અભિપ્રાયો, વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણો કે નિર્ણયોને મૂલ્યો આપવાની આ પ્રયુક્તિ છે. જેમ કે, પ્રામાણિકતા, ખંત, રસ વગેરેનું માપન કરવા માટે ક્રમમાપદંડ રચી શકાય.

13.6.2 પ્રસંગનોંધ :

કેળવણીનો હેતુ વિદ્યાર્થી સર્વાંગીણ વિકાસ સાધે એ છે આ વિકાસનું સમગ્ર ચિત્ર પરીક્ષણ કે મૂલ્યાંકનની લેખિત પરીક્ષાઓ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. વિદ્યાર્થીની સંવેદનશીલતા, લાગણીઓની સમતુલા, સમાયોજન, શક્તિ, વલણ, અભિરુચિ વગેરે બાબતોનું પ્રતિબિંબ એના વર્તનમાં સ્પષ્ટપણે પડતું હોય છે. તેથી વિવિધ પ્રસંગોએ વિદ્યાર્થીએ કરેલા વિશિષ્ટ વર્તનની અનાત્મલક્ષી નોંધ રાખવામાં આવે તો એના પરથી ઉપર્યુક્ત બાબતો વિશે પ્રમાણભૂત માહિતી પ્રાપ્ત થાય. આ હેતુથી વિવિધ પ્રસંગોએ વિદ્યાર્થીઓએ કરેલાં વિશિષ્ટ વર્તનોની નોંધ તરીકે ઓળખાય છે. વિદ્યાર્થીના સંવેગો અને સાંવેગિક બાબતો જાણવાની આ ઉત્તમ રીત છે.

વ્યાખ્યાઓ :

- "પ્રાસંગિક નોંધ એ પ્રાસંગિક અવલોકનનું એક ખાસ સ્વરૂપ છે, તે શિક્ષકે કરેલા અને નોંધેલા બાળકનાં વર્તન અને વ્યક્તિત્વાનાં ટૂંકા, ચોક્કસ, વારંવાર થતાં ફેરફારોનું વર્ણન છે."

  - રુથ સ્ટ્રોંગ

- "વિદ્યાર્થીના જીવનમાં બનતા મહત્વના પ્રસંગોના રિપોર્ટને પ્રસંગનોંધ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે." - રેથ્સ
- "વિદ્યાર્થી જુદા-જુદા સમયે, સ્થળે કે પ્રસંગે જુદું - જુદું વર્તન કરે છે. શિક્ષક તેનાં આવાં વર્તનોની નોંધ લે તો તેના વિશેની ઘણી માહિતી શિક્ષક મેળવી શકે છે. ઔપચારિક રીતે વિદ્યાર્થીનું વિવિધ પ્રસંગોએ અવલોકન કરી શિક્ષક તેના વર્તનની જે અનાત્મલક્ષી નોંધ લે તેને પ્રસંગ નોંધ કહે છે. આવી નોંધો ઉપરથી વિદ્યાર્થીને કઈ પ્રવૃત્તિમાં રસ છે અને કયા ક્ષેત્રમાં તે આગળ આવી શકે તેમ છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે."

આમ, કોઈ ચોક્કસ પ્રસંગે કરેલા વર્તનની ને પ્રસંગનોંધ કરવામાં આવે છે. આવી નોંધો વસ્તુલક્ષી અને વર્ણનાત્મક હોય છે. સલાહદર્શક એક વ્યક્તિ એ આવી અનેક નોંધ એકઠી કરે છે. તેના આધારે વ્યક્તિ ચોક્કસ સમયગાળાની વર્તન તરાહ સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રસંગનોંધમાં મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગ હોય છે :

- પાત્રની ઓળખ અંગેની વિગત

- પાત્રના વર્તનનું અવલોકન

- અવલોકનકારનું વિવેચન

પ્રસંગનોંધનું આ એકમાત્ર સ્વરૂપ નથી અર્થાત્ તે એકથી વધુ સ્વરૂપોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રસંગનોંધનાં બે સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે છે.

શાળાનું નામ

નામ : _____ **અવલોકનકારનું નામ :** _____

અવલોકન સ્થળ : _____ **અવલોકનની તારીખ :** _____

સમય : _____ **થી** _____

વર્ણન : _____

વિવેચન : _____

પ્રસંગનોંધ સ્વરૂપ - A

પ્રસંગનોંધનો નમૂનો

વિદ્યાર્થીનું નામ : હાર્દિક

અવલોકન કરનાર : દેવાંશ પટેલ

અવલોકનસ્થળ : અર્થશાસ્ત્ર વિષયનો તાસ - વર્ગ

તારીખ - સમય : 19 ફેબ્રુઆરી

શાળાનું નામ

નામ : _____

તારીખ : _____

પ્રસંગ : _____

વર્ણન : _____

વિવેચન : _____

અવલોકનકાર : _____

વિવેચન : _____

અવલોકનકાર : _____

પ્રસંગનોંધ સ્વરૂપ - B

વર્ણન :

હાર્દિક વર્ગમાં ખૂબ સક્રિય વિદ્યાર્થી છે અને જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી પ્રશ્નનો જવાબ ન આપી શકે ત્યારે તે જવાબ આપતો હોય છે. આજે તે તેની જગ્યા એ શાંત બેઠો હતો. એક તબક્કે મેં પૂછેલા પ્રશ્નો જવાબમાં વર્ગમાં બિલ્કુલ શાંતિ હતી. છતાં તે કંઈ બોલ્યો નહિ. મેં જ્યારે તેને જવાબ આપવા સૂચન કર્યું. ત્યારે તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. અને રડવા લાગ્યો અને કહ્યું કે "મને જવાબ આવડતો નથી."

વિવેચન :

હાર્દિક મારો ખૂબ જ પરિપક્વ અને હોંશિયાર વિદ્યાર્થી છે તેને કોઈ બાબત મૂંઝવી રહી છે. જો સલાહદર્શક તેની સાથે વાત કરે તો તેને કંઈક મદદ મળે.

પ્રસંગનોંધ લખતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

- અવલોકન માટેના પ્રસંગની પસંદગી
- પ્રસંગનોંધનું કાર્ય ખૂબ આવડતા માગી લેતું કાર્ય છે, તેથી તેનું કાર્ય અનુભવી અને નિષ્ણાંત શિક્ષકો દ્વારા જ થવું જોઈએ.
- પ્રસંગ અવલોકન માટે સાર્થક હોવો જોઈએ.
- પ્રસંગ નોંધ તદ્દન ખાનગી રહેવી જોઈએ.
- અવલોકન વખતે શિક્ષકે પોતાના પૂર્વગ્રહોથી પર રહેવું જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીની સારી અને નબળી એમ બંને બાજુને સમભાવ નોંધવી.
- વર્તન પછી શક્ય તેટલી વહેલી તકે નોંધ કરવી.
- વિદ્યાર્થીનાં કેટલાંક વર્તનો પ્રસંગોપાત થાય છે. આથી વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વનો સાચો ખ્યાલ આપી શકે તેવાં જ વર્તનોની નોંધ કરવી જોઈએ.
- જે પ્રસંગનું જે દિવસે અવલોકન કર્યું હોય તે જ દિવસે તેની પ્રસંગનોંધ લખવી જોઈએ.
- પ્રસંગનોંધ સંપૂર્ણ તેમજ પક્ષપાત વગર તટસ્થપણે થવી જોઈએ.
- પ્રસંગનોંધમાં સામાન્ય બાબતોને સામાન્ય સ્થાન ન આપતા વિશિષ્ટ બાબતને સ્થાન ન આપતાં વિશિષ્ટ બાબતેને સ્થાન આપવું જોઈએ.

પ્રસંગનોંધના ફાયદાઓ :

- વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં થતો સૂક્ષ્મ ફેરફાર સમજી શકાય.
- વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વના અનેક પાસાં જાણવા મળે.
- વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યા ઉકેલવામાં પ્રસંગનોંધ માર્ગદર્શકને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે.
- શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધો સુધારવામાં ઉપયોગી બને છે.
- પ્રસંગનોંધ દ્વારા શાળાની સમસ્યાઓ શી છે અને વિદ્યાર્થીઓ તેમને કેવી રીતે સમજે છે તે જાણવાનો સારો રસ્તો છે.
- વિદ્યાર્થીને તટસ્થ સલાહ કે પ્રોત્સાહન આપવાનું સરળ પડે છે.
- વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વમાપન વખતે ઉપયોગી બને છે.
- પ્રસંગનોંધનો અહેવાલ સંગ્રહિત માહિતીપત્રકમાં ભરવામાં ઉપયોગ થઈ શકે.

પ્રસંગનોંધની મર્યાદાઓ :

- શિક્ષકની આત્મલક્ષીપણું આવવાની સંભાવના રહે છે.
- પ્રસંગનોંધ શિક્ષકના કાર્યના બોજમાં વધારો કરે છે.
- ચોક્કસ પ્રકારના વર્તન માટે નિરીક્ષક - નિરીક્ષકે જુદો-જુદો મત પડવાની શક્યતા રહેલી છે.
- દરેક વિદ્યાર્થી વિશે નોંધ કરવી અઘરી છે.
- પ્રસંગનોંધ કરવાનું કાર્ય ખૂબ સરળ છે પરંતુ ઉપયોગી થાય તેવી નોંધ તૈયાર કરવી તે મુશ્કેલરૂપ કાર્ય છે.
- જો વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે હોય એ પરિસ્થિતિમાં પ્રસંગનોંધમાં જે ચોક્સાઈ રહેવી જોઈએ, તેટલી રહેતી નથી.
- શિક્ષક પર નકારાત્મક કાર્યની અસર વધુ પડતી હોય છે. વિદ્યાર્થીના વિકાસ પર તેની અસર થાય છે.

- પ્રસંગનોંધમાં પાત્રના ''વાસ્તવિક વર્તન''ને બદલે તેના 'વિશેની લાગણી'ની નોંધ વિશેષ થતી હોય છે.
- અર્થપૂર્ણ પ્રસંગોના બદલે બિનજરૂરી પ્રસંગોની નોંધ આ ઉપકરણની ઉપયોગિતાને મર્યાદિત કરે છે.
- બિનતાલીમની અવલોકનકારો દ્વારા વર્તનનાં ખોટાં અર્થઘટનો અને અતિશયોક્તિઓ વિદ્યાર્થી વિશે ખોટી માહિતી ઊભી કરે છે.

13.6.3 અન્ય ઉપકરણો

પ્રાસ્તાવિક :

પ્રશ્નાવલિ, મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી, મુલાકાત, અવલોકન વગેરે માહિતી એકત્ર કરવા માટેનાં પ્રચલિત ઉપકરણો છે. આ ઉપરાંત અન્ય કેટલાંક ઉપકરણો પણ છે. જે વિશિષ્ટ પ્રયુક્તિ ધરાવે છે કે ખાસ અભ્યાસ હાથ ધરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

અત્રે આવાં ચાર ઉપકરણો વિષે જરૂરી ચર્ચા કરી છે. જે પૈકી મૂલ્યાંકનપત્ર તેમજ ઓળખયાદી એ જાણીતાં ઉપકરણો છે. જ્યારે Q વર્ગીકરણ અને સેમાન્ટિક ડિફરન્શિયલ માપદંડ એ વિશિષ્ટ પ્રયુક્તિ ધરાવતાં ઉપકરણો છે.

મૂલ્યાંકન પત્ર :

અર્થ : મૂલ્યાંકનપત્ર એ ક્રમમાપદંડનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. આ સાધનોને 'સાંખ્યિક ક્રમમાપદંડ' પણ ગણી શકાય. શાળાઓ, પાઠ્યપુસ્તકો, મોટાં મકાનો, ગ્રંથાલયો, પ્રયોગશાળાઓ વગેરેના મૂલ્યાંકન માટે આ સાધન ઉપયોગી છે.

રચના : અહીં સૌપ્રથમ માપન હેઠળની વસ્તુ કે બાબતને વિવિધ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે ત્યારબાદ પ્રત્યેક વિભાગનાં પણ નાનાં પાસાંઓ વિચારવામાં આવે છે. આ પ્રકારના વિસ્તૃત વિભાગીકરણ માટે સૌ પ્રથમ માપન હેઠળની સંસ્થાની મુલાકાત લઈને ગુણાત્મક અવલોકન કરવું જોઈએ . જો કોઈ પુસ્તક કે એવા કોઈ એકમનું મૂલ્યાંકન કરવું હોય તો તેનો પ્રથમ ગુણાત્મક અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

વિસ્તૃત વિભાગીકરણ બાદ પ્રત્યેક પાસાનું

(i) કેટલા બિંદુઓમાં તેમ જ

(ii) કયાં કયાં બિંદુઓમાં ક્રમાંકન કરવાનું છે તે નક્કી કરવામાં આવે છે. એટલે કે અભ્યાસ હેઠળનાં એકમના વિવિધ પાસાઓનું ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે પૈકી કેટલી કક્ષાઓમાં મૂલ્યાંકન કરવાનું છે તે સ્પષ્ટ નામ-નિર્દેશન પણ નક્કી કરવામાં આવે છે.

બધાં જ પાસાંનું સમાન બિંદુમાં અથવા પાસાનાં વિષયવસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને અલગ-અલગ બિંદુઓમાં ક્રમાકન કરવાનું પણ નક્કી કરી શકાય.

પ્રત્યેક બિંદુને માટે સંખ્યાત્મક ગુણ નિર્ધારણ પણ નક્કી કરવામાં આવે છે. આ રીતે રચવામાં આવેલા મૂલ્યાંકનપત્રને (1) પૂર્વેક્ષણ કરીને, તેમજ (2) તજ્જ્ઞો પાસેથી સમીક્ષા કરાવીને અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે.

મૂલ્યાંકનકાર આ રીતે રચાયેલાં મૂલ્યાંકન - પત્રનો ઉપયોગ કરીને માપન હેઠળના એકમનો અભ્યાસ કરીને કે અવલોકન કરીને પ્રત્યેક પાસાનું ક્રમાકન કરે છે. બધાં જ પાસાંઓમાં ક્રમાકનોના સંખ્યાત્મક ગુણભારોનો સરવાળો એ માપનના હેઠળના એકમનો મૂલ્યાંકન - આંક બને છે.

સમીક્ષા : કોઈ ભૌતિક એકમના મૂલ્યાંકન કરવા માટે આ સાધન ઉપયોગી છે જ્યારે ગુપણાત્મક એકમનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે આ સાધન બહુ અસરકારક નથી.

13.7 (1) મુલાકાતના પ્રકારો :

મુલાકાતનું કાર્યકારી વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે.

(1) કાર્ય પ્રમાણે : - નિદાનાત્મક (Diagnostic)

- ઉપચારાત્મક વૈદ્યકીય (Clinical)
- સંશોધન (Reasrch)
  - (1) નિયંત્રિત (Structured)
  - (2) અનિયંત્રિત (Unstructured)

(2) સહભાગી થનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા પ્રમાણે :

વ્યક્તિગત	જૂથમાં	એકજ મુલાકાત લેનાર	ટૂકડી
Individual	Group	Single Interviewer	Panel

(3) સંપર્કના સમય પ્રમાણે - ટૂંકી (Short)

- લાંબી (Long)

(4) સમાજ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાની આંતરક્રિયાના સંદર્ભમાં મુલાકાત લેનાર અને આપનારે ભજવવાની

ભૂમિકાઓના સંદર્ભ : - બિનદિશાસૂચક (Non directive)

- કેન્દ્રિત (Focused)
- ઊંડાણપૂર્વકની (Depth)
- પુનરાવર્તિત (Repeated) પરિવર્તન કે વિકાસને જાણવા.

મુલાકાતના આ પ્રત્યેક પ્રકારને વિગતે સમજવાનો પ્રયોગ કરીએ.

નિદાનાત્મક મુલાકાત (Dignostic Interview)

દવાખાનામાં તથા સામાજિક કાર્યકરો દ્વાર તેનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે. તે વ્યક્તિના ભૂતકાળ, કૌટુંબિક સંબંધો અને વ્યક્તિગત અનુકૂલની સમસ્યાઓ વગેરે વિશે માહિતી એકત્રિત કરીને તેના દ્વારા વ્યક્તિની સમસ્યાઓ અંગેના શક્ય કારણો શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે.

વૈદ્યકીય મુલાકાત (Clinical Interview)

નિદાનાત્મક મુલાકાત પછી, વૈદ્યકીય મુલાકાત એ દર્દીને ઉપચાર આપવાના સાધન તરીકે સામાન્ય રીતે હાથ ધરાય છે. વૈદ્યકીય કાર્યમાં મુલાકાત કે પછી વ્યક્તિગત સંપર્ક દર્દી વિશેની માહિતી જાણવા અને તેની સમસ્યાને સમજવા માટે ઘણા પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાં ઉપયોગ થતો હોય છે. વૈદ્યકીય કાર્યોમાં મુલાકાતના બે મુખ્ય હેતુઓ એ નિદાન અને ઉપચારના છે. જ્યારે દર્દી તરીકે કોઈ બાળક, માનસિક સ્વસ્થતા વગરની વ્યક્તિ, કે પછી મનોવિકૃતિવાળી વ્યક્તિ હોય કે પછી દર્દી પોતાના વિશેની માહિતી આપે તેમાં જ તફાવત પડતો હોય, તેવા સંજોગોમાં તેમની સાથે સંબંધિત અન્ય વ્યક્તિઓની મુલાકાત લેવામાં આવે છે. મનોવિશ્લેષણાત્મક તપાસ અને પ્રમાણિત વ્યક્તિગત મનોવૈજ્ઞાનિક તપાસ પણ મુલાકાતની જ પદ્ધતિઓ છે.

(1) સંશોધન મુલાકાત (Research Interview) :

સંશોધનના હેતુસર, સંશોધક દ્વારા ઐતિહાસિક પ્રાયોગિક કે સર્વેક્ષણ પ્રકારની સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે કે પછી ઉત્કલપનાની ચકાસણી કરવા માટે મુલાકાતનો ઉપયોગ માહિતી એકત્રીકરણના ઉપકરણ તરીકે થાય છે. આ સંશોધનના ઉપકરણ તરીકે ચાર પ્રકારની મુલાકાતનો ઉપયોગ થઈ શકે : નિયંત્રિત / માળખાગત મુલાકાત (the structured Interview) , અનિયંત્રિત / બિનમાળખાગત

મુલાકાત (the unstructured interview) બિન-દિશાસૂચક મુલાકાત (focused interview) અહીં આપણે આ ચારેયની વિગતે ચર્ચા કરીએ.

(2) નિયંત્રિત મુલાકાત (Structured Interview) :

નિયંત્રિત/ માળખાગત મુલાકાત એ એવા પ્રકારની છે કે જેમાં વિષયવસ્તુ અને પદ્ધતિને અગાઉથી ગોઠવીને નક્કી કરી દેવામાં આવે છે. એનો અર્થ એવો થયો કે પ્રશ્નોનો ક્રમ અને શબ્દો એ પત્રક દ્વારા નક્કી કરી દેવામાં આવે છે. અને મુલાકાત લેનારને તેમાં ફેરફાર કરવાની ખૂબ ઓછી સ્વતંત્રતા મળે છે. આથી તે બંધ પ્રકારની પરિસ્થિતિ દ્વારા લાક્ષણિક છે. તદ્ઉપરાંત તે સખ્ત રીતે પ્રમાણિત અને ઔપચારિક હોય છે : પ્રત્યેક પાત્રને તેજ પ્રશ્ન, તે જ ક્રમમાં અને તે જ રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. અને વૈકલ્પિક ઉત્તરોની પસંદગી પૂર્વનિર્ણિત યાદી પૂરતી મર્યાદિત હોય છે. પ્રસ્તાવનારૂપ અને ઉપસંહારાત્મક નોંધો પણ એક સરખી હોય છે.

(3) અનિયંત્રિત / બિનમાળખાગત મુલાકાત :

અનિયંત્રિત મુલાકાતો લચીલી હોય છે; પ્રતિચારકના પ્રત્યુત્તરો પર ભાગ્યે જ કોઈ નિયંત્રણ મૂકવામાં આવે છે. જો પૂર્વ આયોજિત પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે તો, પ્રશ્નો, શબ્દો કે તેમનો ક્રમ પરિસ્થિતિ અને પાત્રોને અનુરૂપ બદલી શકાતાં હોય છે. કેટલીકવાર કોઈક વિશિષ્ટ સમસ્યા, પ્રસંગ કે સંબંધના સંદર્ભમાં પાત્રોને મુક્ત રીતે અને સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત થવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. પછી મુલાકાત લેનાર એક સારા શ્રોતા તરીકેની ભૂમિકા ભજવે છે. અને મુલાકાત આપનારને ખલેલ પહોંચાડ્યા વિના વચ્ચે હં.... હં..., રસપ્રદ છે ..... ચાલુ રાખો .... વગેરે જેવા ટહુકા પુરાવતો રહે છે કે પછી પ્રશ્નોનું સામાન્યીકરણ કરે જેથી વાર્તાલાપનો પ્રવાહ ચાલુ રહે જ્યારે મુલાકાત પૂરી થવાની હોય ત્યારે સંશોધક ખાલી જગ્યા પૂરવા કેટલાક પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો પૂછે અને ચર્ચાનો અંત લાવે.

વ્યક્તિગત અને જૂથ મુલાકાતો (Individual and Group Interviews) :

મહદંશે મુલાકાત એક જ વાર લેવામાં આવતી હોય છે, પણ કેટલીક મુલાકાતો કેટલાક સમયને અંતરે પુનરાવર્તીત કરવામાં આવતી હોય છે જેથી કરીને વર્તણૂક, વલણો કે પરિસ્થિતિઓમાં થયેલાં વિકાસને જાણી શકાય. મોટા ભાગની મુલાકાત ખાનગી પરિસ્થિતિમાં એક વખતે એક વ્યક્તિ સાથે જ ગોઠવવામાં આવતી હોય છે જેથી પાત્ર, પોતાને સંપૂર્ણ રીતે અને સાચી રીતે રજૂ કરી શકે. જો કે કેટલાંક કિસ્સાઓમાં, જૂથ મુલાકાતો પણ ઉપયોગી માહિતી પુરી પાડતી હોય છે. જ્યારે સામાન્યે વિવિધ ભૂમિકાઓ ધરાવનારી લાયકાતવાળી વ્યક્તિઓને કોઈ સમસ્યાની શોધ અંગે ભેગી કરવામાં આવે ત્યારે વિવિધ દૃષ્ટિકોણો પ્રાપ્ત થતાં હોય છે.

એક મુલાકાત લેનાર અને ટૂકડી દ્વારા મુલાકાત (Single Interviewer and Panel Interviers)

વ્યક્તિગત અને જૂથ મુલાકાત એ બન્ને માત્ર એક જ મુલાકાત લેનાર દ્વારા કે ટૂકડી દ્વારા પણ મુલાકાત લઈ શકે, તે મુલાકાતની યોજના પર આધાર રાખે સામાન્ય રીતે, પસંદગી અને માવજત (treatment) ના હેતુસર લેવાતી મુલાકાતો મુલાકાત લેનારની ટૂકડી, કે જે વિવિધ પણ સંબંધિત ક્ષેત્રોમાંના તજજ્ઞોની બનેલી હોય છે, તેમના દ્વારા લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે સંશોધનના હેતુસર લેવામાં આવતી મુલાકાત માત્ર એક જ વ્યક્તિ દ્વારા લેવામાં આવે છે. ટૂકડીમાં મુલાકાત લેનારની સંખ્યા ત્રણ કે ચારથી વધુ ન હોવી જોઈએ. કારણ કે વધુ સંખ્યા પ્રતિચારકમાં ગભરાટ ફેલાવે અને ગૂંચવામાં મૂકી દે એવું બની શકે.

બિનદિશાસૂચક, કેન્દ્રિત અને ઊંડાણવાળી મુલાકાતો :

(Non directive, Focused and depth interviews) :

સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાની આંતરક્રિયાના સંબંધમાં, મુલાકાતની આવશ્યકતાઓને પુરી કરવા માટે મુલાકાત લેનાર અને મુલાકાત આપનારે અલગ ભૂમિકા ભજવવી પડે. બિનદિશાસૂચક , કેન્દ્રિત અને ઊંડાણવાળી મુલાકાતો એ એવા પ્રકારની મુલાકાતો છે કે જે અનિયંત્રિત છે. આ

પ્રકારની મુલાકાતોમાં વિષયવસ્તુ અને તપાસનું ક્ષેત્ર એ ચોક્કસ અને પૂર્વઆયોજિત છે. આ પ્રકારની મુલાકાતોમાં વિષયવસ્તુ અને તપાસનું ક્ષેત્ર એ ચોક્કસ અને પૂર્વ આયોજિત હોય છે. પરંતુ મુલાકાત લેનાર પ્રશ્નના સ્વરૂપ અને ક્રમ અંગે મોટા ભાગે સ્વતંત્ર હોય છે.

બિનદિશાસૂચક મુલાકાત :

સંશોધનની પ્રયુક્તિ તરીકે બિનદિશાસૂચક મુલાકાત એ મનોવિશ્લેષણ અને ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમાંથી આવે છે. તેની મુખ્ય લાક્ષણિકતાએ મુલાકાત લેનાર દ્વારા દર્શાવાતુ લઘુત્તમ દિશાસૂચન કે પછી નિયંત્રણ છે. અને પ્રતિચારકના પક્ષે તેની આત્મલક્ષી લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરવાની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા છે.

કેન્દ્રિત મુલાકાત :

બિનદિશાસૂચક સ્થિતિમાં મુલાકાત લેનારના લઘુ નિયંત્રણને દાખલ કરવાની આવશ્યકતા કેન્દ્રિત મુલાકાત વિકસાવવા પ્રતિ દોરી જાય છે. આ પ્રકારનું, વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે એમાં પ્રતિચારક આજે જાણીતી પરિસ્થિતિની સાથે સંકળાયેલ હોય છે. તેના પ્રત્યે એના આત્મલક્ષી પ્રતિચારને કેન્દ્રિરત કરે છે. અને જેનું મુલાકાત લેનાર દ્વારા મુલાકાત લેતા પહેલા જ પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હોય છે. આમાં એ મુલાકાતની માહિતી પર આધારીત પૂર્વે થી નિશ્ચિત કરેલી ઉત્કલપનાઓનો અસ્વીકાર કરી શકે કે તેને બદલી શકે.

ઊંડાણવાળી મુલાકાત (Depth Interview) :

કેન્દ્રિત મુલાકાતમાં ઊંડાણમાં જવાની પ્રક્રિયા સંશોધકને ઊંડાણપૂર્વકના પ્રતિચારો દ્વારા પ્રતિચારકની અનુભવની માત્રા, અને પ્રતિચારના ચકાવારૂપ કે ધ્યાનાકર્ષક લક્ષણો પ્રત્યેની અળગાપણાની માત્રા કે વ્યક્તિગત સામેલગીરી નક્કી થાય છે. આવા ઊંડાણપૂર્વકની મુલાકાતની પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે. આવા ઊંડાણપૂર્વકની - મુલાકાતની પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે.

મુલાકાત પરિસ્થિતિનું લચીલાપણું : લચીલી મુલાકાતો ઉત્તેજક પરિસ્થિતિઓની અભિમુખતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, મુલાકાત લેનારને નહિ. આમ ઊંડા અને ધારદાર બીબાઢાલ અહેવાલોને સુગમ અને સરળ બનાવે છે.

વિદ્યાર્થીદર્શી કેન્દ્રીકરણ : ઉત્તેજક પરિસ્થિતિની પુનઃ સ્થાપના દ્વારા પૂર્વાનુભવો પર કેન્દ્રીકરણ, તે નોંધાયેલા પ્રતિચારને પ્રગટ કરવામાં મદદરૂપ બને છે

લાગણીઓ પર કેન્દ્રીકરણ :

ભાવાત્મક પાસાઓના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ રીતે પૂછાયેલાં પ્રશ્નો, ઉદાહરણ સ્વરૂપે, "તમને કેવુ લાગે છે કે જ્યારે .... " એ ઊંડાણપૂર્વકના પ્રતિચારના અહેવાલોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

સંશોધનના ઉપકરણો :

ગર્ભિત કે પ્રદર્શિત થયેલી લાગણીઓનું પુનઃકથન ગર્ભિત કે પ્રદર્શિત થયેલી લાગણીઓનું પ્રાસંગિક પુનઃકથન અસરકારક પુરવાર થઈ શકે છે. (1) પ્રતિચારને પ્રગતિકારક રીતે આગળ વધવા દઈને, અને (2) સમજ માટેની એક સામાન્ય ભૂમિકા ઊભી કરીને, જ્યારે મુલાકાત આપનાર એવું દર્શાવે કે તે તેની લાગણીઓને પ્રદર્શિત કરવા માટે હજી તૈયાર નથી તો, પુન-કથનને વિસ્તારી શકાય (જૂથ મુલાકાતમાં) કે પછી તેનું પ્રક્ષેપણ કરાવી શકાય.

તુલનાત્મક પરિસ્થિતિઓ :

ઉત્તેજનાત્મક પરિસ્થિતિ અને મહત્ત્વના અનુભવો કે જે પાત્રો પાસે છે કે પછી તે મેળવવાનો છે તે બે વચ્ચેની સૂચિત તુલના એ ઘણીવાર તેમને થયેલી અસરના શાબ્દિકરણમાં મદદ કરે છે.

13.8 સામાજિકતામિતિ (Sociometry) :

સામાજિક અનુકૂલન જીવનના કોઈ પણ તબક્કે બાળપણમાં, કિશોરાવસ્થામાં કે મોટાપણે ખૂબ અગત્યનું છે. બાળપણમાં અને કિશોરાવસ્થામાં વિદ્યાર્તી અનેક ઇચ્છાઓ સેવતો હોય છે. તે

સંતોષ થાય એ રીતે સામાજિક સફળતા ઈચ્છતો હોય છે. તે સમયે એ મોટપણે શું કરશે, કેવા સામાજિક સંબંધો વિકસાવશે તેનાં બીજ રોપતાં હોય છે. બાળકમાં સામાજિકતાના ગુણ વિકસાવવામાં ઘર અને શાળા બંનેનો ફાળો અનન્ય હોય છે. એ અનેક પ્રકારના સામાજિક અનુભવો શાળામાંથી જ મેળવે છે. સામાન્ય રીતે તે એકલવાયો નથી હોતો. કોઈકને કોઈક જૂથમાં તે ભળેલ હોય છે, જેથી એ સામાજિકતાના વિકાસ માટે અગત્યનું અંગ ગણાય.

આપણા વર્ગમાં ભાતભાતના વિદ્યાર્થીઓ નજરે પડે છે. કેટલાક ખૂબ તેજસ્વી ગણાય છે. કેટલાકનું મિત્રમંડળ સારું એવું વિકાસ પામેલુ હોય છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ અલગ રીતે આવે એવું હોય છે. તેમનામાં નેતૃત્વશક્તિ છે અને તેઓ દરેક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ શકે તેવા છે.

પરંતુ આપણા એજ વર્ગોમાં કેટલાંક એકાકી બાળકો પણ દેખા દે છે તેઓ અભ્યાસમાં મંદ જણાતાં હોય છે. તેમને મિત્રો ખૂબ ઓછાં છે અથવા એક મિત્ર નથી; તેઓ લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતાં હોય છે. તેઓ આવી પરિસ્થિતિમાં અનુકૂલન પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી.

વળી, બીજાં સામાન્ય બાળકો તો હોય છે જ, તેઓ બહુ તેજસ્વી નથી, તેમ જ મંદ પણ નથી; જેમને એકાદ બે મિત્ર હોય, જેમનામાં કોઈ ખાસ વિસિષ્ટ શક્તિ નથી, જે બીજાને આકર્ષી શકે; જેમના નેતૃત્વશક્તિ નથી, પણ કોઈક નેતાને અનુસરવાનું પસંદ કરતા હોય છે.

સવાલ એ થાય છે કે વ્યક્તિગત તફાવતો ધરાવતાં બાળકોનો શિક્ષક તરીકે કંઈક વિચાર કર્યા છે ખરો ? સામાજિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભનાં દરેક વિદ્યાર્થીની પસંદગી જુદી જુદી હોય છે. વર્ગમાં વિદ્યાર્થીની સામાજિકતા આલેખ લેવામાં આવે અને આધારે વિદ્યાર્થીઓને એમનું પસંદગી - મૂલ્ય બદલવામાં મદદરૂપ થઈ શકાય.

વિદ્યાર્થીઓના પરસ્પર મિત્રાચારીનાં જોડકાં બતાવીને પસંદગીની કાપલીઓ એકઠી કરવામાં આવે. એના આધારે આલેખ દોરી શકાય. જેમાંથી આ માહિતી મેળવી શકાય.

- સહુથી વધુ મત મેળવનાર સૌમાં પ્રિય અથવા તારક વિદ્યાર્થી
- એકાદ મત મેળવનાર નકરાયેલ વિદ્યાર્થીઓ
- એકબીજાને મત આપનાર પરસ્પરસંબધ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ
- એક પણ મત ન મળ્યો તેવા એકાકી - અટુલા વિદ્યાર્થીઓ

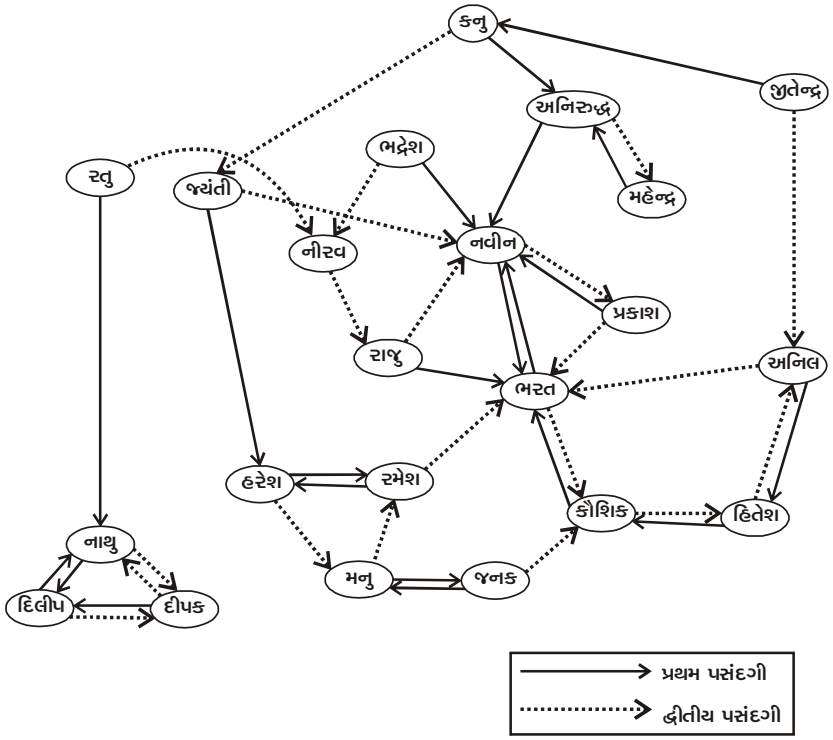

હવે રજિસ્ટર નંબર પ્રમાણે ગોઠવેલી કાપલીમાંથી એક પછી એક કાપલી લઈ, પહેલા નંબરે કઈ બે વ્યક્તિઓને મત આપ્યા છે. - તેમના ખાનામાં પસંદગી પ્રમાણે 1 અથવા 2 લખો. આમ, ઊભી હારમાં દરેક નામ સામે એમણે પસંદ કરેલ બે વિદ્યાર્થીઓના ખાના પસંદગી લખાયેલી હશે. હવે દરેક ખાનામાં પહેલી પસંદગીનો સરવાળો કરી નીચે લખો. પરિણામ આ પ્રમાણે જણાશે.

સહુથી વધુ મત મેળવનાર સૌમા પ્રિય અથવા તારકવિદ્યાર્થીઓ

સામાજિકતાનો આલેખ

- પ્રથમ પસંદગી

- દ્વીતય પસંદગી

13.9 ઔપચારિક સાધનો :

ઔપચારિક કસોટી તે સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન કરવા માટે વિદ્યાર્થીની ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષક દ્વાર પ્રશ્નપત્ર રચવામાં આવે છે, તમે ઔપચારિક કસોટી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શિક્ષક દ્વારા શિક્ષણ સંસ્થામાં કરવામાં આવતાં મૂલ્યાંકન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શિક્ષક ઔપચારિક સાધનોનો ઉપયોગ કરી વિદ્યાર્થીઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે. આવા સાધનોમાં વિવિધ કસોટીઓ જેવી કે લેખિત, મૌખિક, પ્રાયોગિક અને ક્રિયાત્મક કસોટીનો સમાવેશ થાય છે. આ કસોટીનો ઉપયોગ પૂર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચતર માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણ, વિભાગોમાં કરવામાં આવે છે. ઔપચારિક મૂલ્યાંકન શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં, શિક્ષક દ્વારા ચોક્કસ પદ્ધતિ અનુસાર કરવામાં આવે છે. આવા મૂલ્યાંકનમાં અભ્યાસક્રમ અનુશ્ચિત સાધનોનો ઉપયોગ કરી વિદ્યાર્થીઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.

13.10 પ્રસ્તાવના :

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે, સલાહદર્સન કરનાર વ્યક્તિ પાસે સલાહ માટેનાં કેટલાંક સાધનો હોય છે. અને તે સાધનો દ્વારા જ તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. આવું જ એક અગત્યનું સાધન છે - મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ આ કસોટીઓ માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં ખુબ જ ઉપયોગી સાધન છે અને તેથી જ સમગ્ર માર્ગદર્શન કાર્યક્રમમાં તેનું આગવું સ્થાન છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ : નો અર્થ અને વ્યાખ્યા :

સામાન્ય કસોટી હોવા છતાં મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીની વિશેષતા એ છે કે તે વ્યક્તિના વિવિધ પાસાઓનું મૂલ્યાંકન કરે છ. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે ઘણી ભિન્નતાઓ જોવા મળે છે અને એટલે જ તેના કેટલાંક પાંસાઓ જેવા કે બુદ્ધિ, વલણ, અભિરૂચિ, અભિયોગ્યતા, વ્યક્તિત્વ વગેરેનું મૂલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે અને મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીએ આવું કામ કરતી કસોટીઓ છે.

વ્યાખ્યાઓ :

- ''મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી એટલે વ્યક્તિના કોઈ ચોક્કસ પાંસાનું માપન અને મૂલ્યાંકન કરતી કસોટી.''

  ''મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી એટલે વ્યક્તિના વર્તનના નમૂનાનું અનાત્મલક્ષી અને પ્રમાણિત માપન.''

મનોપ્રદેશના કે મનોવ્યાપારના કોઈપણ અંગ કે પાંસાને સ્પષ્ટ કરતી કસોટીને મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી કહેવામાં આવે છે. આ કસોટીઓ માનસિક કસોટીઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દરેક મનોવૈજ્ઞાનિક કસોડટીને પ્રમાણિત કરવાનો પ્રયાસ થયેલો હોય છે. વ્યક્તિમાં રહેલી વિશિષ્ટ શક્તિના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકાર હોય છે. માનસિક (Metal) શારીરિક (Physical or Motor) અને સંમિશ્ર (Psycho Motor) બીજી રીતે કહીએ તો મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીનો પ્રમાણભૂત કસોટીઓ છે.

13.10 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીનું સ્વરૂપ :

મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીએ માનવ વર્તનના નમૂનાનું માપન કરે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી મનુષ્યના અલગ-અલગ પાંસાઓનું માપન કરે છે. દા.ત. બુદ્ધિ માપન કરવું હોય તો જે પ્રશ્ન દ્વારા, પ્રવૃત્તિ દ્વારા કે કોઈ ક્રિયા દ્વારા, બુદ્ધિ કૌશલ્ય કે બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય તેવા પ્રશ્નોનો કસોટીમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીના નીચે પ્રમાણે પ્રકાર પાડી શકાય.

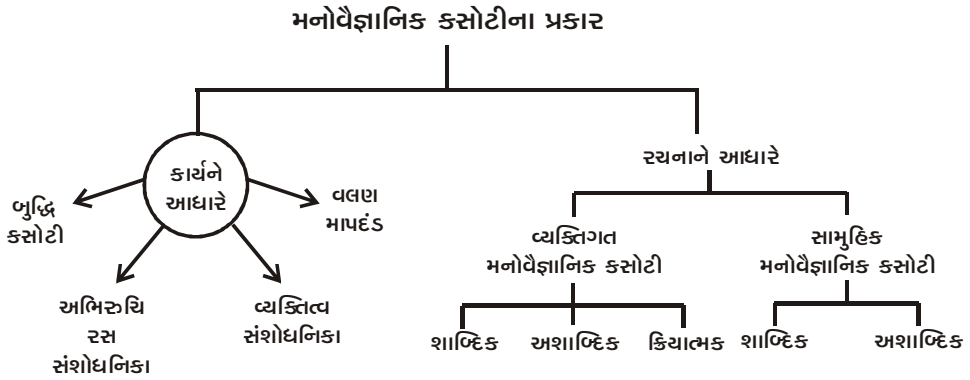

રસ : (Interest Inventory) :

વ્યક્તિઓના જૂથમાં સામાન્ય રીતે રસ અને અભિયોગ્યતા વચ્ચે ધન સહસંબંધ જોવા મળે છે. ઘણું ખરું આ સહસંબંધ ઊંચો નથી હોતો. વધુમાં એ સહસંબંધ ઊંચો નથી હોતો. વધુમાં એ સહસંબંધ સંકળાયેલ વ્યક્તિઓ અને સંબંધિત ક્ષેત્રો મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે. ટૂંકમાં, એ બંને વચ્ચેનો સહસંબંધ પૂરતો ઊંચો નથી કે જેથી રસમાપન પરથી અભિયોગ્યતા તારવી શકાય અથવા અભિયોગ્યતા માપન પરથી રસ તારવી શકાય આ કારણે જે અભ્યાસિક કે અન્ય અભિયોગ્યતા કસોટીનાં પરિણામોની પૂર્તિ પ્રમાણભઊત રસશોધિનીનાં તારણોથી કરવી જોઈએ. આમ, રસશોધિની કસોટી કાર્યમાં પૂરક તરીકે કામ આવે છે.

અભિરુચિઓનું માપન :

અભિરુચિઓ અંગે જે રીતે માહિતી ભેગી કરવામાં આવે છે. તેના ઉપરથી સુપેરે તેના કેટલાંક પ્રકાર જણાવ્યા છે.

(1) કથિત અભિરુચિઓ (Expressed Interests)

(2) પ્રદર્શિત અભિરુચિઓ (Manifest Interests)

(3) સંશોધિનિકા દ્વારા જ્ઞાન અભિરુચિઓ (Inventorised Interests)

(4) કસોટી દ્વારા જ્ઞાન અભિરુચિઓ (Tested Interested)

અભિરુચિઓના ક્ષેત્રો :

સ્ટ્રોંગ - કેમ્પબલ	સ્ટ્રોંગ	કુડર	ગિલ્ફર્ડ
વાત્સવિક સામાજિક	વિજ્ઞાન લોકો	વૈજ્ઞાનિક કાર્યો સમાજસેવા વિષયક કાર્યો	વૈજ્ઞાનિક સમાજકલ્યાણ વિષયક
તપાસસૂચક	ભાષા, વસ્તુઓ વિ. લોકો	શાબ્દિક કે સાહિત્યિક કાર્યો યાંત્રિક કાર્યો	યાંત્રિક
રૂઢિગત	વ્યાપારનું તંત્ર	ખુલ્લી જગ્યાઓમાં કરવાના કાર્યો, ગણતરીવાળા કાર્યો	ખુલ્લી જગ્યાઓમાં કાર્યો, કારકુની કાર્યો
સાહસિક કલામય	વ્યાપારના સંપર્કો	સજાવટવાળાં કાર્યો કલામય પ્રવૃતિઓ સંગીતમય પ્રવૃતિઓ	વ્યાપારવિષયક સૌંદર્યાત્મક અભિવ્યક્તિ સૌંદર્યાત્મક કદર વ્યક્તિત્વના અંશો

સ્ટ્રોંગ-કેમ્પબેલ રસ સંશોધનિક : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થતાં ઈ.કે. સ્ટ્રોંગે અમેરિકાની સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં જોડાઈ સંશોધનિકા દ્વારા વ્યાવસાયિક અભિરુચિઓનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, જે 30 વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો અને એ ક્ષેત્રનું કાર્ય ડી.પી. કેમ્પબેલે ત્યાર પછી ઉપાડી લીધું છે. 1927 માં સ્ટ્રોંગની પ્રથમ રસ સંશોધિનિકાઓ બહાર પડી હતી. સ્ટ્રોંગ વ્યાવસાયિક રસો શોધવા માટે પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ માટે અલગ-અલગ સંશોધનિકાઓ રચી હતી. જે Strong Vocational Interest Blank for men અને Strong Vocational Interest Blank for Women નામે ઓળખાતી હતી.

કુડર પ્રેફરન્સ રેકોર્ડ્સ (Kuder Preference Records)

સ્ટ્રોંગના અભિરુચિઓનાં સંશોધનના શરૂ થયા પછી કેટલાંક વર્ષ જી.એફ. કુડરે (G.F.Kuder) એ જ ક્ષેત્રમાં જરા જુદી પદ્ધતિથી કામ કરી 1939માં તેમનો Kuder Vocational Prefrence Record) (કુડર ધંધાકીય પસંદગી સંશોધનિકા) બહાર પડ્યો.

ગુજરાતીમાં અભિરુચિ સંશોધનિકાઓ :

અભિરુચિ સંશોધનિકાઓ તૈયાર કરવાનું કામ ગુજરાતી ભાષામાં કેટલીક વ્યક્તિઓએ કર્યું છે. જેમાં વલ્લભ વિદ્યાનગરના જે.સી. પરીખ અને અમદાવાદના હરકાંત ડી. બદામી તથા અમદાવાદના જ્યોતિ દવેનો પ્રયત્ન નોંધપાત્ર છે. વડોદરામાં હોમ સાયન્સમાં એક અધ્યાપિકા એ સ્ટ્રોંગના જેવી ક અભિરુચિ સંશોધનિકા પ્રમાણિત કરી છે.

જે.સી. પરીખની અભિરુચિ સંશોધનિકા કુડર પ્રેફરન્સ રેકર્ડ વોકેશનલમાં મોડેલ ઉપર કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં 11 વિવિધ વિભાગોમાં વ્યવસાયો માટે અગિયારમાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓના રસો માપવામાં આવ્યા હતા. એ વિભાગો છે : નૈસર્ગિક, પ્રશાસકીય સાહિત્યિક, સમાજસેવા વિષયક, કારકુની, ઘરબહારના ખુલ્લીજગ્યાના અને ગણતરીવાળા વ્યવસાયો સંશોધનિકા 3921, છોકરાઓ અને 979 છોકરીઓને આપવામાં આવી હતી. તેમાંના 63 ટકા ગ્રામવિસ્તારમાંથી અને 37 ટકા શહેરી વિસ્તારમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. છોકરા-છોકરીઓના તથા શહેરી અને ગ્રામ વિસ્તારો માટે અલગ-અલગ માનંક તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા.

સ્કેલની પુનઃ કસોટી વિશ્વસનીયતા 0.84 અને અર્ધવિભાજન વિશ્વસનીયતા 0.94 જેટલી મળી હતી. વિવિધ વ્યવસાયોના જૂથોમાં રહેલી વ્યક્તિઓની સંશોધિનિકાના તેવાં જૂથોમાં વધુ પ્રામાંક જોવા મળ્યા છે તેવી યથાર્થતા દર્શાવે છે.

હરકાન્ત બદામીની વ્યાવસાયિક અભિરુચિ સંશોધનિકાઓમાં થર્સ્ટને જણાવે દશ ક્ષેત્રો (1) નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનો (2) જીવ વિજ્ઞાનો (3) ગણતરીવાળા ધંધા નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનો (2) જીવ વિજ્ઞાનો (3) ગણતરીવાળા ધંધા (4) વેપાર (5) ઓફિસના કર્મચારીઓ (6) સમજાવટવાળા ધંધા (7) શાબ્દિક ધંધા (8) કલ્યાણકારી ધંધા (9) કલાત્મક ધંધા અને (10) સંગીતના ધંધાઓનો સમાવેશ થાય છે અને તે દરેકમાં રસ માપવા વ્યવસાયોનાં નામ જોડકામાં આપ્યાં છે. કુલ સો જોડકાંને એક મોટા કાળ ઉપર ચોકઠાં દોરી છાંપ્યાં છે અને પ્રયોગપાત્રે દરકે ચોકઠામાંથી બંને વ્યવસાયોમાંથી જે પસંદ હોય તેના આંકડા - 1 અથવા 2 ાસપાસ 2 કુંડાળું દોરવાનું હોય છે. અને જે પસંદ ન હોય તેની ઉપર ચોકડી દોરવાની છે. કુડરની જેમ બેમાંથી કયો વ્યવસાય વધું પસંદ કે ઓછો પસંદ છે,તેવું આમાં જણાવવાનું ન હોવાથી બબ્મે વ્યવસાયોના જોડકાં શાથી મૂક્યાં છે, તે સમજાતું નથી. વધુમાં કોઈપણ બે વ્યવસાયો (યાદીમાંના કે બહારના) સૌથી વધુ ગમતા હોય અને જે બે વ્યવસાયો સૌથી વધુ ના પસંદ હોય તેમના નામ લખવાના હોય છે.

પ્રિ.યુનિ. આર્ટ્સ, સાયન્સ અને કોમર્સના અમદાવાદ શહેર 1209 છોકરાઓ અન 466 છોકરીઓને આ સંશોધનિકા આપી તેમના પ્રત્યાચોર ઉપરથી દશ વ્યવસાયક્ષેત્રોનાં માનાંકો નક્કી કર્યો છે. પ્રયોગપાત્રનાં તેથી દશ વ્યવસાય ક્ષેત્રો માટે પ્રામાંક એના ઉપરથી શોધી શકાય છે.

દરેક ક્ષત્રનાં પ્રાપ્તાંકનો કુલ પ્રાપ્તાંકો સાથે સહસંબંધ શોધી વિગત-યથારથતા શોધવામાં આવી છે. વિશ્વસનીય અંકો 0.78થી 0.90 સુધીના પ્રાપ્ત થયા હતા. યથાર્થતા શોધવા દશ દશ

સફળતાને વરેલા કર્મચારીઓને આ સંશોધનિકા આપવામાં આવી હતી. તેમાં દરેકના પોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્તાંક સૌથી વધુ મળ્યા હતા. જે સંશોધનિકાને યથાર્થ કરાવે છે.

અભિરુચિ સંશોધનિકા (Interest Inventory)

ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં જ્યોતિ દવે (દેસાઈ એ ધોરણ 8 થી 12ના વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિઓ પાસ માટે સ્ટ્રોંગ - કેમ્પબલની SCII જેવી એક સંશોધનિકા તૈયાર કરી, મર્યાદિત સંખ્યામાં તેના સ્કેલ્સ બનાવી માનાંકો તૈયાર કર્યા છે. તેમાં નીચેના જેવી 100 વિગતો છે. જે 10-10 ના ટુકડાઓમાં વહેંચેલી છે. દરેક ટુકડાનો 1લી, 2જી, 3જી વગેરે વિગત એક જ ક્ષેત્રનો રસ ધરાવે છે.

A (2)	મહાન સામાજિક કાર્યકર્તાઓ વિશે વાંચવું	ગમે / અચોક્કસ / ન ગમે
B (9)	ચિત્રો દોરવાં	ગમે / અચોક્કસ / ન ગમે
E (5)	નવી ખાધ વાનગીનો પ્રચાર કરવો	ગમે / અચોક્કસ / ન ગમે
J (7)	જમીનની માપણીનું કામ કરવું	ગમે / અચોક્કસ / ન ગમે

આ સંશોધનિકના પ્રયોગક્ષેત્રે દરેક વિગત માટે તે પ્રવૃતિ તેને ગમે છે, નથી ગમતી કે તે વિશે તે અચોક્કસ છે. તે જણાવવાનું છે કુડરનવા રસક્ષેત્રો પ્રમાણે સર્વ ધંધાઓને 10 વિભાગમાં વહેંચી દરેક વિભાગનો એક પ્રતિનિધ વ્યવસાય લઈ તેમાં આગળ વધેલી વ્યક્તિઓ પાસે આ સંશોધનિકા ભરાવી 10 સ્કેલ્સ તૈયાર કર્યા છે. આ સ્કેલ્સ નીચે પ્રમાણેના વ્યવસાયોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

ક્રમ	**ક્ષેત્ર**	**વ્યવસાય**
1	વૈજ્ઞાનિક →	ડૉકટરો
2	સમાજસેવા →	સમાજસેવકો અને નર્સો
3	ભાષાવિષયક →	લેખકો
4	યાંત્રિક →	એન્જિનિયરો
5	સમજાવટવાળા →	માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો
6	કારકુની કામ → વિષયક	બેન્કના કારકુનો
7	ખુલ્લી જગ્યા → (out door)	ઇલેક્ટ્રિશિયન, ટેલિફોન રિપેર કરનાર, ટેલિફોન જોડી આપનારા
8	ગણતરીવાળા →	હિસાબનીશો, બેન્કના ઓફિસરો કે જેમણે ગણતરીનું કામ કરવાનું હોય છે.
9	કળા વિષયક →	ચિત્રકારો, નાટકમાં કામ કરનારાં ફોટોગ્રાફરો
10	સંગીત વિષયક →	સંગીતકારો, સંગીત શિક્ષકો

ઉપરાંત થોડાં કૉલેજ અને યુનિ. ના પ્રોફેસરોને પણ આ સંશોધનિકા આપી હતી.

આ પ્રમાણે દશ ક્ષેત્રોના પ્રતિનિધિ વ્યવસાયવાળાઓને આ સંશોધનિકા આપી તેમના વિવિધ વિગતો પરના પ્રામાંક પરથી અભિરુચિના 10 સ્કેલ્સ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આ સ્કેલ્સ પર ધોરણ VIII થી XII ના કુલ 572 વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિઓમાં માપ લઈ તેમાંથી દરદેક ધોરણના 50-50 વિદ્યાર્થીઓના રેન્ડમ પદ્ધતિથી સ્કેલ્સ પસંદ કરી તેમનું સામાન્ય લોકો Men- in General જૂથ રચ્યું અને સામાન્ય લોકોની અભિરુચિનો નકશો તૈયાર કર્યો.

આ સંશોધનિકા પર 24 લોકોના 2 વખત પ્રાપ્તાંક મેળવ્યા, જે ઉપરથી કસોટી - પુનઃ કસોટી વિશ્વસનીયતા શોધી જેના માનંક 34 જેટલો આવે છે.

અર્ધ વિભાજન પદ્ધતિ માટે સંશોધનિકા પરથી 100 વિગતોના 10 ટુકડા (Blocks) ના બે ભાગ કર્યો, જેમ કે (1) A, B, C, D અને E તથા (2) F, G, H, I અને J આ બંને ભાગના પ્રાપ્તાંક જુદા પાડી. તેમના વચ્ચે સહસંબંધ શોધી, સ્પિયર- બ્રાઉન સુત્ર પ્રમાણે તેમને સુધારી અર્ધ-વિભાજન વિશ્વસનીયતા માનંક શોધ્યો જે 0.82 જેટલો ઊંચો આવ્યો.

કુડર-રિચર્ડસન સુત્ર પ્રમાણે વિશ્વસનીયતા માનાંક 0.31 મળ્યો. યથાર્થતા શોધવા વિવિધ ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિઓના પ્રાપ્તાંકો 10 સ્કેલ્સ પર સામાન્ય લોકોના પ્રાપ્તાંકોથી કેટલા જુદો પડે છે તે શોધ્યુ. તેમાં જોવા મળ્યું કે વિવિધ ક્ષેત્રના વ્યવસાયવાળાઓની અભિરુચિઓની તરેહો સામાન્ય લોકોની અભિરુચિ તરેહથી સ્પષ્ટ રીતે જુદી પડે છે. આ પ્રસ્તુત અભિરુચિ સંશોદનિકાની યથાર્થતા દર્શાવે છે.

આ સંશોધિનકા IPERG તરફથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

માર્ગદર્શન : આપણે આગળ જોઈ ગયા કે રસ અને અભિયોગ્યતા વચ્ચે કંઈક અંશે હકારાત્મક સહસંબંધ છે એ દષ્ટિએ વિદ્યાર્થીના એ બંને પાસાંનું માપન કરી એને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકાય.

ઋષિત	અભિયોગ્યતા	રસ
ચિત્રકલા	છે	છે
સંગીત	નથી	છે
ગાણિતિક	છે	નથી

અહીં, ઋષિતમાં ગાણિતીક અભિયોગ્યતા છે પણ એ અંગે રસ જોવા મળતો નથી. એથી ઊલટું, સંગીતમાં જોવા મળે છે, જ્યારે ચિત્રકલામાં અભિયોગ્યતા અને રસ બંને જોવા મળે છે. આને ધ્યાનમાં રાખીને ઋષિત ને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકાય.

- શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ માટે વિવિધ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવતું હોય છે, એ દષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓની જૂથ રચના કરવામાં સંશોધનની ના પરિણામો મદદરૂપ બની શકે. વિદ્યાર્થીઓના જે - તે રસક્ષેત્રો અનુસાર એને જે - તે પ્રવૃત્તિમાં વાળી શકાય.
- કેટલીકવાર વિદ્યાર્તી દેખા-દેખીથી કે કોઈના કહેવાથી અમુક ચોક્કસ વ્યવસાય પ્રત્યે આકર્ષાતો હોય છે. આવા સંજોગોમાં રસશોધિની દ્વારા એના રસનું યોગ્ય ક્ષેત્ર ઓળખીને તેને વ્યવસાયની યોગ્ય પસંદગી તરફથી દોરી શકાય.
- વિદ્યાર્થી સામે બે રસ્તાઓ હોય છે, એક તો સર્જનાત્મક કે રચનાત્મક અને બીજો ખંડનાત્મક કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એવા હોય છે, જેઓ ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ પોતાનામાં રહેલી વિકૃતિને કારણે તરત જ વળી જતાં હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને એમના રસ અનુસાર ગમતી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવાથી એમનું જીવન પલટાઈ જાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓનાં રસક્ષેત્ર ઓળખી, તેમના રસના વિકાસ માટે જે - તે વિદ્યાર્થીને યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ અને માર્ગદર્શન આપી શકાય. દા.ત. કોઈ વિદ્યાર્થીને ાંચન પ્રવૃત્તિમાં રસ હોય તો તેવા વિદ્યાર્થીને પુસ્તકાલય સાથે જોડી, યોગ્ય પુસ્તકો પ્રત્યેનો વાંચનવ રસ જગાડી તેની કારકિર્દીના વિકાસમાં ફાળો આપી શકાય.
- અભિયોગ્યતા કસોટી : અર્થ અને વ્યાખ્યા : તાલીમ વિના વ્યક્તિની સુષુપ્ત શક્તિ બહાર આવે તેને સામાન્ય રીતે અભિયોગ્યતા કહેવાય કહેવાય . વ્યક્તિમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને કોઈ પણ જાતની તાલીમ લીધા વિના પ્રસ્ફૂરિત થાય તે અભિયોગ્યતા અભિયોગ્ય શબ્દને મનોવૈજ્ઞાનિકો જુદા-જુદા બે અર્થમાં વાપરી

(1) જ્યારે કારકુની એટલે કે કારકુની અભિયોગ્યતા દાકતરી વિદ્યા માટેની અભિયોગ્યતા જે વ્યવસાયોમાં જરૂરી છે. ઘણી વખત નાની શક્તિઓનો વિશાળ અર્થમાં સમાવેશ થાય છે.

(2) જ્યારે પ્રત્યક્ષીકરણની ઝડપ એક અભિયોગ્યતા ગણવામાં આવે છે. ત્યારે એક વિચાર શક્તિના અર્થમાં વપરાય છે.

ઉપરની બન્ને બાબતોમાં એક તફાવત છે. પહેલા અર્થમાં કોઈ એક વ્યવસાયમાં જરૂરી અનેક અતિશક્તિઓનો સમૂહ અભિયોગ્યતા ગણાય છે, જ્યારે બીજા અર્થમાં તે એક વિશિષ્ટ શક્તિ છે, જે ઘણા વ્યવસાયોમાં જરૂરી છે. આમ, પ્રથમ અર્થમાં અભિયોગ્યતા વિશાળા અર્થ માટે છે. જ્યારે બીજા અર્થમાં એક લક્ષણ તરીકે ઓળખાય છે.

વ્યાખ્યાઓ :

''વણ શીખેલ કાર્ય, કૌશલ્ય કે ક્રિયા કરવાની સુષુપ્ત શક્તિ કે સામાર્થ્ય ટલે અભિયોગ્યતા.''

''કોઈ વ્યવસાય, શાળાનું કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ અથવા વિશિષ્ટ વિષય માટે તાલીમ આપવાથી વ્યક્તિને કેટલા અંશે સફળતા મળશે તેની શક્યતાનું માપ દર્શાવતી સ્થિતિ એટલે અભિયોગ્યતા.''

- બિંગહામ

''વ્યક્તિના ભવિષ્ય સંબંધી ક્ષમતાઓનો નિર્દેશ કરનાર વર્તમાન સ્થિતિ એટલે અભિયોગ્યતા''

- ટેક્ષલર

''અભિયોગ્યતા એ કોઈ શક્તિ નથી પણ કેટલીક શક્તિઓના સંભવિત વિકાસની આગાહી કરે છે.''

- જ્હોન આર્થર

''અભિયોગ્યતા એ કામગીરીનો ચોક્કસ પ્રદેશ કે ક્ષેત્રની વિશિષ્ટ શક્તિ.'' ***- આર.બી. તનેજા***

''બુદ્ધિ નામનું તત્ત્વ હોય કે ન હોય પરંતુ દરેક વ્યક્તિમાં વિશિષ્ટ શક્તિ જુદી જુદી માત્રામાં દેખાય છે. જેવી કે યંત્ર, કામ, ચિત્રકામ, સંગીત ક્લેરીકલ વગેરે અને તેના માપન પરથી તે ક્ષેત્રમાં સફળ થવાની ઘણી શક્યતાનું સૂચન મળે છે.'' ***- કેટલ***

અભિયોગ્યતા કસોટીનું સ્વરૂપ :

આપણે અભિયોગ્યતાનો અર્થ અને વ્યાખ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો. તે પરથી સમજાય છે કે અભિયોગ્યતા એટલે તાલીમ વિના કોઈ કામ કરવાની શક્તિ કે કૌશલ્ય. દરેક વ્યક્તિમાં આવી શક્તિ પડેલી હોય છે. જેમાં વ્યક્તિએ કોઈ તાલીમ ના લીધે હોય કે તેવા પ્રયાસપણ ન કર્યો હોય, છતાં પણ તે વ્યક્તિની કામ કરવાની ઢબ પરથી આપણે આગાહી કરી શકીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં જે તે વ્યક્તિ જે તે ક્ષેત્રમાં કેટલા અંશે પારગત થશે. આમ, અગાઉથી પડેલી કે સુષુપ્ત શક્તિઓનું માપન કરવું. આવી અભિયોગ્યતાનું માપન કરવા માટે જે કસોટીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેને અભિયોગ્યતા કહેવામાં આવે છે.

વ્યક્તિમાં કેટલીક અભિયોગ્યતાઓ રહેલી હોય છે. જેવી કે

- વૈજ્ઞાનિક અભિયોગ્યતા
- ભાષા શક્તિ અભિયોગ્યતા
- ગાણિતિક અભિયોગ્યતા
- કારકુની અભિયોગ્યતા
- તાર્કિક અભિયોગ્યતા
- અવકાશીય અભિયોગ્યતા
- સર્જનાત્મક અભિયોગ્યતા

આમ, અભિયોગ્યતા માપન એટલે કોઈ કાર્ય પ્રવૃત્તિમાં કે ક્રિયામાં અનેક ઘટકોનું માપન.

દા.ત. ઑફિસ કાર્ય અભિયોગ્યતા માપવા ઑફિસ કામ માપવા જરૂરી તત્ત્વો, ઘટકો, બાબતો કે વર્તનો જેવા કે પ્રત્યક્ષીકરણ ની ઝડપ, ચોકસાઈ વર્ણન-કુશળતા, કોડીંગ-ડિકોડીંગ, ફાઈલિંગ વગેરેનું માપન.

13.11 અભિયોગ્યતા માપન માટે ત્રણ અભિગમો છે :

(1) અભિયોગ્યતાની વિશિષ્ટતા માપવા સાદા પ્રયોગ

(2) અભિયોગ્યતા જે વ્યવસાય કે કાર્યમાં મુખ્યત્વે જોવા મળતી હોય તે કાર્યનું નાનકડું રૂપ ઊભું કરવું.

(3) અભિયોગ્યતા જે પ્રવૃત્તિમાં જોવા મળતી હોય તેમની માહિતી તથા સમજ મેળવવા પેપર - પેન્સિલ ટેસ્ટ અથવા સંશોધનિકા પ્રયોજવી.

(1) કારકુની અભિયોગ્યતા કસોટી :

આ કસોટીમાં ચાર મુખ્ય શક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

- શબ્દો કે આંકડાઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ
- બૌદ્ધિક શક્તિ
- ગણનશક્તિ
- હસ્ત પ્રયોગ શક્તિ

આ કસોટીમાં વ્યક્તિના શબ્દો અને આંકડાઓના પ્રત્યક્ષીકરણનું માપ કાઢવામાં આવે છે. આ કસોટી બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. પહેલા વિભાગમાં આંકડાની અને બીજા વિભાગમાં શબ્દોનું પ્રત્યક્ષીકરણ છે. આ કસોટીમાં ચાર શક્તિઓના માપન માટે જુદી જુદી કસોટીઓનો ઉપયોગ કરવો પડે.

(2) ડિફરન્શિયલ એટિટ્યુડ ટેસ્ટ બેટરી (DATB)

આ કસોટી સાયકોલોજિકલ કોર્પોરેશન ન્યૂયોર્કમાં માધ્યમિક શાળાના બાળકો માટે વિકસાવવામાં આવી છે. આમાં 8 પેટા કસોટીઓ છે.

(1) શાબ્દિક તર્ક

(2) અંક શક્તિ

(3) અમૂર્ત તર્ક

(4) અવકાશી સંબંધો

(5) યાંત્રિક અર્થગ્રહણ

(6) કારકુનની ઝડપ અને ચોક્સાઈ

(7) ભાષાપ્રયોગ

(8) જોડણી

અભિયોગ્યતા કસોટીનું મહત્ત્વ :

જે ક્ષેત્રની અભિયોગ્યતા કસોટી હોય તે ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિની સફળતાની આગાહી કરવા માટે વપરાય છે. તેને વ્યક્તિના ભાવિ સાથે સંબંધ છે. અભ્યાસિક અભિયોગ્યતા કસોટીઓ વિદ્યાકીય ક્ષેત્રોમાં વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય અધ્યયન ક્ષમતાનું માપન કરે છે.

- વિદ્યાર્થીમાં રહેલી અભિયોગ્યતાને પિછાણી તે અનુસાર પસંદગી કરવામાં તેમજ શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક કારકિર્દીના આયોજનમાં મદદરૂપ થઈ શકે. આ આયોજનનાં કારણે

વિદ્યાર્થીઓના સમય, શક્તિ અને નાણાંનો બચાવ થઈ શકે. અયોગ્ય પસંદગી અને આયોજનથી વિદ્યાર્થીને એક ક્ષેત્રમાંથી બીજા ક્ષેત્રમાં ખસવું પડે છે. અને હતાશ બને. આવી હતાશ અને નિરાશાના વમળમાંથી વિદ્યાર્થીને બચાવી શકાય.

- અભિયોગ્યતાના આધારે તેજસ્વી, મધ્યમ, નબળા બાળકોને ઓળખી, અલગ પાડી, તેઓને તેમના કક્ષાનુંસાર ક્ષેત્રો ચીધી શકાય.
- કેટલીક વિશિષ્ટ સંસ્થાઓમાં વિશિષ્ટ અભ્ટયાસમાં વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ આપવા માટે અભિયોગ્યતા કસોટીઓ - પ્રવેશ કસોટીઓ તરીકે ભૂમિકા ભજવે છે. જેથી લાયક અને યોગ્ય વિદ્યાર્થીને જ અમુક ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં જાય તે માટે માર્દર્શન આપી શકાય.
- વ્યવસાયી સંસ્થાઓને યોગ્ય ઉમેદવારોની પસંદગીમાં ઉપયોગી છે. બેંકોમાં કર્મચારીની ભરતી કરવા માટે બેંકિગ બોર્ડ દ્વારા આવી કસોટીઓ આપવામાં આવે છે. જેના પરિણામનોથી નોકરીની પસંદગી માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

13.13 ગુજરાતમાં અભિયોગ્યતા કસોટીઓ :

- ઉર્વશી દેસાઈકૃત શાબ્દિક અભિયોગ્યતા કસોટી (1971)
- કે.જી.દેસાઈની ઝડપ અને ચોક્સાઈની કસોટી (1959)
- રીખવચંદ પી. શાહ રચિત અંકશક્તિ કસોટી (1971)
- શુકલની સંગીત અભિયોગ્યતા કસોટી (1988)
- અનિલ અંબાસણ કલાપરખ કસોટી (1989)
- પી. એ. ત્રિવેદીની અર્થબોધ કસોટી.

અભિયોગ્યતાના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ :

(1) વિદ્યાર્થીઓમાં અભિયોગ્યતાને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.

(2) વિદ્યાર્થીઓમાં અભિયોગ્યતાને અનુરૂપ વાતાવરણ પૂરું પાડવું.

(3) વિદ્યાર્થીઓમાં અભિયોગ્યતાને અનુરૂપ અભ્યાસક્રમો પસંદ કરવાની તક આપવી.

(4) સામાન્ય લાગતા વિદ્યાર્થીઓમાં આંગળી - હાથ કૌશલ્ય અને ચપળતા વિકસે એ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

બુદ્ધિ કસોટી :

બુદ્ધિ કસોટી અર્થ અને વ્યાખ્યા :

પ્રાચીન સમયમાં ગ્રીસમાં એવી માન્યતા હતી કે બુદ્ધિ એવી મનની શક્તિ છે કે જે મનમાં અમૂર્ત વિચારો પુરાં પાડે છે. તેથી તે સાચા ખ્યાલનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે જે વ્યક્તિ વધુમાં વધુ અમૂર્ત વિચારો કરી શકે તે બુદ્ધિશાળી કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાઓ :

"વિચાર ક્રિયાની ત્રણ ખાસિયતો બુદ્ધિનાં ખ્યાલમાં સમાયેલી છે : એક, ચોક્કસ દિશા પસંદ કરી તેમાં ક્રિયા ચાલુ રાખવી. બે, ઈચ્છિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા જરૂરી વર્તન પરિવર્તન કરવું. ત્રણ, આત્મવિશ્લેષણ કરવું." ***- આલ્ફેડ બીને***

"સત્યની દૃષ્ટિએ સારા પ્રતિચારો આપવાની શક્તિ તે બુદ્ધિ કહેવાય."

- Edward L. Thorudike

"વ્યક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં અમૂર્ત ચિંતન કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે બુદ્ધિમાન છે." ***- લ્યુઈસ ટર્મન***

બુદ્ધિ અંગે ઘણા વિદ્વાનો એ વ્યાખ્યા આપી છે, પરંતુ તેમાં સ્ટોડાર્ડની વ્યાખ્યા સૌથી વધુ સ્વીકર્ય છે.

"બુદ્ધિ એટલે જે પ્રવૃત્તિઓની ખાસિયતોમાં (1) કઠિનતા (2) સંકુલતા (3) અમૂર્તતા (4) મિતવ્યયતા (5) ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા વર્તન અનુકૂલન જેવી ખાસિયતો હોય તેવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવી અને તેમાં જ શક્તિ કેન્દ્રિત કરવાની શરૂ કરવી અને તેમાં જ શક્તિ કેન્દ્રિત કરવાની તથા ભાવાત્મક પરિબળનો સામનો કરીને પણ તેને ચાલુ રાખવાનું સામાર્થ્ય."

1905 માં આલ્ફ્રેડ બીને અને થિયોડાર સાયમને ફ્રાંસમાં એક બુદ્ધિ કસોટીની રચના કરી જે વ્યક્તિગત રીતે શાળાનાં બાળકોને આપવામાં આવી. બુદ્ધિ કસોટીના પિતા આલ્ફ્રેડ બીનેના મતપ્રમાણે વિચાર ક્રિયાની ત્રણ ખાસિયતો બુદ્ધિના ખ્યાલમાં સમાયેલી છે.

(1) ચોક્કસ દિશા પસંદ કરી તેમાં ક્રિયા ચાલુ રાખવી.

(2) ઇચ્છિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા જરૂરી વર્તન પરિવર્તન કરવું.

(3) આત્મવિશ્લેષણ કરવું.

પાછળથી બિને એ ચોથી ખાસિયત 'સમજ' તેમાં ઉમેરી હતી.

મનોવૈજ્ઞાનિકોએ બુદ્ધિ અંગે જુદાં જુદાં મંતવ્યો રજુ કર્યા છે. આ બધી ભિન્નતાનું કારણ એ છે કે બુદ્ધિ બહારથી નિરીક્ષણ કરી શકાય કે માપી શકાય તેવું તત્વ નથી. બુદ્ધિ એક આંતરવર્તી ઘટક છે. આધુનિક સમયમાં બુદ્ધિ એટલે માત્ર IQ (Intelligen Quotient) જ નથી, પરંતુ EQ (Emotional Quotient) સાંવેગિક બુદ્ધિ SQ (Spiritual Quotient) નો સમન્વય છે. બુદ્ધિને વ્યાખ્યાયિત કરવાનું કામ કઠિન છે, છતાં સંશોધનને આધારે IQ, EQ, SQ ને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ.

બુદ્ધિકસોટીના પ્રકારો :

બુદ્ધિમાપન કસોટીના બે પ્રકારો છે :

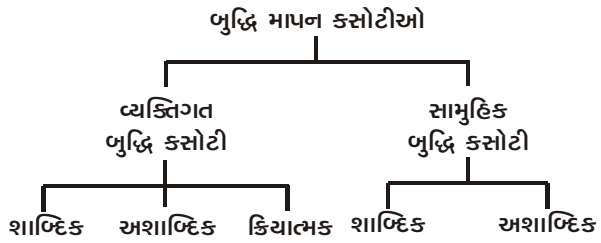

(1) વ્યક્તિગત બુદ્ધિકસોટી :

એક જ સમયે માત્ર એક જ વ્યક્તિને આપી શકાય તેવી કસોટીને કહે છે. આમાં ઉત્તરદાતા કસોટી શોધવા કેવી મથામણ કરે છે, તેના મનોભાવો વગેરેનું કસોટી લેનાર નિરીક્ષણ કરે છે અને તેના આધારે તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરે છે. ડૉ. એન.એન.શુકલ, ડૉ. જે. એચ. શાહની કસોટી આ પ્રકારની છે.

(2) સામૂહિક બુદ્ધિ કસોટી :

આ પ્રકારની કસોટીઓ છાપેલ પ્રશ્નાવલિના સ્વરૂપમાં હોય છે. પ્રશ્નોના જવાબો આપવાની સૂચના પણ તેમાં આપવામાં આવે છે. તેના જવાબો લેખિત સ્વરૂપમાં આપવાનાં હોય છે. તેથી પરીક્ષક એક સમયે એકથી વધુ વ્યક્તિઓને કસોટી આપી શકે છે.

શાબ્દિક કસોટીઓ :

જે કસોટીના ઉત્તર આપવા ભાષાનો પ્રયોગ કરવો પડતો હોય તે શાબ્દિક કસોટીઓ છે. શાબ્દિક કસોટીઓ વ્યક્તિગત કે સામૂહિક હોઈ શકે છે. આ કસોટી દ્વારા વિદ્યાર્થીનું શબ્દ પ્રભુત્વ, અર્થઘટન કરવાની ક્ષમતા, ગાણિતિક શક્તિ, તર્કશક્તિ માપી શકાય, શાબ્દિક કસોટીઓ કેટલીક વ્યક્તિઓ માટે વાપરી શકાતી નથી. જેમ કે જેમની ભાષાશક્તિ સંપૂર્ણ વિકસી ન હોય તેવા બાળકો,

કસોટીની ભાષા ન જાણતા હોય તેવા બાળકો, અશિક્ષિત બાળકો અને બોલવા - સાંભળવાની અક્ષમતા ધરાવતા બાળકો. ડૉ. કે.જી. દેસાઈએ શાબ્દિક કસોટીઓ રચી છ.

અશાબ્દિક કસોટીઓ :

આ પ્રકારની કસોટીમાં ભાષાનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી. આ પ્રકારની કસોટીમાં ચિત્રો કે આકૃતિઓ આપેલા હોય છે. બાળકે સુચના અનુસાર જરૂરી ચિત્રો કે આકૃતિઓ દોરવાનું, વર્ગીકરણ કરવાનું કે બે આકૃતિઓ વચ્ચે સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવાનો હોય છે. આ પ્રકારની કસોટીઓ જેની ભાષાશક્તિ યોગ્ય રીતે વિકસી ન હોય તેમજ નાનાં બાળકો માટે ખુબ અનુકૂળ છે, આ પ્રકારની કસોટી વ્યક્તિગત કે સામુહિક હોઈ શકે છે. ડૉ. એન. એન. શુકલ તેમજ ડૉ. જી. બી. શાહની કસોટી આ પ્રકારની છે.

ક્રિયાત્મક કસોટીઓ :

આ પ્રકારની કસોટીમાં વ્યક્તિને અમુક નિશ્ચિત સમયમાં ખાસ પ્રકારનું કાર્ય સોંપવાાં આવતું હોય છે. બાળકને ચિત્ર કે સાધનોના છૂટા ભાગને વ્યસ્થિત ગોઠવવાનું કહેવામાં આવે છે. તે કેટલી ઝડપથી, કેવી રીતે, કેટલી જટિલ ક્રિયા કરી શકે છે, તેના પરથી તેની બુદ્ધિમતા નક્કી થાય છે. ડૉ. ભાટિયા શ્રીમતી પ્રેમીલાબેન ફાટકની માણસ દોરો કસોટી વગેરે આ પ્રકારની કસોટી છે.

બુદ્ધિ કસોટીનું મહત્ત્વ :

- બુદ્ધિકસોટી અભ્યાસની કક્ષા નક્કી કરે છે.
- શાળામાં બુદ્ધિકક્ષાનુસાર, તેજસ્વી, મધ્યમ અને મંદબુદ્ધિ પ્રકારનાં વિદ્યાર્થીઓ અનુરૂપ વર્ગીકરણ કરી વર્ગરચનામાં તેનો આધાર લેવામાં આવે છે. આમ કરવાથી શક્તિ અનુસાર અભ્યાસ પસંદગી કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- જુદા-જુદા અભિગમે શિક્ષક શિક્ષણાકાર્યમાં આગળવધી શકે, સાથે નબળા વર્ગને ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ અને તેજસ્વી વર્ગને વિશિષ્ટ પડકારરૂપ કાર્યક્રમ આપી આગળ વધવા, જૂથ રચના માટે પ્રોત્સાહન આપી શકાય.
- વિદ્યાર્થીની ભાવિ શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક કારકિર્દીની દિશા નક્કી કરવામાં બુદ્ધિ આંકનો ઉપયોગ થાય છે.
- રાષ્ટ્ર કક્ષાની યોજાતી પ્રતિભાશોધની પરીક્ષા કાર્યક્રમમાં પ્રતિભાઓની શોધમાં બુદ્ધિકસોટી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, જેના પરિણામના આધારે પબ્લિક સર્વિસ કમિશન જેવી સંસ્થા દ્વારા ઉંચા હોદ્દા માટે પસંદ કરવામાં આવતી વ્યક્તિની પસંદગીમાં ફાળો આપી શકે છે.
- શાળામાં દર વર્ષે એક જ ધોરણમાં પ્રવેશતા અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેની બુદ્ધિકક્ષા અને શારીરિક વયના આધારે જુદા-દુદા જૂથોમાં વહેંચવામાં હોય, ત્યારે તેમનાં બુદ્ધિમાનાંક જાણવા જરૂરી થઈ પડે છે. આમ, બુદ્ધિ માનાંક અનુસાર વર્ગીકૃત કરવા બુદ્ધિમાપન કસોટીનો ઉપયોગ થાય છે.
- વિદ્યાર્થીને શાળામાં નીચેના ધોરણોમાં પ્રવેશ મેળવી શ્રમથી ઉપરના ધોરણોમાં પહોંચે ત્યારે તેમનામાં થયેલા બુદ્ધિ વિકાસને જાણવા માટે આવી કસોટીઓનો ઉપયોગ થાય છે. જુદા-જુદા ધોરણોમાં આપેલી બુદ્ધિ કસોટી પર મેળવેલ પ્રત્યેક બાળકને બુદ્ધિમાનાંક શાળાનાં સંગૃહિત પત્રકમાં નોંધી શકાય છે.
- આવી કસોટી દ્વારા બાળકોની બુદ્ધિ કક્ષા જાણી શિક્ષક પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વર્ગને અનુરૂપ યોજી શકે છે. અને તેમાં જરૂર જણાય તો સુધારાત્મક પગલાં ભરી શકે છે.
- શાળાના જુદા- જુદા વિષયોની સિદ્ધિમાં વ્યક્તિગત બાળકનાં પછાતપણાનાં કારણો જાણવા કે સમજવા માટે આવી કસોટીઓ મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. કારણકે શૈક્ષણિક પ્રગતિનો બુદ્ધિઆંક સાથે લગભગ 0.3 થી 0.8 જેટલો સહસંબંધાક રહેલો હોય છે. એટલે કસોટીઓ પ્રયોજી શ્રેષ્ઠ કે પછાત બાળકોને પહેલેથી શોધી તેમને અનુરૂપ શિક્ષણની યોજના ઘડી શકાય.

- શાળાના બાળકોની કેટલીક માનસિક શક્તિઓ જેવી કે ભાષાશક્તિ, અંકશક્તિ, તર્કશક્તિ, અર્થગ્રહણશક્તિ વગેરેનો આવી કસોટીઓને આધારે અભ્યાસ થઈ શકે છે.

13.13 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓનું સંચાલન :

કસોટીની કાર્યક્ષમતા તેનું કેટલું કાળજીપૂર્વક સંચાલન થાય છે. તેના પર આધાર રાખે છે. જો એક જ કસોટી વિવિદ રીતે આપવામાં આવે તો પરિણામો અલગ અલગ મળવાની પૂરેપૂરી શક્યતા રહે. આથી કસોટી સંચાલનમાં કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

(1) કસોટી સંચાલન વખતે કસોટીમાં દર્શાવેલી સૂચનાઓનું પાલન સાવેચતીપૂર્વક થવું જોઈએ. જો સૂચનાઓના પાલનમાં ચૂક રહી જાય તો તે પરિણામો પર અસર કરી શકે, વ્યક્તિને આપેલું માર્ગદર્શન પણ ગેરરસ્તે દોરનારું બની જાય.

(2) કસોટી સંચાલન દરમિયાન સર્વોત્તમ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ થવું જોઈએ. બહારની વ્યક્તિના પ્રવેશ પર બંદી, ખલેલ ન પહોંચે તેની કાળજી, અનુકૂળ તાપમાન જળવાઈ રહે તેવી વ્યવસ્થા વગેરે અનેક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી પડે.

(3) કાર્ય કરવા માટે પૂરતી જગ્યા ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ. જેથી કરીને બેસવામાં સાનુકૂળતા રહે, કસોટી સાહિત્ય વ્યવસ્થિત મૂકી શકાય અને કાર્ય કરવાની પણ મોકળાશ રહે.

(4) કસોટી માટેની પૂર્વ તૈયારી રાખવી. ઉદાહરણ સ્વરૂપે, ગાણિતિક શક્તિ, કસોટી મટે કોરા કાગળની આવશ્યકતા ઊભી થવાની શક્યતા રહે તો તેની વ્યવસ્થા પૂર્વેથી જ કરી રાખવી જોઈએ.

(5) જૂથ કસોટી આપવાની હોય તો 20-25 પ્રયોગો પાત્રો દીઠ એક નિરીક્ષકની વ્યવસ્થા કરવી.

(6) એક સાથે એક કરતાં વધુ કસોટીઓ આપવાની હોય કે પછી એક જ કસોટીમાં પેટા-કસોટીઓ સમાવિષ્ટ હોય ત્યારે કસોટીઓના ક્રમ વિશે અગાઉથી જાણકારી પ્રાપ્ત કરી લેવી આવશ્યક બને.

(7) સમય મર્યાદાનું ચુસ્ત પાલન એ કસોટીઓનો પ્રાણ છે. જેને માટે સ્ટોપવોચનો ઉપયોગ કરી શકાય.

(8) ચાલુ કસોટી દરમિયના પરીક્ષાર્થીઓનું કાળજીપૂર્વક અવલોકન કરવું ક્યાંક પરીક્ષાર્થીઓ ચોરી કરતાં હોય, પ્રશ્નપત્રમાં જ ઉત્તર લખતાં હોય વગેરે બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન રાખવું પડે...

13.14 ગુજરાતી ભાષામાં સુલભ કસોટીઓ :

ગુજરાતમાં તૈયાર થયેલી સમૂહ બુદ્ધિ કસોટીઓ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

અનં.	કસોટીનું નામ	પ્રયોજક	શા.અશા. કે મિશ્ર	કઈ કક્ષા માટે
1	દેસાઈ સમૂહ બુદ્ધિ કસોટી	કે.જી. દેસાઈ	શા.	12 થી 18 વર્ષ
2	દેસાઈ ભટ્ટ સમૂહબુદ્ધિ કસોટી	કે.જી. દેસાઈ અને રંભા ભટ્ટ	શા.	12 થી 18 વર્ષ
3	ભાવસાર બિનભાષી બુદ્ધિમાપન કસોટી	ડી.એમ. ભાવસાર	અશા.	12 થી 18 વર્ષ
4	'ઘર દોરો' કસોટી	વિનોદચંદ્ર જોશી	ચિત્ર	13, 14, 15 વર્ષ
5	અશાબ્દિક બુદ્ધિમાપન કસોટી	મધુકર પટેલ	અશા.	14 થી ઉપર
6	'માણસ દોરો' કસોટી	પ્રમિલા ફાટક	ચિત્ર	6 વર્ષ ઉપર

7	દેસાઈ શાબ્દિક અશાબ્દિક સમૂહ બુદ્ધિ કસોટી	કે.જી. દેસાઈ	શા.અશા.	12 થી મોટા
8	અશાબ્દિક તર્ક કસોટી	ચંદ્રકાન્ત સી. મહેતા	અશા.	8, 9, 10 ધોરણ
9	(મુંબઈ માટે) સમૂહ બુદ્ધિ કસોટી	ભાનુ શાહ	મુખ્યત્વે શાબ્દિક	8 થી 11 ધોરણ
10	હવે શાબ્દિક અશાબ્દિક સમૂહ બુદ્ધિ કસોટી	જ્યોતિ દવે (દેસાઈ)	શા. અશા.	5, 6, 7 માટે
11	પંડ્યા શાબ્દિક સમૂહ બુદ્ધિ કસોટી	અજય પંડ્યા	શા.	5, 6, 7 માટે
12	ભટ્ટ સમૂહ બુદ્ધિ કસોટીઓ	ચંપા ભટ્ટ	મિશ્ર	5 થી 7 ધોરણ
13	સમૂહ કસોટી	જ્યોતિ દેસાઈ	શા. અશા.	5 થી 7 ધોરણ
14	શાહ અશાબ્દિક સમૂહ બુદ્ધિ માપન કસોટી	જી.બી. શાહ	અશા.	7 1/2 થી 14 1/2 વર્ષ

સંશોધનના ઉપકરણો :

અન્ય વિશિષ્ટ પ્રકારની કસોટીઓ :

અન.	કસોટી	રચિયતા
1	કલાપરખ કસોટી	અનિલ અંબાસણા
2	સંગીત અભિયોગ્યતા કસોટી	દુષ્યંત શુકલ
3	ભાષાકીય સર્જનશીલતા માપન કસોટી	ગીતા શિરીષ દેસાઈ
4	જાતિયજ્ઞાન પ્રશ્નાવલિ	ચંદ્ર મોહિની ધવન
5	અભિરુચિ સંશોધનિકા	જે. સી. પરીખ
6	વ્યાવસાયિક અભિરુચિ સંશોધનિકા	હરકાન્ત બદામી
7	અભિરુચિ સંશોધનિકા	જ્યોતિ દવે (દેસાઈ)
8	સમાયોજન સંશોધનિકા	ચંદ્ર મોહિની ધવન
9	દેસાઈ પ્રગટ ચિંતા માપદંડ	કે. જી. દેસાઈ
10	વ્યક્તિત્વ સંશોધિનકા	કે. જી. દેસાઈ
11	દેસાઈ અનુકૂલન સંશોધનિકા	કે. જી. દેસાઈ
12	નાનાં બાળકો માટે વ્યક્તિત્વ પ્રશ્નાવલિ	ભરત દવે
13	બાળકો માટે વ્યક્તિત્વ પ્રશ્નાવલિ	આર.એસ. પટેલ
14	ભટ્ટ માર્ગદર્શન નિદર્શિની	મહેન્દ્રિકા ભટ્ટ
15	ચિત્ર વૈફલ્ય કસોટી	કે. જી. દેસાઈ
16	સ્વ સંકલ્પના સંશોધનિકા	જે. એસ. શાહ
17	માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિશ્લેષણ પ્રશ્નાવલિ	હરકાન્ત ડી. બદામી અને ચાલુલત્તા એચ. બદામી
18	સામાજિક સમાયોજન સંશોધનિકા	હરકાન્ત બદામી અને ચારુલતા બદામી
19	કૌટુંબિક સમાયોજન સંશોધનિકા	હરકાન્ત બદામી અને ચારુલતા બદામી

20	આત્મવિશ્લેષણ પ્રશ્નાવલિ	હરકાન્ત બદામી અને ચારુલતા બદામી
21	ઝડપ અને ચોકસાઈની કસોટીઓ	કે. જી. દેસાઈ
22	સામાજિક, આર્થિક દરજ્જાનો માપદંડ	કે. જી. દેસાઈ
23	કથનપૂર્તિ કસોટી	કે. જી. દેસાઈ
24	અભ્યાસ ટેવો સંશોધિની	ભાઈલાલભાઈ વ. પટેલ
25	વિદ્યાર્થી સમસ્યાસૂચિ	જે. એચ. શાહ
26	ગુજરાતી ભાષા શાંતવાચન કસોટી	બી. યુ. પટેલ

13.15 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓનો ઉપયોગ :

સંશોધન કાર્યના હેતુ કસોટીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેનીચે મુજબ છે.

- વ્યક્તિગત તફાવતો જાણવા
- શક્તિ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓનું વર્ગીકરણ કરવા
- શૈક્ષણિક નિષ્ફળતાનું નિદાન કરવા
- માનસિક રીતે પછાત, પ્રતિભાશાળી અને ગુનાહિત બાળકોને શોધવા તેમજ અભ્યાસ કરવા
- શાળા કે કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક કે ધંધાકીય માર્ગદર્શન આપવા.
- ઉદ્યોગોમાં, લશ્કરમાં કે અન્ય સંસ્થાઓમાં વ્યક્તિઓની પસંદગી અને વર્ગીકરણ કરવા.
- ધંધાકીય કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ આપવા.
- વ્યાવહારિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે
- મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો ઓળખવા અને કેટલાકે પાયાના સંશોધનો કરવામાં
- જૂથના તફાવતોનું માપના કરવા અને વર્તન તફાવતો સાથે સંકળાયેલ સાંસ્કૃતિક અને જૈવિક ઘટકો શોધવા.
- વ્યક્તિમાં ઉંમરના ફેરફારોની, શિક્ષણની, પ્રચારની અને અવરોધોની અસર જાણવા.

13.16 સારાંશ :

અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન - અહેવાલ, ચિન્તાત્મક રોજનીશી અવલોકન, ક્રમમાપદંડ, પ્રસંગનોંધ, અન્ય ઉપકરણો, મુલાકાતના પ્રકારો, સામાજિકતા મિતિ, ઔપચારિક સાધનો, મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીનું સ્વરૂપ, ગુજરાતમાં પ્રાપ્ય કસોટીઓ, સંચાલન અને કસોટીઓના ઉપયોગ વિષે વિસ્તૃત રીતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જે આપના અભ્યાસ માટે અત્યંત ઉપયોગ બની.

13.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

પ્ર.1 મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીના સ્વરૂપ વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13.18 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો :

પ્ર.1 અનૌપચારિક મૂલ્યાંકન માટેના ઉપકરણોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

- અવલોકન
- ક્રમમાપદંડ
- પ્રસંગનોંધ
- અન્ય ઉપકરણો

પ્ર.2 મૂલ્યાંકનના પ્રકારો જણાવી તેની ચર્ચા કરો.

- નિદાનાત્મક (Diagnostic)
- ઉપચારાત્મક (Clinical)
- સંશોધન (Research)

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓનો ઉપયોગ
2. બુદ્ધિ કસોટીનું મહત્ત્વ એટલે શું ?

અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો

1. મૂલ્યાંકનપત્ર એટલે શું ?
2. ક્રમમાપદંડ એટલે શું ?

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

1. દેસાઈ સમૂહ બુદ્ધિ કસોટી કઇ વય માટે છે.

   A. 12 થી 18 વર્ષ

   B. 8 થી 10 વર્ષ

   C. 9 થી 11 વર્ષ

   D. 10 થી 12 વર્ષ

13.19 સ્વાધ્યાય

પ્ર.1 ગુજરાતમાં પ્રાપ્ય અભિયોગ્યતા કસોટીની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 14 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત

: રૂપરેખા :

14.1 ઉદ્દેશ્યો

14.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

14.3 પ્રસ્તાવના

14.4 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત

14.5 માર્ગદર્શનના સિદ્ધાંતો

14.6 વ્યવસાયિક માહિતીનું એકત્રીકરણ

14.7 સંશોધન સેવા

14.8 અનુકાર્ય

14.9 ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીના અનુકાર્ય માટે પ્રશ્નાવલી

14.10 સારાંશ

14.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

14.12 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

14.13 સ્વાધ્યાય

14.1 ઉદ્દેશો (Objective) :

- માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત અંગે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- માર્ગદર્શનના સિદ્ધાંત અંગે વિસ્તૃત જાણકારી મેળવી શકશો
- શાળા માર્ગદર્શનની આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ અંગે માહિતી મેળવી શકશો.
- માર્ગદર્શન અને અનુકાર્ય સેવાઓ અંગે જાણકારી થશે.

14.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

- માર્ગદર્શન, અસવ-સાક્ષાત્કારવાદ, બુદ્ધિ કસોટી, અનુકાર્ય સેવા

14.3 પ્રસ્તાવના :

વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં એવી ઘણી નાજુક પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે કે જ્યાં તેમને યોગ્ય અને દૂરગામી નિર્ણય લેવા માટે અનૌપચારિક સલાહની જરૂર પડે છે. જે સમસ્યા અંગે સ્પષ્ટ જાણકારી ન હોય તો અનૌપચારિક સલાહ નુકસાનકર્તા અને ગેરમાર્ગે દોરે છે. છેલ્લા દશકામાં શાળામાં 'માર્ગદર્શન' શબ્દ ઉત્તરોત્તર પ્રચલિત બન્યો છે. વિદ્યાર્થી, શિક્ષક અને શિક્ષણવિદો માટે માર્ગદર્શન અને સલાહ વિશેષ વિચારણનો વિષય બન્યાં છે. સાંપ્રત સમયમાં સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન, કુટુંબમાં આવતા પરિવર્તનો, વસ્તિ વધારો, અભ્યાસક્રમ અધ્યયનની ખરાબ ટેવો, વિશિષ્ટ વિષયોના ક્ષેત્રોમાં રસનો અભાવ અને વ્યાપાર - ઉદ્યોગોમાં વધતી જતી જટિલતા અને અવરોધોને કારણે માર્ગદર્શન અને સલાહ સેવાઓ જરૂરી બની છે. જેથી આ એકમમાં આપણે માર્ગદર્શનની સંકલ્પના વિષેય વિસ્તૃત અભ્યાસ કરીશું...

14.4 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત :

આપણો દેશ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે ઝડપથી આગળ વધી રહ્યો છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ

દ્વારા દેશમાં નવનિર્માણનું કામ પણ વેગથી વધી રહ્યું છે. ઝડપી ઔદ્યોગિક અને ખેતીવિકાસ, વધતો વ્યવસાયોની સંખ્યા અને પ્રકારોમાં પણ અનેકગણી વૃદ્ધિ થઈ રહી છે.

એક બાજુ આવું ચિત્ર છે તો બીજી બાજુ અમુક વ્યવસાયોને તેની જાણકારી ન મળતા એવા વ્યવસાયાનો વિકાસ અટકી પડે છે. બીજી બાજુ અમુક વ્યવસાયોમાં જોઈએ તેના કરતાં અનેક ગણી મોટી સંખ્યા હારમાં આવી ઊભી રહે છે. વ્યક્તિને કામ નથી મળતું અને કામને વ્યક્તિઓ નથી મળતી, આથી વ્યક્તિની શક્તિ વેડફાય છે. વ્યાવસાયિક કાર્યસાધકતા ઘટે છે. પરિણામે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદકતા અને ઉત્પાદન બંનેને માઠી અસર પહોંચે છે. આવી અસમતુલાને પરિણામે સમાજમાં બેકારીનું પ્રમાણ વધી જાય છે. આમ, ઔદ્યોગિકરણ અને આધુનિકતાએ અટપટા વ્યવસાયોની જન્માવેલી જરૂરતને જોઈએતો વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન એ આધુનિક યુગની એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત બની ગઈ છે.

માર્ગદર્શનના અભાવે અનેક દુષ્પરિણામો આવે છે. કેટલાક વ્યવસાયોના સામાજિક મોભાથી તેના પ્રત્યે વ્યક્તિ પ્રભાવિત થાય છે. પણ તેને અનુરૂપ તેનું આંતરિક વલણ ન હોવાથી અને તેને માટે જરૂરી પૂર્વતૈયારીનો પણ અભાવ રહેવાથી એવા વ્યવસાયોના સિદ્ધિ મેળવવામાં વ્યક્તિ નિષ્ફળ જાય છે. પરિણામે તેનાં સમય, શક્તિ, બુદ્ધિ અને આવડતનો બગાડ થાય છે. અને એમાં નિષ્ફળતા મળતાં તેના જીવનમાં હતાશા આવે છે. વ્યક્તિના પક્ષે આવું નુકસાન થાય છે તો સામાજિક દૃષ્ટિ એવા વ્યવસાયોને અનુરૂપ માણસોની એમાં ભરતી ન થતાં એવા વ્યવસાયો પણ સામાજિક જરૂરિયાતોને પૂરો ન્યાય આપી શકતા નથી છેવટે સમાજે સહન કરવા વારો આવે છે.

જો વ્યક્તિને પદ્ધતિસરનું, વૈજ્ઞાનિક ઢબનું માર્ગદર્શન પૂંરું પાડવામાં આવ્યું હોય તો વ્યક્તિ અને વ્યવસાય બંને નુકસાનીમાંથી બચી જાય.

ઉદ્યોગોમાં યાંત્રિકરણ વધવાથી વ્યક્તિને હવે જીવનમાં સારી એવી ફુરસદ પણ મળતી હોય છે આવી ફુરસદનો ઉપયોગ વ્યક્તિએ કેવી રીતે કરવો તે માટે પણ માર્ગદર્શન જરૂરી છે.

ફુરસદ સંસ્કૃતિ સર્જે છે. ફુરસદના યોગ્ય ઉપયોગથી વ્યક્તિની સર્જકતા અને સમાજની સંસ્કૃતિ પરિપુષ્ટ થાય છે. યોગ્ય માર્ગદર્શનને અભાવ ફુરસદ આળસમાં પલટાઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ ''નવરું મન શેતાનનું કારખાનું'' એવી લોકોહિત પ્રમાણે જોતાં ફુરસદમાંથી સમાજમાં વ્યસનો અને અનિષ્ટો પણ ફાલે ફૂલે છે.

આપણા રાષ્ટ્રની વસતિ સમસ્યા, ઘર, કુટુંબ, કેળવણી વગેરેની બદલાતી સંકલ્પનાઓ જોતાં વ્યક્તિના સર્વદેશીય વિકાસનું માર્ગદર્શન અત્યંત જરૂરી છે.

14.5 માર્ગદર્શનના સિદ્ધાંતો

(1) ગુણ ઘટક સમન્વય સિદ્ધાંત

આ સિદ્ધાંતના શોધક ઈ.જી. વિલિયમસન ગણાય છે. આ સિદ્ધાંત પર આધારિત માર્ગદર્શન ને 'દિશાસૂચક' માર્ગદર્શન કહે છે.

આ સિદ્ધાંત એવું સમજાવે છે કે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિથી નિરાળી છે. તેને પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ છે. દુનિયામાં કોઈ હબે વ્યક્તિ બધી જ બાબતોમાં સમાન હોતી નથી. જેમ બે વ્યક્તિ સમાન હોતી નથી તેમ તેમને પ્રાપ્ત થતી શૈક્ષણિક સામાજિક અને વ્યાવસાયિક કે આર્થિક તકો પણ સમાન હોતી નથી એટલે સાચું અને ચોક્કસ પ્રકારનું માર્ગદર્શન આપવા માટે માર્ગદર્શકને જે તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો અભ્યાસ અને પરિચય હોવો જરૂરી છે અને તેટલી જ જરૂર પ્રાપ્ત વ્યવસાયોની અભ્યાસની પણ છે.

વ્યક્તિના અભ્યાસમાં તેની આનુવંશિકતા, વારસો અને વાતવરણનો અભ્યાસ જરૂરી છે, ઉપરાંત વ્યક્તિના વ્યક્તિને સમજવા માટે તેની બુદ્ધિ, રૂચિ, શક્તિ, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, સ્વભાવ, વલણો અને ગુણો જાણવા જરૂરી છે.

ઉપરાંત સમાજમાં ઉપલબ્ધ અનેક વ્યવસાયો પૈકી કઈ વ્યક્તિને કયો વ્યવસાય અનુકૂલ આવશે, તેને લગતા તેનામાં વિશિષ્ટ ગુણો અને કૌશલ્યો છે કે કેમ, તેની પણ તેને જાણકારી હોવી જોઈએ. દા.ત., ડૉકટર થનારી વ્યક્તિમાં ઊંચો બુદ્ધિ આંક હોય એટલું જ પૂરતું નથી. પણ તેને શરીરશાસ્ત્ર અને આરોગ્યવિજ્ઞાનમાં ઊંડો રસ હોવો જોઈએ. આમ વ્યક્તિ અને વ્યવસાય બંનેનો મેળ બેસે તો બંનેનો અભ્યુદય થાય એ માર્ગદર્શકના ધ્યાનમાં હોવું જોઈએ.

(2) સ્વ સાક્ષાત્કાર વાદ

આ સિદ્ધાંતના સ્થાપક કાર્લ રોજર્સનું છે, માર્ગદર્શનનો તેમનો આ દષટિકોણ 'બિનદિશા' - સૂચક દષ્ટિકોણ પણ કહેવાય છે. રોજર્સનું કહેવું છે કે કોઈપણ માણસનું વર્તન સમસ્યાત્મક લાગે છે તે તેની મુસીબતો અને મૂંઝવણોને કારણે હોય છે. એટલે જો તેની લાગણીઓ અને સંવેગોને ખુલ્લી રીતે પ્રગટ કરવાની પૂરતી મોકળાશ અને અનુકૂળ વાતવરણ પૂરું પાડવામાં આવે તો મૂંઝવણ અનુભવતા માણસની માનસિક તંગદિલી હળવી કરી તેની સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવામાં તેને મદદ કરી શકાય આનો અર્થ એ છે કે માર્ગદર્શક વ્યક્તિ નિર્ભયપણે પોતાની જાતેને વ્યક્ત કરી શકે, પ્રગટ કરી શકે તેવું વાતાવરણ અને વિશ્વાસ સર્જવા જોઈએ.

દરેકમાં વિકાસની શક્યતાઓ ભરકી પડી હોય છે. પણ અનેક દબાણો અને અવરોધોને કારણે તે દબાઈ ગઈ હોય છે. કુંઠિત બની હોય છે, મુરઝાઈ ગઈ હોય છે. પણ જો સમાજ અને માર્ગદર્શક, તેને યોગ્ય અનુકૂળ અને મુક્ત વાતાવરણ પૂરું પાડે તો વ્યક્તિમાં સુષુપ્ત રહેલી વિકાસની શક્યતાઓ સારી રીતે ખીલી નીકળે. આ સિદ્ધાંત એવું સમજાવે છે કે વ્યક્તિને સામાજિક કે આર્થિક અવરોધો ન હોય તો દરેક વ્યક્તિ પોતાની જાતને સારી રીતે પારખી શકે. એટલું જ નહિ, પણ તે પોતાની મેળે જ પોતાની મૂંઝવણોનો ઉકેલ પણ મેળવી શકે. વિકસવા માટેની સ્ફુરણા તે મનુષ્યમાત્રમાં કુદરતી હોય છે અને એ જ એના વિકાસ માટેનું સંચાલક બળ બને છે. એટલે માર્ગદર્શક એવું વાતવરણ ઊભું કરવું જોઈએ કે વ્યક્તિને સ્વનો ખ્યાલ આવે, તેનો પરિચય થાય અને સાક્ષાત્કાર થાય.

આ સિદ્ધાંતમાં બૌદ્ધિક પાસાં કરતાં સાંવેગિક પાસાંને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પણ મનુષ્યનો પિંડ એ એક સંમિશ્રિત ધાતુ છે. એમાં બુધિ અને સંવેગ બન્ને હોય છે. અલબત્ત, કેટલીક વ્યક્તિઓમાં બુદ્ધિનું વિશિષ તત્ત્વ જોવા મળે છે. તો કેટલીક સંવેગપ્રધાન હોય છે. પણ મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ સંતુલિતરૂપમાં ખીલવવું જોઈએ. એટલે વ્યક્તિને સ્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો એનો સાછો અર્થ એ છે કે એનામાં કયા ગુણઓ અને કયા ભાવોનું પ્રાબલ્ય છે. તેની સાથે સાથે જ તેનામાં કયા ભાવો અને ગુણોની ન્યૂનતા છે તેનું પણ તેને ભાન હોવું ઘટે. આમ થાય તો જ વ્યક્તિ પોતાનામાં રહેલ સારપનું સંવર્ધન કરી શકે અને દોષોનું નિરસન....

શાળા માર્ગદર્શનની આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ

અભિમુખતા કાર્યક્રમ

ધોરણ આઠમાં પ્રવેશ પામેલ નવા વિદ્યાર્થીઓને શાળાની સુવિધાઓ, સમયપત્રક, શિક્ષકો, નિયમો, પ્રવૃત્તિઓ અને વર્ગ સહાધ્યાયઓને પરિચય થાય તેવા કાર્યક્રમો નવા સત્રના પ્રારંભના દિવસોમાં ગોઠવવા. ઉપરાંત વાર્તાલાપો દ્વારા વિવિધ અભ્યાસક્રમોો અને વ્યવસાયનો પરિચય આપવો.

વિદ્યાર્થીઓની માહિતી એકત્ર કરવી.

વિવિધ પ્રકારની મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ, જેવી કે, બુદ્ધિકસોટી, અભિયોગ્યતા કસોટી, વ્યક્તિત્વ માપન કસોટી, અભિરૂચિ સંશોધનિકા વગેરે વડે ખૂબ ઉપયોગી માહિતી મેળવી શકાય. આ સાધનો વડે વિદ્યાર્થીઓનાં વિવિધ લક્ષણો વિશે મળેલ માહિતી સલાહદર્શકને વિદ્યાર્થીઓ વિશે ઊંડી સમજ મેળવવામાં મદદરૂપ બને છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ ઉપરાંત અન્ય બિનપ્રમાણિત ઉપકરણો જેવા કે, અવલોકન, મુલાકાત, પ્રશ્નાવલી, પ્રસંગનોંધ વગેરેની મદદથી પણ માહિતી મેળવી શકાય. બિનપ્રમાણિત ઉપકરણો વડે મળેલ માહિતીનો મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ વડે મળેલ માહિતીનો મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ વડે મળેલ

માહિતીની પૂરક માહિતી તરીકે ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક, વ્યાવસાયિક અને વૈયક્તિક - સામાજિક માર્ગદર્શન આપવામાં ઉપયોગી બને.

ઉપચારાત્મક સેવાઓ :

શાળાઓમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એવા હોય છે કે જેઓમાં વિશિષ્ટ શક્તિઓ હોય છે, પરંતુ ટેવમાં ખામીના કારણે ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકતા નથી. આથી આવા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમો યોજવા જરૂરી બને છે. આવા ખામીવાળા વિદ્યાર્થીઓને સમયસર ઓળખી કાઢીને તેમના માટે ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમો ગોઠવાય તો તે ખામીઓથી મુક્તિ મેળવી પોતાનો શ્રેષ્ઠ વિકાસ સાધી શકે.

14.6 વ્યાવસાયિક માહિતીનું એકત્રીકરણ :

પ્રવર્તમાન સમયમાં વ્યવસાયોનું જગત વધુ વિશાળ અને સંકુલ બન્યું છે. વિદ્યાર્થીનો વ્યવસાયિક વિકાસ યોગ્ય દિશામાં થાય તે માટે તેને માધ્યમિક શાળા કક્ષાએ વધુમાં વધુ વ્યવસાયો વિશે આધારભૂત અને અદ્યતન માહિતી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ માટે આવી માહિતી લભ્ય બનાવવા માટે માર્ગદર્શન કેન્દ્ર એ વિવિધ સ્રોતોમાંથી વ્યાવસાયિક માહિતી એકત્ર કરવી જોઈએ.

માર્ગદર્શન કેન્દ્ર સામાન્ય રીતે રાજ્ય વ્યવસાયી માર્ગદર્શન સંસ્થા, રોજગાર, વિનિમય કચેરી, એનસીઈઆરટી વગેરેના રોજગાર અંગેના માહિતી પ્રકાશનો, જાહેર ઔદ્યોગિક સાહસોનાં માહિતીપત્રકો, જાહેર પસંદગી આ યોગોની ભરતી માટેની જાહેરાતો, શાળા, કોલેજ અને તાલીમી સંસ્થાનાં માહિતીપત્રકો, રોજગાર, સમાચાર અને એમ્પલોયમેન્ટ ન્યૂઝ જેવા સામયિકો વગેરેમાંથી માહિતી એકઠી કરી શકે.

આવાં વિવિધ સ્રોતોમાંથી એકત્ર કરેલી માહિતીનું વર્ગીકરણ કરી વ્યવસ્થિત ફાઈલીંગ કરવામાં આવે અને જરૂરિયાત પ્રમાણે ક્રમિક રીતે કારકિર્દી કોર્નર કે કેરિયર ખંડમાં તેને પ્રદર્શિત કરવામાં આવે તો આ માહિતી વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બને. આ ઉપરાંત નિષ્ણાંત વ્યક્તિઓના વાર્તાલાપો, આસપાસના સ્થળની મુલાકાત કે ક્ષેત્ર મુલાકાત યોજીને માહિતીનું વિતરણ કરી શકાય.

1.47 સંશોધન સેવા :

સંશોધન સેવા એ પરોક્ષ સેવા છે. આ સેવા વિદ્યાર્થીને પ્રત્યક્ષ રીતે મદદરૂપ થતી નથી, પરંતુ તેના દ્વારા જે પરિણામો પ્રાપ્ત થાય છે તે માર્ગદર્શન સેવાઓને વધુ અસરકારક અને હેતુલક્ષી બનાવે. તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને વધુ ઉપયોગી માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત બને છે.

સંશોધન સેવાના ઉપક્રમે માર્ગદર્શન અને સલાહદર્શન પ્રયુક્તિઓની અસરકારકતા ચકાસવા વ્યવસાયોનું કાર્ય વિશ્લેષણ, નવી કસોટીઓનું પ્રમાણીકરણ, કેન્દ્ર દ્વારા ચાલતા માર્ગદર્શન કાર્યક્રમોની ગુણવત્તા ચકાસવા, આસપાસના વિસ્તારમાં પ્રાપ્ય વ્યવસાયો માટેની વ્યાવસાયિક તકો ચકાસવી વગેરે સંબંધિત અભ્યાસો હાથ ધરવામાં આવે છે. આવા અભ્યાસો શાળા દ્વારા ચાલતી માર્ગદર્શન સેવાઓને વધુ વ્યવસ્થિત બનાવે છે અને વેગ આપે છે.

14.8 અનુકાર્ય :

પ્રસ્તાવના : વિદ્યાર્થી સમસ્યામાંથી હેમખેમ બહાર આવે અને પોતાનો ઉકેલ શોધે એનું ઝીણવટભર્યું અવલોકન સલાહકાર કરે અને કોઈ અંતરાય ઉભો થાય તો માર્ગ સૂચવે. બને ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થી સ્વસૂઝથી માર્ગ શોધે એ ખૂબ મહત્ત્વનું ગણાય. આ પદ્ધતિમાં સલાહકાર અને વિદ્યાર્થી સાથે બેસે, ખુબ આત્મીયતા થી વાતો કરે એ દરમિયાન સલાહકાર વિદ્યાર્થીની સમસ્યાને સમજી લે કઈ બાબત વિશેષ ઉપયોગી બનશે એ વિચારી લે અને વિદ્યાર્થીના સલાહકારથી શ્રેયસ્કર માર્ગ શોધી કાઢે એ ખૂબ મહત્ત્વનું ગણાય. સલાહકાર અને વિદ્યાર્થી લોકશાહી વાતાવરણમાં ચર્ચા કરે, પોતપોતાનાં મંતવ્યો, આપ્રહો રજૂ કરે, વિદ્યાર્થી પોતાને આવડે એવો ઉકેલ મઠારે, એની નિર્ણયશક્તિને યોગ્ય દિશા ચીંધે, એની હૈયા ઉકેલતાને બિરદાવે અને બીજા દૃષ્ટાંતો રજૂ કરીને સમસ્યાનો માર્ગ શોધવામાં મદદરૂપ થાય. એ આ અભિગમની વિશેષતા છે.

અનુકાર્ય સેવા :

વિદ્યાર્થીના વર્તમાન શિક્ષણની જવાબદારી શાળા પોતાના માથે લે છે. પરંતુ પોતાનો વિદ્યાર્થી શાળા છોડી જાય પછી તેની શું પરિસ્થિત થાય છે તે અંગે શાળા ધ્યાન આપતી નથી. ટૂંકમાં બાળકના શ્રેયની, તેના વિકાસની જવાબદારી શાળા રાખતી નથી. અરે, ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓની માહિતીના રેકોર્ડ પણ કોઈ શાળા રાખતી હશે તો તે આપણી ખુશનસીબી કહેવાશે.

સારી માર્ગદર્શન પ્રક્રિયાનું એક અંગ એ છે કે ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીની માહિતી દ્વારા ચાલુ વિદ્યાર્થીને યોગ્ય માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું, માયર્સ અને અનુકાર્યને એક અગત્યની સેવાના અંગ તરીકે ગણાવે છે તે કહે છેકે

"Follow-up services should up the important part of guidence."

અનુકાર્ય દ્વારા શાળાના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ કઈ તરફ વળે છે, તે દિશા તરફનાં કારણો અન પરિબળો કયાં છે, ચાલુ વિદ્યાર્થીઓને આ વિદ્યાર્થીઓ કઈ રીતે મદદરૂપ થઈ પડે તેમ છે. તેમને આપવામાં આવેલ માર્ગદર્શન સેવાઓનો ઉપયોગ કેટલા પ્રમાણમાં થયો અને કઈ રીતે થાય જે માહિતીનવે આધારે નવીન વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવામાં કયા ફેરફારો કરવાની જરૂર છે, આ બધી બાબતોમાં અનુકાર્ય સેવા એક મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

અનુકાર્ય અંગેની સંકલ્પના :

શૈક્ષણિક તેમજ વ્યવસાયિક માર્ગદર્શનમાં અનુકાર્ય કોને કહેવું તે અંગે થોડા મતભેદો પ્રવર્તે છે. પરંતુ આ મતભેદો અનુકાર્યના હેતુ અને પરિણામોના ઉપયોગ અંગેના વિશેષ છે. અનુકાર્યની પ્રક્રિયા અંગે કોઈ મતભદ જોવામાં આવતા નથી. માયર્સના મત પ્રમાણે વિદ્યાર્થીકાળ પૂરો કરી વ્યક્તિ વ્યવસાયમાં ગોઠવાય છે ત્યારે અનુકૂલન અને પ્રગતિ માટે જરૂરી મદદ એ અનુકાર્યની ભૂમિકા ઊભી કરી આપે છે. અને તેથી માયર્સ આ સેવાને અનુકૂલન સેવા તરીકે ઓળખે છે.

જોન્સ આર્થર વિદ્યાર્થીઓની પાછળ કારકિર્દી નોંધવાની વાત કરે છે. કારણકે તે દ્વારા આપેલ માર્ગદર્શન સેવાઓનું યોગય મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તે દ્વારા સહાય માર્ગદર્શન મળે છે.

મિલર કેરોલ અનુકાર્યના બે સ્પષ્ટ અર્થ આપવા જણાવે છે કે એક તો શાળા પૂરી કરીને અથવા અધૂરી શાળા છોડીને ગયેલા પ્રત્યે શાળાની સતત સેવા આપવાની જવાબદારી ફરજ તરીકે અનુકાર્ય જરૂરી છે જ્યારે બીજા માર્ગદર્શનમાં એક અગત્યના સંશોધન તરીકે પણ અનુકરણ સેવા જરૂરી બને છે.

અનુકાર્ય સેવા અને વિદ્યાર્થી માહિતી :

શાળા અભ્યાસ પૂર્ણ કરી કામધંધે લાગી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓની નીચેના જેવી માહિતી શાળાએ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તે માહિતી માર્ગદર્શન ઉપરાંત અન્ય કાર્યોમાં પણ કયારેક ઉપયોગી બને છે.

- વિદ્યાર્થીનું નામ અને સરનામુ
- કયા વર્ષોમાં તેમણે શાળામાં કયાં ધોરણોમાં અભ્યાસ કર્યો
- શાળા છોડ્યા પછી તેમણે આગળ કયો અભ્યાસ કર્યો અને કયાં કર્યો ?
- અભ્યાસપૂર્ણ કર્યા પછી કરેલા વ્યવસાયો અને તેની માહિતી
- હાલ કયો હોદ્દો ધરાવો છો ?
- હાલ જે વ્યવસાય કરો છો તેમાં આગળ વધવાની તક છે ?
- વ્યવસાય સિવાયની અન્ય કઈ પ્રવૃત્તિ કરો છો ?
- તમારા કુટુંબમાં કેટલા સભ્યો છે ?
- પરિણીત છો કે અપરિણીત ? તમારા જીવનસાથીની શૈક્ષણિક લાયકાત અને નોકરી ધંધાની વિગતો જણાવો.

- તમારા સ્વાસ્થ્ય અંગેની માહિતી આપો.
- તમારે કોઈ સમસ્યા છે ? શાળા તેમને મદદ કરી શકે તેમ છે ?
- શાળાને તમે કઈ રીતે મદદરૂપ બની શકો તેમ છો ?

ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ આ માહિતીને વર્ષવાર વિભાજન કરી અલગ ફાઈલોમાં સાચવવી જોઈએ.

જે સમસ્યાયુક્ત વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાને હલ કરવામાં શાળાની માર્ગદર્શન સેવાએ મદદ કરી હોય તે વિદ્યાર્થીઓની તે પછીની માનસિક સ્થિતિનો અહેવાલ શાળાએ ભેગો કરવો જોઈએ. દરેક સલાહકાર્ય કેટલું અસરકારક નીવડ્યું તે અંગેની માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ. જેથી તે પછીના સલાહકાર્યમાં કયાં કયાં સુધારાવધારા કરવાના છે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય.

અનુકાર્ય સેવાની આવશ્યકતા :

વિદ્યાર્થી જ્યારે શાળા - શિક્ષણ પૂર્ણ કરી શાળા છોડી જાય છે ત્યારે તે કોઈ ધંધો કે નોકરીએ જોડાય છે અથવા આગળ અભ્યાસ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ શાળા છોડ્યા પછી ત્રણ ચાર વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓમાં વધુ પરિવર્તન આવે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓએ બે-ત્રણ વ્યવસાય બદલ્યા હોય છે, વ્યવસાય ન મળવાથી બેકારી અનુભવી હોય છે, અનુસ્નાતક અભ્યાસો, વ્યવસાય માટે તાલીમી અભ્યાસો આમ અનેક વેશ ભજવ્યા હોય છે જેનું ચિત્ર અનુકાર્ય દ્વારા આપણને મળે છે. અનુકાર્ય દ્વારા આપણે વિદ્યાર્થીઓને એક યા બીજી રીતે ઉપયોગી થઈ શકીએ છીએ. ક્યાં, ક્યારે, કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકાય જેની યાદી માયર્સ નીચે પ્રમાણે છે.

- નવીન કાર્યનુભવની જરૂરિયાત માટે અનુકાર્ય સેવા ઉપયોગ બને છે. ક્યારેક વ્યક્તિ સરળકામ, કામના પ્રમાણમાં વેતન ઓછું એવાં અનેક કારણોસર વ્યવસાય બદલાય ઈચ્છે છે કયાં કારણસર તે બદલવા ઈચ્છે ચે તે કારણો વધુ જરૂરી છે. કારણો જેટલાં સ્પષ્ટ તેટલી નવીન વ્યવસાયમાં સરળતા વધુ.
- ક્યારેક શક્તિશાળી વિદ્યાર્થી એકના એક વ્યવસાયમાં વધુ સમય રહી સ્થગિત બને છે. માર્ગદર્શન માટે આવા વિદાયાર્થી પણ ચિંતાનો વિષય બને છે કેમ કે આવી પરિસ્થિતિ તેની પ્રગતિને રૂંધે છે, અવરોધે છે અને તેની માનવશક્તિનો પૂરો લાભ ઉઠાવી શકાતો નથી. આ તબક્કે અનુકાર્ય સેવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે.
- વ્યક્તિ જે વ્યવસાયમાં હોય ત્યાં તેને ક્યારેક પ્રતિકૂલન અને અસંતોષ જણાતો હોય છે. આવે તબક્કે અનુકાર્ય સેવા આવશ્યક બને છે.
- ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીને વ્યવસાય માટેની જરૂરી તાલીમ આપવામાં વ્યવસાયમાં જોડવા તેમજ પ્રગતિ કરવા માટેની માહિતી આપવામાં અનુકાર્ય સેવા આવશ્યક બને છે.
- વ્યક્તિ જ્યારે નવીન માનવજૂથ સાથે સંપર્કમાં આવે છે. ત્યારે તેના જીવનમાં વ્યવસાયની સાથે સાંસ્કૃતિક જીવન, મનોરંજન, સમાજસેવા અને ફરજો પણ જોડાય છે. આ તબક્કે તેને જરૂરી માર્ગદર્શન માટે અનુકાર્યસેવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે.

અનુકાર્ય માટેની પદ્ધતિ :

અનુકાર્ય એટલે ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીની જુદા જુદા તબક્કે પરિસ્થિતનો અભ્યાસ. તેને જરૂરી માર્ગદર્શન અને તેના વિકાસમાં તકો પૂરી પાડવી. આ માટે વિદ્યાર્થી જે વાતાવરણ - અભ્યાસિક કે વ્યાવસાયિકમાં ગયો હોય તેનો પણ અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે. પરંતુ વ્યવહારમાં તે શક્ય ન હોવાથી આપણે મોટે ભાગે પત્રવ્યવહારથી અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રશ્નાવલીઓ ભરાવીને અનુકાર્ય કરી શકાય. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે સામે ચાલીને આપણી પાસે માર્ગદર્શન કે સલાહ માટે આવવાનું થાય ત્યારે તે રીતે મદદ કરવી. બધા જ વિદ્યાર્થીનું અનુકાર્ય કે અમુકનું જ એવા વિવાદો યોગ્ય નવથી. કેમ કે ખરેખર તો બધા જ વિદ્યાર્થીઓ એક યા બીજી રીતે માર્ગદર્શન લેતો હોય છે.

તેથી માર્ગદર્શનની અસર જાણવા માટે પણ બધા જ વિદ્યાર્થીનું 1, 4, 7 વર્ષને અંતે અનુકાર્ય થવું જરૂરી છે. આ અનુકાર્ય માટે નીચે જેવી પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી શકાય.

14.9 ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીના અનુકાર્ય માટે પ્રશ્નાવલિ :

વિદ્યાર્થીનું નામ : _____

પ્રશ્નાવલિ ભર્યા તારીખ : _____ શાળા છોડ્યા તારીખ : _____

(1) હાલ તમે શેમાં અભ્યાસ કરો છો ?

(2) તમારા અભ્યાસની સમયમર્યાદા કેટલી ?

(3) તમારી શક્તિ અને સંજોગોમાં જોતાં અભ્યાસ સરળ, મધ્યમ, સંતોષકારક કે કઠિન લાગે છે ?

(4) તમારા ચાલુ અભ્યાસમાં શાળાના કયા વિષયો ઊપયોગી છે ?

(5) તમારા ચાલુ અભ્યાસમાં શાળાના કયા વિષયો બિલકુલ ઉપયોગી નથી ?

(6) શાળાના અને ત્યાંના વિદ્યાર્થી સમૂહમાં તમને મુખ્યત્વે કયા કયા તફાવતો લાગે છે ?

(7) તમને આ અભ્યાસમાં જવા માટે કઈ સરળતા રહી ? કઈ બાબતમાં પ્રતિકૂળતા રહી ? તેનાં શક્ય કારણો તમારી દૃષ્ટિએ ક્યાં છે ?

(8) તમારા અભ્યાસ માટે જરૂરી શક્તિ, રસ અને પૂર્વતૈયારી અંગે તમારા અનુગામી માટે કઈ સલાહ આપશો ?

વ્યવસાયમાં જોડાયેલ ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી માટે પ્રશ્નાવલિ :

(1) હાલ કયા વ્યવસાયમાં છો ?

(2) તમારો માસિક પગાર કેટલો છે ?

(3) આ વ્યવસાયમાં તમે કઈ રીતે પ્રવેશ મેળવ્યો ?

(4) તમારા વ્યવસાય માટે પૂર્વતાલીમ, ચાલુ કામગીરી સીથે તાલીમ કે હવે પછી વિકાસાત્મક તાલીમની જરૂર ખરી ?

(5) શાળાના કયા વિષયો વ્યવસાયમાં ઉપયોગી બન્યા ? શાળા અભ્યાસક્રમમાં તમને કયો ફેરફાર જરૂરી લાગે છે ?

(6) શાળાના કયા વિષયો તદ્દન નકામા નીવડ્યા ? શાળા જીવનમાં તેમની જરૂર છે ?

(7) તમે વ્યવસાયો બદલ્યા છે ? બદલ્યા હોય તો કેટલા અને કયા કયા વ્યવસાયો બદલ્યા ? બદલવાનું કારણ શું ? ભવિષ્યમાં આ વ્યવસાયની સ્થિરતા વિશે તમારું શું અનુમાન છે ?

(8) તમારા વ્યવસાયમાં માનવીય સંબંધો કેવા પ્રકારના છે ?

(9) તમારા હાલના વ્યવસાયમાં કઈ કઈ વિશિષ્ટ શક્તિઓ વિશેષ રુચિ, શારીરિક ક્ષમતા તેમજ તાલીમ જરૂરી છે.

(10) તમારા વ્યવસાયમાં જોડનારા વ્યક્તિની કઈ કઈ મર્યાદા ઓ તેને પૂર્તિકૂલન પેદા કરશે ?

(11) તમને શાળાજીવનમાં મળેલું માર્ગદર્શન કેટલે અંશે ઉપયોગી નીવડ્યું છે ? તેમાં કયા પ્રકારના ફેરફારની અપેક્ષા રાખો છો ?

ઉપર પ્રમાણેની પ્રશ્નાવલિ દ્વારા વિવિધ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કારકિર્દી શિક્ષકને સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે જે માહિતી દ્વારા શાળાના ચાલુ વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યની કારકિર્દી માટે સારું ભાથું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઉપરાંત જરૂર પડે વ્યવસાયમાં જોડાયેલા વિદ્યાર્થીઓના પ્રામાર્થ પાસેથી માહિતી મંગાવી શકાય ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીની તેના સ્થળ પર મુલાકાત લઈ શકાય. જેથી વિદ્યાર્થીને પણ આત્મીયતા

લાગે. વળી રૂબરૂ સ્થળ પરની મુલાકાતને પરિણમે જે તે સ્થળ કે વ્યવસાયની વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકાય. વિદ્યાર્થીને સંસ્થામાં કે વ્યવસાયમાં તકલીફ હોય તો યોગ્ય સલાહસૂચન દ્વારા માર્ગદર્શન આપી દૂર કરી શકાય છે.

શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શકની પ્રક્રિયા (પદ્ધતિ)

- શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન માટે સામાન્ય રીતે નીચેની પદ્ધતિ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.
- વ્યક્તિની યોગ્યતા અને અન્ય ખાસિયતો જાણવા માટે શિક્ષણ મૂલ્યાંકનને પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.
- વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓનો અભિપ્રાય. પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.
- વ્યક્તિની શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક યોજના જાણવા માટે મુલાકાતોનું આયોજન પણ કરવામાં આવે છે.
- ધંધાકીય નવસંસ્કરણ, વાર્તાલાપ અને મુલાકાતો પણ વ્યક્તિની શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શનનું સોપાન છે.
- વિદ્યાર્થીઓને તેમના વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન માટે વિદ્યાર્થીઓનાં શાળાકીય પરીક્ષાનાં પરિણામો પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

14.10 સારાંશ :

આ એકમમાં આપણે માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત, માર્ગદર્શિકા સિદ્ધાંત, શાળા માર્ગદર્શનની આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ, અભિમુખતા કાર્યક્રમ, વિદ્યાર્થીઓ અંગેની માહિતી એકત્ર કરવી, ઉપચારાત્મક સેવાઓ, વ્યાવસાયિક માહિતીનું એકત્રીકરણ, સંશોધન સેવા અનુકાર્ય અને શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શનની પ્રક્રિયા (પદ્ધતિ) નો તમે અભ્યાસ કર્યો છે.

14.11 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

પ્ર.1 માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત અને માર્ગદર્શનના સિદ્ધાંતોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

14.12 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

પ્ર.1 અનુકાર્ય સેવાઓ જણાવો.

1. અનુકાર્ય સેવા
2. અનુકાર્ય અંગેની સંકલ્પના
3. અનુકાર્ય સેવા અને માહિતી

પ્ર.2 શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શનની પ્રક્રિયા વિષે માહિતી આપો.

1. વ્યક્તિની યોગ્યતા
2. વાર્તાબોધ
3. વિદ્યાર્થીઓના પરિણામો

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત એટલે શું ?
2. માર્ગદર્શનના સિદ્ધાંતો જણાવો.

અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો

1. સ્વ સાક્ષાત્કાર સિદ્ધાંતના સ્થાપક કોણ છે ?
2. ઉપચારાત્મક કોઇ એક સેવા જણાવો ?

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

1. ગણ ઘટક સમન્વય સિદ્ધાંતનો શોધક કોણ છે ?

   A. ઇ. જી. વિલિયમનસ

   B. સી. જી. વિલિયમસન

   C. કાર્લ રોજર્સ

   D. હોપે

14.13 સ્વાધ્યાય

1. અનુકાર્ય માટેની પદ્ધતિ જણાવો.

14.14 સૂચિત સંદર્ભવાચન સામગ્રી :

– Bengale M.D. (1984) : Guidance & Counselling, Sheth Publisher Bombay.

– મોતીભાઈ પટેલ અને અન્યો (2005 - 09) અધ્યેતાનો વિકાસ અને અધ્યયની અધ્યાપન પ્રક્રિયા પ્રથમ આવૃત્તિ, બી.એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

– Pasricha, P (1977) Gudiance & Counselling in India, NCERT, New Delhi

– Rao, S.N. (1981) Conselling Psychology, Tata McGrown Hills, New Delhi

14.15 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો :

પ્ર.1 યોગ્ય ઉપયોગથી વ્યક્તિની સર્જકતા અને સમાજની સંસ્કૃતિની પરિપૃષ્ટિ

એકમ 15

સલાહદર્શન સેવાનું મોડલ

: રૂપરેખા :

15.1 ઉદ્દેશ્યો
15.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો
15.3 પ્રસ્તાવના
15.4 સલાહદર્શનની સંકલ્પના
15.5 સલાહદર્શનના અધ્યાયો
15.6 સલાહદર્શન કેન્દ્ર હેતુ
15.7 સલાહદર્શનની વ્યાખ્યાઓ
15.8 સલાહદર્શન અભ્યાસક્રમ
15.9 આધારતંત્ર
15.10 માનસિક સ્વાસ્થ્ય એજન્સીઓ
15.11 રોજગાર વિનિમય
15.12 રોજગાર કેન્દ્રોની માહિતી
15.13 બાળકોના અધિકારનું રક્ષણ
15.14 બાળગુનેગારનાકારણો
15.15 બાળગુનેગારના પ્રકારો
15.16 સારાંશ
15.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
15.18 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે
15.19 સ્વાધ્યાય

15.1 ઉદ્દેશ્યો :

- સલાહદર્શનની સંકલ્પનાની સંકલ્પના - વ્યાખ્યા આપી શકશો.
- સલાહદર્શનના અભ્યાસક્રમને સમજાવી શકશો.
- માનસિક સ્વાસ્થ્ય એજન્સીઓની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- રોજગાર વિનિમય કચેરીની સેવાઓથી માહિતીગાર થઈ શકશો.

15.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો :

- સલાહદર્શન, આધારતંત્ર, માનસિક સ્વાસ્થ્ય, બાળગુનેગાર

15.3 પ્રસ્તાવના :

વિદ્યાર્થીઓના જીવિનમાં એવી ઘણી નાજુક પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે કે જ્યાં તેમને યોગ્ય અને દૂરોગામી નિર્ણય લેવા માટે અનૌપચારિક સલાહની જરર પડે છે. જો સમસ્યા અંગે સ્પષ્ટ જાણકારી ન હોય તો અનૌપચારિક સલાહ નુકસાનકર્તા અને ગેરમાર્ગો દોરે છે. છેલ્લા ઘણા વર્ષોથી શાળામાં 'માર્ગદર્શન' શબ્દ ઉત્તરોતર પ્રચલિત બન્યો છે. વિદ્યાર્થી, શિક્ષક અને શિક્ષણવિદો માટે માર્ગદર્શન

અને સલાહ વિશેષ વિચારણા જરૂરી બન છે. આ ઉપરાંત આ એકમાં આપણે સલાહદર્શનની સંકલ્પના, વ્યાખ્યા, જરૂરિયાતચો વિગેરેને અભ્યાસ કરીશું.

15.5 સલાહદર્શનની સંકલ્પના :

સલાહદર્શક અને અસીલ વચ્ચેના સંબંધ તરીકે સલાહની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરવા તેના સિદ્ધાંતો સમજવા જરૂરી છે. અસીલનું હિત જેનું લક્ષ છે તેવી આ પ્રક્રિયાનો યોગ્ય રીતે અમલ થઈ શકે તે માટે તેના વિવિધ પાસાંને સૈદ્ધાંતિક રીતે સમજવા ખૂબ જ જરૂરી છે. આથી સલાહના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

અસીલના આત્મસાક્ષાત્કાર અને આત્મનિર્ભરતા પર સલાહ મહત્ત્વનો ઝોક દર્શાવે છે :

સલાહ કાર્યક્રમનું મુખ્ય ધ્યેય અસીલ પોતાની જાતને જાણે સમજે અને પોતાની સમસ્યાઓ પોતે ઉકેલ છે. વ્યક્તિગત સંબંધ દ્વારા ચાલતી સલાહની પ્રક્રિયામાં અસીલને સલાહદર્શક દ્વારા એવી મદદ મળે છે કે જેથી તે પોતાની સમસ્યા ઉકેલવા શક્તિમાન બને. પોતના જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ સાથે રચનાત્મક રીતે કામ પાડવા માટે વ્યક્તિમાં પૂરતી ક્ષમતા હોય છે. આ ક્ષમતા વ્યક્તિમાં રહેલી આંતરીક શક્તિને કારણે છે. સલાહદર્શકે વ્યક્તિમાં રહેલી આ આંતરીક શક્તિનો વિકાસ થાય તે તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ.

કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાની સમસ્યા જાતે તો જ ઉકેલી શકે જો તે પોતાની શક્તિઓ, આવડતો, મર્યાદાઓ સહિત પોતાને બરાબર ઓળખાતો જાય પોતાને બરાબર સમજ્યા વગર સમસ્યા ઉકેલવામાં વ્યક્તિને અન્યની સહાય લેવી જ પડે એટલે કે આત્મસાક્ષાત્કાર પર જ આત્મનિર્ભરતાનો આધાર છે.

જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં બુદ્ધિપૂર્વકનો યોગ્ય નિર્ણયો કરી શકવા માટે વિદ્યાર્થીને મદદ કરવાનું સલાહદર્શનનું મુખ્ય ધ્યેય છે. આ માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેની શક્તિઓ, રસો, ધ્યેયો, મૂલ્યો વગેરે અંગેનો અભ્યાસ કરવાની સ્વસૂઝ, આત્મ-સ્વીકાર અને આત્મનિર્ભરતાના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની સારી તક તેને મળે છે.

પર્યાવરણ સાથેના પોતાના સંબંધ અંગેની તાલીમની આંતરિક સૂઝ અને સમજણનો વિકાસ થાય તે સલાહદર્શનનું અગત્યનું ધ્યેય છે :

આત્મસાક્ષાત્કાર કે આત્મનિર્ભરતા એ શૂન્યાવકાશમાં ઉદ્ભવી શકે નહી. પરંતુ અન્ય લોકો અને આસપાસની પરિસ્થિતિનાં વિવિધ બળો સાથેની પારસ્પરિક અસરને કારણ ઉદ્ભવે છે.

વ્યક્તિને જેમાં પોતાનો વિકાસ સાધવાનો છે તે આસપાસના પર્યાવરણ સાથે અનુકૂલન સાધવાનું ખૂબ જ જરૂરી છે. આ માટે પર્યાવરણને સમજવું અને તેની સાથેના પોતાના સંબંધ ને યોગ્ય રીતે ગોઠવતા જવું પડે વ્યક્તિ જેમ પોતાની અંગત મિલકત કે જવાબદારી પ્રત્યે તાર્કિક હોય છે તેમ તે પોતાની જાતને આસપાસના ભૌતિક અને સામાજિક જગતમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવે છે. કોઈપણ વ્યક્તિ અન્ય સાથે ગંભીર ઘર્ષણ થાય તો ભાગ્યે જ કાયમી રીતે વર્તવાનું પસંદ કરે આ માટે વ્યક્તિ પોતાની જાતની અને જીવવાની રીતથી વાજબીપણે સંતુષ્ટ હોય તે ખૂબ જ જરૂરી છે.

15.5 સલાહદર્શનના અધ્યાયો :

(1) સલાહદર્શન એ સુગ્રથિત અધ્યયન પરિસ્થિત છે :

સલાહદર્શન પરિસ્થિતિમાંના અનુભવો દ્વારા વર્તન ફેરફારો ઉદ્ભવે છે. કારણ કે સલાહદર્શક પોતાનાં સલાહો અને પદ્ધતિઓ વડે એવી પરિસ્થિતિ સર્જે છે કે જેમાં અસીલને જરૂરી અધ્યયનમાં ગતિ સાધવાની સરલતા રહે છે.

સલાહદર્શનમાં શીખવા - શીખવવાનું વાતવરણ જરૂરી છે. જેમ શાળા-મહાશાળાઓમાં વર્ગશિક્ષક, વિદ્યાર્થીઓ, શીખવાની વસ્તુ વગેરે છે તેમ આપણે હવે સલાહદર્શકની ઓફિસમાં, કુટુંબમાં, જીવનના અનુભવોમાં, વ્યવસાયમાં, સામાજિક સંબંધોમાં વગેરેમાં અધ્યયન વિશે વિચારવું પડશે. આ ઉપરાંત સલાહદર્શકે અધ્યયનના સિદ્ધાંતો વિશેનું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક બનશે.

સલાહદર્શનની પદ્ધતિઓ અસીલની જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત હોવી જોઈએ :

મનોવિજ્ઞાને વૈયક્તિક તફાવતો સ્વીકારેલ છે. દરેક વ્યક્તિ વ્યક્તિત્વ અલગ છે. તેમના વિકાસની બાબતોમાં ભિન્નતા છે. અને તેમની સમસ્યા ઓમાં પણ ઘણી વિવિધતા રહેલી છે. વ્યક્તિની જરૂરિયાત અલગ અલગ હોઈ શકે છે. આ બધું ધ્યાનમાં લઈ એ તો સલાહદર્શન પદ્ધતિઓ જુદીજુદી વ્યક્તિઓ માટે, જુદી જુદી સમસ્યાઓ માટે એક જ હોય તે અશક્ય છે. કોઈ એક પદ્ધતિથી દરેક વ્યક્તિની પ્રત્યેક સમસ્યાઓ હલ થઈ શકે નહીં. અસીલ સમસ્યાના પ્રકાર અને તીવ્રતાના આધારે સલાહદર્શન પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થવું જોઈએ. માટે સલાહદર્શક દરેક પ્રકારનાં સાધનો અને પદ્ધતિએથી પૂરતો પરિચિત હોવો જરૂરી છે.

સલાહદર્શન મૂળ તો ઉપચારાત્મક કરતાં સમસ્યા અટકાવવાની પ્રક્રિયા છે :

સલાહદર્શન અને મનોચિકિત્સામાં ઘણી સમાનતા હોવા છતાં અહીં તે બંને જુદા પડે છે. અસીલ કેટલીકવાર ગંભીર મુશ્કેલીમાં મુકાય ત્યારે સલાહદર્શન ઉપચાર માટે બોલાવાય છે. તેમ છતાં સલાહદર્શન ઉપયોગી ચિકિત્સા નથી. સાઈકોથેરાપિસ્ટને વિષય અનુકૂલનના અવરોધમાં રસ હોવા છતાં તેને સામાન્ય રીતે તો તેને બીમારીની સારવાર પ્રત્યે જ ધ્યાન રાખવાનું હોય છે.

સલાહદર્શકના કાર્યપ્રદેશ તરફ નજર રાખીએ તો જણાશે કે તેના અસીલો વર્તનની સમસ્યા હદમાં રહેલા હોય છે. તેઓ શાળા, કૉલેજ, કારખાનાં કે સામાજિક સંસ્થામાં હોય છે. તેમની સમસ્યાઓપણ સાદી અને સરળ હોય છે. જ્યારે સાઈકોથેરાપિસ્ટને મેડકલ વાતાવરણમાં કામ કરવાનું હોય છે.

સલાહદર્શક પોતાનો મોટાભાગનો સમય એવા અસીલો માટે ગાળે છે કે જેમની મૂલ્ય પ્રણાલીઓ અને વલણો તેમના વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવનમાં બાધારૂપ છે. અસીલના વ્યક્તિત્વને સચોટપણે ફેરફાર કરવાનું સલાહદર્શકનું કાર્ય નથી. તેમ છતાં અસીલની ખામીયુક્ત વર્તન પ્રણાલીને સુધારવાનું લક્ષ તો છે જ.

સલાહદર્શન એ અસીલ માટે સ્વૈચ્છિક જ હોવું જોઈએ :

આ સિદ્ધાંત સૂચવે છે કે અસીલને પોતાની મદદ મેળવવાની ઈચ્છા હોવી જોઈએ અને પોતે મદદ માગતો હોવો જોઈએ. સલાહદર્શન એ અધ્યયન પરિસ્થિતિ છ. એ તો દેખીતું કે આપણે ઇચ્છીએ તે મુજબ શીખવા માટે દબાણ કરવું લગભગ અશક્ય છે.

સલાહદર્શન તેમજ અધ્યયનમાં અસીલના સહકાર વિના સલાહદર્શક નિસહાય છે. ટૂંકમાં જોઈએ તો અગવડભર્યું કે બિનલાભકારી હોય ત્યારે સલાહદર્શન સંબંધ ચાલુ રાખવા માટે અસીલ પર દબાણ કરી શકાય નહીં.

જૂથના એક સભ્ય તરીકેની વ્યક્તિ સાથે સલાહદર્શનને સંબંધ છે :

સલાહદર્શનએ માર્ગદર્શન કાર્યક્રમનો એવો ભાગ છે કે જેમાં અસીલને વ્યક્તિગત મદદ અપાય છે. પરંતુ વ્યક્તિ સાથે કામ કરતી વખતે સલાહદર્શકે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે વ્યક્તિ એ અનેક જૂથના સભ્ય તરીકે સામાજિક માળખામાં જ રહીને કાર્ય કરવાનું હોય છે. આથી વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો, રસો, શક્તિઓ ઉપરાંત વર્તમાન સામાજિક માળખું અને સામાજિક જરૂરિયાતોનો પણ સલાહદર્શકે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ અને અસીલને પણ તેનાથી પરિચિત કરવો જોઈ. બીજાઓ સાથે સંબંધો સ્થાપવા, ટકાવવા અનવે વિકસતા કરવા અંગેની સૂઝ મેળવવા માટે સલાહદર્શકે અસીલને મદદ કરવાની છે.

સલાહદર્શનને વિદ્યાર્થીના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ સાથે સંબંધ છે :

વ્યક્તિત્વના ઐક્ય અને સલાહદર્શન પ્રક્રિયાના એકાત્મક સ્વરૂપ પર આ સિદ્ધાંત ભાર મૂકે છે. વિદ્યાર્થી વ્યાવસાયિક પસંદગી અંગેના સલાહદર્શનના સલાહદર્શકે અસીલને લગતી અન્ય હબાબતો જેવી કે વ્યક્તિત્વ, શૈક્ષણિક સિદ્ધિ, રસ, તંદુરસ્તી અને આંતર વ્યક્તિ સંબંધોને પણ ધ્યાનમાં લેવા

જોઈએ. શૈક્ષણિક, સામાજિક કે વૈયક્તિક બાબતોથી વ્યાવસાયિક પ્રશ્ને અલગ વિચારવાથી યોગ્ય ઉકેલ મળે નહીં.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી માટે સલાહદર્શન જરૂરી છે :

સલાહદર્શનએ માત્ર જેને સમસ્યા છે તેવા વિદ્યાર્થીઓ કે પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ માટે જ નથી, પરંતુ શાળા-કૉલેજોમાં ભણતા દરેક વિદ્યાર્થીને આ પ્રક્રિયામાં આવરી લેવાના છે. સલાહદર્શન દરેક વિદ્યાર્થીના વિકાસમાં તેમજ અવરોધક બાબતોમાં મદદ કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. તે માત્ર ઉપચારાત્મક પ્રક્રિયા જ નથી. શાળા - કૉલેજોમાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ સરેરાશ હોય છે. આથી સલાહદર્શથનનો મોટોભાગ વિકાસાત્મક સ્વરૂપનો હોવો જોઈએ.

સલાહદર્શન દ્વારા અસીલને પસંદગી અંગેના હકથી વંચિત રાખવામાં આવતો નથી :

ડૉક્ટર જેમ પોતાના દર્દીને સલાહ આપે છે. શિક્ષક જે રીતે વિદ્યાર્થીને શિખવાડે છે, કે વકીલ જે રીતે પોતાના અસીલને સહાય કરે છે, તેવો અભિગમ સલાહદર્શકે અસીલને સહાય કરતી વખતે રાખવાનો હોતો નથી. અહીં સલાહદર્શકે કોઈ નિર્ણય આપવાનો નથી કે પોતાનો અભિપ્રાય કે માન્યતા અસીલ પર ઠોકી બેસાડવાના નથી. પરંતુ તેને પોતાને લાગતી તેમજ વિવિધ પસંદગીઓને લગતી જરૂરી બાબતોથી પરિચિત કરવાનો છે. તેમ જ તેને પૂરતી સમજણ આપવાની છે, અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય આખરી પસંદગી અસીલ પાસે કરાવવાની છે.

સલાહદર્શન એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. :

વિકાસાત્મક અને સમસ્યા અવરોધક મૂલ્યો ધરાવે છે ત્યારે સલાહદર્શનએ કોઈ એકાદ કાર્ય નથી. પરંતુ સતત પ્રક્રિયા છે. સલાહર્શન વડે પસંદગીઓ અને અનુકૂલન અંગે ધ્યાન દેવાનું છે. આ ટૂંકા સમયમાં થઈ શકે નહીં. શ્રેણી બંધ નાના નાના નિર્ણયો પણ ઘણા સમય સુધી લઈને ચોક્કસ નિર્ણય લેવાની આ વિકાસાત્મક પ્રક્રિયા છે. આથી વિદ્યાર્થીને શાળા પ્રવેશ અને શાળા છોડતા સમયે તેમ જ શાળાની કારકિર્દી - સમય દરમિયાન એમ દરેક વખતે સલાહદર્શન સેવા મળતી રહેવી જોઈએ.

સલાહદર્શક માટે વ્યાવસાયિક શિક્ષણ જરૂરી છે :

અસીલ પ્રમાણે સહાનુભૂતિ, સામાન્ય સૂઝ, ઉપરાંત સલાહદર્શક પાસે કેટલીક આવડતો હોવી જરૂરી છે. સલાહદર્શન અંગેનું જરૂરી જ્ઞાન, કૌશલ્યો, વ્યક્તિગત સંબંધો સ્થાપવાનવી આવડત, સમૂહ સાથે કામ પાર પાડવાની શક્તિ વગેરે સલાહદર્શક માટે આવશ્યક છે તેના અસલીઓમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત વાલીઓ, શિક્ષકો અને વહીવટકર્તાઓ પણ હશે. આથી તેમની સાથે કામ પાર પાડવા જરૂરી માનસિક ક્ષમતા તથા તેને લગતાં વ્યાવસાયિક વલણો હોવાં જોઈએ. આ બધા માટે સલાહદર્શન એવું વ્યાવસાયિક શિક્ષણ લેવું અતિ આવશ્યક છે.

સલાહદર્શન અંગેનું વ્યવસાયિક શિક્ષણ લેવાથી સલાહદર્શક પોતાના કાર્યમાં તાર્કિક અને ક્રમિક ક્રિયાઓનો સુમેળ સાધી શકે છે. ઉપરાંત આ પ્રકારના શિક્ષણથી તે અસીલને જરૂરિયાત તેમજ તેની સમસ્યાની તીવ્રતાને આધારે સલાહદર્શન પ્રક્રિયાનું સુવ્યવસ્થિત "મોડલ" પણ તૈયાર કરી શકે છે.

અસરકારક સલાહદર્શન કાર્યક્રમ માટે વ્યવસ્થાતંત્ર જરૂરી છે :

શાળાએ આ ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી કાર્ય કરવું હોય તો અસરકારક વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે. આ તંત્રમાં શાળાના આચાર્યનું સ્થાન મહત્ત્વનું હોય, તેમ જ મુખ્ય જવાબદારી જેમણે આ પ્રકારના કાર્યની તાલીમ લીધેલ હોય તેવા સંનિષ્ઠ વ્યક્તિ પાસે હોવી જોઈએ.

વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગી કાર્ય થઈ શકે તે માટે : (1) લાંબા ગાળાનું આયોજન (2) વિશિષ્ટ કાર્યો કરવા માટે જવાબદારીને વહેંચણી, (3) વિવિધ પ્રયત્નો અને કાર્યક્રમોનું સંકલન, તેમ જ (4) શાળામાં પ્રાપ્ત સાધનસામગ્રી અને સવલતોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ માટે શાળાના આચાર્યની સાથે વિવિધ વિષય શિક્ષકોની એક ટીમનો આ વ્યવસ્થાતંત્રમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

સલાહદર્શન એ ધ્યેયલક્ષી પ્રક્રિયા છે :

અસીલ અને સલાહદર્શક સાથે મલીને ધ્યેયો નક્કી કરે છે. સામાન્યતઃ એક સમયે એક લક્ષ નક્કી કરાય છે. અને તે પાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરાય છે. એક લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવામાં મળતી સફળતા અન્ય ધ્યેયો સિદ્ધ કરવામાં પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. આ રીતે ઘણાં ધ્યેયો પાર પડાય છે. જ્યારે બધાં ધ્યેયો સુધી પહોંચાય છે ત્યારે સલાહદર્શન સંબંધનો અંત આવે છે.

15.6 સલાહદર્શન કેન્દ્રના હેતુઓ :

સલાહદર્શન પ્રક્રિયામાં અસીલ અનવે સલાહદર્શક એ બે વ્યક્તિઓ સાથે મળીને અસીલની સમસ્યાને સમજે છે. ઓળખે છે અને ઉકેલ અંગે વિચારણા કરે છે. છેવટે ઉકેલ અંગેનો નિર્ણય અસીલ પોતે જ બે છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયાનાં પાયાનાં ચાર હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

(1) અસીલ

(2) સલાહદર્શક

(3) સલાહદર્શક પદ્ધતિ

(4) સલાહદર્શન પ્રક્રિયાની ફલશ્રુતિ

સલાહદર્શન પ્રક્રિયાનાં ઘટકો અને તેનાં સંબંધી આકૃતિ

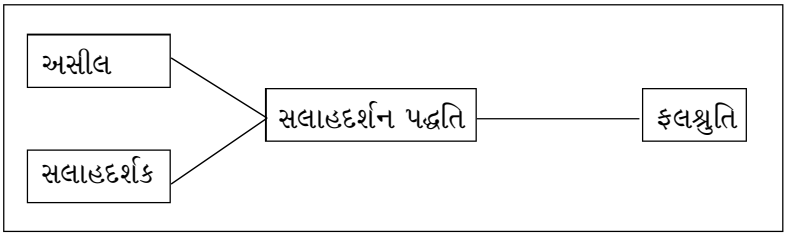

સલાહદર્શન પદ્ધતિમાં સલાહદર્શક અને અસીલએ બંનેની કામગીરી ઉમેરાય છે. અને બંનેની કામગીરી વચ્ચે પરસ્પર આંતરક્રિયા થાય છે જેને પરિણામે સલાહદર્શનને ફલશ્રુતિ ઉદ્ભવે છે.

(1) અસીલની ભૂમિકા :

અસીલ પોતાની સમસ્યાની સાથે સાથે તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સલાહદર્શન પદ્ધતિમાં ઉમેરે છે. શારીરિક દેખાવ, આનુવંશિક શક્તિઓ, જાતિ, જ્ઞાતિઓ, ઉંમર, આર્થિક - સામાજિક કક્ષા, ભૂતકાળની શૈક્ષણિક કારકિર્દી, પ્રેરણાત્મક બંધારણ, કૌટુંબિક તેમ જ આસપાસનું પર્યાવરણ લાગણીઓ, રસ, ઇચ્છાઓ અને મુલ્યોની તરેહ જેવાં કેટલાંક લક્ષણોથી અસીલને સમજી શકાય છે. આ ઉપરાંત અસીલના પોતાના પ્રત્યેના અને અન્ય પ્રત્યેના વલણો સમજવામાં તેમ જ અસીલની સમસ્યાને ઓળખવામાં અને ઉકેલવામાં આ બધી બાબતો સલાહદર્શકને મદદરૂપ થાય છે.

અસીલે પોતાની સમસ્યાની રજૂઆત અને આનુષંગિક ચર્ચા મુક્ત મને કરવી પડે છે. સલાહદર્શનની પ્રક્રિયા પ્રત્યે પૂરતી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખી સલાહદર્શકની સાથે રહીને પોતાની સમસ્યા સજવામાં તેમજ ઉકેલવામાં સહકાર આપવાનો હોય છે.

(2) સલાહદર્શકની ભૂમિકા :

સલાહદર્શક પણ સલાહદર્શન પદ્ધતિમાં અસીલની જેમ પોતાના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને ઉપયોગમાં લાવે છે. સલાહદર્શક પોતાની કેટલીક આવડતો, જ્ઞાન વલણો, અનુભવો શૈક્ષણિક લાયકાત જેવાં લક્ષણોની મદદથી સલાહદર્શન પદ્ધતિમાં અસીલની સમસ્યા ઉકેલવામાં સહાય કરે છે.

વિશ્વાસ, સમજણ અને પરસ્પર આદરના આધાર ઉપર અસીલ સાથે માનવીય સંબંધ વિકસે તેવાં કૌશલ્યો સલાહદર્શક પાસે હોવાં આવશ્યક છે. અસીલ પોતાની સમસ્યા કશા પણ હિચકિચાટ વગર કહી શકે તે માટે સલાહદર્શક અને અસીલ વચ્ચે ઉષ્માસભર સંબંધો હોય તે જરૂરી છે. આવા સંબંધો ઊભા કરવાની અને વિકસાવવાની જવાબદારી સલાહદર્શકની છે. અસીલનું વર્તન વલણો,

જ્ઞાતિ, જાતિ, આર્થિક - સામાજિક સ્થિતિ કે ધાર્મિક માન્યતાઓને ધ્યાનમાં લીધા વગર જ સલાહદર્શકે અસીલ સાથે સંબંધો સ્થાપવાના છે.

સલાહદર્શક પાસે આત્મસભાનતા અને આત્મ સંયમના ગુણો હોવા ખૂબ જ જરૂરી છે જેથી અસીલની જરૂરિયાતો અને લાગણીઓને સમજતી વખતે પોતાની લાગણીઓ અને વર્તન પર જરૂરી કાબૂ રાખી શકે.

માનવવર્તન પાછળના મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન, તેમજ જ સલાહદર્શનના વ્યવસાય માટે જરૂરી નૈતિક ધોરણોની જાણકારી સલાહદર્શષકની પાસે હોવી જોઈએ. વળી સલાહદર્શનની કામગીરી માટે જરૂરી એવાં સાધનો, પ્રવિધિ અને યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાની ક્ષમતા સલાહદર્શકે કેળવવી પડે. સલાહદર્શન પ્રક્રિયામાં મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટીઓ મુલાકાત, અવલોકન અને ઉપચારાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આથી તે અંગેનાં જરૂરી કૌશલ્યો સલાહદર્શક પાસે હોવાં અત્યંત જરૂરી છે.

સલાહદર્શન પદ્ધતિ :

સલાહદર્શન પદ્ધતિમાં અસીલ અને સલાહદર્શકની કામગીરી વચ્ચે આંતરક્રિયા થાય છે. અસીલ અને સલાહદર્શકની કામગીરીની કક્ષા તેમજ સલાહદર્શકે ઉપયોગમાં લીધેલ સલાહદર્શન પ્રયુક્તિના સ્વરૂપ પર આ આંતરક્રિયાનો આધાર છે. દરેક અસીલ કે સમસ્યા માટે સલાહદર્શન પદ્ધતિ જુદી જુદી હોઈ શકે છે.

અસીલની કામગીરી ઉપર પણ પદ્ધતિનો આધાર છે. અસલી બરાબર ઉત્સાહિત ન હોય, જવાબદારીપૂર્વક સલાહદર્શકને સાથ આપતો ન હોય તો સમગ્ર કાર્ય નિર્માળ જવાની શક્યતા છે. કેટલાક અસીલ પરસ્પરની આંતરક્રિયા દરમિયાન સલાહદર્શક પર પોતાનો પ્રભાવ પાડી એવું વાતાવરણ ખડું કરી દે છે કે જેની સલાહદર્શક પરિચિત ન હોય.

સલાહદર્શક અને અસીલની કામગીરીની આંતરક્રિયાથી બંને વચ્ચે સાયુજ્ય અને ગતિશીલ સંબંધો સ્થપાય છે. સલાહદર્શક અને અસીલ નજીક આવે છે. અસીલને એમ લાગે છે કે આખી પ્રક્રિયા પોતાના લાભ માટે જ થઈ રહી છે અને તેમાં પોતે સહકાર આપવો ખૂબ જ જરૂરી છે. પોતાને મદદકર્તા એવી આ પ્રક્રિયામાં સલાહદર્શકની નિષ્ઠા અને કાર્ય પદ્ધતિમાં તેને વિશ્વાસ જાગે છે. તે સલાહદર્શન ક્રિયામાં ખંતપૂર્વક ભાગ લેવા લાગે છે અને મુક્ત મને પોતાની સમસ્યા અંગે ચર્ચા કરે છે. અસીલની મુક્ત અભિવ્યક્તિથી અસીલને તેમજ તેની સમસ્યાને સ્પષ્ટતા પૂર્વક સમજાય છે. તેના ઉકેલ અંગે અસીલ પોતે જ રસ્તાઓ સૂચવવા લાગે છે.

(3) સલાહદર્શન પ્રક્રિયાની ફલશ્રુતિ :

સલાહદર્શન પદ્ધતિમાં સલાહદર્શક અને અસીલની કામગીરી વચ્ચે થયેલી આંતરક્રિયાની ફલશ્રુતિ એ સલાહદર્શન પ્રક્રિયાનો અંતિમ ઘટક છે જ્યારે જ્યારે સલાહદર્શક અને અસીલ મળે છે ત્યારે કોઈને કોઈ પ્રકારની ફલશ્રુતિ ઉદ્ભવે છે. આ ફલશ્રુતિ અસીલ માટે લાભકર્તા કે બિનઉપયોગી પણ હોઈ શકે. ક્યારેક નુકસાન કર્તા પણ બની શકે.

સલાહદર્શન પ્રક્રિયાને પરિણામે અસીલ પોતાનાં ધ્યેયો નક્કી કરે છે. કેટલીક વાર અસીલ એવા નિર્ણયો લે છે કે જેને પરિણામે તેના જીવનનું કોઈક પાસું બદલાઈ જાય છે. ક્યારેક તેને મળતી માહિતીથી યોગ્ય વ્યવસાય કે શૈક્ષણિક કારકિર્દી મેળવવામાં સહાયરૂપ થાય છે. સામાજિક સમસ્યાઓ કે વર્તન-અનુકૂલનના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં પણ મદદ મળે છે.

કેટલીકવાર સલાહદર્શન પ્રક્રિયા અસીલની સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં નિષ્ફળ નીવડે છએ. અસીલ પોતાની મુંઝવણનો ઉકેલ શોધી શકાતો નથી. તેને પરિણામે તે નિરાશ અને અસ્વસ્થ બને છે. કોઈ અસીલ ગુસ્સે પણ થાય છે અને સલાહદર્શન પ્રક્રિયા પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ ધરાવતો થઈ જાય છે.

સફળ ફલશ્રુતિને પરિણામે સલાહદર્શકને પ્રેરણા અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ અસીલ માટે નિષ્ફળતા સાંપડે તો પોતાના પક્ષે, અસીલના પક્ષે, પદ્ધતિમાં કે અન્ય કઈ રીતે ખામી રહી છે તેની

તપાસ કરે છે. જો આની લગતી યોગ્ય માહિતી પ્રાપ્ત થાય તો ફરી તે જ અસીલ સાથે બેસીને તેની સમસ્યા અંગે ચર્ચા વિચારણા કરે છે. અને બીજા અસીલ સાથે એવી કોઈ ક્ષતિ ન હોય તેની કાળજી રાખે છે.

15.7 સલાહદર્શન સેવાની વ્યાખ્યાઓ :

- રુથસ્ટ્રૉંગના મતે "સલાહ એ સલાહદર્શક અને અસીલ વચ્ચેના પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે."
- વેબસ્ટર જણાવે છે કે "સલાહ મસલત, અભિપ્રાયોની અરસપરસ આપે લે અને સાથે મળીને કરેલી ચર્ચા વિચારણા એટલે સલાહદર્શન."
- માયર્સ લખે છે કે "સલાહ એટલે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો એવો સંબંધ કે જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને ચોક્કસ પ્રકારની સલાહ આપે છે."
- વિલિયમસન માટે સલાહદર્સન એ વ્યક્તિને મદદ કરવા માટેની એવી વ્યક્તિલક્ષી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં :
- શાળાનું વિષયવસ્તુ શીખવાની મદદ મળે,
- જવાબદાર નાગરિક બનવા માટેની આવશ્યકતાઓ અને ટેવો અંગેની મદદ મળે.
- કૌશલ્યો, વલણો અને માન્યતાઓ માટેની મદદ મળે.

  આ બધાને કારણે સામાન્ય સંતુલિત માનવ બને.
- રોજર્સ કહે છે કે "સલાહ એ એવો સંબંધ છે કે જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિના વિકાસ, ઉન્નતિ અને પરિપક્વતામાં વધારો કરવાનું તથા કામ કરવાની રીતમાં સુધારો કરવાનું લક્ષ્ય રાખે છે."
- અર્બુકલ સલાહની ઘણી વ્યાખ્યાઓના અભ્યાસને અંતે જણાવે છે કે "આ ઉષ્માસભર અને માનવીય સંબંધમાં સલાહદર્શક અસીલને કોઈપણ હિચકિચાટ વગર આદરપાત્ર સંપૂર્ણપણે, વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારે છે. પૂરેપૂરા સ્વીકારના આ સંબંધમાં અસીલ વિકાસ પામી શકે છએ. પોતાની પાસે જ છે એવી ક્ષમતા અને શક્તિઓને ઉપયોગમાં લાવી શકે છે. અને પોતાને સંતોષકારક હોય તેવા નિર્ણયો અને પસંદગી કરે છે."
- ગિલબર્ટના જણાવ્યા અનુસાર "સલાહદર્શન એ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો એવો વ્યક્તિગત અને ગતિશીલ સંબંધ છે કે જેમા :
- એક વ્યક્તિ કરેલા અનુભવી અને સૂઝ ધરાવતી છે. જ્યારે બીજી વ્યક્તિ અપરિપકવા, બિનઅનુભવી અને ઓછી સૂઝવાળી છે."
- અસીલ પોતાની સમસ્યા અંગે સલાહદર્શક પાસેથી મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- સમસ્યાના સ્પષ્ટીકરણ માટે બંને સાથે મળીને કાર્ય કરે છે.
- છેવટે અસીલને પોતાની સમસ્યા જાતે ઉકેલી શકે તેવી મદદ મળે છે.

15.8 સલાહદર્શન અભ્યાસક્રમ:

- સલાહદર્શન અભ્યાસક્રમ કે.જી.થી ધોરણ બાર સુધીના વિદ્યાર્થીઓ માટે વર્ગખંડ અને જૂથ પ્રવૃત્તિઓ મારફત રજૂ કરેલા આયોજિત અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે. આ અભ્યાસક્રમ નિર્ણય ઘડતર, સ્વ-સમજ, કારકીર્દી શોધ અને તૈયારી, અને અભ્યાસ કૌશલ્યોમાં સુધારો જેવી બાબતોને મહત્ત્વ આપે છે. સલાહદર્શન કાર્યક્રમ નીચેના જેવી યોજનાઓ દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.

વર્ગખંડ સલાહદર્શન પ્રવૃત્તિઓ :

- સલાહદર્શક સલાહદર્શન પ્રવૃત્તિઓનું શિક્ષણ કરે છે, જૂથ શિક્ષણ કરે છે અથવા મદદ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ વર્ગખંડમાં, સલાહદર્શન કેન્દ્રમાં કે અન્ય રીતે ચલાવવામાં આવે છે.

જૂથ પ્રવૃત્તિઓ :

સલાહદર્શક વિદ્યાર્થીઓના રસો કે જરૂરિયાતોને અનુરૂપ વર્ગખંડની બહાર જૂથ સલાહ બેઠકો યોજે છે. નાના જૂથ માટેનું સલાહદર્શન ટૂંકાગાળા કે લાંબાગાળાનું સલાહદર્શન હોય છે. તે જૂથમાં વધુમાં વધુ છ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. આવું સલાહદર્શન વધુમાં વધુ છ અઠવાડિયા સુધીનું હોય છે.

આંતર વિદ્યાશાખાકીય અભ્યાસક્રમ વિકાસ :

- સલાહદર્શકો વિષયવસ્તુ ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસક્રમ વિકસાવવા અને સુધારવા આંતર વિદ્યાશાખાકીય જૂથોમાં ભાગ લે છે. તેઓ શિક્ષકોને તમામ વિદ્યાર્થીઓમાં ભાવાત્મક, સામાજિક અને વ્યવસાયિક કૌશલ્યોની પ્રાપ્તિ માટે વર્ગખંડોમાં શિક્ષણ આપવા માર્ગદર્શન આપે છે.

  આ ઘટક નીચે સમાવી શકાય તેવી સલાહદર્શન અધ્યયન પ્રવૃત્તિઓને કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે :

  (1) સ્વસંકલ્પના અભ્યાસ કૌશલ્યો (2) પ્રત્યાયન કૌશલ્યો, પસંદગી કૌશલ્યો (3) સમવયસ્ક સંબંધો, કારકિર્દી જાગૃતિ (4) આંતર વૈયક્તિક સંબંધો, વૈયક્તિક સલામતી (5) પૂર્વ રોજગાર કૌશલ્યો (6) માધ્યમિક શાળા પછીનું આયોજન, કારકિર્દી શોધ (7) ધંધાની તૈયારી

પ્રતિચારાત્મક સેવાઓ :

- પ્રતિચારાત્મક સેવાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા આપવામાં આવતી ભલામણ પ્રવૃત્તિઓ અને સલાહનો સમાવેશ થાય છે. આ સેવાઓમાં વૈયક્તિક સલાહ, કટોકટી સલાહ, સમસ્યા ઉકેલ માટે વાલીઓ, શિક્ષકો અન્ય વ્યાવસાયિકો તતા આધાર જૂથોને ભલામણ અને કન્સલ્ટેશનનો સમાવેશ થાય છે. પ્રતિચારાત્મક સેવાઓ નીચેના જેવી યોજનાઓ દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવે ચે :

મસલત (Consultation) :

સલાહદર્શક વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા ઉપયોગી યોજનાઓ અંગે વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ, શિક્ષકો અન્ય કેળવણીકારો અને સામાજિક એજન્સીઓ સાથે મસલત કરે છે.

વૈયક્તિક સલાહદર્શન :

સંબંધ, વૈયક્તિક કે સામાન્ય વિકાસાત્મક કાર્યો સંબંધિત મુશ્કેલીઓવાળા વિદ્યાર્થીઓને નાના જૂથમાં કે વૈયક્તિક રીતે સલાહ આપવામાં આવે છે. વૈયક્તિક સલાહદર્શનવ વિદ્યાર્થીઓને સમસ્યાઓને ઓળખવામાં, તેનાં કારણો નક્કી કરવા, વૈકલ્પિક ઉકેલો નક્કી કરવા અને શક્ય પરિણામો નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પગલાંઓ લઈ શકે.

કસોકટી સલાહદર્શન :

- વિદ્યાર્થીઓ અને તેનું કુટુંબ જ્યારે કોઈ તાત્કાલિક સમસ્યા અનુભવે ત્યારે તેઓને મદદ કરવામાં આવે છે. આ સલાહદર્શનવ, સામાન્ય રીતે ટૂંકાગાળાનું અને કામચલાઉ પ્રકારનું હોય છે.

ભલામણ :

શાળા દ્વારા અપાતા સલાહ અને માર્ગદર્શન કાર્યક્રમને વધુ અસરકારક બનાવવલા સલાહદર્શક કેટલીકવાર ભલામણ સ્ત્રોતો (referral sources) નો ઉપયોગ કરે છે. આ ભલામણ સ્ત્રોતોનાં નીચેની એજન્સીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

- માનસિક સ્વાસ્થ્ય એજન્સીઓ
- રોજગારી અને તાલીમ કાર્યક્રમો
- વ્યાવસાયિક પુનઃસ્થાપન
- સામાજિક સેવાઓ

- બાળ ગુનેગારી સેવાઓ

15.9 આધારતંત્ર :

આધારતંત્રમાં પરોક્ષ સલાહદર્શન વ્યવસ્થાપનનો સમાવેશ થાય છે; જે સમગ્ર સલાહદર્શન સેવાઓને જાળવે છે. અને વિકસાવે છે. આ ઘટક નીચે (1) ભૌતિક સ્ત્રોતોનું વ્યવસ્થાપન, (2) સ્ટાફ અને સત્તા વચ્ચેના સંબંધો અને (3) ખાસ સંશોધન પ્રોજેક્ટ્સ જેવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવે છે.

ભૌતિક સ્ત્રોતોનું વ્યવસ્થાપન :

સલાહદર્શન સેવાઓનો સફળ અમલ કરવા માટે મુખ્ય બે ભૌતિક સુવિધાઓ સલાહદર્શન કેન્દ્ર માટે ઉપલબ્ધ બનાવે છે :

(1) સલાહદર્શકનું કાર્યાલય અને (2) સાધન-સામગ્રી. સમગ્ર સલાહદર્શન સેવાઓનું કેન્દ્ર સલાહદર્શક છે. સલાહદર્શક સલાહદર્સન

સંશોધન પ્રોજેક્ટ્સ હાથ ધરવા :

સલાહદર્શક સલાહદર્શન કાર્યક્રમ, મૂલ્યાંકન મૂલ્યાંકન પૃથક્કરણ, અનુકાર્ય અભ્યાસો, જરૂરિય.ાત મોજણી વગેરેનું સંકલન કરે છે. જેના આધારે સલાહદર્શન સેવાઓને વધુ સારી રીતે વિકસાવે છે.

15.9.1 સારાંશ

(1) અધ્યેતા એવું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઔપચારિક અને અનૌપચારિક એમ બે પ્રકારનાં ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(2) અનૌપચારિક ઉપકરણોનું ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકરણ

15.10 માનસિક સ્વાસ્થ્ય એજન્સીઓ :

આપણે તરુણના સર્વાંગી વિકાસની વિચારણા કરીએ છીએ ત્યારે એ સહજ સ્પષ્ટ છે કે વિકાસની પૂર્વભૂમિકા સ્વસ્થતા છે. સ્વસ્થ વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ અને સમતુલિત વિકાસ સંભવી શકે છે. આ સ્વસ્થામાં ન કેવળ શારીરિક પરંતુ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પણ ગૃહીત છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ નૂતન સંકલ્પના છે. "સામાન્ય શબ્દોમાં કહી શકાય કે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વનો સંવાદી વ્યવહાર છે."- હેડફીલ્ડ

માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે કાર્યરત સંસ્થાઓ / એજન્સીઓ નીચે મુજબ છે.

- Mental Health, Ahmedabad
- Mental Health Baroda
- B. J. M. C. Ahmedabad
- B. M. Institute Ahmedabad
- Hospital for Mental Health,. Bhuj
- Hospital for Mental Health, Vikas Gruh Road, Jamnagar.
- Hospital for Mental Health, Shahibag, Ahmedabad

આ ઉપરાંત ભારતના તમામ રાજ્યોમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટેની સંસ્થાઓ આવેલી છે.

15.11 રોજગાર વિનિમય

નિયામકશ્રી રોજગાર અને તાલીમ, ગુજરાત સરકારનાં શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય હેઠલ ચાલે છે. તેમનું નિર્માણ ગુજરાત રાજ્યમાં સાલ 1971 માં રોજગાર પાંક કે જે શ્રમ નિયામક હેઠળ અને વ્યવસાય તાલીમ યોજના કે જે નિયામકશ્રી તાંત્રિક શિક્ષણના જોડાણથી થયું હતું.

હાલમાં Govt IIIs, 475 ગ્રાન્ટ - ઈન - એઈડ અને સેલ્ફ ફાઈનાન્સ IICs, 335 kvks કૌશલ્યા વર્ધન કેન્દ્ર) 617 VTPs (વ્યાવસાયિક તાલી પ્રદાતા) અને 48 રોજગાર વિનિમય આ નિયામકની કચેરી હેઠળ કાર્યરત છે.

ભારત સરકાર દ્વારા એ ઠરાવ પ્રસ્થાપિત થયા કે જે સંગઠિત ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ રોજગારને સિદ્ધ કરવા તાલીમ થકી બનેલા છે.

ડાયરેક્ટરેટ ઓફ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ ટ્રેઈનિંગના મુખ્ય હેતુમાં ગુજરાત રાજ્યના યુવાનોને ઉચ્ચ પ્રકારનું વ્યવસાય માર્ગદર્શન તથા રોજગાર સેવાઓ પ્રદાન કરવાનું છે. આ હેતુને સિદ્ધ કરવા ડાયરેક્ટ ઑફ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ ટ્રેઈનિંગ આઈ.ટી.આઈ. સેન્ટરોમાં ઘણા બધા પ્રકારના ટૂંકા ગાળાના તથા લાંબા ગાળાના તાલીમ પ્રોગ્રામ ચલાવે છે. જે યુવાનો રોજગારીની શોધમાં હોય તેમને રોજગાર કચેરીઓ દ્વારા નોંધણી કરાવી તેમને જે તે ક્ષેત્રના નોકરીદાતાની યાદી નિભાવી સારામાં સારી રોજગારીની તકો આપે છે.

નિયામકશ્રી રોજગાર અને તાલીમ, ગુજરાત સરકાર લોકોને રોજગારી આપવા ઘણા કૌશલ્ય નિર્માણ પ્રોગ્રામ ચલાવે છે. હાલમાં 48 રોજગાર કચેરીઓ નોંધાયેલા યુવાનોને રોજગારી મેળવવામાં મદદ કરી રહી છે.

રાજ્યની રોજગાર કચેરીઓ :

નોંધાયેલ ઉમેદવારોને ખૂબ જ કાર્યદક્ષ પ્રયત્નમાં તથા ઔદ્યોગિક ભરતીમેળાઓ ઔદ્યોગિક વસાહતોમાં યોજી રોજગારી આપવામાં સફળ રહી છે.

ઓર્ગેનાઈજેશન ચાર્ટ

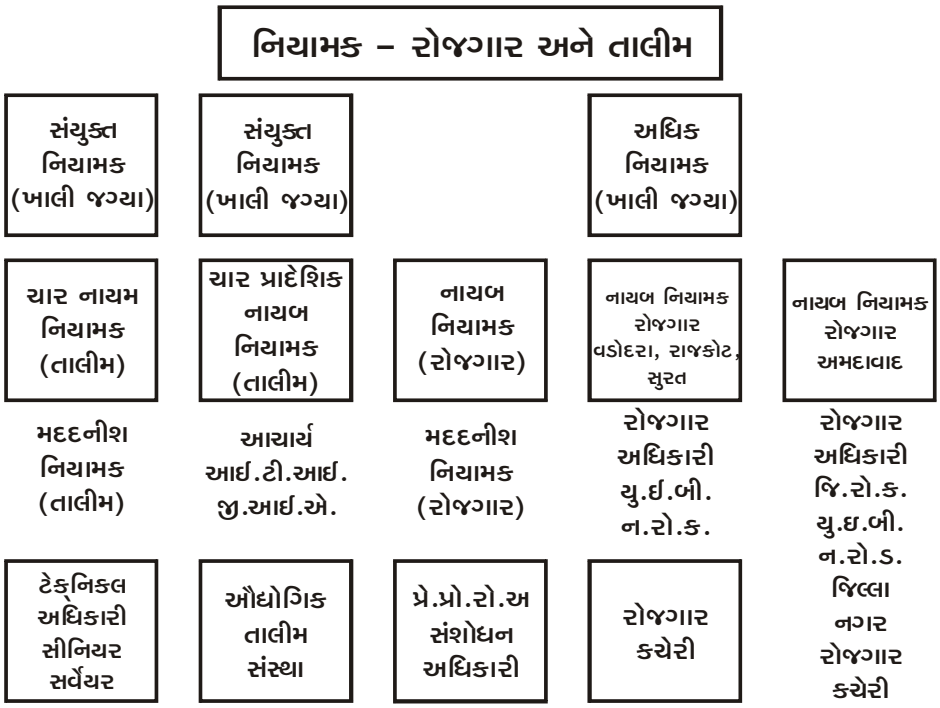

રોજગાર વિભાગ વિશે :

રોજગાર કચેરીની પ્રવૃત્તિઓ :

રોજગાર કચેરીઓનં મૂળભૂત કામ રોજગાર વાંચ્છુઓને રોજગારીની સુવિધા પૂરી પાડવાનું છે. સામાન્ય રીતે રોજગાર, કચેરી દ્વારા રોજગાર વાંચ્છઓનાં નામ નોંધણી થયેલ ઉમેદવારના નામ ખાનગી તથા જાહેર ક્ષેત્રો મોકલવાનું કામ કરે છે.

રોજગાર કચેરીનાં મુખ્ય કાર્યો :

- રોજગાર સેવાઓ
- વ્યવસાય માર્ગદર્શન
- ઈ રોજગાર બજાર માહિતી (EMI) અને તેનું અમલીકરણ ખાલી જગ્યાની ફરજીયાતચ જાણ અંગેનો કાયદો - 1957
- વધારાની સેવાઓ સ્વ-રોજગાર માર્ગદર્શન, આર્મી ભરતી કેમ્પ ... વગેરે ....
- રાજ્યમાં હાલ 48 રોજગાર કચેરીઓ કાર્યરત છે, જેમાંથી 33 જિલ્લા રોજગાર વિનિમય કચેરી છે. અનુ.જનજાતિ ઉમેદવારો માટે ખેડબ્રહ્મા, ધરમપુર, સોનગઢ, છોટાઉદેપુર અને માંડવી ખાતે ટ્રાયબલ રોજગાર કચેરીઓ કાર્યરત છે. અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર, પાટણ, વલ્લભ વિદ્યાનગર અને ભુજ ખાતે 8 વિશ્વ વિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી રોજગાર માહિતી તથા માર્ગદર્શન કેન્દ્ર) કાર્યરત છે તથા અમદાવાદ અને જામનગર ખાતે 2 ખાસ મહિલા રોજગાર કચેરીઓ કાર્યરત છે.
- વિદેશમાં રોજગારી તથા કારકિર્દીલક્ષી તકોનું માર્ગદર્શન આપવા ગુજરાતમાં અમદાવાદ, વડોદરા અને રાજકોટ સેન્ટરો કાર્યરત છે.
- હાલમાં વડોદરા અને સુરત ખાતે આવેલી રોજગાર કચેરીઓને ''મોડલ કેરિયર સેન્ટર'' માં પરિવર્તિત કરેલ છે.
- ઓવરસીઝ સેન્ટરો, મોડેલ કેરિયર સેન્ટર અને રોજગાર સેવાઓને વધુ સુદઢ બનાવવા ઈમ્પેક્સ બી નામની સ્વાયત સંસ્થાની રચના કરેલ છે.

(1) રોજગાર સેવાઓ : રોજગાર કચેરીઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રોજગારને લગતી છે.

- નોકરી આપવાનાં ગુજરાત પ્રથમ : DGET નવી દિલ્હી દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતા અહેવાલ મુજબ રોજગાર કચેરીઓ દ્વારા નોકરી વાંચ્છુઓને નોકરી આપવામાં છેલ્લા 13 વર્,માં (2002 થી 2014) ગુજરાત પ્રથમ ક્રમે છે. વર્ષવાર રોજગારીના આંકડા જોઈએ તો વર્ષ 2002માં 70,700, વર્ષ 2003માં 64, 900, વર્ષ 2004માં 64,900, વર્ષ 2005માં 92,900 વર્ષ 2006માં 99,000, વર્ષ 2007માં 1,78,300, વર્ષ 2008માં 2,17,700, વર્ષ 2009માં 1,53,500, વર્ષ 2010માં 2,07,586, વર્ષ 2011માં 2,25,600, વર્ષ 2012માં 2,46,000, વર્ષ 2013માં 2,71,621 અને વર્ષ 2014માં 2,90,800, જે બધા જ રાજ્યોમાં સૌથી વધારે છે. વર્ષ 2015માં આ સંખ્યા 3,36,668 છે.
- આ બધી કામગીરી કાર્યક્ષેત્રમાં રહેલ અધિકારી દ્વારા હાથ ધરવામાં આવતા ખાનગીક્ષેત્રના નોકરીદાતાઓની મુલાકાત તથા, તેમના દ્વારા નોંધાતી ફરજિયાત, ખાલીજગ્યાઓને આભારી છે. આ કામગીરી માટે ગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં વિકસેલા ઉદ્યોગો રોજગાર કચેરીઓને, ખાનગીક્ષેત્રમાં રોજગારી અપાવામાં મદદરૂપ છે.

(2) બેરોજગાર ઉમેદવારોને ઈન્ટરવ્યૂમાં આવવા જવાનું ભાડું :

- આ યોજના હેઠળ બેરોજગારોને રાજ્ય વાહન વ્યવહારની (S.T.), વાહન બસમાં આવવા જવાનું ભાડુ ચૂકવવામાં આવે છે.આનો હેતુ બેરોજગાર યુવાનો ઈન્ટરવ્યૂમાં હાજર રહે તે માટે મદદરૂપ થવાનો છે.
- રોજગાર કચેરી દ્વારા નોકરીદાતા માટે જે ઉમેદવારોની નામાવલિ તૈયાર કરેલ છે. તે ઉમેદવારોન કમ્પ્યૂટરાઈઝ એસ.ટી કુપન મોકલવામાં આવે છે.
- આયોજનનો લાભ રાજ્યની સીમા સુધી મર્યાદિત છે. આ યોજનાનો લાભ રોજગાર કચેરી ખાતે નોંધાયેલ ઉમેદવારોની તથા તૈયાર કરેલ નામવલિની યાદીના જ ઉમેદવારો (Sponsered) આપવામાં આવે છે.

(3) રોજગાર બજાર માહિતી (EMI) :

- જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્રના નોકરીદાતાઓ પાસેથી રોજગાર અંગેની માહિતી નિયમિત ધોરણે એકત્રિત કરવાની જવાબદારી રોજગાર કચેરીઓ બજાવે છે. આ પદ્ધતિ ''એસ્ટાબિલ્શમેન્ટ રિપોર્ટિંગ સિસ્ટમ'' તરીકે ઓળખાય છે. આ પદ્ધતિ હેઠળ જાહેરક્ષેત્રની બધી જ સંસ્થાઓ અને ખેતીવાડી ક્ષેત્ર સિવાયની ખાનગી ક્ષેત્રની નક્કી કરેલ સંસ્થાઓ કામે રાખેલ કર્મચારીઓની સંખ્યા, ખાલી પડતી જગ્યાઓની સંખ્યા અને અછતના વ્યવસાયો અંગેની માહિતી નિયમિત ધોરણે મોકલવાની હોય છે. (દર ત્રણ માસ) જાહેર ક્ષેત્રના બધા જ એકમોએ અને ખાનગી ક્ષેત્રના એકમો કે જેમાં 25 કે તેથી વધારે કામદારો કામ કરતા હોય તેમણે રોજગાર કચેરીઓનાં (ખાલી જગ્યાઓની ફરજિયાત જાણ કરવાના) કાયદા, 1959 અન્વયે સ્થાનિક રોજગાર કચેરીને જાણ કરવાનું બંધનકર્તા છે. અને ઉપરોક્ત કાયદાના નિયમો 1960 આધારે વ્યવસાયને લગતા મુદતી પત્રકો મોકલવાનું ફરજિયાત છે. ખાનગીક્ષેત્રના એકમો કે જેમાં 10 થી 24 કામદારો કામ કરતાં હોય તેવી સંસ્થાઓ / તેવા એકમો પાસેથી મરજિયાત ધોરણે માહિતી એકત્રિત કરવાની રહેશે.

(4) કારકિર્દી માર્ગદર્શન વ્યવસાય માર્ગદર્શન અને નોકરીવાચ્છું તથા વિદ્યાર્થીઓને માટે રોજગારી માર્ગદર્શન.

વ્યવસાય માર્ગદર્શન : રોજગાર કચેરીઓ દ્વારા એક મહત્ત્વની પ્રવૃતિ હાથ ધરવામાં આવે છે, ડે વ્યવસાય માર્ગદર્શન છે. આ કાર્યક્રમ હેઠલ વ્યવાસય માર્ગદર્શન અને પરામર્શ (કાઉન્સેલિંગ) પૂરું પાડવામાં આવે છે. દરેક જિલ્લા રોજગાર કચેરીમાં કેરિયર કાઉન્સેલરની નિમણુક કરવામાં આવેલ છે, જે યુવાનોને કારકિર્દીલક્ષી કાઉન્સેલિંગ પૂરી પાડે છે.

કારકિર્દી વિભાગ (કેરિયર કોર્નર) : રાજ્યના દૂરના વિસ્તારમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ અને નોકરી વાંચ્છુઓને વ્યવસાય માર્ગદર્શનની સારી સેવા આપી શકાય તે હેતુથી રોજગાર કચેરીઓ દ્વારા શાળા તથા કોલેજ કક્ષાએ કેરિયર કોર્નર કાર્યરત છે.હાલમાં રાજ્યમાં 2000 કરિયર કોર્નર કાર્યરત છે. તેઓ કેરિયર કોર્નર જે તે સંસ્થાના કેરિયર શિક્ષક દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે.

(5) સ્વ રોજગાર :

- સવેતન રોજગારીની તકો મર્યાદિત છે તથા દિવસે ને દિવસે બેરોજગારો માટે મુશ્કેલીઓ વધતી જાય છે. આ સંજોગોમાં સ્વ-રોજગારી વિકલ્પ દ્વારા રોજગારી આપી શકાય છે.
- રોજગાર કચેરીઓ દ્વારા સ્વરોજગાર માર્ગદર્શન શિબિર દરેક તાલુકા કક્ષાએ યોજવામાં આવે છે. આ શિબિરમાં સ્વ-રોજગાર યોજનાને લગતી માહિતી તેમજ નાણાંકીય મદદ વિશેની માહિતી આપવામાં આવે છે.
- આ શિબિરમાં લીડ બેંક મેનેજર, અનુસૂચિત જાતિ / અનુ. જનજાતિ / સમાજ કલ્યાણ નિગમના પ્રતિનિધઓ અને જિલ્લા ઉદ્યોગ કેન્દ્રનાં પ્રતિનિધિ પણ હાજર રહે છે.

(6) આર્મી - નેવી અને એરફોર્સમાં ભરતી :

- અમદાવાદ અને જામનગર ખાતે શાખા ભરતી કાર્યલાય (BRO) દ્વારા આર્મી ભરતી રેલીઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ભારત સરકાર દ્વારા રાજ્યનાં પુરુષ વસતિના પ્રમાણણાં જગ્યાઓ ફાળવવામાં આવે છે. રોજગાર વિભાગ દ્વારા ગુજરાત રાજ્યની જગ્યાઓ ભરાય તે હેતુથી ટૂંકા ગાળાના અને લાંબા ગાળાના તાલીમ વર્ગોનું આયોજન કરવામાં આવે છે.
- શારીરિક યોગ્યતા તથા લેખિત પરીક્ષા માટેની તાલીમના અભાવે ઉમેદવારોને ના પસંદ કરવામાં આવે છે, જેને લીધે રાજ્યતને ફાળવેલ જગ્યાઓ ભરાયા વગર બાકી રહે છે. આ માટે આર્મી ભરતી રેલીમાં શારીરિક તથા મેડીકલ પાસ થયેલ ઉમેદવારોને શારીરિક કસોટી તથા લેખિત કસોટી માટ તલીમી આપવામાં આવે છે.

(7) એમ્પાવર તાલીમ કાર્યક્રમ : ઈન્ફોર્મેશન એન્ડ ટેક્નોલજી ક્ષેત્રમાં તાલીમાર્થી યુવાનોને તાલીમ આપવા એમ્પાવર તાલીમ કાર્યક્રમની શરૂઆત થઈ છે. આ કાર્યક્રમના માધ્યમ દ્વારા દરેક જિલ્લાના યુવાનોને કમ્પ્યૂટર તથા ઈન્ફોર્મેશન ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રનું પાયાનું જ્ઞાન પૂરું પાડવામાં આવે છે. વૈશ્વિક કક્ષાએ હરીફાઈ કરવા માટે યુવાનોને તાલીમ આપી સશક્તિકરણ કરવામાં આવે છે. આ યોજના દરેક જિલ્લાના રોજગાર વિનિમય કચેરી ખાતે જ્યાં કમ્પ્યૂટર તથા સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે ત્યાં કાર્યરત છે.

(8) એમ્પ્લોયમેન્ટ એક્ષટેન્સન બ્યૂરો (ઈમ્પેક્ષ - બી)

- વર્ષ 2014 - 2015 માં રૂપિયા 100 કરોડ જોગવાઈ સાથે (EMPEX - B) સ્વાયત સંસ્થાને શ્રમ અને રોજગાર વિભાગ દ્વારા વહીવટી મંજૂરી આપવામાં આવેલ છે.
- શરૂઆત તા. 17, સપ્ટેમ્બર, 2014 ના રોજ માનવીય વડાપ્રધાન દ્વારા કરવામાં આવી.
- સ્વાયત સંસ્થા તરીકે સોસાયટી એક્ટ - 1960 હેઠળ નોંધણી થયેલ છે.

મુખ્ય કાર્ય :

- રોજગાર કચેરી દ્વારા બજારની જરૂરિયાત મુજબના ઔદ્યોગિક ભરતી મેળા તથા આર્મી - ભરતી યોજવામાં મદદરૂપ થવા.
- વહીવટી સેવાઓ, બેન્કિંગ, ઈન્સ્યોરન્સ કંપનીઓ સ્ટાફ સિલેક્શન આયોગ,સંરક્ષણ દળો વગેરે માટેના તાલીમ વર્ગો સ્પિપાની મદદથી કરવામાં આવે છે.
- દરેક જિલ્લા મથકે કારકિર્દી માર્ગદર્શન સલાહકાર દ્વારા ઉમેદવારોને કારકિર્દી માર્ગદર્શન આપવા માટે.

(9) ઓવરસીઝ એમ્પ્લોયમેન્ટ એન્ડ કેરિયર ઈન્ફોર્મેશન સેન્ટર :

- વિદેશ અભ્યાસ તથા / અને રોજગારી માટે ઈચ્છુક વિદ્યાર્થી / ઉમેદવારો માટે અમદાવાદ તથા વડોદરા ખાતે કાર્યરત છે.
- વિદેશની કોલેજ તેમાં પ્રવેશ પ્રક્રિયા, માન્ય કોલેજ, યુનિવર્સિટી, ફી ગ્રાન્ટ અભ્યાસક્રમો, પાર્ટ ટાઈમ, નોકરી અંગેની શક્યતાઓ તથા તકો .... વગેરે જેવી માહિતી.
- અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન (IELTS અને TOFEL) વગેરે અને પરીક્ષા તથા સાહિત્ય અંગેની માહિતી.
- સ્ટુડન્ટ વિઝા માટે નાણાંકીય આયોજન (બેંક બેલેન્સ, પીપીએફ / પોસ્ટમાં રોકાણ / ફિક્સ ડિપોઝીટ, એજ્યુકેશન લોન, બેંક દ્વારા મળતી બીજી અન્ય લોન વગેરે.) અંગેની માહિતી.
- જુદા જુદા દેશોમાં સ્થાપિત કંપનીઓ / સંસ્થાઓમાં મળતી રોજગારીની તકો વગેરેન લગતી માહિતી જેવી કે શૈક્ષણિક લાયકાત, વ્યવસાય માર્ગદર્શન, શારીરિક યોગ્યતા, અનુભવ તેમજ અન્ય જરૂરી માહિતી.

(10) મોડલ કેરિયર સેન્ટર :

આ યોજના હેઠળ ભારત સરકાર દ્વારા દરેક રોજગાર વિનિમય કચેરીઓ મોડેલ કેરિયર સેન્ટરમાં વિનિમય કચેરીઓ મોડેલ કરયિર સેન્ટરમાં તબદિલ કરવામાં આવશે. કેરિયર કાઉન્સેલિંગ અને વ્યવસાય માર્ગદર્શન એ આ સેન્ટરની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે. દરેક રોજગાર કચેરીઓ ખાતે કેરિયર કાઉન્સેલરની નિમણૂક કરવામાં આવશએ. પ્રથમ તબક્કામાં રાજ્યમાંથી કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આયોજન, અંતર્ગત વડોદરા, સુરત અને ભાવનગરથી પસંદગી થયેલ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ પૂર્વ સેવા (સંરક્ષણ) તાલીમ યોજના :

યોજનાની માહિતી :

ઉમેદવારોની માનસિક તથા શારીરિક કાર્યદક્ષતામાં વધારો થાય તે માટે એક માસની નિવાસી

તાલીમ આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ લેખિત તથા શારીરિક પરીક્ષા સારા ગુણ સાથે ઉત્તીર્ણ થઈ શકે.

યોજના :

તાલીમનો સમય : 30 દિવસ / 120 કલાકની તાલીમ

- અભ્યાસક્રમ : લેખિત પરીક્ષા માટે સામાન્ય જ્ઞાન, વર્તમાન પ્રવાહો, ઈંગ્લિશ, ગણિત, વિજ્ઞાનના તાલીમ વર્ગો તથા શારીરિક તાલીમ માટે દોડ, ઊંચો કૂદકો, પુલઅપ્સ વગેરે.

શારીરિક તાલીમ માટેના શિક્ષક :

નિવૃત્તિ આર્મી પોલીસ એસ.આર.પી. ટ્રેનર, પી.ટી. શિક્ષક , માન્ય એન.સી.સી. યુનિટ દ્વારા લેખિત પરીક્ષા માટે સ્થાનિક શિક્ષકો તથા પ્રાધ્યાપકો

- સ્થળ : સ્કૂલ, કોલેજ, પોલીસ ગ્રાઉન્ડ અથવા અન્ય જગ્યાઓ કે જ્યાં મેદાનની સુવિધા ઉપલબ્ધ હોય.
- ઉમેદવારોની સંખ્યા : એક કલાકમાં ઓછામાં ઓછા 30 અને વધુમાં વધુ 35 ઉમેદવારોની જોગવાઈ.
- વર્ગની સંખ્યાઓ અને સ્થળ : 70 વર્ગો ગમે ત્યાં, કોઈ પણ જિલ્લા કક્ષાએ.
- લાયકાત : લાયકાત અને ઉંમર નિયમોનુસાર
- ઉમેદવારની પસંદગી : રોજગાર કચેરી દ્વારા બહોળી પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવે છે. ઉમેદવારોની પસંદગી ઊંચી, વજન તથા છાતીની જરૂરિયાત મુજબ કરવાની થાય છે. પ્રાથમિક પસંદગી પી.એચ.સી. / સિવિલ હોસ્પિટલના ડૉકટર દ્વારા કરવામાં આવશે અને તાલીમ વર્ગની યાદી બનાવવામાં આવશે.
- વર્ગોની દેખરેખ : તાલીમ વર્ગો રોજગાર કચેરી દ્વારા ચલાવવામાં આવશે તેમજ દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા તથા સુવિધાઓ જેવી કે રહેવાની, જમવાની, શારીરિક તથા માનસિક કસોટી માટેનું સ્થળ, શિક્ષકો તથા કો-ઓર્ડિનેટર વગેરે રોજગાર અધિકારી દ્વારા કરવામાં આવશે. જે ઉમેદવારોની હાજરી 80% કરતાં વધારે હોય તેમને જ દિવસના રૂા. 100 લેખે સ્ટાઈપેન્ડ ચૂકવવામાં આવશે.

15.12 રોજગાર માહિતી કેન્દ્રોની યાદી :

(1) Assitant Director Ahmedabad 0/4, New Mental Campus, Ahmedbad - 16
E- Mail : deeahd@gujarat.gov.in
Ph.No. (079) 22681021

(2) Regional Office, Ahmedabad
Govt. Polytechnic Compound, Ahmedabad - 15
E-Mail : rddahmedbad@yahoo.in
Ph.No (079) 26306101

(3) Exchange for Women, Ahmedabad
0/4 New Mental Campus, Ahmedabad 16
E-Mail : adeenp123 @gmail.com.
Ph.No (079) 22681248

(4) University Employment Gudiance, Buraeu, Ahmedabad
Nr. Consumer Store, Guj. Uni. Campus, Navrangpura, Ahmedabad
E-Mail : rddahmedbad@yahoo.in
Ph (079) 26300760

(5) District Employment Exchange - Amreli
'C' Block M.S. Bldg. Rajmahal Compoudn, Amreli
E-mail : dee - amr@gujarat.gov.in
Ph. No (02792) 223394

(6) District Employment Exchange Anand
District Seva Sadan, R.No. 25-26 Ground floor, Nr. Borsad Chokdi, Anand
E-mail : dee - and@gujarat.gov.in
Ph No. (02692) 264998

(7) University Employment Guidence Burau, Anand
Opp. BOB, Nana Bazar, VallabhVidhynagar, Dist - Anand
E-mail : ueb -vvn@gujarat.gov.in
Ph No (02692) 237020

(8) District Employment Exchang - Aravalli
R.No. 18/19, 1st Floor, ITI Compound Malpur Road, Modasa. Dist Aravalli
Ph. No (02774) 245330

(9) District Employment Exchange - Banashkantha
M.S.bldg.joravarpalces compus, Palanpur
E-mail :dee-ban@gujarat.gov.in
Ph No : (02742) 254286

(10) District Employment Exchange - Bharuch
Collector Office, A- Block, Ground floor, Bharuch.
E-mail : dee-bha@gujarat.gov.in
Ph.No : (02642) 260702

(11) Assitant Director - Bhavnagar
F 5/6 M.S. Bldg. Annexy Bhavnagar
E-Mial : dee-bav@gujarat.gov.in
Ph.no (02782) 2423607

(12) University Employment Guidance Bureau - Bhavnagar
Bhavnagar Uni. Campus, Opp. Shamadas Arts College,
Bhavnagar
E-mail ueb_bhavnagar@gmail.com
Ph No (0278) 2425531

(13) District Employment Exchange - Bota
ITI Compound Dhakarioya Rd. Botad
E-mail :prasnat trivedi 23@yahoo.co.in
Ph.No. 9979310858

(14) District Employment Exchange - ChhotaUdepur
Sardarnagar Society, Bunglow, No - 11 Chhotaudepur
E-mail-dee_cho@gujarat.gove.gov.in
ph.no (02669) 232239

(15) District Employment Exchange - Dahod Jilla Seva Sadan, 3rd Floor, Jalod Rd. Chhapari, Dahod
E-mail _dah@gujarat.gov.in
Ph.No (02673) 239159

(16) District Employment Exchange-Davbhumi Dwarka
ITI Compound, Opp. market yard, Dharampur
Jamkhambhadiya
Dist. Devbhumi Dwarka
E-mail mkpala21@gmail.com
Ph.No (9538855178)

(17) District Employment Exchange - Gandhinagar
Maha Nagar Seva Sadan, 'D' Block, 2nd Floor, Nr. Pathikaashram, Gandhinagar
E-mail dee-gnr@gujarat.gov.in
Ph. No (079) 23220966

(18) District Employment Exchange - Gir Somanath
ITI Compound, Yamuna Market, Nr. By Pass, Veraval,
Dist. Gir Somanath
E-mail: mahenprajapati@gmail.com
Ph.No : 9898334880

(19) District Employment Exchange - Godhara (pms)
M.S. Bldg, Ground floor,
District Seva Sadan - 2,
Godhra, Dist : Panchmahal
E-mail : dee- pan@gujarat.gov.in
Ph.No (02672) 241405

(20) Assitant Director - Jamnagar (Emp.)
ITI Hostel Bldg., Opp. S.T.Depot.
Jamnagar
E-mail : dee-jam@gujarat.gov.in
Ph.No - (0288) 2564654

15.13 બાળકોના અધિકારનું રક્ષણ રાજ્ય બાળ અધિકાર સુર7ા આયોગની કામીગીરી બાબત

(1) રાજ્યમાં શિક્ષણના અધિકારના રક્ષણ સત્તામંઢલ (જેનો આમાં) હવે પછી "REPA" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે, રહેશે, જે આવા આયોગદની રચના કરવામાં આવે ત્યાં સુધી, રાજ્યબાળ, અધિકાર સુરક્ષા આયોગ (જેનો આમાં હવે પછી, "SCPCR" તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) ના કાર્યો જેવા જ કાર્યો કરશે.

(2) શિક્ષણના અધિકારના રક્ષણ માટેનું સત્તામંડળ (REPA) નીચેની વ્યક્તિઓનું બનશે.

(ક) અધ્યક્ષ, જે ઉચ્ચ શૈક્ષણિક પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી વ્યક્તિ હોવી જોઈએ અથવા તે હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ હોવા જોઈએ અથવા તેણે બાળકોના અધિકારને ઉત્તેજન આપવા માટે ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી કરેલી હોવી જોઈશે; અને

(ખ) નીચેના ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા, યોગ્યતા (સામર્થ્ય), પ્રામાણિકતા, પ્રતિષ્ઠા અને અનુભવ ધરાવતા બે સભ્યો, જેમાંથી ઓછામાં ઓછો એક સભ્ય મહિલા સભ્ય હોવો જોઈશે.

(1) શિક્ષણ

(2) બાળ આરોગ્ય સંભાળ અને બાળવિકાસ

(3) કિશોર ન્યાય અથવા ઉપેક્ષિત અથવા તરછોડાયેલા બાળકોની અથવા અશક્ત બાળકોની સંભાળ;

(4) બાળ-મનોવિજ્ઞાન અથવા સમાજવિજ્ઞાન; અથવા

(5) બાળ-મજૂરો અથવા માનસિક રીતે પીડિત બાળકો પાસે કામ લેવાની પ્રથા નાબૂદ કરવી.

(6) કાનૂની વ્યવસાય

રાજ્ય બાળ અધિકાર સુરક્ષા આયોગ (SCPCR) સમક્ષ ફરિયાદ રજૂ કરવાની રીત.

(1) રાજ્ય બાળ અધિકાર સુરક્ષા આયોગ (SCPCR) અથવા યથાપ્રસંગ, શિક્ષણના અધિકારના રક્ષણ માટેનું સત્તામંડળ (REPA), એસએમએસ, ટેલિફોન અને પત્રથી જેનો સંપર્ક કરી શકાય તેવી ચાઈલ્ડ હેલ્પ લાઈન શરૂ કરશએ, જે નારાજ થયેલા બાળક/વાલી માટે અધિનિયમ હેઠલના અધિકારોના ઉલ્લઘન અંગેની ફરિયાદ કરવા માટેના ફોરમ (Fourm) તરીકે કાર્ય કરશે, જે તેમની ઓળખની નોંધ કરશે, પરંતુ ઓળખ જાહેર કરશે નહિ.

(2) હેલ્થ લાઈનને કરવામાં આવેલી તમામ ફરિયાદોનું, રાજ્ય બાળ અધિકાર, સુરક્ષા આયોગ (SCPCR) અથવા યથાપ્રસંગ શિક્ષણના અધિકારના રક્ષણ માટેના સત્તામંડળ (REPA) દ્વારા, પારદર્શક 'એલર્ટ એન્ડ એક્શન' (Alert & Action) કાર્ય પદ્ધતિ દ્વારા દેખરેખ - નિયંત્રણ રાખવામાં આવશે.

રાજ્ય સલાહકાર પરિષદની રચના અને તેના કાર્યો :

(1) રાજ્ય સલાહકાર પરિષદ (જેનો આમાં હવે પછી "પરિષદ" તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે) અધ્યક્ષ અને ચૌદથી વધુ નહિ તેટલા સભ્યોની બનેલી રહશે.

(2) રાજ્ય સરકારના પ્રાથમિક શિક્ષણ વિભાગનો હવાલો ધરાવતા મંત્રી, હોદ્દાની રૂએ, પરિષદની અધ્યક્ષ ગણાશે.

(3) પ્રાથમિક શિક્ષણનો હવાલો ધરાવતા સચિવ, નાણા સચિવ, આદિજાતિ વિકાસ (વિભાગ) ના સચિવ, સામાજિક અને અધિકારિતા (વિભાગ)ના સચિવ, સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ ડાયેરક્ટર (રાજ્ય પરિયોજનાના નિયામક) અને ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (ગુજરાત એન્ડ ટ્રેઈનિંગ) (GCERT) ના નિયામક હોદ્દાની રૂએ સભ્યો ગણાશે.

(4) સરકાર પ્રારંભિક શિક્ષણ અને બાળ વિકાસના ક્ષેત્રે જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી નિયમ મુજબ, પરિષદના સભ્યોની નિમણૂક કરશે

(ક) ઓછામાં ઓછાં ચાર સભ્યો અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત આદિજાતિઓ અને લઘુમતી (કોમ) વ્યક્તિઓમાંથી રહેશે.

(ખ) ઓછામાં ઓછો એક સભ્ય, ખાસ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોના શિક્ષણનવું વિશેષત જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી રહેશે.

(ગ) ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો, શિક્ષકોને શિક્ષણ (તાલીમ) આપવાન ક્ષેત્રે વિશેષિત જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી રહેશે.

(ઘ) એક સભ્ય, પૂર્વ-પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રે વિશેષિત જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી રહેશે.

(ચ) આવા સભ્યોમાંથી પચાસ ટકા સભ્યો મહિલા સભ્યો હોવા જોઈશે, અને

(છ) પ્રાથમિક શિક્ષણના નિયામક સભ્ય સચિવ રહેશે.

(5) પ્રાથમિક શિક્ષણ વિભાગ, પરિષદની બેઠકોના અને તેના બજા કાર્યોના સંકલનમાં સહાય પૂરી પાડશે.

(6) પરિષદના કામકાજની કાર્યરીતિ નીચે મુજબ રહેશે. :

(ક) પરિષદના નિયમિત રીતે, અધ્યક્ષ નક્કી કરે તેવા સમયે મળશે, પરંતુ તેની છેલ્લી બેઠક અને આગામી બે વરસે ઋણ માસનો સમયગાળો રહેવો જોઈશે નહિ.

(ખ) અધ્યક્ષ પરિષદની બેઠકનું પ્રમુખસ્થાન લેશે. અધ્યક્ષ કોઈ કારણસર પરિષદની બેઠકમાં હાજર ન રહી શકે તો તે આવી બેઠકનું પ્રમુખસ્થાન લેવા માટે, પરિષદના કોઈ સભ્યને નામનિયમુકત કરી શકશે.

(ગ) પરિષદના ઓછામાં ઓછા 50% સભ્યો હાજર હોય તો તેની બેઠકનું કોરમ પૂર્ણ ગણાશે.

15.13.1 બાળકોના હકનું રક્ષણ :

(1) બાળકોના શિક્ષણના હક પર દેખરેખ -નિયંત્રણ

બાળકોના હકના રક્ષણ માટેના અધિનિયમ, 2005(2006 નો ચોથો) ની કલમ 3 હેઠળ રચાયેલ બાળકોના હકના રક્ષણ માટેનો રાષ્ટ્રીય આયોગ અથવા કલમ - 17 હેઠળ રચાયેલ બાળકોના હકના રક્ષણ માટેના રાજ્ય-આયોગ, આ અધિનિયમ હેઠલ તેમને સોંપાયેલ કાર્યો ઉપરાંત નીચેના કાર્યો પણ કરશે, અનુક્રમે

(ક) આ અધિનિયમથી અથવા તેના નીચે પૂરા પાઠવેલ હકની સલામતી તપાસવી અને તેની સમીકક્ષાકરવી અને તેના અસરકારક અમલ માટે પગલાંની ભલામણ કરવી.

(ખ) બાળકના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના હકને લગતી ફરિયાદો અંગે તપાસ કરવી, અને

(ગ) બાળકના હકના રક્ષણ માટેના આયોગ અધિનિયમની કલમ 15 અને 24, હેઠળ જોગવાઈ કર્યા મુજબ જરૂરી પગલાં લેવા.

(2) પેટા -કલમ (1) ના ખ(ગ) હેઠળ બાળકના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણને લગતી કોઈ પણ બાબતમાં તપાસ કરતી વખતે ઉકૃત આયોગોને બાળકના હકના રક્ષણ માટેના ઉક્ત આયોગોને લગતા અધિનિયમની અનુક્રમે કલમ 14 અને 24 હેઠળ તેમને સોંપેલી છે તે જ સત્તાઓ રહેશે.

(3) જ્યાં રાજ્યમાં બાળકના હકના રક્ષણ માટે રાજ્ય આયોગ ન રચાયાં હોય ત્યાં યોગ્ય સરકાર પેટા કલમ(1) ના ખંડ(ક) થી (ગ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા કાર્યો કરવાના હેતુ માટે નિયત કરવામાં આવે તેની શરતોને આધીન રહીને અને તેવી રીતે આવા સત્તાતંત્રની રચના કરશે.

ફરિયાદ નિવારણ :

(1) કલમ - 31માં ગમે તે દર્શાવ્યું હોય તેમ છતાં, આ અધિનિયમ હેઠળ બાળકના હકને લગતી કોઈ ફરિયાદ હોય તેવી વ્યક્તિ તેના ક્ષેત્રાધિકાર ધરાવતા સ્થાનિક સત્તાતંત્રને લેખિત ફરિયાદ કરી શકશે.

(2) પેટા - કલમ (1) હેઠળની ફરિયાદ મળ્યા પછી, સ્થાનિક સત્તાતંત્ર સંબંધિત સાંભળવાની યોગ્ય તક આપ્યા પછી ત્રણ મહિનાની અંદર તે બાબત નક્કી કરશે.

(3) સ્થાનિક સત્તાતંત્રના નિર્ણયથી નારાજ થયેલી વ્યક્તિ, બાળકના હકના રક્ષણ માટેના રાજ્ય આયોગ અથવા યથાપ્રસંગ કલમ 31 મી પેટા-કલમ(3) હેઠળ નિયત કરેલ સત્તાતંત્રને અપીલ કરી શકશે.

(4) પેટા-કલમ(3) હેઠલ કરેલી અપીલનો નિર્ણય, બાળકના રક્ષણ માટેનો રાજ્ય આયોગ અથવા કલમ 3ની પેટા-કલમ (1) ના ખંડ (ગ) હેઠલ જોગવાઈ કર્યા મુજબ કલમ 31ની પેટા-કલમ (3) હેઠળ નિયત કરેલ સત્તાતંત્ર કરશે.

રાષ્ટ્રીય સલાહકાર પરિષદની રચના :

(1) કેન્દ્ર સરકાર જાહેરનામું બહાર પાડીને, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને બાળ વિકાસના ક્ષેત્રમાં જ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી, કેન્દ્ર સરકારને જરૂરી લાગે તેવી વધુમાં વધુ પંદર સભ્યોની બનેલી રાષ્ટ્રીય સલાહકાર પરિષદની રચના કરશે.

(2) રાષ્ટ્રીય સલાહકાર - પરિષદના કાર્યોમાં આ અધિનિયમ જોગવાઈઓના અસરકારક અમલ અંગે કેન્દ્ર સરકારને સલાહ આપશે.

(3) રાષ્ટ્રીય સલાહકાર પરિષદના સભ્યોની નિમણુકની શરતો અને તેમને આપવાનાં ભથ્થા નિયત કર્યા મુજબ રહેશે.

રાજ્ય સલાહકાર પરિષદની રચના :

(1) રાજ્ય સરકાર જાહેરનામું બહાર પાડીને, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને બાળવિકાસનાં ક્ષેત્રમાં જ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાંથી, રાજ્ય, સરકારને જરૂર લાગે તેવી વધુમાં પંદર સભ્યોની બનેલી રાજ્ય સલાહકાર પરિષદની રચના કરશે.

(2) રાજ્ય સલાહકાર પરિષદના કર્મીના આ અધિનિયમની જોગવાઈઓના અસરકારક અમલ અંગે સરકારને સલાહ આપશે.

(3) રાજ્ય સલાહકાર પરિષદના સભ્યોની નિમણૂકની શરતો અને તેમને આપવામાના ભથ્થા નિયત કર્યા મુજબ રહેશે.

15.14 કારણો :

બાલ ગુનેગારો (The Delinquent Children) :

સામાન્ય રીતે બાલગુનેગારો સમાજમાંથી પેદા થાય છ. બાળકો ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળે છે તેનું મહત્ત્વનું કારણ સમાજની પરિસ્થિતિ છે. આવાં બાળકો સામાન્યતઃ ગરીબ કુટુંબો જે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતાં હોય તેમાંથી આવે છે. પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સમાજનું પરિવર્તન અતિ ઝડપથી થઈ રહ્યું છે. છેલ્લાં દોઢસો કે બસો વર્ષમાં સમાજનું પરિવર્તન જે રીતે થતું હતું તેનાથી તીવ્ર ઝડપે છેલ્લાં ચાર કે પાંચ દાયકાથી થઈ રહ્યું છે. સમાજના માળખામાં, સમાજની પરંપરાઓ અને પ્રણાલીઓમાં, સમાજના આંતરવ્યવહારોમાં વગેરેમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ, શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીની અસરોને લીધે તીવ્ર ઝડપે સમાજ પરિવર્તનનો ભોગ બન્યો છે. આથી ગામડાં તૂટ્યાં છે. શહેરોમાં સિમેન્ટ કોન્ક્રીટનાં જંગલો વધવાની સાથે ઝૂપડપટ્ટીઓ વધવા લાગી છે. ગામડામાંથી શહેરો તરફ માનવ મહેરામણે ઉમટવા લાગ્યો છે, આ પરિસ્થિતિમાં શહેરોમાં ઝૂંપડપટ્ટીઓની સાથે ગરીબી વધવા માંડી છે. તદુપરાંત શહેરના કેટલાંક આકર્ષણો એ માનવજીવનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું છે. જે પરિવારમાં શિશુઅવસ્થાનાં બાળકોની શારીરિક, માનસિક કે સાંવેગિક જરૂરિયાતો તુમ થતી નથી, તેમની આર્થિક કે સામાજિક જરરિયાતો પૂરતા પ્રમાણમાં સંતોષાતી નથી, તેવાં બાળકો અનેક ગ્રંથિઓ અને પૂર્વગ્રહોનો ભોગ બનીને ગુન્હાહિત પ્રવૃત્તિઓ તરફ આકર્ષાય છે અને પોતાના જીવનનો નકશો વિકૃત બનાવી દે છે. સામાજિક ઝડપી પરિવર્તનને લીધે નિમ્ન આર્થિક - સામાજિક પરિવારના બાળકોનાં પરાનુકૂલનની સમસ્યાઓ પેદા થાય છે, આથી એક મનોવિજ્ઞાનીને નોંધ્યું છે.

"Modern Society is passing through a period of extensived changes and socical disorganisation. Maladjustmonts seem to be the inevitable consequences of rapid and unequal changes in the social order. Juveniles, in Particular, seem to be affected in an unusual way by those reppeatedly changing conditions."

- M. H. Nemamayer

આથી, એમ કહી શકાય કે બાલગુનેગારી એક સામાજિક સમસ્યા છે. સામાજિક વિચ્છિન્નતાને લીધે જે અસલમાતી લાગણી જન્મે છે. તેમાંથી આવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. બદલાતી જતી પરિસ્થિતિના સંદર્ભનાં પરિવારોની અસમાન્ય સામાજિક ગતિશીલતાને લીધે બાળકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતો તૃપ્ત થતી નથી. તેમાંથી આવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. આમ જોઈએ તો બાલગુનેગારી માટે નીચેનાં કારણ જવાબદાર ગણી શકાય :

- માતા-પિતાની આર્થિક ગરીબી
- સામાજિક અસમાનતા
- વારંવારનું સ્થળાંતર
- માતા-પિતાની નિરક્ષરતા
- સમાજની ઉપેક્ષા
- પૂરતા પોષણનો અભાવ
- બાળકોની આર્થિક, સામાજિક અને સાંવેગિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિનો અભાવ
- માતા-પિતાનું ગુનાહિતચ આચારણ
- ભૌતિક જરૂરિયાતોની તૃપ્તિનો અભાવ
- બાળકોના શિક્ષણની ઉપેક્ષા
- માતા-પિતાની બાલ-ઉછેરમાં કાળજી
- ઘરનું ક્લેશમય વાતાવરણ
- આજુબાજુનાં સમાજમાં આચરાતી ગુન્હાહિત પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ
- ખરાબ સોબત
- સતત માનસિક તંગદિલી
- શિક્ષકો તરફથી ઉપેક્ષાપૂર્ણ વર્તન
- શાળામાં થતાં શિક્ષા કે દંડ
- સમૂહ માધ્યમોની વિપરીત અસરો

- આવા વિભિન્ન કારણોને લીધે બાલગુનેગારો પેદા થાય છે. આમ તો સમાજમાન્ય કાનૂનો કે કાયદાનો બાળકો દ્વારા થતો ભંગ એ બાલગુનેગારી કહેવાય છે.

15.15 બાલગુનેગારીના પ્રકારો :

(1) કાયદાનો કે કાનુનો છડેચોક ભંગ

(2) દાદાગીરી

(3) રીઢા ગુનેગારો સાથેનું ગંઠબંધન

(4) માતા-પિતા કે વાલીઓનો છડેચોક અનાદર

(5) નાના ગુનાઓ જેવા કે ચોરી - ચપાટી કરવી

(6) આક્રમણ કરીને ઈજા પહોંચાડાવી

(7) માતા-પિતાની સંમતિ સિવાય ઘેરથી ભાગી જવું.

(8) અનૈતિક આચરણ

(9) બિભત્સ શબ્દ પ્રયોગો, ગાળો અને બિભત્સ વાણીનો ઉપયોગ

(10) અસામાજિક તત્વો સાથે ઘરોબો

(11) કોઈની વસ્તુઓ પડાવી લેવી.

(12) જુગાર કે દારુના અડ્ડા પર જવું - તેમનું સંચાલન કરવું.

(13) જાહેરમાં અનુચિત વર્તન

(14) ગેરકાનૂની ધંધાઓમાં જોડાવું

(15) વારંવારે સિગારેટ કે માદક દ્રવ્યોનું સેવન કરવું.

(16) રાત્રે મોડા સુધ ઘરની બહાર રહેવું અને અનૈતિક કાર્યો કરવાં.

(17) માદક દ્રવ્યો કે ડ્રગ્સનું સતત સેવન કરવું.

(18) પાગલની જેમ વર્તાવ કરવો.

(19) ભીખ માગવી

(20) દારૂ પીવો

(21) ગેરકાનૂની સ્થળે સતત આવજા કરવી.

(22) નશીલા પદાર્થોનું સેવન કરી વાહનો ચલાવવાં.

(23) સંમતિ સિવાય લગ્ન કરવાં, અત્યાર કે બળાત્કાર કરવો.

ઉપરનાં કૃત્યો બાલગુનેગારી દર્શાવે છે. યોગ્ય ઉછેર કે સંસ્કાર સંવર્ધનનાં અભાવમાં બાળકો ગુન્હાતિ પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળે છે.

બાલગુનેગારોને શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન :

આપણે જોયુ કે બાલગુનેગારો સમાજની ઉપેક્ષાને પરિણામે અને તેમના સંવર્ધનના અભાવમાં બાળકો ગુન્હાહિત પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળે છે.

બાલગુનેગારોને શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન

આપણે જોયું કે બાલ ગુનેગારો સમાજની ઉપેક્ષાને પરિણામે અને તેમના સંવર્ધનના કે સંસ્કાર સિંચનમાં રહેલી ખામીઓને પરિણામે પેદા થાય છે. આથી આ સંજોગોમાં બાલગુનેગારો ને યોગ્ય માર્ગે વાળવા માટે કેટલાક રચનાત્મક ઉપાયો (શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન) સહિતના જરૂરી બને છે.

શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન અંગેના ઉપાયો :

- સૌપ્રથમ તો આવાં બાળકોને યોગ્ય માર્ગ વાળવા માટે સામાજિક વાતાવરણમાં સુધારો લાવવો જરૂરી છે.
- માતા પિતાએ બાળકોના ઉછેરમાં ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ. તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રેમ, સહાનુભુતિ કે વાત્સલ્ય પૂરા પાડવાં જોઈએ.
- બાળકોની ક્યારેક ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ તેમની જરૂરિયાતો તરફ પૂર્ણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
- શિક્ષકોએ આવા બાળકોની ઉપેક્ષા કરવાને બદલે તેમને પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી જીતી લઈને તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ પેદા કરવો જોઈએ. તેમને ખાસ હૂંફની જરૂર હોય છે.

આ બાબતમાં કેર ફેનડલેન્ડર નામના મનોવિજ્ઞાનીએ ત્રણ સોપાનો સૂચવ્યા છે. તેમણે સામાજિક, આર્થિક અને પારિવારિક ક્ષેત્રોને ધ્યાનમાં લઈને સુધારા સુચવ્યા છે. બાળક બાળગુનેગારી સીધો પ્રવેશતો નથી. તેનામાં એનાં કેટલાંક લક્ષણો પ્રારંભિક અવસ્થામાં દેખાય છે. આથી તેમણે ત્રણ તબક્કાઓમાં બાળકોના સુધારા માટેના ઉપાયો સૂચવ્યા છે.

(1) સુષુપ્ત બાલગુનેગારી :

આ અવસ્થામાં બાળકમાં ગુનેગારીનાં કેટલાક લક્ષણો જોવા મળે છે. આ અવસ્થામાં જો સંભાળપૂર્વક કાળજી લેવામાં આવે છે. માતા-પિતા અને શિક્ષકો જો આવાં બાળકો તરફ દુર્લક્ષ્ય ન

સેવે તો તેમને વિકૃતિઓમાંથી બચાવી શકાય છે. આ અવસ્થામાં સુધાર માટે ત્રણ ઉપાયો સુચવવામાં આવ્યા છે.

(1) આર્થિક સુધારા

માતા-પિતાની સ્થિતિ સુધારી શકાય. બાળકોની ભૌતિક કે આર્થિક જરૂરિયાતો તરફ પૂરંતુ ધ્યાન આપીને તેમની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં આવે તો તે ગુન્હાહિત પ્રવૃત્તિ કરતાં અટકી જાય છે. આવાં બાળકોનો સર્વે કરી તેમનાં માતા-પિતાને બાળકોના શિક્ષણ માટે જો યોગ્ય આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવે તો બાળકો મુગ્ધાવસ્થામાં સહેલાઈથી પાછાં વળી જશે.

(2) માતા-પિતા કે વાલીઓને શિક્ષિત કરવાં :

ખાસ કરીને જે માતા-પિતા કે વાલી નિરક્ષર હોય છે, જેઓ બાળકનું અને શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજતાં નથી તેઓ બાળકોને અન્યાય કરે છે. તેમનું યોગ્ય સંવર્ધન કે સંસ્કારસિંચન કરી શકતાં નથી આથી માતા-પિતાને શિક્ષિત કરી તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપી, બાળકોના શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવે તો તે બાળકોમાં સદ્‌ગુણોનું સંસ્કારચિંતન કરી શકશે.

(3) અપાનુકૂલિત માતા-પિતાની સારવાર :

એમ કહેવાય છે કે "Problem Parents have problem children" જેમનાં માતા-પિતાનું વર્તન સમસ્યાત્મક હોય તેવાં બાળકો પણ સમસ્યાત્મક બની જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે બાપ તેવા બેટા અને વડ તેવા ટેટા. મા-બાપ જો ગુન્હાહિત આચરણ કરતાં હોય તો બાળકો તેમનું અનુકરણ કરે છે. "Maladjusted parents have maladjusted children and deligquent parents have delinquent children." જેમનાં માતા-પિતા સમાજ સાથે અનુકૂલન સાધી શખતાં ન હોય, જે સામાન્ય વર્તન કરતાં ન હોય તેમનાં બાળકો ગુનેગારો બને છે. આથી, નાનાં બાળકોમાં બાલગુનેગારીનાં લક્ષણો જણાય તો સૌપ્રથમ તેમનાં માતા-પિતાની યોગ્ય સારવાર કરીને તેમને યોગ્ય માર્ગે વાળી શકાય તો બાલગુનેગારીને અંકુરિત થતાં જ ડામી શકાય.

બાલ ગુનેગારીનો આવિર્ભાવ :

બાલગુનેગારી અંકુરિત થઈને જ્યારે બીજા તબક્કામાં પહોચે છે ત્યારે બાળકનું વર્તન સમાજમાન્ય ન રહેતાં અસમાજિક બની જાય છે તે છડેચોક ગુનાખોરી આચારે છે. તે ચોરી કરે છે બિભત્સ ચેનચાળા કરે છે. ગાળાગાળી કે દાદાગીરી કરે છે, આક્રમણ કરે છે. આ બધાં લક્ષણો ખુલ્લેઆમ ગુનેગારી દર્શાવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં માતા-પિતાએ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવા ઉપરાંત નીચેના જેવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ.

(1) શિક્ષણ : આવા બાળકોને ચીલાચાલુ પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવા ફરજ, નુતવ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓનો આશ્રય લઈ તેમને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની સક્રિય ભાગીદારી વધે તેના પ્રયોગો વર્ગખંડમાં કરવા જોઈએ. તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને ઉત્તેજે અને તેમનામાં સ્વ-અધ્યયન પ્રતિ રુચિ પેદા થાય તે માટે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય અને અન્ય શૈક્ષણિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરી તેમને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ખાસ તો તેઓ સ્વ-અધ્યયન માટે પ્રેરાય તેવી રસપ્રદ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓનો વર્ગખંડમાં આશ્રય લઈ શિક્ષકોએ શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

(2) વર્ગખંડમાં જે વિદ્યાર્થીનું વર્તન વિકૃત કે વિપથગામી અથવા અસમાજિક લાગે, તેવા વિદ્યાર્થીઓ તરફ નિષ્કાળજી રાખવા સિવાય તાત્કાલિક ઉપાયો યોજવા જોઈએ. તેની આર્થિક સામાજિક ભુમિકાની તપાસ, તેની અંગત સમસ્યાઓ વગેરેની પ્રવૃત્તિઓમાં સંડોવાય છે. આથી તેમના માટે યોગ્ય કામ યા પ્રવૃત્તિ મળી રહે તેવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ.

(3) બાલગુનેગારી સંડોવાયેલા વિદ્યાર્થીઓને જાતીય શિક્ષણ યોગ્ય અને પ્રૌઢ શિક્ષકો દ્વારા આપવાનો પ્રબંધ થવો જોઈએ. કેટલીક વાર આવા વિદ્યાર્થીઓ જાતીય શિક્ષણને અભાવે ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ આચરતા જોવા મળે છે. આ સંજોગોમાં જો શાળાજીવન દરમિયાન તેમને યોગ્ય

રીતે જાતીય શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય તો તેમની જાતીય વૃત્તિઓનું માર્ગાન્તરીકરણ કે ઉર્ધ્વીકરણ શક્ય બને છે.

(4) શાળાજીવન દરમ્યાન જો એમ લાગે કે આવાં બાળકોનાં ઘરનું કે પરિવારનું વાતાવરણ યોગ્ય નથી. તેમનાં માતા-પિતા તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ નથી તો આવા વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સંસ્થાઓમાં આશ્રય આપવાનો પ્રબંધ કરવો જોઈએ.

ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ આચાર્ય પછી :

કેટલીકવાર આવાં બાળકો જાણ્યે - અજાણ્યે આવી ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓમાં સંડોવાઈ જતાં હોય છે. તેમનું વિકૃત વર્તન તેમને ક્યારેક ગુનો કરવા પ્રેરે છે. જે કાનુની દૃષ્ટિએ ગુનો લેખાય છે. આવાં સંજોગોમાં બાલગુનેગારો તરફ સહાનુભૂતિ રાખીને.

(1) તેઓને જ્યારે પ્રથમવાર જ કોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવે ત્યારે તેમના વર્તનનું અને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓનું વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ.

(2) તેમના તરફ સહાનુભૂતિ રાખીને તેમની વૈજ્ઞાનિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક ચિકિત્સા કરીને, તેમને યોગ્ય પ્રકારના ઉમેદવારોને કે ક્ષેત્રીય કાર્યકરોને તાલીમ આપી તૈયાર કરવા જોઈએ કે જેથી તેઓ આવાં બાળકોની જરૂરિયાતો સમજીને યોગ્ય સારવાર અને માર્ગદર્શન આપી શકે.

આજે જ્યારે સમાજમાં બાળગુનેગારી વ્યાપક પ્રમાણમાં વધી રહી છે. બાળકો દિનપ્રતિદિન બેફામ અને સ્વચ્છંદ વર્તન કરતાં થયાં છે. ક્યાંક ચોરી, ક્યાંક બળાત્કાર, ક્યાંક છેડતી, ક્યાંક અત્યાચાર આવા ગુનાઓમાં બાળકો અને યુવાનો દિનપ્રતિદિન વધુને વધુ સંડોવાતા જાય છે. આ સ્વસ્થ સમાજનું લક્ષણ નથી. તે રોગિષ્ઠ સમાજવ્યવસ્થાનો નિદર્શ કરે છે. આ સમજ કેળવશે તેટલા પ્રમાણમાં બાળગુનેગારીનો આંક ઓછો થશે. આજનાં બાળકો આપણાં માર્ગદર્શનની યોગ્ય પ્રતીક્ષા કરે છે.

બાળગુનેગારી સેવાઓ :

બાળકો એ દેશનું ભવિષ્ય અને તાકાત છે. દેશની શક્તિ આરોગ્યપ્રદ, સુરક્ષિત શિક્ષિત અને સુવિકસિત બાળ વસતિ પર આધારિત છે. ભારતના બંધારણમાં બાળકોની શોષણમાંથી મુક્તિ અને સુરક્ષા અધિકાર માટેના વિશેષ કાયદાઓથી બાળકની સમાનતા, જીવનની સુરક્ષા, અંગત સ્વાતંત્ર્ય અને શોષણ સામેના અધિકારનું જતન કરવાની જોગવાઈ છે. બાળકોના અધિકાર અંગે દેશમાં વિવિધ કાયદાઓ પ્રવર્તમાન છે. જે પૈકી જુવેનાઈલ જસ્ટિસ (Care & Protection of Children) એક 2000 અને સુધારો 2006 અન્વયે ભારત સરકારના મહિલા અને બાળવિકાસ મંત્રાલય દ્વારા વર્ષ 2010થી રાજ્યમાં અમલી બનાવેલ છે. અને તે અન્વયેની કામગીરી ગુજરાત સ્ટેટ ચાઈલ્ડ પ્રોટેક્શન સોસાયટી દ્વારા વિભાગની સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે કરવામાં આવી રહી છે.

બાળગુનેગારી ન થાય તે સંદર્ભના કેટલાક કાયદાઓ નીચે મુજબ છે.

- જુવેનાઈલ જસ્ટિસ (Care & Protection of Children) - 2015
- મહિલા અને બાળવિકાસ જુવેનાઈલ જસ્ટિસ (Care & Protection of Children Act)
- આર.સી. આઈ.એક્ટ - 1992
- નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ - 1999
- વિકલાંગ (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને પૂર્ણ ભાગીદારી) ધારો 1995
- બાળલગ્ન પ્રતિબંધક અધિનિયમ - 2006
- પ્રોબેશન ઓફ ઓફેન્ડર્સ એક્ટ - 1958

15.16 સારાંશ

આ એકમમાં આપણે સલાહદર્શનની સંકલ્પના, સલાહદર્શન કેન્દ્રના હેતુઓ, સલાહદર્શન સલાહદર્શન સેવાની વ્યાખ્યાઓ, સલાહદર્શન અભ્યાસક્રમ, વર્ગખંડ સલાહદર્શન પ્રવૃત્તિઓ, જૂથ પ્રવૃત્તિઓ, પ્રતિચારાત્મક સેવાઓ, વૈયક્તિક સલાહદર્શન, કટોકટી સલાહદર્શન, ભલામણ, આધારતંત્ર, ભૌતિક સ્ત્રોતોનું વ્યવસ્થાપન અને સંશોધન પ્રોજેક્ટ્સ હાથ ધરવા માનસિક સ્વાસ્થ્ય એજન્સીઓ, રોજગાર વિનિમય, બાળકોના હકનું રક્ષણ, બાળકોના અધિકારનું રક્ષણ અને બાળગુનેગારી અને તેની સેવાઓ વિશે અભ્યાસ કર્યો છે.

15.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(1) વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક સલાહ અને મનોચિકિત્સાત્મક માર્ગદર્શન અપાયુ હોય એવા આપના અનુભવો ઉદાહરણ સહિત નોંધો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ટૂંકા પ્રશ્નો

(1) સલાહદર્શનના અધ્યાયો

(2) બાળકોના અધિકારનું રક્ષણ કોણ કરે છે.

અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો

(1) આર.સી.આઈ. એક્ટ ક્યારે અમલમાં આવ્યો.

(2) સ્વ-રોજગાર એટલે શું ?

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

(1) બાળકોના હકના રક્ષણ માટેનો અધિનિયમ ક્યારે અમલમાં આવ્યો.

A. 2005-06

B. 2007-08

C. 2005-08

D. 2004-05

સૂચિત સંદર્ભવાચન

- Aggarwal J.C. (1995) : Essentials of Educational Psychology, Vikas Publishing House Pvt. Ltd; New Delhi
- Bengale, M. D. (1984) : Guidance & Counselling, Sheth Publishers, Bombay
- Pasricha, P (1977) : Guidance & Counselling in India, NCERT, New Delhi.
- Rao, S. N. (1981) : Counselling Psychology, Tata Mcgrew Hills, New Delhi.

પટેલ મોતીભાઈ અને અન્યો, (2005-06), અધ્યેતાનો વિકાસ અને અધ્યયનની અધ્યાપન પ્રક્રિયા, બી.એસ.શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

15.18 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

(1) બાળ ગુનેગારોને શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન વિશે લખો.

- સામાજિક વાતાવરણમાં સુધારો લાવવો.
- તેમની સાથે પ્રેમ, આદર, સહાનુભૂતિ કે વાત્સલ્ય ભાવપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો.
- સામાજિક, આર્થિક અને પારિવારિક પરિવર્તન

(2) (A) બાળગુનેગારીના કેર ફેન્ડલેન્ડરના સોપાનો નોંધો :

- સુષુપ્ત બાળગુનેગારી
- આર્થિક સુધારા
- અપાનુકૂલિત માત-પિતાની સારવાર

(B) રોજગાર કચેરીની સેવાઓ નોંધો.

- નોકરી આપવી
- બેરોજગાર ઉમેદવારને ઈન્ટરવ્યૂમાં જવા - આવવાનું ભાડું
- રોજગાર બજાર માહિતી
- કારકિર્દી માર્ગદર્શન
- એમ્પાયર તાલીમ

15.19 સ્વાધ્યાય :

(1) બાળ ગુનેગારોના કારણો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

એકમ 16 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકો

: રૂપરેખા :

16.1 ઉદ્દેશ્યો

16.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો

16.3 પ્રસ્તાવના

16.4 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકોનું વર્ગીકરણ

16.5 વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની ઓળખાણ

16.6 મેધાવી પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ

- બૌદ્ધિક માનસિક બાબતો

16.7 અધ્યેતાકેન્દ્રીય પ્રયુક્તિઓ

16.8 શિક્ષકને માટે હસ્તક્ષેપના ક્ષેત્રો

16.9 સામાજિક રીતે વંચિત બાળકોનું શિક્ષણ

16.10 અનુસૂચિ જાતિના વિદ્યાર્થીઓ

16.11 અનુસૂચિ જનજાતિના વિદ્યાર્તીઓ

16.12 ઉપસંહાર

16.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

16.14 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

16.15 સ્વાધ્યાય

16.1 ઉદ્દેશ્યો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે શિક્ષક તરીકે -

- વિશેષ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને વ્યાખ્યાયિત કરી શકશો.
- વિદ્યાર્થીઓની અંદર અને બહાર રહેલી પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં તેમની વિશેષ જરૂરિયાતો સમજાવી શકશો.
- વિશેષ જરૂરિયાતવાળાં બાળકોના સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને શૈક્ષણિક અનુકૂલનની ચર્ચા કરી શકશો.
- વિશેષ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણના ભાવિ કાર્યક્રમો તૈયાર કરી શકશો.
- વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતો સંતોષવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા ચર્ચી શકશો.

16.2 એકમના પારિભાષિક શબ્દો :

(1) મંદબુદ્ધિવાળા બાળકો - અનુકૂલન ન સાધી શકતા બાળકો

મેધાવી - અત્યંત બુદ્ધિશાળી

16.3 પ્રસ્તાવના :

તમે અગાઉના એકમોમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરી ગયા છે. દરેક વિદ્યાર્થીમાં

અધ્યયનની કક્ષાનો આધાર વ્યક્તિગત તફાવતો છે એ બાબત તમે સમજ્યા છો. વ્યક્તિગત તફાવતનો આધાર ઘણી બાબતો ઉપર આધારિત છે. આ પરિબળો આપણને વિદ્યાર્થીની શીખવાની ક્રિયાને સમગ્ર સંદર્ભમાં સમજવા માટે ઉપયોગી છે. આ માટે વિદ્યાર્થીઓમાં જોવા મળતી વિશેષતાઓ (લક્ષણો) સમજવી જરૂરી છે. આ એકમમાં આપણે વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકોનાં વર્ગીકરણ દ્વારા તેમના અધ્યયનની જરૂરિયાતોનો અભ્યાસ કરીશું.

16.4 વિશેષ જરૂરિયાતવાળાં બાળકોનું વર્ગીકરણ :

વિશેષ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓનું નીચેના પાંચ ભાગમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય.

- શારીરિક ક્ષતિયુક્ત વિદ્યાર્થી
- દૃષ્ટિ ખામીયુક્ત વિદ્યાર્થી
- શ્રવણ અને વાણીની ખામીવાળાં વિદ્યાર્થી
- મંદબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓ
- અધ્યયનમાં ઓછી ક્ષમતાવાળા વિદ્યાર્થીઓ

આ ઉપરાંત પ્રતિભાશાલી વિદ્યાર્થીઓ પણ હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે પણ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત રહે છે. છોકરીઓ માટે પણ ખાસ શિક્ષણની જરૂર રહે છે. આમ વિવિધ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ અંગેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

શારીરિક ખામીવાળાં વિદ્યાર્થીઓ / અંગ હલનચલની ખામીવાળાં વિદ્યાર્થીઓ :

શારીરિક ખામીયુક્ત વિદ્યાર્થીઓમાં હલનચલનની સમસ્યા હોય છે. હલનચલનની ખામીનો સંબંધ માંસપેશી અને શરીરના સાંધા સાથે હોય ચે. જે શારીરિક અંગો અને હાથપગને અસર કરે છ. આ વિદ્યાર્થીઓ અન્ય વિદ્યાર્થીઓની જેમ માનસિક અધ્યયનશક્તિ ધરાવતા હોય છે, પરંતુ શારીરિક ખામીને લીધે એમને અધ્યયનમાં તકલીફોનો સામનો કરવો પડતો હોય છે.

દા.ત., કોઈ વિદ્યાર્થીની આંગળીઓ માંસપેશીઓ કઠોર હોય તો તેને લખવામાં તકલીફ પડે છે. કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ અંગાગની ખામીને લીધે બેસવાની તકલીફ અનુભવે છે અને થાકી જાય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ અનુકૂલનની સમસ્યા અનુભવે છે. વર્ગમાં એમના સહાધ્યાયી ઘણીવાર એમની મશ્કરી કરે છે. સહેલાઈથી આવા વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક દોષો જાણી શકાય છે.

શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખામીઓની ક્ષતિપૂર્તિમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે. શિક્ષકે આ બાબતમાં માતા-પિતાનો સહકાર મેળવવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીની શારીરિક ક્ષતિ ગંભીર પ્રકારની હોય તો જિલ્લા પુનર્વસનકેન્દ્ર અથવા પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીના શારીરિક દોષોને ધ્યાનમાં રાખી વર્ગમાં તેના બેસવા માટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

ઉદા. જે વિદ્યાર્થીઓ ઘોડી અથવા વ્હીલચેરનો ઉપયોગ કરે છે તેમને માટે વર્ગમાં આગળના ભાગની જમણી બાજુ ખાલી જગ્યામાં બેસવાની વ્યવસ્થા કરવી આને કારણે અન્ય વિદ્યાર્થીઓને આવવા જવામાં અથવા હલનચલનમાં તકલીફ પડે. વિદ્યાર્થીઓની દીવાલ પાસે ઘોડી રાખવાની પણ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

શારીરિક ખોડખાંપણવાળા વિદ્યાર્થીઓના આનંદ પ્રમોદ માટે શાળામાં વ્યવસ્થા હોતી નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓ માટે શારીરિક અને આનંદપ્રમોદની પ્રવૃત્તિઓની વર્ગ અને શાળામાં સુવિધા ઊભી કરવી જોઈએ. વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થીઓએ પણ એમની સાથે પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગદ લઈ આવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. શારીરિક હલનચલનની ક્ષતિવાળા વિદ્યાર્થીઓનવે આવી પ્રવૃત્તિઓનો મહાવરો આપવો. જે વિદ્યાર્થીની આંગળીનું હલનચલન થતું ન હોય અને લખવામાં તકલીફ પડતી હોય તો એનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીને લખવામાં ઉપયોગી કોઈ સાધનની વ્યવસ્થા કરી આપવી જોઈએ. આને કારણે એના કાર્યની ગુણવત્તા ઉપર અસર પડશે. આવા વિદ્યાર્થીઓની ઉત્તરવહીઓ તપાસતી વખતે પણ, તેની આ ખામી ધ્યાનમાં રાખી તેમનું

મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીઓને થોડો વધારે સમય આપવો અને જરૂર પડે શ્રાવ્ય કસોટીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જેમકે ઇતિહાસની પરીક્ષામાં જોડણીની ભૂલો અગત્યની નથી, તેથી તેમના ઉત્તરો શ્રાવ્ય કેસેટ ઉપર રેકોર્ડ કરી લેવા જોઈએ. જ્યાં શબ્દ સંસાધકની સુવિધા છે ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

દૃષ્ટિની ખામીવાળા બાળકો :

અપવાદરૂપ બાળકોમાં દૃષ્ટિ ખામીવાળાં બાળકો હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ દૃષ્ટિના અભાવને કારણે પાઠ્યપુસ્તક વાંચી શકતા નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓને વાંચવા માટે બ્રેઇલલિપિ ઉપયોગી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આંશિક દૃષ્ટિવાળા હોય છે. એમની દૃષ્ટિનો ઉપચાર કરી શકાય. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માત્ર મોટા અક્ષરો જ વાંચી શકે છે. કેટલાંકને વાંચવા માટે મેગ્નીફાઈગ ગ્લાસની જરૂર પડે છે. કેટલાંકની દૃષ્ટિ સીમિત હોય છે. શિક્ષકે આવા વિદ્યાર્થીઓને ઓળખી મદદરૂપ બનવું જોઈએ. દૃષ્ટિ દોષની ખામીવાળાં બાળકોને શોધીને એમને જરૂરી મદદ કરવી જોઈએ. અને એમની શીખવાની સમસ્યા હલ કરવી જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીઓને એમના વર્તનનું નિરીક્ષણ કરી ઓળખી શકાય.

આમ દૃષ્ટિદોષવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળામાં અલગ બુકસ્ટેન્ડની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

શ્રવણ અને વાણીની ખામીવાળાં બાળકો :

અધ્યયન અને શૈક્ષણિક આદાન-પ્રદાનમાં શ્રવણની મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે. શ્રવણની સમસ્યાઓ શીખવાની ક્ષમતા ઉપર અસર કરે છે. શ્રવણની સમસ્યા વાણીની સમસ્યા માટે કારણભૂત બને છે. વિદ્યાર્થીની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ હલ કરવા માટે શ્રવણ અને વાણીની ખામીવાળા વિદ્યાર્થીઓને ઓળખવા જરૂરી છે. શ્રવણ - ખામીઓની ઓળખ, શ્રવણ શક્તિ, શ્રવણયંત્રો દ્વારા માપી શકાય છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રવણ શક્તિ મંદ પ્રમાણમાં હોય છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રવણની ખામી જન્મથી હોતી નથી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં શાળામાં આ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને એનો ખ્યાલ આવતો નથી. સામાન્ય રીતે જન્મથી વાણીના ગંભીર દોષને કારણે વાણીની ક્ષમતાનો વિકાસ થતો નથી. વાણીના ઉપચારથી બોલવાની ક્ષમતાનો વિકાસ થઈ શકે છે. વિદ્યાર્થીઓના વર્તનના નિરીક્ષણ દ્વારા તેમની શ્રવણની સમસ્યાઓ જાણી શકાય છે.

શ્રવણની ખામીવાળા વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ :

શ્રવણની ખામી ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને શ્રવણ સુધારણા માટે શિક્ષકની નજીક બેસાડવા જોઈએ. શિક્ષકે બોલતી વખતે યોગ્ય ઊંચો અવાજ રાખવો જોઈએ. શિક્ષકે ખૂબ ઝડપથી અસ્પષ્ટ રીતે બોલવું જોઈએ નહિ. શિક્ષકે પાઠ્યપુસ્તક વાંચતી વખતે એવી રીતે વાંચવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી શિક્ષકની હોઠની ગતિ સમજી શકે. વિદ્યાર્થીને શીખવાની ક્રિયામાં હોઠ વાચન મદદરૂપ બનશે. આજ રીતે શિક્ષકે બોલતી કે લખતી વખતે વિદ્યાર્થીઓન નજર સમક્ષ રાખવા જોઈએ. શિક્ષકે વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થીઓને આવા શ્રવણની ખામીવાળા વિદ્યાર્થીઓ સાથે શીખવાની પ્રક્રિયામાં સહાયરૂપ થવા આદાન-પ્રદાનવ માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. વર્ગ શિક્ષણમાં શૈક્ષણિક મુદ્દાઓ શીખવતાં શૈક્ષણિક સાધનોનાં ત્રિપરિમાણદર્શક મોડેલ્સ રજૂ કરવા જોઈએ જો વિદ્યાર્થી શ્રવણયંત્રનો ઉપયોગ કરતો હોય તો તેને શાળામાં અને ઘરમાં એનો હંમેશાં ઉપયોગ કરવા સમજાવવો.

શ્રવણની સમસ્યાઓને કારણે ઉદ્ભવતા વાણી દોષો વાણીની તાલીમ, મહાવરો અને પુનરાવર્તન દ્વારા નિવારી શકાય. જો વિદ્યાર્થીની ખામી શારીરિક અંગની ખામીને કારણે હોય તો દાકતરની સલાહ લેવી જોઈએ.

મંદબુદ્ધિવાળા બાળકો :

મંદબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓ સામાન્યબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં અધ્યયનમાં નબળા હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ શારીરિક તકલીફ હોતી નથી. પરંતુ વર્ગમાં તેઓ સારી રીતે અનુકૂલન સાધી શકતા નથી.

અધ્યયનનાં મદ બાળકો :

શિક્ષકે આવા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતી વખતે મૂર્ત અનુભવો પૂરા પાડવા જોઈએ. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ કરતાં તેમને પુનરાવર્તન અને મહાવરાની વધારે જરૂર પડે છે. શીખવવાના એકમને નાનાં નાનાં સોપાનોમાં રજૂ કરવો જોઈએ. તેમના ધ્યાનને શીખવવાના અગત્યના મુદ્દાઓ તરફ વાળવું જોઈએ. એમનામાં સફળતાની ભાવના વિકસે એ માટે સરળ પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીઓને તાત્કાલિક પ્રતિપોષણ અથવા બદસલો આપવો.

મંદબુદ્ધિ શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યાયન કૌશલ્યની તાલીમ આપવી જોઈએ - જેથી આદાન-પ્રદાન કરતાં શીખે. તેઓ તેમના મિત્ર જૂથ સાથે સહયોગ સાધી શકે એવી રીતે શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ. સરળથી સંકુલ સૂત્રને ધ્યાનમાં રાખી પાઠ્યક્રમનું આયોજન કરવું. આ માટે એમને રસપ્રદ શૈક્ષણિક અનુભવો સીમિત હોવાથી એમની એકાગ્રતા કેળવાય એવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ.

16.5 વિશેષ જરૂરિયાતોવાળા વિદ્યાર્થીઓની ઓળખાણ :

શિક્ષક તરીકે તમે ઘણા વિદ્યાર્થીઓના સંપર્કમાં આવો છો. એમાંના કેટલાક તમને યાદ રહે છે. અને કેટલાક ભૂલાઈ જાય છે. તમે છેલ્લા બે ત્રણ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરો તો તમને એવા વિદ્યાર્થી ઓ યાદ રહી ગયા હોય છે કે જેમાનામાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો હોય છે. આ વિશિષ્ટ લક્ષણો એમના દેખાવ રૂપે હોય, રીતભાત રૂપે હોય, કાર્ય સિદ્ધિ રૂપે હોય, કે વિશિષ્ટ સંબંધ રૂપે હોય. અહીં સમાન લક્ષણોવાળો વિદ્યાર્થીઓને સામૂહિક નામ કે શબ્દો દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે હું એવા વિદ્યાર્થીઓને જાણું છું કે જેમને નીચેની રીતે ઓળખી શકાય.

- પ્રતિભાશાળી
- ધીમી ગતિએ શીખનાર
- બુદ્ધિશાળી
- વિકલાંગ

શિક્ષકે આવા વિવિધ શક્તિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને ઓળખી એમનાં લક્ષણો જાણવાં જોઈએ. આને કારણે શિક્ષક શીખવતી વખતે એમની જરૂરિયાતો પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપી શકે અને એમની શક્તિઓનો મહત્તમ વિકાસ કરવામાં માર્ગદર્શક બની શકે.

ઉ.દા. ઓછી ઊંચાઈવાળા વિદ્યાર્થીને આગળની પાટલીએ બેસાડવો જોઈએ જેથી તે સારી રીતે ધ્યાન આપી શકે અને શિક્ષકને જોઈ શકે. આજ રીતે શ્રવણ દોષની ખામીવાળા ઓછું સાંભળતા વિદ્યાર્થીને પણ શિક્ષકની નજીક બેસાડવો જોઈએ. વિશેષ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનું તાત્પર્ય એ છે કે "શિક્ષણના નિયમિત કાર્યક્રમોમાં વિશેષ અનુકૂલનની વ્યવસ્થા કરી વિદ્યાર્થીઓની વિશેષ જરૂરિયાતો પૂરી કરવી." અનુકૂલનની આ વ્યવસ્થા મોટા ટાઈપમાં મોટા અક્ષરોમાં છાપેલી પુસ્તક - સામગ્રીરૂપે, વર્ગમાં ફર્નિચરની યોગ્ય ઊંચાઈ રૂપે પ્રકાશની વ્યવસ્થારૂપે કે આદાન-પ્રદાનની ગુણવત્તારૂપે ગોઠવી શકાય. વિશેષ જરૂરિયાતો વિદ્યાર્થીના શારીરિક અને માનસિક સ્તરમાંતી એમના વલણોમાંથી ઉદ્ભવે છે.

16.6 મેધાવી (પ્રતિભાશાળી - સર્જનાત્મક) વિદ્યાર્થીઓ :

અર્થ : અત્યંત બુદ્ધિશાળી, નોંધપાત્ર સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ, ગોગિફ્ટેડ, સર્જનાત્મક, વિચારવંત, ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર.

વ્યાખ્યાઓ :

"પ્રતિભાશાળી બાળક એટલે પોતાની આસપાસના સામાન્ય બાળકો કરતા વધુ બુદ્ધિઆંક (140કરતાં વધુ) ધરાવતો હોય, (115-180) ઉચ્ચ કક્ષાની સર્જનાત્મક શક્તિ, ધરાવતો હોય."

- લૂસિટો

"પ્રતિભાશાળી બાળક એ છે કે જેનામાં વ્યવહારના તમામ ઉપયોગી ક્ષેત્રમાં સમાન પ્રતિભા જોવા મળ, જે માત્ર ઉચ્ચ બુદ્ધિ આંક જ ન ધરાવતો હોય પરંતુ કલા, સંગીત, ચિત્ર કાવ્ય, નૃત્ય, સર્જનાત્મક લેખન, યાંત્રિક ક્ષમતા (કમ્પ્યૂટર) તથા નેતૃત્વ ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ ક્ષમતા ધરાવતો હોય."

- નેશનલ સોસાયટી ફોર એજ્યુકેશન

"પ્રતિભાશાળી બાળક એટલે એવું બાળક જે સમૂહમાં (શાળામાં સમાજમાં) સૌથી વધુ બુદ્ધિશાળી હોય." ***- સ્કિનર અને હેરીમેન***

"પ્રતિભાશાળી બાળકો બે પ્રકારનાં હોય છે : જેઓના બુદ્ધિઆંક (130) કરતા વધુ હોય : જેઓ કલા, ગણિત, સંગીત અભિનય વગેરે પૈકી કોઈ એક કે એકથી વધુ બાબતોનો વિશેષ નોંધપાત્ર પ્રદાન કરી શકે." ***- કો અને કો***

"પ્રતિભાશાળી બાળક શારીરિક દેખાવ, સામાજિક અનુકૂલન, વ્યક્તિત્વ, શાળાકીય ઉપલબ્ધિ મેદાની રમતો અને રસ-રુચિના ક્ષેત્રમાં સામાન્ય બાળકો કરતા બહુ જ આગળ હોય છે." - ટર્મન અને ઓર્ડન

"પ્રતિભાશાળી બાળકોમાં બુદ્ધિ, સર્જનાત્મક વિચારશક્તિ, મૂલ્યાંકન વિચારશક્તિ તથા સમસ્યા ઉકેલ શક્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય છે." ***- હેરીયટ***

"જેનામા વિશિષ્ટ શક્તિઓ, વિશિષ્ટ બુદ્ધિ પ્રતિભા અને વિશિષ્ટ ગુણોનો સમુચ્ય હોય તેને પ્રતિભાશાળી બાળક કહેવાય." ***- હોલીવલર્થ***

લક્ષણો :

(1) બૌદ્ધિક - માનસિક બાબતોમાં :

- સાધારણ બાળકો કરતાં બુદ્ધિ આંક ખૂબ જ વધુ હોય છે.
- બૌદ્ધિક કાર્યો કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે.
- કોઈપણ બાબતને ઝડપતી સમજી શકે છે, તારણ અથવા પરિણામ તારવવામાં ઓછો સમય લે છે.
- સૂક્ષ્મ - અમૂર્ત બાબતો જલદીથી સમજી શકે છે.
- પોતાના પસંદગીનાં ક્ષેત્રમાં લાંબો સમય એકચિત્તે થાક્યા વગર કામ કરી શકે છે.
- તર્કશક્તિ પુષ્કળ હોય છે. આથી પળવારમાં પોતાની ભૂલ સુધારી કાઢે છે.
- મૌલિકતા તથા બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા વધુ હોય છે. આથી યોગ્ય માર્ગદર્શન મળતા પોતાનું કામ સ્વયં શોધી કાઢે છે.
- જે રમતમાં બૌદ્ધિકતામાં વધુ હોય (માનસિકતા) જેવી રમતમાં જ તેમને વધુ રસ પડે છે. દા.ત. ચેસ
- એક કે એક કરતાં વધુ ક્ષેત્રોમાં પોતાની વિશિષ્ટતા પ્રદર્શિત કરી શકે છે.
- ખૂબ સારી કલ્પનાશક્તિ હોય છે.
- આ બાળકો પાસે 'શબ્દભંડોળ' ખૂબ સારું હોય છે. આથી સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ કરતા વધુ સારી અભિવ્યક્તિ કરી શકે છે.

(2) શારીરિક બાબતોમાં :

- લગભગ જન્મ સમયે આ બાળક સામાન્ય બાળકો કરતાં 1 1/2 ઈંચ વધુ લાંબુ હોય છે. અને તેનું વજન 1 કિલો વધુ હોય છે.
- શારીરિક અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિકાસ સામાન્ય બાળકો કરતાં વધુ ઝડપી હોય છે.
- સામાન્ય બાળકો કરતાં દોઢ માસ વહેલું ચાલવાનું શરૂ કરે.

- પ્રતિભાશાળી બાળક સામાન્ય બાળકો કરતાં 3 1/2 માસ વહેલું બોલવાનું શરૂ કરે છે.

(3) સામાજિક બાબતોમાં :

- આ બાળકોની ક્રિયાઓ - રુચિઓમાં વિવિધતા વધુ હોય છે.
- આ બાળકો સહેલાઈથી ગમે ત્યાં સમાયોજન સાધી શકે છે.
- સામાન્ય બાળકોની અપેક્ષાએ નેતૃત્વ શક્તિ વધુ હોય છે.
- પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ હોવાથી - સાથીઓમાં લોકપ્રિય હોય છે.
- તેમનામાં વિનમ્રતા અને આજ્ઞાંક્તિપણું વધુ હોય છે.
- આ બાળકો ઉદાર અને નિષ્કપટી હોય છે.
- જવાબદારી ભર્યા કામોમાં હંમેશા અગ્રેસર કહે છઠે.
- સુયોગ્ય અને આદર આપવા. યોગ્ય વ્યક્તિને હંમેશા માન આપે.
- દૂર દેશીપણું આવા બાળકોનાં વધુ હોય છે.
- ઈમાનદારી, દયાળુતા જેવા ગુણો વધુ વિકસ્યા હોય છે.

(4) શૈક્ષણિક બાબતોમાં :

- સારા ટકા મેળવવા માટે પ્રમાણમાં ઓછી મહેનત કરવી પડે છે.
- ઓછો સમય વાચનમાં કાઢે છતાં સારા માર્ક્સ પ્રાપ્ત કરે.
- પહેલા નંબર મેળવવા ઇચ્છે પણ અન્યો પ્રત્યે ઈર્ષાભાવ ન હોય
- વર્ગમાં તથા શાળાના કાર્યક્રમોમાં નિયમિતરૂપે હાજર રહે.
- અભ્યાસ વખતે ભાન-સાન ભૂલી જાય માત્ર અભ્યાસ જ.
- વર્ગમાં ભણાવવાનો મુદ્દો અગાઉથી તૈયાર કરી આવે. (પ્રશ્નો પૂછે)
- શિક્ષકો દ્વારા આપવામાં આવતું હોમવર્ક કરે જ.
- વિષયસંબંધી સંદર્ભ પુસ્તકોનું વિશેષ વાંચન કરી તૈયારી કરે ચે.
- સમાચારપત્રો, સામયિકો(માસિક સાપ્તાહિક) નું નિયમિત વાંચન કરવાની ટેવ ધરાવે છે. (જ્ઞાન વૃદ્ધિ)

(5) સાંવેગિક વિશેષતાઓ :

- તેઓનાં આત્મસન્માનની માત્રા વધુ પ્રમાણમાં હોય છે.
- તેઓ જલ્દી ગભરાતા નથી કે નારાજ થતા નથી.
- રમૂજીવૃત્તિ - હાસ્યની પ્રકૃતિ વધુ હોય છે. ચહેરો હંમેશા ખીલેલો રહે. ચહેરા પર મંદ હાસ્ય સદૈવ હોય.
- પરિસ્થિતિ સાથે ઝડપથી ઓછી મુશ્કેલીએ 'તાલ' મેળવી શકે.
- જીવનમાં પ્રથમવાર મળતી વ્યક્તિએ પણ મિત્ર બનાવી શકે.
- તેઓની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અત્યંત સંવેદનશીલ હોય, આત્મવિશ્વાસની ભરપૂર હોય.

(6) અન્ય લક્ષણો :

- તેઓ પોતાના કરતાં મોટી ઉંમરની વ્યક્તિઓ સાથે મિત્રતા બાંધવાનું વધુ પસંદ કરે છે.
- તેઓમાં આંતરસૂઝ વધુ હોય છે, હમેશા સાવધાન હોય છે.
- અમૂર્ત બાબતો સમજવા ઊંડાણભર્યા સ્પષ્ટીકરણોની તેઓને જરૂર પડતી નથી.
- તેઓ વૈશ્વિક પ્રશ્નોમાં રસ દાખવે છે.

- આ બાળકો વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય હોય છે.
- તેઓ શાંત, ફરજનિષ્ઠ, સ્થિર, વાસ્તવવાદી હોય છે.
- તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારનું કાર્ય ઉત્પાદન મેળવી શકે છે (પરિણામ)
- તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. આથી ધ્યેય પ્રાપ્ત કરે છે.
- આ બાળકો વિપરીત સ્થિતિમાં પણ શાંત રહી શકે છે.
- આ બાળકો જોડણીની ભૂલો ખૂબ ઓછી કરે છે અને તે પ્રત્યે સભાન હોય છે.
- તેઓને રહસ્યમયતામાં (મિસ્ટરી) વધુ રસ હોય છે, તેના પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવે છે.
- તેઓ ખુલ્લા મનના હોય છે, અન્યોના પોતાના માટેના મતને હકારાત્મક દૃષ્ટિએ જોતા હોય છે અને અન્યોના વિરોધી મતનો પણ સ્વીકાર કરે છે.

અધ્યયન મર્યાદાઓ :

- આ પ્રકારના બાળકો વર્ગખંડમાં સામાન્ય બાળકને ધ્યાનમાં રાખી અપાતા શિક્ષણમાં પ્રતિકૂળતા અનુભવે છે.
- આ બાળકોને વર્ગશિક્ષણમાં રસ પડતો નથી. તેમને પોતાની શક્તિઓ વેડફાતી હોય તેવું લાગે છે.
- વર્ગખંડમાં ઝડપી શીખતા હોવાથી ફાજલ સમયનો વર્ગમાં દુરપયોગ (ક્રિએટીવ તોફાનો) કરે છે.
- આ પ્રકારના બાળકો એકલા રહેવાનું પસંદ કરતા હોવાથી વર્ગશિક્ષણ પ્રત્યે ક્યારેક બેપરવા બને છે.
- વિષયવસ્તુ સહેલાઈથી શીખી જતા હોવાથી શિક્ષક પ્રત્યે બની જાય છે.
- ક્યારેક આવા બાળકો પોતાનવી જુઠી પ્રશંસામાં સરી જાય છે એ ગપ્પા મારવા લાગે છે. જેની અસર તેમના અભ્યાસ ઉપર પડે છે.
- ક્યારેક તેમનામાં અહકાર આવી જાય છે. આથી શિક્ષણમાં ધાર્યું પરિણામ આવતુ નથી. (દા.ત. 12 સાયન્સ)
- આ પ્રકારના બાળકો ક્યારેક પોતે જ સાચા છે. તેમ માને ત્યારે વર્ગમાં શિક્ષકો - સાક્ષીઓ ચડભડ થાય છે.

16.7 અધ્યેતા કેન્દ્રી પ્રયુક્તિઓ :

ઓળખ : આ પ્રકારના બાળકોને નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ દ્વારા તથા જુદા જુદા પ્રકારની કસોટી દ્વારા ઓળખવાઅને અલગ તારવવા. (નવા વિચારો સમજે, જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ઉત્તમ યાદશક્તિ)

સામાજિક : રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ : આ પ્રકારના બાળકો સમાજનું ભાવી છે. ભાવીના ઘડવૈયા એવા આ બાળકોમાંથી જ કુશળ પ્રશાસકો, એન્જિનિયરો, ડૉકટરો I.B અધિકારીઓ મળી રહેશે. સમસ્યાઓનું નિરાકરનું આ લોકો દ્વારા જ આવશે.

અભ્યાસક્રમ : મનોવૈજ્ઞાનિકો આવા બાળકો માટે અલગ વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમે ઘડવાની હિમાયત કરે છે.

પદ્ધિતિ - પ્રયુક્તિઓ : આ બાળકો સ્વયં પ્રગતિ કરી શકે તેવી પદ્ધતિ વધુ પસંદ કરે છે. (પ્રોજેક્ટ, પ્રોબ્લેમ, સોલ્વિગ અભિનય, પ્રવાસ પર્યટન સિમ્પોઝિયમ, પેનલ ચર્ચા)

વર્ગશિક્ષણ વ્યવસ્થા : આ પ્રકારના બાળકો માટે અલગ વર્ગ બનાવવામાં આવે. તેઓને અલગ પ્રકારનું ગૃહકાર્ય આપવું. વર્ગમાં ફરજિયાત હાજર રહેવામાંતી મુક્ત કરવા.

સમય મર્યાદામાંથી મુક્તિ : આવા બાળકોને સમયના ચીલાચાલુ બંધનોમાંથી મુક્ત કરવા દૃષ્ટિ પ્રથા દાખલ કરવી.

સહ-અભ્યાસક પ્રવૃત્તિઓ : આ બાળકોને તેમના રસના ક્ષેત્રમાં આગળ વધારવા ટેસ્ટ દ્વારા યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું અને તેજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવુ.

વિશિષ્ટ કાર્યો : વર્ગશિક્ષણ ઉપરાંત આ બાળકો માટે વિશિષ્ટ કાર્યોનું આયોજન હાથ ધરવું જે દ્વારા વિષયવસ્તુેન વિશેષ રૂપમાં તૈયાર કરે.

શિક્ષણનું વ્યક્તિગત ધ્યાન : શિક્ષકે આ બાળકો તરફ વ્યક્તિગત વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તેઓને યોગ્ય સલાહ માર્ગદર્શન આપવું.

સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ : હોલિગવર્થ અનુસાર આ બાળકોને સંસ્કૃતિનું વિશેષ રૂપમાં શિક્ષણ આપવું જેતી સમાજને ઓળખે.

નેતૃત્વનું શિક્ષણ : આ બાળકો ભાવિ નેતાગીરી કરવાના હોવાથી અભ્યાસ દરમિયાન જ નેતૃત્વની તાલીમ અને અનુભવ મળે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરવા

વ્યક્તિત્વના પૂર્ણ વિકાસ : આ બાળકોના શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ તેમના વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ વિકાસનો છે. આથી પરિવાર - શાળા અને સમાજ પરસ્પર સહયોગ આપી બાલ્યવસ્થાથી જ તેઓના વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ વિકાસ લક્ષ્ય આપવું.

અન્ય પ્રવિધિઓ :

- પ્રારંભથી જ આ બાળકોની વાચન ક્ષમતા વધારવા પ્રયાસ કરવા જેથી મોટો થાય ત્યારે સારો વાચક બને.
- આ બાળકોની સમસ્યા ઉકેલ પદ્ધતિને જ ભણાવવા જોઈએ.
- આ બાળકો માટે વિશેષ સુવિધાયુક્ત લાઈબ્રેરીની વ્યવસ્થા કરવી.
- આવા બાળકીનું સમયાંતરે યોગ્ય રીતે મૂલ્યાંકન કરતાં રહેવું.
- આ વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ સંખ્યાત્મકતાના બદલે ગુણાત્મક પાસા પર આધારિત હોવું જોઈએ.
- આવા બાળકોને શીખંડ શિક્ષણ આપવું જોઈએ (ગેસ્ટાલ્ટ પદ્ધતિ)
- વિવિધ પ્રકારની વકૃતત્વ સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહન આપવું.
- આ વિદ્યાર્થીઓને મહાવરાનું શિક્ષક વધુ આપવું.
- અભ્યાસ દરમિયાન આ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ Roll - Model તરીકે ઉત્તમ બાબતો જ વધુને વધુ રખાવી જોઈએ.
- અભ્યાસ દરમિયાન અધ્યયનની નવીનવી પદ્ધતિઓ તે અપનાવે તે પ્રકારનું વાતાવરણ અને પ્રોત્સાહન પૂરુ પાડવું.
- આ બાળકોને જૂથ અથવા વ્યક્તિગત વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો સામાજિક સંશોધનો સંબંધી કાર્ય સોંપવા.
- આ બાળકોના વાલીઓનો સંપર્ક સાથી તેમને તેઓની શક્તિઓનો ખ્યાલ આપવો.
- આ બાળકો માટે વિશેષ અમે વિશિષ્ટ પ્રવાસ - પર્યટનોનું તથા મુલાકાતોનું આયોજન ગોઠવવું.
- આ બાળકોને અભ્યાસ દરમિયાન સ્વયં નિર્મિત શૈક્ષણિક સાધનોનો વર્ગખંડમાં પ્રયોજવા પ્રોત્સાહિત કરવા.
- જરૂર પડ્યે આ બાળકો માટે વધારાની મદદ અને વધારાનો સમય ફાળવવો.
- સમયાંતરે જાહેરમાં આ બાળકોની સિદ્ધિઓને બહુમાન આપવું.
- આ બાળકો અતડા ન પડી જાય. અત્યંત સંવેદનશીલ ન બની જાય, સમસ્યાત્મક વર્તન ન ધરાવે તેનું ધ્યાન રાખવું.

- આ બાળકોને વધુમાં વધુ સારા શૈક્ષણિક અનુભવો પૂરા પાડવા.
- બાળકીની સર્જનાત્મક શક્તિનું વ્યક્તિગત કે સંસ્થાગત શોષણ ન થાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું.

16.7 શિક્ષકને માટે હસ્તક્ષેપનાં ક્ષેત્રો ...

પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ માટે નીચેનાં ક્ષેત્રો ઉપયોગી બનશે.

અટૂલાપણાની લાગણી દૂર કરવી : પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક, સામાજિક અને માનસિક ભિન્નતા ધરાવતાં હોવાથી તેઓ અલગ પડી જાય છે. ક્યારેક આત્મશ્રેષ્ઠતાની ભાવનાને કારણે એમના વ્યક્તિત્વમાં અનુકૂલનની સમસ્યા જન્મે છે.

સ્વ-આલોચના : મોટાબાગના પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ ઊંચા લક્ષ્યો રાખતા હોય છે. અને એ લક્ષ્યો સિદ્ધના થાય તો પોતાની આલોચના કરે છે. તેઓના માતા-પિતા અને મિત્રો પણ એમની પાસે વધુ પડતી અપેક્ષા રાખે છે. શિક્ષક વર્ગમાં આવા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી હંમેશા સાચા ઉત્તરની અને વિશેષ સિદ્ધિની આશા રાખે છે. આને પરિણામે તેમનામાં ચિંતા અને તણાવની લાગણી પેદા થાય છે.

અભિસારી - અપસારી ચિંતન : શાળામાં મોટેભાગે શૈક્ષણિક કાર્યના મૂલ્યાંકનનો આધાર પ્રત્યેક સ્તર પર સાચા જવાબ પર આધારિત હોય છે. આ પ્રકારનું મૂલ્યાંકન એકમુખી અથવા એકમુખી અથવા અભિસારી ચિંતનને માટે પ્રેરે છે. જ્યારે બીજી બાજુ અપસારી ચિંતન માટે એ હાનિકારક છે. અપસારી ચિંતનમાં સમસ્યાના વિવિધ ઉત્તરો હોઈ શકે છે.

નૈતિક અને સામાજિક મુદ્દા : કેટલીક પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ નૈતિક અને સામાજિક મુદ્દાઓ સાથે નિસબત ધરાવે જે એવી અપેક્ષા આપણે રાખતા નથી. વિશેષ પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીનો સામાજિક અને નૈતિક બાબતો ઉપર પોતાના સક્ષમ વિચાર અથવા મત પ્રગટ કરે એ બાબત અસામાન્ય નથી.

સ્વ- સંકલ્પના : સ્વ સંકલ્પના એટલે વ્યક્તિ પોતાની જાત માટે શું વિચારે છે તે. જે વિદ્યાર્થીઓ વિશિષ્ટ અને અસામાન્ય વિચારો વ્યક્ત કરે છે. તેઓ સમૂહમાં ટીકા પાત્ર બને છે. આ બાબત પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓમાં નિમ્ન સ્વ-સંકલ્પના પેદા કરે છે.

સંવેગાત્મક સમસ્યાઓ : વિશિષ્ટ પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્તીઓને સંવેગાત્મક સમસ્યાઓ પણ નડે છે. એમની અસાધારણ શક્તિઓ અને અન્ય લક્ષણોને કારણે એમને જુદા જુદા પ્રકારની સંવેગાત્મક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે.

16.9 સામાજિક રીતે વંચિત બાળકોનું શિક્ષણ : (Social disadvantaged Children)

વ્યક્તિગત કક્ષાએ કેટલાક પરિબળોને કારણે વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો ઊભી થાય છે. સામાજિક સ્તરે પણ કેટલાક પરિબળો અસર કરે છે. આને કારણે વિદ્યાર્થીઓની વિવિધ જરૂરિયાતો ઉદ્ભવે છે. આ જરૂરિયાતો સંતોષવી જરૂરી છે. આપણું બંધારણ સર્વને માટે સમાન શૈક્ષણિક તકો પ્રતિબદ્ધ છે. આમ છતાં શાળામાં ભણતા બધા વિદ્યાર્થીઓને આ તક પ્રાપ્ત થતી નથી. આનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે આ માટે ઘણા પગલાં લેવામાં આવે છે. દા.ત. વધારે શાળાઓ ખોલવી, રહેવાની (છાત્રાલયની) સુવિધાઓ ઊભી કરવી, મુક્ત શાળાઓ શરૂ કરી શિક્ષણની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી. આ રીતે સામાજિક રીતે પછાત વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણ માટેની તકો પૂરી પાડી લાભ આપવામાં આવે છે. આમ, અનેક ઉપાયો કરવાં છતાં પણ ગરીબી એક મૂળકારણ છે. જે ભારતીય સમાજમાં પછાત વર્ગની શિક્ષણ ઉપર વિશેષ અસર કરે છે. આ ઉપરાંત સામાજિક રીતે પછાત વિદ્યાર્થીઓની સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક મર્યાદાઓ, શિક્ષણ પ્રત્યે બાળકો અને માતાપિતામાં પ્રેરણાનો અભાવ, મા-બાપની નીચી કક્ષાની સ્વ સંકલ્પના, અપૂરતી શૈક્ષણિક સુવિધાઓ અને શિક્ષકો દ્વારા પછાત વર્ગમાં બાળકો પાસેથી નીચે અપેક્ષાઓ વગેરેને કારણે સામાજિક રીતે પછાત વિદ્યાર્થીઓ માટે ચિંતા અને વ્યગ્રતા તથા વ્યક્તિત્વ સંબંધી સમસ્યા ઉદ્ભવે છે. આવા સુવિધા વંચિત સામાજિક રીતે પછાત વિદ્યાર્થીઓ માટે શૈક્ષણિક તકોની સગવડો ઉભી કરવી જરૂરી છે. આ ઉપરાંત શિક્ષક આવા વિદ્યાર્થીઓને સ્વીકારે અને વધુ મહત્ત્વ આપે એ જરૂરી છે.

છોકરીઓનું શિક્ષણ (Education of Girls) :

ભારતના સંવિધાનમાં છોકરા - છોકરીઓના લિંગ ભેદ ધ્યાનમાં રાખ્ય વિના સમાન તકોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પંરતુ છોકરીઓ આજે પણ સુવિધાવંચિત સમૂહનો ભાગ છે. એ વાસ્તવિકતા સ્વીકારવી પડે એમ છે. 1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે છોકરીઓની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમને શિક્ષણની સમાન તેણે પૂરી પાડવી જોઈએ. સમાજમાં છોકરીઓના શિક્ષણ પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ ઊભું કનરાનાર પરિબળોની આપણે ચર્ચા કરીએ.

- સ્ત્રીઓ પુરુષસમાન કામ કરવા અસમર્થ છે એવું માનવામાં આવે છે તેઓ ખાસ કરીને નેતૃત્વ, પહેલવૃત્તિ અને નિર્ભકતાના ક્ષેત્રોમમાં પુરુષોની બરોબરી કરી શકે નહિ.
- એવી માન્યતા પણ છે કેસ્ત્રીઓ પૂર્ણરૂપે સ્વતંત્ર હોતી નથી. તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાની શક્તિ ધરાવતા નથી.
- સ્ત્રીઓ સાથે ઉપેક્ષાવૃત્તિને કારણે આજે પણ સમાજનો એમની સાથેનો વ્યવહાર ભેદભાવભર્યો છે. જેમ કે સ્ત્રીનું વિધવા થવું, કુંવારપણું, સંતાવિહિનતા અને પરિસ્થિતિમાં કોઈ સ્ત્રીઓ બહાર કામ અથવા નોકરી કરે તો પુરુષની સરખામણીમાં તેની સાથે અલગ પ્રકારનું વર્તન કરવામાં આવે છે. પછી પુરુષ પોતે કુંવારો હોય સંતાન વગરનો હોય કે એના પત્ની મૃત્યુ પામી હોય.
- દહેજપ્રથા, વરરાજાનું આર્થિક મુલ્ય, વેશ્યાવૃત્તિ, બાળલગ્નો જેવા જુદા જુદા સામાજિક કુરિવાજોને કારણે છોકરીઓમાં સ્વસંકલ્પનાનો વલિકાસ અલ્પ અને હિન સ્તરનો હોય છે. આવા અનિષ્ટોને કારણે સમાજમાં સ્ત્રીઓનો બોજારૂપ ગણવામાં આવે છે.
- છોકરા-છોકરીઓની અપેક્ષિત ભૂમિકાને લીધે પણ એમની વચ્ચે ભેદભાવ રાખવામાં આવે છએ. ઉદા. છોકરીઓની ઓળખ તો ઘરના કામો સાથે જ સંકળાયેલ હોય છે. કેટલીકવાર તો નાની છોકરીઓને સ્ત્રી તરીકે જ ઘરનું કામ સંભાળવું પડે છે. આર્થિક રીતે નબળા કુટુંબની સ્ત્રીઓ જે બહારકામે જાય છે. ત્યા એમની છોકરીઓને ઘરનું બધુ કામ કરવું પડતું હોય છે. અને નાના બાળકોની ભાયચભાંડુઓની સંભાળ રાખવાની હોય છે. આને કારણે તેમને શિક્ષણની તકો પ્રાપ્ત થતી નથી.

આ બધા પરિબળોને કારણે સામાજિક પૂર્વગ્રહો ઊભા થાય છે. આ પૂર્વગ્રહોની અસર કમનસીબે શાળાના અભ્યાસક્રમ, શાળાના પાઠ્યપુસ્તકો અને વર્ગમાં શિક્ષકના છોકરીઓ સાથેના વર્તનમાં જોવા મળે છે. પછી ભલે પુરુષશિક્ષક હોય કે સ્ત્રી શિક્ષિકા હોય.

તમે પણ શિક્ષક તરીકે વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવો છો તમને શિક્ષક તરીકે પાઠ્યપુસ્તક સામગ્રીમાં ઘણી જગ્યાએ છોકરાછોકરીઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ જોવા મળ્યો હશે. પાઠ્યપુસ્તક સામગ્રીમાં છોકરા-છોકરીઓ વચ્ચેનો ભેદભાવ ત્રણ રીતે જોવા મળે છે.

પાઠ્યપુસ્તકનું વિષયવસ્તુ : પાઠ્યપુસ્તકોમાં તમે સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં પુરુષોને વધારે પરાક્રમી અને ચડિયાતા બતાવતા પાઠો ભણાવ્યા હશે. આવા પાઠોમાં સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનું નીચું ચીલાચાલુ આલેખન કરવામાં આવ્યું હોય છે.

ભાષાકીય વ્યક્તિત્વ :

પાઠ્યપુસ્તકમાં વસ્તુ તો સાધન છે અને ભાષાનાં તત્ત્વો મુખ્ય બાબત છે. એમાં કેટલાંક વાક્યો - ઉચ્ચારણો સ્ત્રીના ગૌરવ ઘટાડે છે. ઉદા. તમે છોકરીની જેમ રડો છો ? અભિવ્યક્તિ માટે આ પ્રકારનું વિષયવસ્તુ સ્ત્રીઓ સામાજિક અવહેલના, રૂઢિગત સ્થિતિ અને સામાજિક નિષેધ વ્યક્ત કરે છે.

શિક્ષકને વ્યવહાર : શિક્ષક છોકરીઓ સાથેના વર્તનમાં નાની બાબતોમાં ગેરસમજ (ખોટા ખ્યાલો) ઊભી કરે છે. ઉદા. શિક્ષક છોકરાઓના વર્ગમાં એમ કહે છે કે છોકરીની જેમ શું કરે છે ?

છોકરીઓના વર્ગમાં કહે કે છોકરીની જેમ તોફાન અને ચેનચાળા કરવા છોકરીઓને માટે શોભાસ્પદ નથી. શિક્ષકના આવા વર્તનને કારણે છોકરા-છોકરીઓ વચ્ચેના ભેદભાવને પુષ્ટિ મળે છે.

- શિક્ષકે છોકરીઓની હકારાત્મક પ્રતિભા વિકસે એ રીતે વર્તવું જોઈએ. તેણે આ માટે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.
- છોકરીઓની ક્ષમતાને ઉપસાવવી - હાઈલાઈટ કરવી.
- છોકરીઓને સ્વાવલંબી બને. એ માટે પ્રોત્સાહન આપવું. તેમના આત્મસન્માનના રક્ષણ માટે ઝઝુમવાની તકો પૂરી પાડવી.
- તંદુરસ્ત હરીફાઈને પ્રોત્સાહન આપવું.
- આ 'કામ છોકરાનું છે' અને 'કામ છોકરીનું છે' એવા ખ્યાલો દૂર કરવા.
- છોકરીઓ ભારરૂપ નથી. 'વર ખરીદવાના' અને કન્યા વેચવાની વસ્તું નથી.
- સ્ત્રીઓની ભૂમિકા અને પ્રતિભાના સંદર્ભમાં યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ.

શિક્ષક આ ઉપરાંત બીજી ઘણી બાબતો અંગે પોતાની દૃષ્ટિથી વિચારી શકે અને એ માટે તેણે પ્રતિબદ્ધતા કેળવવી જોઈએ. છોકરા-છોકરી વચ્ચેના ભેદભાવને ઉત્તેજન ન મળે તેણે સંવેદનશીલ બનવાનું છે. તેણે ભેદભાવને પોષે એવા શાળા અને શિક્ષણ પરિબળોથી સજાગ રહેવું જોઈએ. સમાજમાં છોકરીઓ પ્રત્યે ભેદભાવની દૂર કરવા સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત કરવી જોઈએ.

સામાજિક સુવિધાથી વંચિત બાળકોનું શિક્ષણ અને તેમની વિશેષ જરૂરિયાતોની જાણકારી :

સમાજમાં અનુસુચિત અને અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓનું જૂથ છે. એમના શિક્ષણ માટે વિશેષ જરૂરિયાતો આવશ્યક છે. અહી બંને પ્રકારનાં બાળકોના શિક્ષણની જરૂરિય.તો અને સમસ્યાઓની અલગ રીતે ચર્ચા કરી છે. કારણ કે બંને વિભાગના બાળકોનું શૈક્ષણિક પછાતપણું ઐતિહાસિક, રાજનૈતિક અને આર્થિક કારણોને લીધે ભિન્ન છે. આ માટે નીચેના મુદ્દાઓ સમજવા જરૂરી છે.

- અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનાં બાળકોના શૈક્ષણિક પછાતપણાંના કારણો
- સ્વતંત્રતા પૂર્વના સમયમાં સામાજિક સુવિધાઓ અભાવ અને ગરીબીને કારણે શૈક્ષણિક વિકાસમાં અસ્માનતા
- આ વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વર્ગ અને વર્ગ બહારના વર્તનમાં ભેદભાવ જેને કારણે નકારાત્મક સ્વપ્રતિભા અને નીચી સિદ્ધિની સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.
- વર્ગખંડમાં અને વર્ગખંડની બહાર અનુકૂળ સામાજિક અને શૈક્ષણિક વાતાવરણ સર્જવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા.
- આવા વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપતી યોજનાઓ વિશે બાળકોને માતા-પિતાને અને તેમના સમુદાયના લોકોને જાણકારી આપવાની અને એની ઉપયોગિતા સમજાવવી.

16.10 અનુસૂચિત જાતિના વિદ્યાર્થીઓ :

ભારતીય સમાજમાં અનુસૂચિત જાતિને પરંપરાગત રીતે સૌથી નીચી કક્ષાની જાતિ ગણવામાં આવે છે. સામાજિક અને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ આ જાતિ સૌથી વધુ પછાત છે. ભારતીય સંવિધાનમાં રાજ્યચની નીતિના દિશાસૂચક સિદ્ધાંતો અનુસાર અનુસૂચિત જાતિના વિકાસના હેતુઓના સંદર્ભમાં આ જાતિના લોકો માટે હકારાત્મક કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અનુસૂચિત જાતિમાં અસ્પૃશ્ય લોકો આવે છે. આ લોકોને ગંદા હલકા કાર્યો કરવાવાળા જેવા કે સફાઈ કરવી, ઝાડું લગાવવું, મેલું ઉપાડવું, જોડાં બનાવવા ગણાય છે. આ લોકેને અત્યંજ, પેરિયા, અસુર એવાં નામોથી ઓળખવામાં આવતા હતા. ઉચ્ચ વર્ણના લોકો જેને હલકો ધંધો ગણાય તે ધંધા સાથે આ લોકો

જોડાયેલા છે. આ જાતિના લોકોની કૂવા અને નદીના પાણી ભરવા ઉપર અને મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવતી. આને પરિણામે આ લોકોને બધા પ્રકારના શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવતા હતા. આથી એમની સ્થિતિમાં કોઈ સુધારો થયો નહિ; તેઓ આજે પણ સામાજિક પરિવર્તનથી વંચિત રહ્યા છે. એમના પરંપરાગત ધંધાને છોડી આજે પણ તેઓ બીજા ધંધામાં જોડાઈ શક્યા નથી. આમ આ સમુદાય લોકો જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં પછાત છે.

ભારતમાં શિક્ષણ એ રાજ્યની જવાબદારી છે. અનુસૂચિતા જાતિના લોકોની સામાજિક ગતિશીલતા માટે રાજ્ય સરકારે ઘણી કલ્યાણકારી અને વિકાસશીલ યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે ઉદા. મફત શિક્ષણની વ્યવસ્થા, શિષ્યવૃત્તિ, પાઠ્યપુસ્તકતોનું વિતરણ તથા છાત્રાલયની સુવિધા.

ભારતીય સંવિધાનમાં 'અનુસૂચિત જાતિ' શબ્દ પ્રમાણિત અભિવ્યક્તિ છે. અનુસૂચિત જાતિની યાદીમાં સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયથી વંચિત જાતિના લોકોનો સમાવેશ કરી આપવામાં આવ્યો છે. આપણા સંવિધાને પણ આ જાતિના પછાતપણાને દૂર વિકાસની જવાબદારી રાજ્યને સોંપેલી છે. સરકારે શૈક્ષણિક સંમેલનની વિચારને વિવિધ શૈક્ષણિક દસ્તાવેજોમાં સ્થાન આપ્યું છે. 1986ની નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1992નું સંશોધિત સ્વરૂપ) ના પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શનન્માં (છ - 1992) શિક્ષકો માટે નું શાળીકય અભ્યાસક્રમનું માળખું વગેરેમાં શૈક્ષણિક સમાનતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે અને અનુસૂચિત જાતિના શૈક્ષણિક વિકાસ માટેના ઉપાયો સૂચવ્યા છે. 1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં આના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ તતા અન્ય પછાત વર્ગના લોકોના શિક્ષણ માટેની તકોની વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવી છે. આને કારણે સમાજમાં રહેલી વિષમતાઓ દૂર થઈ શકે. પછાત વરક્ગોને વિકાસની તકો પ્રાપ્ત થાય અને એમની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકાય

1992ના પ્રોગ્રામ ઓફ સેકશનમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે "અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓમાં ભણતર છોડી દેવાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળ્યું છે અને તેથી તેના પર વિશેષ ધ્યાન આપવુ પડશે." આ જાતિના વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં શાળામાં દાખલ થાય અને લાંબા સમય સુધી અભ્યાસ ચાલુ રાખે એ માટે પ્રોગ્રામ ઓફ એકશનમાં વિવિધ કાર્યનીતિઓ વિગતે જણાવવામાં આવી છે. આમાં એ વાતનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે કે નીતિગત આદેશોને અમલ કરવા છતાં વિવિધ કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં જોઈએ એટલી સફળતા મળતી નથી.

આ દસ્તાવેજમાં કેન્દ્ર દ્વારા પ્રાયોજિત (ઘડવામાં આવેલી) અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટેના શિક્ષણની બધી યોજનાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પ્રવેશ, ભાગીદારી અને પ્રાથમિક શિક્ષણની ઉપલબ્ધિઓના સંદર્ભમાં આ કાર્યનીતિ રજૂ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત પુસ્તકોનું મફત વિતરણ, છાત્રવૃત્તિ, મફત શિક્ષણ અને માર્ગદર્શનની પણ એમાં ભલામણ કરવામાં આવી છે. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક સ્તરને ઊંચું લાવવાની ભલામણ પણ કરવામાં આવી છે. એમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં એમની સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ અને તેમાં એમના ફાળાની તથા અર્થવ્યવસ્થામાં યોગદાનની વાત કરવામાં આવે છે. જેનાથી એમની સમજ વિકસશે. અનુસૂચિત જાતિના શિક્ષણના પ્રચાર પ્રસાર માટે ત્રણ તબક્કા નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

- અનુસૂચિત જાતિના વિદ્યાર્થીઓ માટે અલગ શાળાઓ ખોલવી
- શાળાઓમાં સમાનતા માટે સંઘર્ષ કરવો.
- અનુસૂચિત જાતિના શિક્ષ માટે વિશેષ પ્રકારના પ્રોત્સાહકોની વ્યવસ્થા કરવી.

શિક્ષણ વ્યક્તિને વ્યવસાય અને ધંધા માટે તૈયાર કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમનામાં, જીવનનિર્વાહ માટેનો આત્મવિશ્વાસ પેદા કરે છે અને સમાજમાં સુવિધાવંચિત જાતિના જીવન ધોરણને ઊંચું લાવે છે. સમાજમાં વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ એક મહત્ત્વની બાબત છે. ઉચ્ચવર્ણના વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણમાં એમના કુટુંબ અને મિત્રોની પ્રેરણાને કારણે સારી સિદ્ધિ મેળવે છે. જ્યારે અનુસૂચિત

જાતિના વિદ્યાર્થીઓ એવી લાગણી અનુભવે છે કે શિક્ષણ તેમના માટે નથી અને તેઓ તેજસ્વી હોવા છતાં ઊર્ધ્વગતિશીલતા શક્ય નથી. પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવાને બદલે તેઓને હતોત્સાહ કરી દેવામાં આવે છે આને કારણે આવા વિદ્યાર્થીઓ અધવચ્ચે અભ્યાસ છોડી દે છે અથવા નીચું પરિણામ લાવે છે. આ અંગે થયેલ જુદા જુદા અભ્યાસોનું તારણ છે કે ઉચ્ચજ્ઞાતિ અથવા ઉચ્ચવર્ણના વિદ્યાર્થીઓની સિદ્ધિપ્રેરણા ઊંચી હોય છે. તેઓની ક્રિયાત્મક, ભવિષ્યોન્મુખી અને વ્યક્તિગત બાબતોમાં વધારે રુચિ હોય છે. આ બાબતો એમને ઊર્ધ્વમુખી ગતિશીલતામાં સહાયરૂપ બને છે. તેઓ એવા વાતાવરણમાં જ ઉછર્યા હોય છે. જેમાંથી તેમને ઉચ્ચ આકાંક્ષાઓની પ્રેરણા મળી રહે છે. પછાતજાતિ અથવા નબળી આર્થિક સ્થિતિવાળા વિદ્યાર્થીઓ આ બાબતોથી વંચિત રહે છે. આથી આવા અનુસૂચિત જાતિના વિદ્યાર્થીઓના વાતાવરણ અને દૃષ્ટિકોણને બદલવાની જરૂર છે. આપણે સમાજના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની જવાબદારી ભાર ઉપાડી લેવો જોઈએ.

16.11 અનુસૂચિત જનજાતિનાં વિદ્યાર્થીઓ :

ભારતમાં અનુસૂચિત જનજાતિના લોકો મોટેભાગે નાનાં અને છૂટાં છૂટાં ગામડાંઓમાં રહે છે. આને કારણ તેમને ખોરાક, કપડાં, આશ્રય અને શિક્ષણની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી મુશ્કેલ બને છે.

અનુસૂચિત જનજાતિનાં બાળકોના શિક્ષણ માટે વિવિધ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ભારતીય સંવિધાનની કલમ શિક્ષકોમાં શિક્ષણ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા, તટસ્થ મનોવલણ અને પ્રેરણાની ખામી છે. આનાં બે કારણો હોઈ શકે. પ્રથમ તો વર્તમાન ઔપચારિક, શિક્ષણ પ્રણાલીએની સામાજિક આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જરૂરિયાતોથી અપરિચિત છે. આને કારણે શિક્ષક એનીઆર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરી શકતું નથી. બીજું અનુસૂચિત જનજાતિને લોકોને બિનઅનુસૂચિત જનજાતિના લોકોની ઈમાનદારી પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ અને સંદેહ હોય છે. આને લીધે તેઓ પોતે પણ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં સહયોગ આપતા નથી.

- સંશોધનો દર્શાવે છે કે અનુસૂચિત જનજાતિના ક્ષેત્રમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એક પ્રકારનું અંતર રહે છે અને તેથી તેઓ પરસ્પર પ્રેરક બની શકતા નથી. આવાં ક્ષેત્રોમાં અનુસૂચિત જનજાતિના શિક્ષકોની જ નિમણૂકો કરવી જોઈએ. આ કાર્યક્રમ રાજસ્થાનમાં શિક્ષાકર્મી યોજના અંતર્ગત ચાલે છે.
- અભ્યાસનાં તારણો દર્શાવે છે કે પછાત જાતિનું શિક્ષણ જરૂરિયાતો આધારિત હોવું જોઈએ. અને કારણે તે ભણવામાં રસ લેશે. અનુસૂચિત જનજાતિના શિક્ષણના પ્રચાર-પ્રચાર માટે આ મહત્ત્વની બાબત છે.
- અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓ ગરીબ કુટુંબોમાંથી આવે છે. તેઓ ભણવામાં તેમની પ્રાદેશિક બોલીને ઉપયોગ કરે છે. વિચારોની અભિવ્યક્તિ માટે તેમનું શબદ્ ભંડોળ સીમિત હોય છે. શિક્ષકે આ કારણોસર તેમની સાથે ભેદભાવભર્યું વર્તન કરવું જોઈએ નહીં અને વર્ગમાં ભેદભાવ વગરનું વલણ અને વાતાવરણ પેદા કરવું.
- અનુસૂચિત જનજાતિના શિક્ષણના પ્રચાર-પ્રસારમાં શિક્ષકની ભૂમિકા મહત્ત્વની છે. શિક્ષકે આ જાતિના લોકો અને માતા-પિતાને એમનાં બાળકોની શિક્ષણ અંગેની વિશિષ્ટ યોજનાઓ અને મળતી સવલતો અંગેની વખતો વખત જાણકારી આપવી જોઈએ.
- આવા વિદ્યાર્થીઓ બિલકુલ અલગ વાતાવરણમાંથી આવે છે. એમાંના મોટાભાગની પહેલી પેઢી તરીકે ભણવા આવે છે. એમનાં માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન કે દાદા-દાદી કદી શાળામાં ગયાં નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓની વિશેષ જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી. આવા વિદ્યાર્થીઓ માટે વધારાના ટયુશનની, ઉપચારાત્મક શિક્ષણની કે ટૂંકા અથવા લાંબાગાળાના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું જોઈએ.

16.12 ઉપસંહાર

આ એકમમાં આપણે વિશેષ જરરિયાતવાળા બાળકોનું વર્ગીકરણ શારીરિક ખામીવાળા બાળકો, દૃષ્ટિની ખામીવાળા બાળકો, શ્રવણ અને વાણીના શેષવાળા બાળકો, મંદબુદ્ધિવાળા બાળકો, અધ્યયનમાં મંદ બાળકો, વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની ઓળખાણ, પ્રતિભાશાળી - મેધાવી વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષણ માટે અંતઃ કોષનાં ક્ષેત્રો, સામાજિક રીતે વંચિત બાળકોનું શિક્ષણ, છોકરીઓ શિક્ષણ સામાજિક રીતે સુવિધાથી વંચિત બાળકોનું શિક્ષણ અને તેમની વિશેષ જ જરૂરિયાતોની જાણકારી, અનુસૂચિત જાતિના વિદ્યાર્થીઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ કર્યો છે.

(10) એકમને અંતે સ્વાધ્યાયો (Unit End Exercises)

- એક વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થી મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે સામાન્ય વિદ્યાર્થી સ્તર પર લાવવા માટે શિક્ષક તરીકે તમારી ભૂમિકા સમજાવો.
- એક એવા વિદ્યાર્થીને પસંદ કરો કે જેમાં તમને વિશેષ જરૂરિયાતો જોવા મળી હોય ... આવા વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીની સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક અને શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો માટેના ઉપાયો જણાવો.
- વિશેષ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓના હાલમાં ચાલતા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું વિવેચનાત્મક વર્ણન કરો.

16.13 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answers to check your progress...)

1. સામાજિક રીતે વંચિત બાળકોનું શિક્ષણ

16.14 નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉત્તરોના મુદ્દા સાથે

પ્ર.1 સમાજમાં સુવિધા વંચિત બાળકો : કારણો

- વર્ગખંડમાં અને વર્ગખંડની બહાર અનુકૂલ સામાજિક અને શૈક્ષણિક વાતાવરણ સર્જવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા
- આવા વિદ્યાર્થીઓના શૈણિક અને વ્યાવસાયિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપતી યોજનાઓ વિશે લેખકોને, માતા-પિતાને અને તેમના સમુદાયના લોકોને જાણકારી આપવાની અને એની ઉપયોગિતા સમજાવવી.

પ્ર.2 પ્રતિભાશાળી અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓના લક્ષણો :

- તેમની સ્મૃતિ શક્તિ અસાધારણ હોય છે.
- તેમનામાં અપરિચિત પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ હોય છે.
- તેમની સમસ્યા ઉકેલ શક્તિ ઊંચી હોય છે.
- તેમના ઉંમરના પ્રમાણમાં ધ્યાન વિસ્તાર વધુ મોટો હોય છે.
- તેમને બિનજરૂરી લંબાણમાં રસ હોતો નથી.
- તેમને કોઈપણ એકક્ષેત્રમાં વિશેષ રુચિ હોય છે.
- તેમનાં લક્ષ્યો અને ધોરણો ઊંચા હોય છે.

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. દૃષ્ટિની ખામીવાળા બાળકોની ઓળખ જણાવો.
2. અધ્યયનની મર્યાદાઓ જણાવો.

અતિ ટૂંકા પ્રશ્નો

1. સ્વ આલોચના એટલે શું ?
2. અપચારી ચિંતન એટલે શું ?

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

1. પ્રતિભાશાળી બાળક એટલે એવું બાળક જે સમૂહમાં સૌથી વધુ બુદ્ધિશાળી હોય છે. આ વ્યાખ્યા કોની છે.

   A. કો અને કો

   B. સ્કિનર અને હેરીમેન

   C. હેરીયટ

   D. હોલીવલર્થ

16.15 સ્વાધ્યાય

પ્ર.1 સામાજિક સુવિધાથી વંચિત બાળકોનું શિક્ષણ અને તેમની વિશેષ જરૂરિયાતો વિશે જણાવો.

16.16 સૂચિત વાચનસામગ્રી (Suggested Reading)

- Sharma. P.L . (1988) : A Teacher's Hand book MIED : Helping Children with special needs, NCERT : New Delhi
- Jangira, N. K & Mukhopadhyay, S (1987) : Planning and management of IEA Progamma : A Handbook< NCERT : New Delhi
- Kirk, S. A and Gauagher, J. J (1979) : Educating Exceptional Children, Hangrtopn Mistifin Company Boston.
- Modules of Psychology of Devlopment & Learning published by Dr. Babasajab Ambedkar Open Uni., Ahemadabad